

જીવનનિષ્ઠ વ્યવસ્થાનું સ્વરૂપ

જેને જીવન જીવવું છે એણે પોતાના અને પોતાની આત્મપાત્રતા લોકોના જીવનનો અને ઉન્નતિનો વિચાર કરવો જ જોઈએ આપણી ભક્તિનો મુખ્ય વિષય જ જીવન છે. પુરુષાર્થ માટેની આપણી મૂલી પણ આપણું જીવન જ છે. જેને આપણે સેવા જીએ છીએ, તે પણ પોતાના જીવન દ્વારા પોતીકાઓના જીવન મુખી અને નમૃદ કરવાના જ પ્રયત્નો હોય છે જીવનશુદ્ધિ, જીવનવૃદ્ધિ, જીવન-નમૃદિ, જીવનવિકાસ અને જીવનની કૃતાર્થતા એ જ આપણા ચિંતનનો અને પુરુ-ષાર્થનો વિષય હોય છે. આપણા યુગના મહાન કવિએ જે જે ગાયુ તે બધું જીવન-દેવતાની પોતાની ઉપાસના જ છે એમ એમણે અનેક વાર કહ્યું છે

પ્રાચીન સંસ્કૃતિની ભક્તિ કરનાર ભારતના જીવન પરનો કાટ કાઢી નાખી એને ફરી વાર નવજીવન કરવાના પ્રયત્નમાં ગાંધીજીએ જે લખાણ કર્યું તેને માટે પણ એમણે નવજીવન એવું વ્યાપક નામ જ ધારણ કર્યું તેઓ પણ ઉન્નત જીવનના જ ઉપાસક હતા ધર્મ, રાજકારણ, સમાજકારણ, અર્થવ્યવસ્થા, આરોગ્ય, સાહિત્ય, મગીન, કલા—બધું જ જીવનના સંસ્કાર માટે છે જ્યારે આપણે જીવન પૂરું કરી ભગવાન આગળ ઊભા રહીશું, ત્યારે પણ આપણે જવાબ આપવો પડશે ‘પોતાના જીવનનું શું કર્યું?’ એને વિષે જ

આવા જીવનપરાયણ વાતાવરણમાં રહીને વખતોવખત લખેલા મારા લેખો જ્યારે પ્રકાશિત કરવાનું નવજીવન નક્કી કર્યું ત્યારે એ એક જીવનમાળા છે માટે દરેક સંગ્રહના નામનો જીવન માથે કઈક સંબંધ હોવો જોઈએ એમ મને સૂચવવામાં આવ્યું; મને એ વસ્તુ ગમી અને તેથી જ ‘જીવનવિકાસ’, ‘જીવનભારતી’, ‘જીવનનો આનંદ’, ‘જીવનચિંતન’, ‘જીવનપ્રદીપ’ વગેરે નામો મેં સ્વીકાર્યા આવા નામોમાં એકના-એક-પણાનો દોષ આવે છે, એ જામતાં છતાં હું મૂળ સંકલ્પને વજગી ગયો અને ધર્મચિંતન, ધર્મરહસ્ય, વિવિધ ધર્મો અને એમને માટે સ્થાપેલા મંદિરો, તેમ જ આપણા ધર્મગ્રંથો વિષે લખેલા આ લેખોને ‘જીવનવ્યવસ્થા’નું વ્યાપક નામ આપી આ સંગ્રહને પ્રજા આગળ મૂકુ છું.

ઘણાં વરમ પહેલાં લખેલા આ લેખો, પુસ્તકાકારે છાપવા માટે જ્યારે ફરી વાર જોઈ ગયો ત્યારે જાણે બીજા કોઈના જ લેખો હું જોતો અને તપાસતો હોઉં એટલી અનિષ્ઠ તાજગી મેં અનુભવી. અત્રે પારમાર્થિકપણે કરેલા આ બધા વિચારોનો જાણે નવેન્ના મહાવાન સાધતાં મને ઘણો સતોષ મળ્યો છે પોતાના જ લેખો વાંચતાં પોતાને આટલો સતોષ મળે એ કેવું? એવો વિચાર મનમાં આવતાંની સાથે

એકાએક સ્મરણ થયું કે, પ્રાર્થનાનામાળના નેતા મહાપંડિત ડ્રે બાંધરકરે પણ પોતાનાં ધર્મપ્રવચનો છાપવા માટે તૈયાર કરતાં એવો જ સંતોષ વ્યક્ત કર્યો છે

આ લેખસંગ્રહમાં મેં જે ધર્મચિંતન કર્યું છે તે આપણા ઋષિમુનિઓના અને સંતમાહાત્માઓના સાહિત્યના ભિન્નિત્ર પણ સ્વતંત્ર અધ્યયનમાંથી જ ઉત્પન્ન થયું છે એ જૂનું સાહિત્ય વાંચતાં અને એમાં પેઢી દર પેઢી સંસ્કૃતિનો જે પર-પરિત વિકાસ થતો જાયો તેનું ચિંતન કરતા વર્તમાનકાળના આપણા પુરુષાર્થની દિશા જાણી અને ભવિષ્યની પણ થોડીધણી જાણી થઈ

પરપરાનો અર્થ એ નથી કે જૂનું જ સાનવણું, એને જ વાગવું અને એ જ વાગોળવું, પરપરા એટલે જૂના ચણતર ઉપર નવા નવા મજલા ઊભા કરવા અને એ નવી ઊંચાઈએથી દૂર દૂર સુધી જોવાની સગવડ મેળવવી પરપરા એટલે સુધારાવધારા સ્વીકારતો અખંડ પ્રવાહ મારુ ઘરી જે મને મળ્યું અને જે સંસ્કારો મેં વારસામાં મેળવ્યા, તેને માટે હું મારી કુળપરપરાને આભારી છું એ કુળપરપરા એટલે શું? મારા કુળના જેટલા પૂર્વજો પરણ્યા તે બધાએ બીજા જ કોઈ અલગ અલગ કુળોની દીકરીઓ એમના સંસ્કારો સાથે પોતાના ઘરમાં આણી અને એ રીતે ભિન્ન ભિન્ન કુળના સંસ્કારોનો સમન્વય સાધ્યો આ સમન્વયમાં નવીનતાનું*પ્રમાણ પૂરતું હોય એટલા માટે, પૂર્વજોએ નિયમ કર્યો કે પરણવું હોય તો પોતાના કુળમાં નહીં, પોતાના ગોત્રમાં પણ નહીં, અમુક અમુક અત્યાત નજીકના સંબંધો ટાળીને જ પરણવું જોઈએ એમાં એટલું જ જોવાનું કે (૧) પોતાની રહેણી—એટલે કે પોતાના સંસ્કારો, (૨) પોતાની કરણી—એટલે કે પોતાના ધર્મા પરત્વેનો તમામ પુરુષાર્થ, અને પોતાની (૩) વિચારસરણી—એટલે કે પોતાની સંસ્કૃતિની જીવનદૃષ્ટિ—એ બધાને અનુકૂળ આવે એ રીતે જ પુરુષે સ્ત્રીની અને સ્ત્રીએ પુરુષની પસંદગી કરવી જોઈએ (ખાવામાં આપણે જાતજાતની વસ્તુઓ ખાત્ય, કઠોળ, શાકભાજી, મસાલા અને અનેક વસાણા ભેગાં કરીને ખાઈએ છીએ તેમા આયુર્વેદ કહે છે કે એ મિશ્રણમાં ‘વિરુદ્ધ અશન’ ન થાય એટલું તો ખાસ જોવું જોઈએ નહીં તો હેડકી આવે, પેટમાં વાયુ થાય અને સ્વાસ્થ્ય બગડે)

કુળપરપરામાં જેમ આપણે દરક વિવાહ સાથે બીજા કુળના સંસ્કારો આગ્રહપૂર્વક દાખલ કરીએ છીએ, તે જ રીતે તીર્થયાત્રા દ્વારા આપણે વિદ્યાળ સામાજિક જીવનની વિવિધતા નિહાળીએ છીએ, અને તેમાંથી જે સારુ સારુ જડે તે લઈએ છીએ અને આત્મસાત્ કરીએ છીએ, ઉપરાંત પેઢી દર પેઢીએ સંસ્કારોમાં સુધારાવધારા તો ચાલે જ છે

આપણા પૂર્વજોએ માનવસ્વભાવની ખાસિયતો જોઈ અને ટુચિનું વૈચિત્ર્ય સ્વીકારી અનેક જાતની ઉપાસનાઓ સૂચવી આમ રીવ, લેપ્સવ, શક્ત એ ત્રણે જીવન સંસ્કૃતિના જ ત્રણ પ્રકાર છે જ્ઞાન, કર્મ, ભક્તિ એ જીવનસાધનાનાં જુદા જુદા પ્રસ્થાનો છે ચાર વર્ણોએ જીવનસિદ્ધિના અને સમાજસેવાના ચાર અંગો છે ચાર આશ્રમ એ જીવનવિકાસના ચાર તબક્કા છે એ બધા મળીને વિરાટ જીવન ખીલે છે

આવી વિવિધ વ્યવસ્થાને લીધે જીવનમાં જ્યારે ઓકાગિતા આવવા લાગી ત્યારે આપણા સંસ્કૃતિધુરીઓએ આપણને એ બધાનો સમન્વય શીખવ્યો. પરાયતન પૂજામાં બધા જ દેવોની ઓકતામગી પૂજા કરવાની હોય છે એ જ પરપના જે આગળ નવાવવી હોય તો આપણે કહીશું કે આપણી પ્રાર્થના ત્યારે જ પૂરી થાય જ્યારે એમાં હિં સંસ્કૃતિનાં બધા અંગો તો આવે જ, પણ એમાં પારગી, ચતુદી, ઈસાઈ અને ઈસ્લામી ઉપાસનાને પણ સ્થાન અપાય. પરપરામાં જૂનામાંથી જે ટકે એમ હાય તે સાચવી એને નવું રૂપ આપવાનું અને એમાં નવું નવું જે કાંઈ ભગી થકે તે ઉમેરવાનું અને એજીવ કરવાનું હોય છે. જેમ છોડ ઊગીને વૃક્ષ થાય છે, નાના બાગકામાંથી પુરુષાર્થો બહાર ખીંચે છે, તેમ જ દરેક નમાજની અને દરેક દેશની સંસ્કૃતિ જૂનામાં પરિવર્તન કરી, અને નવું આત્મસાત્ કરી નવજીવન સાધે છે.

સાપ જ્યારે કાચગી ઉતારે છે, ત્યારે તે પોતાના શરીર પ્રત્યે બેવડા નથી હોતો પણ જે જીર્ણ થયું, પ્રગતિને બાધક નીવડયું, તેટલું જ પાછળ રહેવા દઈ તે જોશબેર આગળ વધે છે તાજેતરમાં કાચગી ઉતારીને જીવાન થયેલો સાપ કોઈ જાણે જોયો છે? શી એની કાતિ! શો ચગકા! અને શી સ્ફૂર્તિ! ઘડી પહેલા જેની આખો નિસ્તેજ દેખાતો હતો અને ઘડપણે લીધે જે જેમતેમ શરીર ધમડતો જતો હતો, તે જ જાણે પવનનો સ્પર્શ પણ અમલ્ય લાગતો હોય એવા વગથી દોડવા માડે છે! એવું દૃશ્ય જ્યાર મેં જોયું ત્યાર જ હું સમજી ગયો કે સંસ્કૃતિનિષ્ઠા એટલે કાચગીનિષ્ઠા નહીં.

શેવ, વૈષ્ણવ, શાક્ત આદિ ઉપાસનાની વિવિધતા ખીંચવ્યા પછી આપણે ત્યાં બૌદ્ધ અને જૈન જીવનદૃષ્ટિનો વિગત થયો એ પુરુષાર્થે અમુક જમાનાઓ સુધી જાણે આખા રાષ્ટ્રને ઘેરી લીધું. એમાં પણ મહાધાન સપ્રદાયે શાક્ત અને બૌદ્ધ દૃષ્ટિ ભેગવી એમાંથી જાતજાતની ખીંચીઓ રાવી આવી જતોએ પણ શક્તિ ઉપાસના માથે માંડવાળ કરવાની આવશ્યકતા જોઈ હિંદુ સમાજે નિગમ આગમ અને તત્ત્વોને ભેગવી દીધા. લોકરુચિને સતોષવા ખાતર ઘેલા થઈ આપણે કોણ જાણે જાતજાતના કેટલા ધ્રોનો, ઉત્સવો અને તહેવારો ઉપજાવી કાઢ્યા. આપણાં દેવ દેવીઓની સખ્યા ભારતની લોમ્ભખ્યા કરતાં ઊતરતી ન જ નીવડ!

આપણે વિવિધતાના એ જા બધા રસિયા છીએ કે નવું નવું ઉમેરતા જ જઈએ છીએ અને જૂનું મૃત્યુ છોડતા નથી કાચગી તો શું, મરલો સાપ પણ કામનો છે એમ સમજી એને સધરવામાં આપણે માનીએ છીએ!

ઉપાસનાનો આ આખો વિસ્તાર મહન કરવો પડતો હતો આખર બિચારા ભગવાનને જ એટલે એણે અકળાઈને આપણે ત્યાં ઈસ્લામને મોસ્લો, જે ઈસ્લામની સ્થાપના જ ત્રણસો સાક ગોખવામાંથી ત્રણસો સાક દેવદેવીઓને નીચે પાડીને થઈ હતી ઈસ્લામની મૂર્તિભંગક એકેશ્વરી ઉપાસનાથી પ્રભાવિત થઈ આપણે

છોખપંથ, બ્રાહ્મસમાજ, પ્રાર્થનાસમાજ અને આર્યસમાજ જેવા સમાજો સ્થાપીને આપણે આપણા ઘરની એકેશ્વરી ઉપાનના આગળ કરી પણ ભારતીય માનસ જ એવું છે કે સુધારક હોય કે ઉદ્ધારક—જે આવે તે દરેકને નમસ્કાર કરી અને માટે એક ગોખવો તૈયાર કરી આપે છે તમને પણ અમારે ત્યાં આદરનું સ્થાન હશે પણ તમારે ‘બધામાંના એક’ થઈને રહેવાનું ગમેશે ‘બધાની જગ્યાએ એક’ એ સૂત્ર આપણે ત્યાં ચાલ્યું નથી અને નાકચે એમ વાગતું નથી આપણી સંસ્કૃતિ જ વૃક્ષરૂપી સંસ્કૃતિ છે એમાં શાખાઓ, પ્રશાખાઓ, ડાળો અને પાદડાનો વિસ્તાર વધવાનો જ એટલે આપણે ડાહ્યા હોઈએ તો બધાને પોષણ આપનાર થઈને પણ વખતોવખત વિચાર કરીએ અને એ થડ મોટું પહોળું થાય એટલા માટે દર વખતે કુદરતી રીતે ફાગી જનાર એની છાંયનો પાલુ વિચાર કરીએ અને જેટલી શાખાઓ ફૂટે અને વધે તે બધાને આવકાર પણ આપીએ

આપણાં મંદિરો એટલે આપણા ધર્મજીવનના વિકાસ માટે અને એમાંથી આનંદ મેળવવા માટે ઊભી કરેલી એક વખતની જીવતી સંસ્થાઓ ઉત્સાહ અને ઉત્તમ વધારવા માટે સ્થાપેલા આ મંદિરોમા પણ ગૂંચળાવનાર રૂઢિનિષ્ઠાને કારણે આપણો ઉત્સાહ માઈ ન થક્યો તે ચાર દીવાલમાંથી બહાર છટકી ગયો અને એણે નવાં નવાં રૂપો ખોળી કાઢ્યા આપણા મંદિરોનો મુખ્ય બોધ એ જ છે કે ધર્મ, ધર્મવિગ્રહ અને ધર્માનંદ ચાર દીવાલની અંદર સમાઈ ન શકે, ગોંધાઈને રહી ન શકે જીવનવ્યવસ્થા સાથે આપણે આપણી મંદિરવ્યવસ્થા પણ બદલવી જોઈએ એક જ મંદિરમાં અથવા એના પ્રાંગણમાં અનેક દેવદેવીઓને બેસાડવા સુધી તો આપણે ગયા જ છીએ

હમણા હમણાં આપણી પ્રાર્થનામાં બધા ધર્મોની ઉપાસના આપણે દાખલ કરી ત્યાર પછીનું પરગું એ જ હોઈ શકે કે આપણા ઉત્સવોમાં બધા ધર્મના લોકોને આપણે નોતરીએ અને એમના ઉત્સવોમા આપણે પરાયા તરીકે નહીં પણ એમના સ્વકીય થઈને દાખલ થઈએ આપણને એ આવડ્યું, અને ભારતમાં એ વસ્તુ બરાબર જમશે

જીવનનો જેમ જેમ વિકાસ થતો જાય તેમ તેમ એની વ્યવસ્થા પણ બદલાવી જોઈએ, વિશાળ અને ઉદાર થવી જોઈએ એ આદર્શ સેવીને જ હું પહેલેથી આજ સુધી ધર્મોનું ચિંતન કરતો આવ્યો છું ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિ મારી આ વૃત્તિને અનુકૂળ આવી તેથી જ એમનું આમંત્રણ મેં સ્વીકાર્યું આશ્રમજીવનમા મને મારા વિકાસ માટે ખૂટલો અવકાશ મળ્યો અને મેં જેમ કે ગાંધીજી તો આશ્રમને વ્યાપક કરવા માટે એની દીવાલો પણ તોડે એવા છે ગાંધીજીની જીવનનિષ્ઠાએ કોઈ કાળે વ્યક્તિના કે સમાજના વિકાસને રોક્યો નથી એ તો હમેશા ભવિષ્યના ઉપાસક રહ્યા ભૂતકાળનો વારસો વર્તમાનકાળના પુરુષાર્થમા એવી રીતે વાવો કે જેથી ભવિષ્યકાળને

સમુદ્ધમાં સમુદ્ધ દ્વાર મળી શકે, એ એમની બાબતોના ઉત્તી એમનો ધર્મ બાબતનું ભવિષ્ય ઘણી આપનારો ધર્મ હતો એ ધર્મ નિત્ય વર્ધમાન ધર્મ છે એને પ્રત્ન. પરત્વે નવી નવી વ્યવસ્થા સુટે છે એ જાણે છે કે વ્યવસ્થા વખતોવખત ફેરવીને નહીં તો જીવનમાં અવ્યવસ્થા જ જમવાની, અને પછી જીવનચિકાન વણની જવાનો વ્યવસ્થા વગર જીવન ટકે નહીં, વધુ નહીં એ ખરું પણ વ્યવસ્થાએ હમેશ જીવનને વાદાર મી સમયોચિત પદાર્થો સ્વીકારવા જોઈએ.

૨

મારા રખાઓના મંડાલ નાના નાના નાવટખર્ચો વિષય પ્રમાણે નાની નાની ચોપડીઓમાં પ્રમથિત થવા જોઈતા હતા પણ સ્વરાજ્યની હિલચાલમાં અને વડતની ધમાકમાં એટલા વખત કોને મળે? એટલે પ્રજાસભ મંદિર સાથે સંબંધ ધરાવનાર બધાઓએ નક્કી કર્યું કે જેમ બને તેમ લેખો મોટા મોટા સંગ્રહોમાં એક વાર પ્રકાશિત કરવા એ રીતે બધા લેખા હુ એક વાર જોઈ જાઉં, સુધારી આપું અને એમને અંગે માટે જે કંઈ કહેવું હોય તે કહી દઉં ત્યાર પછી નવરાત્રે એમાંથી અધ્યયનની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી થાય એવી નાની નાની ચોપડીઆ ગમે ત્યાં પ્રકાશિત કરી શકાય. એ કામ થયાકાળે બીજાઓ કરી શકે

અને આ મોટા સંગ્રહો પણ મેં કયા તૈયાર કર્યા છે? શ્રી ચંદ્રશંકર શુક્લ, સ્વામી આનંદ, શ્રી જુગતગમભાઈ વગેરે ઉત્ખાલી સ્નેહીઓએ પ્રાગ્ભ કર્યા અને એ કામ ચીવટપૂર્વક આગળ ચલાવવાનું બીડું શ્રી જેઠાલાલ ગાધીએ ઝાપ્યું કોણ જાણે કયા કયાથી આ બધા લેખો એમણે ભેગા કર્યા! આ ચોપડીના છેલ્લા વિભાગમાં પ્રાસંગિક અને પ્રકીર્ણ લેખોને સ્થાન આપ્યું છે જે લેખો ધર્મો, ધર્મગુહ્ય, ધર્મગ્રંથ ધર્મમંદિરોમાં દાખલ ન થઈ શકે અને છતાં જે અસ્પૃશ્ય નથી એવા થોડાઓને આ સંગ્રહમાં આવવા દીધા છે તેનું એટલું જ કે પુસ્તકમાં આવ્યા હશે તો એમની આવરદા વધશે અને બરાબ જ રૂવા બેસીએ તો કયો લેખ અને કયો વિચાર જીવનવ્યવસ્થા સાથે સંબંધ ધરાવી ન શકે?

ધર્મ એ વસ્તુ જ આદરણીય હોવાથી એના ચિતન પ્રત્યે પણ લેખકના મનમાં આદર હોવો જોઈએ અને તેથી આદર અને નમ્રતા બેનાં મિશ્રણ સાથે 'જીવનવ્યવસ્થા'ને વાચકોના હાથમાં મૂકવાની તક અને રજા લઉં છું

આજના નવા લોકોમાં ધર્મ પ્રત્યે કોક કોક વાર અનાસ્થા દેખાય છે પણ મેં જોયું છે કે એમની જીવનનિષ્ઠા એ અનાસ્થાને ટકવા દેતી નથી અને તેથી જ હું માનું છું કે નવો જમાનો પણ આ ચિતનમાં ભાગ પાવવા તૈયાર થશે

ગાધી સન્નિધિ, નઈ દિલ્હી

ગાધી જયંતી, ૧૯૬૩

કાકા કાલેલકર

અનુક્રમણિકા

બીજાનાં વ્યવસ્થાનું સ્વરૂપ

૩

ખંડ પહેલો: વિવિધ ધર્મો

૧. બંને ધર્મો અનાદિ	૩
૨. સમૃદ્ધિઓનો જીવનક્રમ	૪
૩. ભાગીય સમૃદ્ધિ	૫
૪. ભાગીય આદ્ય	૮
૫. હિંદુ ધર્મ વિ. હિંદુ સમાજશાસ્ત્ર	૯
૬. પ્રાચીનથી હવા	૧૦
૭. આર્ય સમૃદ્ધિનો આધાર	૧૧
૮. હિંદુ ધર્મ-મુદ્દાઓ	૧૩
૯. બુદ્ધનો સમય અને બુદ્ધનું કાર્ય	૧૫
૧૦. જીવનો સુધ	૧૭
૧૧. પ્રાર્થનાસમાજની ગેવા	૨૬
૧૨. જૈન સમાજ સૂચનો મારો પરિચય	૩૫
૧૩. મુધારક ધર્મમાં મુધારા	૪૦
૧૪ 'પ્રસુદ્ધ જૈન'	૪૯
૧૫. મહાવીરનો જીવનસંહિત	૫૦
૧૬. જૈનેત	૫૩
૧૭. માય સાથે મલમાળ	૫૬
૧૮. જૈન ધર્મ અને અહિંસા	૫૮

ખંડ બીજો: ધાર્મિક સુધારણા

૧. ધર્મસંસ્કરણ - ૧	૬૫
૨. ધર્મસંસ્કરણ - ૨	૬૮
૩. ભારતવર્ષમાં ધર્મો	૭૩
૪. ધર્મોના ધર્મ	૭૮
૫. ધર્મવિકાસ	૮૯
૬. ધર્મ વિ. ધાર્મિકતા	૯૧
૭. સર્વોદયની તૈયારી	૯૨
૮. ભક્તિનો પ્રસાદ	૯૪
૯. હૃદયધર્મની દીક્ષા	૯૭
૧૦. હૃદયશુદ્ધિની ચાલના	૯૮
૧૧. કયો માર્ગ સ્વીકારીશું ?	૧૦૦
૧૨. સમાજના ફરવાનિ વ	૧૦૧

૧૩. પુણ્ય સકલ્પ	૧૦૧
૧૪. શાસ્ત્રોનો ઉપયોગ	૧૦૨

ખંડ ત્રીજો : ધર્મગ્રંથો વિષયક

૧. મહાભારત	૧૦૭
૨. મહાભારતનો આસ્વાદ	૧૦૯

ખંડ ચોથો : રસમ્બંધનું ઉદ્દઘાટન

૧. બ્રહ્મવૃક્ષ ગીતા	૧૧૯
૨. પ્રસ્થાનત્રયી શા માટે ?	૧૨૦
૩. ધર્મનિષદોની કેળવણી	૧૨૩
૪. નવા જીવનદર્શનો	૧૨૪
૫. મૂળમામી મનન	૧૨૮
૬. વાસ્તવવાદ વિષે ચિંતન	૧૩૦
૭. બુદ્ધિ અને તેનો વિકાસ	૧૩૧
૮. ઋગ્વેદ - પ્રણવોપાસના	૧૩૨
૯. સત્યનારાયણ પ્રત	૧૩૩
૧૦. ગંગોદ્દમોક્ષ	૧૪૦
૧૧. ગ્વાહસથમ	૧૪૪
૧૨. સપ્તપદી	૧૪૮
૧૩. સૃષ્ટિની સફારવીલાનો ભોધ	૧૫૧
૧૪. સાર્વભૌમ જીવન દર્શન	૧૫૬
૧૫. ઈશ્વરની કૃપા	૧૬૭
૧૬. ઈશ્વરની આદિભક્તતા	૧૬૯
૧૭. નારિતકતા	૧૭૧
૧૮. આત્માની કલ્પના	૧૭૫
૧૯. આપણા ઈશ્વરનું સ્વરૂપ	૧૭૬
૨૦. પ્રભુ ગળત ફે તુ સોવત દે	૧૭૯
૨૧. જીવનનું શાસ્ત્ર	૧૮૧
૨૨. ધર્માચાર્ય કે સહિત્યાચાર્ય	૧૮૪
૨૩. કાળનો મહિમા	૧૮૬
૨૪. તાત્વ અને વ્યવહાર	૧૮૪
૨૫. અરમ્ભિ	૧૮૫
૨૬. વહેમ અને શ્રદ્ધા	૧૮૮
૨૭. ધર્મસકલમા શું ?	૨૦૧
૨૮. મગધ મહિન જોયો !	૨૦૨
૨૯. ભોલ કે મત ?	૨૦૪
૩૦. મૃત્યુનું તર્ક - ૧	૨૦૬
૩૧. મૃત્યુનું તર્ક - ૨	૨૧૨
૩૨. મૃત્યુનું તર્ક - ૩	૨૧૫

૦૩ નગ્ને નગ્ન જીવનની નય કલ્પના	૨૧૮
૦૪ અવધાનવા	૨૨૩
૦૫ અનગનનો પ્રોગ	૨૨૬

ખંડ પાંચમેા માહરો

૧ આપણા મંદિરો	૨૨૩
૨ દેવમંદિર નાદો જીવનનુ ૨ ૬	૨૪૦
૩ મૂર્તિ ૧ ૧	૨૪૪
૪ નવા મંદિરો	૨૪૬
૫ પ્રાપ્તપ્રતિષ્ઠા	૨૪૬
૬ મૂર્તિનો સત્ત	૨૪૪
૭ વહાલપના હાદાર	૨૬૬
૮ કનકકાચ	૨૬૮

ખંડ છઠ્ઠો આમગિ અને પ્રકીર્ણ

૧ સમસ્તિયી ગિરોમ	૨૭૫
૨ હાળીનુ બનામ કેળવે ૧	૨૭૭
૩ અપરિત્ત કોણુ ૭ ૧	૨૭૭
૪ અમારે ૨ જીવનગાર ૨	૭૮
૫ જેમ જુઓ	૨૭
૬ પ્રોગોના પરિણામ	૨૭
૭ ભારત મુખિ	૨૮૦
૮ મનુષ્યો મર	૨૮૦
૯ દ્વિજ કેમ થવાય ?	૨૮૧
૧૦ ખીડતી ૨ ૧	૨૮૩
૧૧ વિચરમલિકા	૨૮૪
૧૨ ખાખે ૧ પ્રસો	૨૮૫
૧૩ પ્રસથર્થા	૨૮૬
૧૪ મૈત્રી એકે - ?	૨૮૮
૧૫ લાગીનુ જોખમ	૨ ૨
૧૬ ચિહ્નોનો નિ ૧ ?	૨૮૩
૧૭ સમીક્ષા	૨૮૭
૧૮ સંસ્કારનીનુ કાચ	૩૦૭
૧૯ રા / રા જયતી	૩૧૧

ઇવનવ્યવસ્થા

ખંડ પાંચેલો

વિવિધ ધર્મો

બન્ને ધર્મો અનાદિ

મારા માનવા પ્રમાણે જૈન ધર્મ અને વૈષ્ણવ ધર્મ બન્ને અનાદિ છે એટલે કે બન્ને વેદ જોટલા જ જૂના છે બન્ને ધર્મના મુખ્ય મુખ્ય નિષ્ઠાતો તો મનુષ્ય-હૃદયમાં બેસારે ધર્મસ્ફુરણ જાગી ઊઠી ત્યારના જ છે. ભાગવતમાં ઋષભદેવનું વર્ણન તો છે જ પણ હું તો અહિંનાધર્મ એટલે જૈન ધર્મ ઋગ્વેદમાં પણ જોઉં છું આજે જે રૂપમાં જૈન ધર્મ આપણા દેશમાં ખીલ્યો છે તેનું ઘડનર તો મહાવીરથી થયેલું છે, એમ ઈતિહાસ પરથી ન્યાયિત થાય છે મહાવીર એ ગૌતમ બુદ્ધના ત્રમઝાવીન હતા એ પણ સી જાણે છે

માનુ માનવું છે કે, ભારતીય યુદ્ધમાં જે મહાન સહાર થયો તેને લીધે જ આર્મ જાનિના મન ઉપર એ વાત ઠની ગઈ કે પિતા વર્ધ છે, હિસાબી કોઈ પણ પાનું બનું થનું નથી હિનાથી કોઈ પણ સ્થાપી કાર્ય સધાનું નથી. વિજયી ધર્મશાસ્ત્ર પ્રચારનાથી બગીને કહે છે જયોર્ગિ જગપાકારો મગવન્ ' પ્રતિભાતિ મે । ભગવન્, આ વિનય તો મને પરજળ્ય જેવો જ લાગાય છે મહાભારત યુદ્ધનો આ કડવો અનુભવ સમ્રાટ્કૃત્યમાં ઊંચે ઊંચા પછી જ બીજા ધર્મ જાને જૈન ધર્મનો પ્રચાર વધારે થયો

આમ તો બન્ને ધર્મ વ્યાપક નનાતન હિંદુ ધર્મની જ શાખાઓ છે બન્ને ધર્મના મુખ્ય નિષ્ઠાતો હિંદુ ધર્મમાં પ્રથમથી જ બીજરૂપમાં છે પણ એ સિદ્ધાંતો સમ્રાટ્કૃત્ય ઉપર વ્યાપક રૂપે દસી ગયા તે ભારતીય યુદ્ધ પછી જ એથી તે જ નિષ્ઠાતો ઉપર જીવનક્રમ સ્વવાના આગ્રહથી એ બે પંથી સનાતનીઓના જીવનક્રમથી કંઈક જુદા પડ્યા

આત્મા અથવા અતીંદ્રિય એવી કંઈક અમર શક્તિમાં જે માને છે અને તેને અગે પુનર્જન્મની કલ્પના દ્વારા કર્મ ધર્મની જે વ્યવસ્થા કરે છે, તે બધા આર્મ અથવા હિંદુધર્મો જ છે દાર્શનિક વાદવિવાદમાં ઊતરે આ વસ્તુ વધારે સમજાય એમ હું માનતો નથી

સંસ્કૃતિઓનો જીવનક્રમ

સંસ્કૃતિ એ કાંઈ ચારે બાજુથી રૂંધાયેલા પાણીનું તળાવ નથી એ તો એક સુદીર્ઘ, વિદ્યાળ નદી છે, જેને બન્ને બાજુના કિનારા મર્યાદિત પાત્રમાં રાખે છે, અને જેમાં ઉપરથી ગમે તેટલું નવું પાણી આવી શકે છે અને જેનું પાણી અનુકૂળ દિશામાં સ્વેચ્છાપૂર્વક સુખેથી આગળ જઈ પણ શકે છે નદીઓ જેમ જેમ આગળ વધે છે તેમ તેમ નાનાંમોટા અનેક વહેણો આવીને તેમાં પડે છે અને કોઈ કોઈ વખત એક જ નદી અનેક વહેણોમાં વહેંચાઈને મહાસાગરમાં ભળી જાય છે કેટલીક નદીઓ એવી પણ છે કે જેના એક પ્રવાહનાં બે ત્રણ અથવા વધારે વહેણ બની ગયા છે અને આગળ જતાં એ ફરી પાછા ભેગા પણ થઈ ગયા છે

નદીઓનો આવો પ્રવાહક્રમ અથવા જીવનક્રમ માણસના હાથની વાત નથી કુદરતની અગમ્ય લીલા જ એ જીવનક્રમ નિશ્ચિત કરે છે માણસ પોતાના દૃઢ સંકલ્પ અને તપસ્યાના બળ વડે તેમાં અમુક ફેરફાર કરી શકે છે તે જ આમ ઓછોવસ્તો ફેરફાર કરે છે તેનાથી થોડે ઠીક ઠીક લાભ પણ ઉઠાવે છે

હિંદુસ્તાનમાં દુનિયાની બધી જ માનવી સંસ્કૃતિઓનું મહા-સંમિલન થતું આવ્યું છે તેમાં થોડેક હિસ્સો આપણા સાધુસંતો, સાહિત્યકારો અને તત્ત્વજ્ઞોનો છે અને એથી વધાર હિસ્સો ઈતિહાસ વિદ્યાનાની લીલાનો છે

આવી સ્થિતિમાં સંસ્કૃતિની રચના કરવા માટે આપણે એવી કોશિશ ન કરીએ કે જેથી નદીનું તળાવ બની જાય બહુ બહુ તો જે વહેણના પાણીની આપણને વધાર જરૂર હોય તેના પ્રવાહની ગતિ વધારી દઈને એટલાથી જ આપણે સતોડ માનવો બેઠાં

ડિસેમ્બર, ૧૯૪૦

ભારતીય સંસ્કૃતિ

ભારતની સંસ્કૃતિ માત્ર આર્ય સંસ્કૃતિ કે કેવળ હિંદુ સંસ્કૃતિ જ નથી. એ સંસ્કૃતિ કૃત પ્રાચીન જાળના ખ્યાલમા ડૂબેલી નથી ભારતીય સંસ્કૃતિનું કેન્દ્ર છે હિંદુસ્તાન, પરંતુ એનું વર્તુલ અથવા એના ક્ષેત્રનો વિસ્તાર હિંદુસ્તાન વડે સીમિત નથી.

ભારતની સંસ્કૃતિ ભારતના ઇતિહાસ કરતાં પણ વધુ વિશાળ છે, કારણ ઇતિહાસ તો માત્ર ભૂતકાળનો જ ખ્યાલ રાખે છે જ્યારે સંસ્કૃતિનો સબધ ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય ત્રણે સાથે હોય છે. ઇતિહાસ પોતાના ભવિષ્યથી અલગજણ હોય છે. સંસ્કૃતિ પોતાના ભવિષ્યના ધ્રુવતારક પર અમીટ નજર માંડી આગળ ધપે છે.

હિંદુસ્તાનમાં અનેક ધર્મો છે, અનેક ભાષાઓ છે, અનેક દેશોથી આવી વસેલા અનેક વંશના લોકો છે સંપત્તિ, બુદ્ધિશક્તિ, કૌશલ્ય, ઉદારતા અને શાંતિનતા, આદિ હરેક દૃષ્ટિએ ભિન્ન ભિન્ન કોટિના લોકો અહીં વસ્યા છે છતાંયે આપણે કહીએ છીએ કે હિંદુસ્તાનની સંસ્કૃતિ એક છે, અખંડ છે, અવિભાજ્ય છે ઘણા લોકો એ વસ્તુ જ નથી સમજી શકતા કે ભિન્ન ભિન્ન ધર્માવયંબ્રી લોકો પણ એક સંસ્કૃતિમાં કેમ આવી શકે છે.

એક ઉદાહરણ લઈ આ વાતને સ્પષ્ટ કરીએ ઈસા મસીહ યહૂદી હતા એમના વંશજના યહૂદી મતમા એમને કેટલાક દોષો ને અપૂર્ણતા જણાયાં એ દૂર કરવા માટે પોતાના શિષ્યોને એમણે ઉપદેશ દેવા માંડ્યો ઈસાના એ શિષ્યો ઈસાઈ થઈ ગયા પણ તેથી એમનું સાંસ્કૃતિક યહૂદીપણ ન મટી ગયું ત્યાર બાદ સેન્ટ પૉલ ઈસાઈ થઈ ગયો એ યહૂદી ન હતો, ગ્રીક યવન હતો એણે ઈસાનો ઉપદેશ તો ગ્રહણ કર્યો પરંતુ એની પોતાની સંસ્કૃતિ ગ્રીક હતી એમાં ઈનાનો ઉપદેશ વણી કાઢી એણે પોતાની ગ્રીક સંસ્કૃતિ પરિપુષ્ટ કરી. પરીથી જો રોમન લોકો ઈસાઈ થયા તેઓ ધર્મ તો ઈસાઈ થયા, રોમન ધર્મ એમણે છોડી દીધો, પરંતુ રોમન સંસ્કૃતિથી તેઓ મોટે ભાગે દૂર ન જઈ શક્યા આમ યુરોપની સંસ્કૃતિ ઘડી છે.

હિંદુસ્તાનમાં શક, હાગ, જાદુ, બહારના કેટલાકે લોકો આવી નવા એમણે અહીંનો ધર્મ અપનાવ્યો જેટલું જ નહીં પણ એ લોકો સંસ્કૃતિએ પણ આ દેશના બની નવા હિંદુસ્તાન બહાર એમને માટે કોઈ સ્વદેશ ન રહ્યો ત્યાંથી જો કઈ સંસ્કૃતિ એ લોકો અહીં લાવ્યા તે અહીંના લોકોએ સદતર અપનાવી લીધી અને અહીંની નાસીરની સંપત્તી સીજે એ લોકોએ અપનાવી આમ તેઓ સંપૂર્ણતયા અહીંના બની રહ્યા.

જ્યારે મુસલમાનો આ દેશમાં આવ્યા ત્યારે અહીંના લોકો સાથે એમનો મેળ તરત ન જામ્યો એમનો ગોમાંસાહાર અહીંના લોકો સહન ન કરી શક્યા અને અહીંની મૂર્તિપૂજા તેઓ સહન ન કરી શક્યા જે અન્ય પ્રાણીઓનું માંસ ખવાય તો ગાયનું માંસ ખાવામાં વધો શો હોઈ શકે એ એમના ધ્યાનમાં આવી ન શક્યું ભારતની કૃષિપ્રધાન સંસ્કૃતિમાં ગાયનું કેટલું મહત્ત્વ છે એ કોઈએ એમને ન બતાવ્યું હોય એ જ પ્રમાણે ક્ષત્રિય ભારતવાસીઓ મુસલમાનોની મૂર્તિવિરોધ સમજી ન શક્યા બીજા દેશોના જડ લોકોએ મૂર્તિને નામે કેવા કેવા અનાચારો ચલાવેલા એનો આપણા લોકોને ખ્યાલ સુધ્યા ન હતો

પરંતુ ભારતીય સંસ્કૃતિમાં એક એવી મહાન વસ્તુ હતી જે અન્ય દેશોમાં ભાગ્યે જ મળી શકે ભારતીય પ્રજા પહેલેથી જ માનની આવી છે કે ઈશ્વરને પહોંચવાના માર્ગો અનેક છે મનુષ્ય અજ્ઞાની છે એ કઈ એનો ગુનો નથી ઈશ્વર સર્વજ્ઞ છે હરેક મનુષ્યના હૃદયની વાત તે જાણે છે મનુષ્યમાં જે દુષ્ટતા ન હોય તો એના અજ્ઞાનની ક્ષમા તો ઈશ્વર પહેલેથી જ આપી દે છે ઈશ્વરની આગળ નાનામોટા, પડિત મુલ્લા, વિદ્વાન કે જગલ્લી સઘળા અંગની જ છે એકનું અંગાન કાળજ જેવું હશે તો બીજાનું કોયલા સમાન હશે એમાં કોને સજ્જ કરવી ને કોને બક્ષિસ આપવી ?

જે મુસલમાનો બહારથી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા એમણે ધીમે ધીમે આ જ દેશને પોતાનો સ્વદેશ બનાવ્યો, પોતાની સ્વભાષા છોડી અહીંની ભાષાને જ સ્વભાષા બનાવી બુલબુલોની સાથોસાથ કોયલાના ગાણાથી પણ એમનું હૃદય ઊછળવા લાગ્યું તરબૂચ પ્રાચીની ભૂમિ એમણે અહીંના આશ્રમોને આર્પણ કરી આ વાત થઈ બહારથી આવેલા મુસલમાનોની પણ આજે હિંદુસ્તાનમાં જે મુસલમાનો છે તેમાં બહારથી આવેલા કેટલા ? સૈંકડે દમ લીસ પાલ નહીં હોય બાકીના બધા અનાદિ કાળથી આ દેશના જ રહેવાવાળા છે એમને માટે હિંદુ સ્તાની બનવાનો સવાલ પણ ન હતો એ કદી ગેરહિંદુસ્તાની હતા જ નહીં એ તો વ્હાસ, વા મીકિ, બુલ્હ અને શકરાચાર્યના વંશજ જે ભારતવાસીઓએ કોઈ પણ કારણે ઈસ્લામનો સ્વીકાર કર્યો એમણે ભવમૂર્તિ, આર્યભટ્ટ અને ભાસ્કરાચાર્ય, વાગભટ્ટ કે તાનમેનથી ઊતરી આવે-ને પોતાનો વારસો છાડ્યો નથી મુસલમાન હોવાને કારણે એમણે ફારસી ને અરબીને અપનાવી ભરે, પરંતુ બગાળી મરાઠી, તામિલ, તે ગુ, આદિ પોતાની માનુભાષાને એમણે છોડી નથી દીધી માનુભાષાનો દ્રોહ કરીને કોઈએ પોતાનું સામર્થ્ય વધાર્યું નથી, પોતાનો ઉદ્ધાર સાધ્યો નથી સંસ્કૃત ભાષા જેટલી બ્રાહ્મણોની છે એટલી જ બીજા સઘળા વર્ગોની છે એટલું જ નહીં, સંસ્કૃત ભાષા જેટલી હિંદુઓની છે એટલી જ હિંદુસ્તાનના મુસલમાનોની ને ઈતાઈઓની પણ છે સંસ્કૃતમાં લખાએલા ભવ્ય સાહિત્યનો મન્કર હિંદુ, મુસલમાન ને ઈસાઈ ત્રણે સમાન ભાવે કવી શકે છે અગર કોઈ એ વારનાથી મોં મવકોડ્યો તો સસ્કારની દૃષ્ટિએ તે પોતાને દરિદ્રી જ બનાવશે

જે લોભેએ ઇસ્લામ યા ઈસાઈ ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો છે તેઓ હિંદુ ધર્મગ્રંથોને હિંદુઓની માફક ભલે પ્રમાણ ન માની શકે, પણ તેમના મનમાં એના પ્રત્યે આદરભાવ તો અવશ્ય હોવો જોઈએ નવો ધર્મ ગ્રહણ કરી એ પોતાનો વારતો છોડી નહીં દે પરંતુ એને પોતાની નવી દૃષ્ટિથી શુદ્ધ કરી પોતાના નવા ધર્મ દ્વારા એને સમૃદ્ધ બનાવી શકે એ ભગતીય સંસ્કૃતિનો ઓપ મનવાદી એમના ધર્મમા વળાંકે ચળમટ આવશે.

અને જે લોક હિંદુ છે તે પણ ઈસાઈ અને ઇસ્લામી ધર્મગ્રંથોનું પ્રામાણ્ય ન સ્વીકારવા છતાં એનું સમ્માન તો અવશ્ય કરશે, અને પોતાના ધર્મગ્રંથો જેટલો જ એનો આદર કરી એમના અધ્યયનથી લાભ ઉઘાડશે.

દુનિયામા આટલા બધા ધર્મો ચાલે છે પણ એ બધામાંનું એક વિશાળ ધર્મકુટુંબ બનાવવાની શક્તિ ભારતની સંસ્કૃતિમાં જ છે ભાગતીય સંસ્કૃતિએ ક્યારેનું કહી દીધું છે કે માનવકુલમા પ્રવર્તિત સઘના ધર્મો માયા છે સઘનાની પ્રેરણા ઈશ્વરથી છે પણ એ સઘના મનુષ્યો દ્વારા પ્રવાર પામવાથી તેમનામા મનુષ્યોની અપૂર્ણતા પણ આવી ગયેલી છે ગંગા ગંગોત્રીથી નીકળી છે છતાં ત્યાં જ થંભી નથી ગઈ જ્યાં સુધી વિશાળ માગરમાં લીન થાય નહીં ત્યાં સુધી તેને આગળ વધવું જ રહ્યું એમા ધમુના આવી મળશે, ચર્મણવતી અને શોણ આવી મળશે, સરયુ ને ગંડકી પણ આવી ભળશે, અને માગરમા પહોંચતા પહોંચતા હિમાલયની પેલે પારથી આવતા બ્રહ્મપુત્ર સાથે પણ એનો સંગમ થઈ જશે ભારતીય સંસ્કૃતિની પણ આ જ વાત છે વૈદિક સંસ્કૃતિથી અનો ઉગમ ઉદ્ય એ પહેલાની વાત આપણે નથી જાણતા પણ એમાં સમય સમય પર દુનિયાભરની સંસ્કૃતિઓએ પોતપોતાનો કરભાર ઠાવવી દીધો છે ભારતીય સંસ્કૃતિમા ઇસ્લામી અને ઈસાઈ સંસ્કૃતિ મળી ગઈ છે એને લઈને અરબસ્તાન, ઈરાન કે મિસરના ઇસ્લામથી હિંદુસ્તાનના ઇસ્લામની ખૂબી કઈ જુદી જ હશે, કઈક વિશેષ હશે ભારતનો ઈસાઈ ધર્મ ઈટાલી, ફ્રાન્સ, જર્મની, દગનડ ને રશિયાના ઈસાઈ ધર્મથી કઈ અનેરી સુગંધ બતાવશે ઈસાઈ ધર્મની ખૂબી જ્યારે હિંદુસ્તાનના ઈસાઈ લોકો દુનિયાને ભજવે ત્યારે ઈસાઈ ધર્મમા એક નવી જ સમૃદ્ધિ આવી જાણશે.

અને ઇસ્લામ અને ઈસાઈ ધર્મના હિંદુસ્તાનમા આવવાથી હિંદુ ધર્મની ખૂબી પણ સારી રીતે સ્પષ્ટ થવા માડી છે સૂફી મત અને કબીર મત, બ્રાહ્મો-સમાજ અને આગાખાની સપ્રદાય, સઘનામા આપણને ભારતીય સંસ્કૃતિની સમન્વયકારી શક્તિ દેખા દે છે.

અને જે લોક ઈશ્વરને નથી માનતા, મેઈ પણ ધર્મ પ્રત્યે આદર રાખવો પસંદ નથી કરતા, કોઈ યાત્રાને નથી માનતા, બુદ્ધિથી મોઢ કોઈ પણ ચીજનો સ્વીકાર નથી કરતા, એ પણ ભારતીય સંસ્કૃતિથી બહિષ્કૃત નથી એમનીયે એક મજાની પરપચા આ દેશમા પ્રાચીન કાળથી ચાલી આવી છે.

નદીમાં શેજ નવું પાણી આવતું રહે છે એક પ્રાન્તથી બીજા પ્રાન્તમાં એ વહે છે તોપણ એનાં રંગ, રૂપ, વામિત્વ અને સૌંદર્ય અશુદ્ધ જ રહે છે એ જ વાત સંસ્કૃતિની છે ભારતીય સંસ્કૃતિમાં દુનિયાભરની નદ્રણી સંસ્કૃતિઓની અસર નજરે પડે છે છતાં એ ભારતીય જ રહી છે અને રહેશે ભારતીય શબ્દમાં આર્થ પ્રારભનું સૂચન અવશ્ય છે પરંતુ વૈદિક કે મહાભારત મળથી એ સીમિત ન થઈ શકે, એ તો એક જીવિત ચેતન્યમય અને વર્ધમાન પ્રવાહ છે માનવતાનું કન્યાષ એ જ એનો નયમ આદર્શ છે ભારતવર્ષ એનું ઉગમસ્થાન છે, મધ્યબિંદુ છે અને અખિલ વિશ્વ એનું કાર્પિત્ર છે

મે, ૧૯૩૯

૪

ભારતીય આદર્શ

અન્વા પરસ્તાપમ અગત્વા જલ-નમ્રતામ ।

અનુત્સૃજ્ય સત્તા માર્ગમ યદન્યમપિ તદ વહુ ॥

ભારતીય જીવનનો આ સર્વગ્રોષ આદર્શ છે

એક સંસ્કૃતિ છે, જે દુનિયાભરના તમામ સાધનો ભેગા કરીને જીવનને સમર્થ અને સમૃદ્ધ કરવા ઈચ્છે છે, તેનાથી બિન્દુકલ ઊલની આત્માભિમુખ સંસ્કૃતિ છે, જે સર્વ પ્રકારની સાધનાઓ અજ્ઞાતીને જીવનને શુદ્ધ તથા ફતાઈ કરવા ઈચ્છે છે

સાધનામાર્ગ શુદ્ધ છે કે અશુદ્ધ એનો પહેલી સંસ્કૃતિ ખ્યાલ કરતી નથી તે તો સ્થૂળ અને નૂકમ સાધનસામગ્રી કેટલી વધી તે તરફ જ ધ્યાન આપે છે

બીજી સંસ્કૃતિને ખજર છે કે બાહ્ય સાધનોની વિમુલતા એ કાંઈ સાચું સામર્થ્ય નથી જેટલું પડે એટલું જ અન્ન, તેથી વધાર કે બીજું ખવાઈ જાય તો તે વિષ છે તે જ રીતે સાધનાને બળે જે શક્તિ મેળવવી હોય તેને માટે જેટલાં સાધનો જરૂરી હોય તેટલા જ કામના છે તેથી જે કાંઈ વધાર મેળવીએ તે પાણીમાં તરનારના માથા ઉપરના બોજ જેવાં છે તેથી આ આર્થ સંસ્કૃતિ સાધનોનો લોભ ન રાખતા સાધનાને જ વધારવામાં માને છે

પહેલી સંસ્કૃતિ આપણને દુનિયાભરમાં ફેલાયેલી દેખાય છે અને તેના ઝેરી ફળનો પણ હવે આપણે અનુભવ કરવા લાગ્યા છીએ

જે એ કંડવા ફળના અનુભવથી આપણે મઈ પાક શીખીશું તો બીજી કલ્યાણકારી સંસ્કૃતિનું અભ્યુત્થાન જલદી થશે

સાધનાશુદ્ધિરાગી આ સંસ્કૃતિનું લક્ષ્યસર્વસ્વ ઉપરના મંત્રમાં વ્યક્ત થયું છે પોતાની જાતને બચાવવા અને પોતાને મ્હંથી દૂર રાખવા બીજને કષ્ટ

પરોચ્યાનારા ઘણા છે આવા લોભી લોકો અદૂરદૃષ્ટિથી જે કાંઈ અન્યાયી લાભ મેળવે છે તેની પૂરી હિમન નેમને છેવટે ચૂકવવી પડે છે આખો જાનનારો વિધવિવ પ્રવૃત્તિ ચલાવતાં છતાં ગાખજે તેમના લાઘમા કાંઈ જ રહેતું નથી.

આવા લોકો માને છે કે પોતાના સ્વાર્થને માટે દુર્જનોની પણ ખુદામત કરવી જોઈએ વિષમ પરિસ્થિતિ આવતા દુર્જનોને ઘરણે પણ જવું જોઈએ. તેઓ કહે છે, “ધ્યેય જે શુદ્ધ હોય તો તેની તરફ અમે ગમે તે માર્ગે જઈએ માર્ગની શુદ્ધતા-અશુદ્ધતાનો વિશેષ ખ્યાલ આ દુનિયામાં રખાતો નથી” પોતાને વ્યવહારવતુર નમજનારા આવા અદૂરદર્શી લોકો ઘોરા સમય પૂરતા તો ખૂબ આગળ વધે છે, પરંતુ તેમની અમર્ષાદ પ્રવૃત્તિ જ તેમની ઉપર સવાર થઈને તેમને પોતાના જ બોજ નીચે દબાવી દે છે તેમની આવી પ્રવૃત્તિથી તેમનું જીવનમત્ત્વ વધતું નથી, ઊંચટું તે વિકૃત અને ક્ષીણ બની જાય છે તેથી જ મંત્રદ્રષ્ટા ત્રાસ કહે છે.

“બીજાઓને કોઈ પણ પ્રકારનું કષ્ટ આપ્યા વિના અન નીચ દુર્જનોની મામે માથું નમાવ્યા વિના તથા મજાજનોના તદાવાસી માર્ગેથી એક તમુબાર પણ આમનેમ ખસ્યા વિના જે કાંઈ થોડું આપણને મળે છે કે બાપણે કમાઈએ છીએ તે જીવનનિર્ધિને માટે — જીવનને કૃતાર્થ કરવા માટે—પર્યાપ્ત જ નહીં પણ પુષ્કળ છે.”

આ મંત્રનો અર્થ એક વાગ મમજવો એ પૂરતું નથી જ્યાં જોઈ ડર, લોભ, મત્સર અથવા દ્વેષને કારણે દૈવ્ય ક્રમજોર થઈ જાય છે અને હીન માર્ગે જવા ઈચ્છે છે તે વખતે જો આ મંત્રનું મનન કરવામા આવે તો તે જરૂર જળ —રક્ષણ કરશે.

ઓગસ્ટ, ૧૯૪૧

૫

હિંદુ ધર્મ વિં હિંદુ સમાજશાસ્ત્ર

આપણા સમાજમા ઊંચનીચલાવની તાલીમ ધર્મને નામે રીતમર અપાતી આવે છે આજે તે વસ્તુને લોકો મનાતન ધર્મનું એક અભિન્ન અગ માનવા લાગ્યા છે હિંદુ ધર્મ પોતાના વિશુદ્ધ રૂપમા નાર્મ, ઉદાત્ત અને મુક્તિપરાયણ ધર્મ છે જે કોઈ ધાનક દોષે તેને નિષ્પ્રાણ, અનાર્થ તથા ઝેરીવો બનાવી દીધો હોય તો તે આ જિવનીચલાવ છે.

ગાખજે કેમ નથી સમજતા કે હિંદુ ધર્મ અને હિંદુ સમાજશાસ્ત્ર જુદા જુદા છે? હિંદુ ધર્મ ‘નિર્દોષ’ અને ‘મમ’ બ્રહ્મની ઉપાસના ચીખવે છે તે ‘સાધુજીવિ જ પાપયુ’ ‘સમબુદ્ધિ’નું પ્રતિપાદન કરે છે ‘વિદ્યાવિનયસપન્ન’ બ્રાહ્મણથી માંડીને ‘શ્વપાક’ સુધી બધા પ્રત્યે ‘સમદયિત્વ’ તેમ જ ‘સમવતિત્વ’નો ઉપદેશ કરે છે.

પરંતુ હિંદુ સમાજશાસ્ત્ર ઊંચનીચ ભાવનાના અભેદ તથા અમગળ તત્ત્વ ઉપર ભાર મૂકે છે જે આપણે આપણી સ્મૃતિઓમાંથી ઊંચનીચ ભાવને માન્ય રાખનારાં વચનો કાઢી નાખીએ તો બાકી કેટલું રહેશે !

તેટલા માટે ભગવાન મનુએ પોતાની સ્મૃતિમાં જ એક ‘ભેષજવૃષ’ (દ્વવૃષ) વચન રજૂ કર્યું છે કે સ્મૃતિઓમાં જે ધર્મ (વેદ) વિરોધી વચન હોય તો તે અપ્રમાણ માનવું જોઈએ કેમ કે સ્મૃતિઓ હંમેશા ધર્મશાસ્ત્રોનું વિવેચન જ નથી કરતી, તે ધર્મવિરોધી પણ તત્કાલીન શિષ્ટમાન્ય સમાજશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર તથા ક્રિઓનું સમર્થન પણ કરે છે પરંતુ પ્રગતિ નહીં કરવાને ટેવાયેલો ચમાજ એક મોટા હિતકર ન્યાયને ભૂલી જાય છે એ ન્યાય એ છે કે સમાજશાસ્ત્ર કે અર્થશાસ્ત્ર કરતાં શુદ્ધ ધર્મતત્ત્વ પ્રબળ છે દેશ અને કાલથી મર્યાદિત ધર્મશાસ્ત્ર કરતાં સનાતન અને સાર્વભૌમ ધર્મતત્ત્વ પરમ પ્રમાણ છે.

તેથી જ્યારે તમાજમાં ધાર્મિકતા વધે છે, ધર્મનું આકલ્પન વિશુદ્ધ બને છે ત્યારે આચાર અને સમાજરચનામાં તત્ત્વાનુકૂળ પરિવર્તનની જરૂર સ્વીકારાય છે હવે એવો નમય આવી પહોંચ્યો છે કે જ્યારે આપણે સમાજવ્યવસ્થા (જેમાં જૂનું અર્થશાસ્ત્ર અને પરપરાગત પણ ભેદદર્શક શિષ્ટાચાર સમાયાં છે) ના નકજમાંથી શુદ્ધ હિંદુ ધર્મને બચાવી લેવો જોઈએ આપણી સ્મૃતિઓ હવે આપણા અધ્યાત્મ ચિદ્વ્રતને અનુકૂળ બનાવવી જોઈએ.

મન્યુસૂત્રી, ૧૮૩૮

૬

(પ્રાણુદાયી હવા

એક ગામડાના લોકો બહુ જ ભોગા અને ભલા હતા મોટેરાના વચનને માન આપતા અને તેઓ કહે તેમ કરતા.

તે ગામમાં જૂના જમાનાનો એક ડોસો રહેતો હતો તે હંમેશા કહેતો કે, “ હેમંત ઋતુની હવા બહુ જ નરવી હોય છે તે જોટલી થીરીમાં જાય તેટલો માણસ વધારે તદુરસ્ત અને બળવાન બને છે હેમંતની હવા એટલે શુદ્ધ પ્રાણુ.”

કાળે કરીને ડોસો દેવચોક પામ્યો એટલે લોકો તેને વધારે સંભારવા અને માનવા લાગ્યા તેના ગાલને દિવસે સૌ ગામચોક ભેગા થતા અને તેના વચનો યાદ લાવતા.

એક વખત એક જાણે કહ્યું, “ ભાઈઓ! ડોસા કહેતા હતા તે પ્રમાણે ચાલીશું તો જ સુખી થઈશું આપણે એમ કરીએ કે હેમંત ઋતુ પૂરી થતા પહેલાં એ ઠવા ઘરમાં ભરી લઈ, ઘરનાં બારીમારણ બંધ કરી પ્રાણુદાયી હવા સંધરી રાખીએ બીજી હેમંત આવશે ત્યાં સુધી તે પહોંચશે. ઘરમાંથી બહાર જવાનું

બનના સુધી ઓછું રાખીએ, અને તે પણ એક નાનકડું બાજોરું રાખીને તેમાંથી ન પ્રસાદ પડે. જ્યાં ઉધાડયું કે તરત બધા !”

આ મવાલ નીને ગળે પિતરી અને બધા તેમ જ કરવા લાગ્યા આમ બધિયાર હાથમા રહેવાથી પરિણામ શુ આવ્યું તે કહેવાની જરૂર નથી

હિંદુધર્મના પુરાણપ્રિય સુસ્ત સનાતની હિંદુ સમાજ તે પરિણામ હમેશા અનુભવે જ છે

૧૯૨૭

૭

આર્ચ સંસ્કૃતિનો આધાર

[સામાન્ય માનિતી]

હિંદુ ધર્મને જે ધર્મ પણ કહે છે વેદ એ દુનિયામા જૂનામા જૂનો અને અત્યંત મહત્ત્વનો ગ્રંથ છે વેદમા ઇન્દ્ર, મિત્ર, વરુણ, વાવાપૃથિવી, ઉષા, મરિના, રુદ્ર વગેરે દેવવરના અનેક રૂપોનું વર્ણન અને સ્તુતિ છે આ બધા મંત્રો ઋષિઓ ધ્યાનમા બેસ હતા ત્યાં તેમનું રચવા હતા વેદની અંદર હિંદુ ધર્મના બધા તત્ત્વાનું મૂળ છે કેટલાક મત્રામા મરસ કાવ્ય છે વેદ ચાર છે ઋગ્વેદમા ઘણે ભાગે સ્તુતિના જ મંત્રો છે યજુર્વેદમા યાગનું પ્રકરણ છે. સામવેદમા આપણું જૂનું ગાયન છે અથનવેદમા પરચૂરણ ઘણી વસ્તુઓ છે

આ વેદમાંથી જ બ્રાહ્મણ કરીને એક બીજે ભાગ પેદા થયો અહીં બ્રાહ્મણ એ અમુક જાતના ગ્રંથોનું નામ છે બ્રાહ્મણોમા પણ સંગ્રહી અને ધર્મતત્ત્વ સમગ્રી લાખી લાખી ચર્ચા છે

બ્રાહ્મણોમાંથી જ ઉપનિષદો પેદા થયા ઉપનિષદોમા આપણા ધર્મની બધી ઉપનિષદ પનાઓ અને વિશ્વાસ તત્ત્વો આવી ગયલા છે ઉપનિષદોમા ગુરુશિષ્ય વચ્ચેના કેટલાક સવાલો બહુ જ સુંદર છે ભગવ ગીતામા શ્રીકૃષ્ણે આ ઉપનિષદોનું જ દૂધ દોહીને મૂક્યું છે (શાહજહાના મોટા દીકરા દાવદે આ ઉપનિષદોનો ફારસીમાં અનુવાદ કર્યા છે) ઉપનિષદો પછી અધ્યયન અને અભ્યાસનું મૂળ જામું, એટલે સ્મરણશક્તિ ઉપર વધારે બોલે રાજા મહારાજો તેવી સૂત્રગ્રંથો નિર્માણ સૂત્રગ્રંથોમા ઘણી માહિતી ધ્યાનમા રહે એ રીતે ટૂંકા દૂધ વાક્યો બનાવેલા છે, પણ તેનો અર્થ કરવાની કૃષી ગુરુ પામેથી મળી હોય તો જ સૂત્રગ્રંથોનો ઉપયોગ થઈ શકે છે એ દૂધી અને મૂત્રોનું વિવરણ વિદ્વાન આચાર્યોએ પોતાના ભાષ્યોમા આપેલું છે

જેમ કૃત્વપ્રાપ્તિને માટે યજ્ઞવિધિ ચોકસ રીતે કરવાનો આગ્રહ વધ્યો તેમ જિંદગીની દરેક વસ્તુ પણ નિયમસર અને ધર્મ પ્રમાણે લોકો કરવા લાગ્યા. બ્રાહ્મણે કેવી રીતે વર્તવું, ક્ષત્રિયની ફરજ શી છે, વૈશ્યોનો ધર્મ શો છે અને શૂદ્રોએ કઈ મર્યાદામાં રહેવું એ બધું વિગતવાર લખવામાં આવ્યું માણસ શું ખાય, શું ન ખાય, શું પહેરે, એકબીજા સાથે કેવી રીતે વર્તે, જિંદગીના મુખ્ય મુખ્ય પ્રસંગોમાં કયા સંસ્કારો મેળવે કે કેળવે વગેરે બધી વિગતોના નિયમો રચવામાં આવ્યા આ નિયમોને સ્મૃતિ કહે છે કેમ કે મુનિઓએ જૂના વખતના આચારનું સ્મરણ કરી આ સ્મૃતિઓ લખી છે સ્મૃતિઓમાં મનુસ્મૃતિ અને યાગવલ્ક્યસ્મૃતિ મોટી છે વેદના મંત્રો દેવતા પાસેથી સાંભળેલા એટલે તેમને શ્રુતિ કહે છે બ્રાહ્મણો અને ઉપનિષદો પણ શ્રુતિમાં જ ગણાય છે

જેમ આચારની વ્યવસ્થા સ્મૃતિઓમાં થઈ તેમ ધાર્મિક અને તાર્કિક વિચારની વ્યવસ્થા દર્શનોમાં ચોકવાઈ ગઈ છે આત્માનું દર્શન કરવા માટે આ ગ્રંથો ઉપયોગી છે એમ જાણી આ ગ્રંથોને જ દર્શનો કહેવા લાગ્યા દર્શનો છ છે જે દર્શનો વેદને મહત્ત્વ આપતા નથી તેમને નાસ્તિક દર્શનો કહે છે તે જુદાં જ છે જે વેદાન્ત વિષે આપોરું ઘણું સાંભળીએ છીએ તે આ છ દર્શનોમાંનું એક પ્રધાન દર્શન છે નાસ્તિક દર્શનોમાં જૈન દર્શન આવી જાય છે જૈનો વેદને માનતા નથી એટલા માટે જ તેમને અહીં નાસ્તિક કહેવા છે આજે તો નાસ્તિક શબ્દ જુદાં જ અર્થમાં વપરાય છે આત્માને, ઈશ્વરને કે ધર્મને જે નથી માનતો તે નાસ્તિક એ આજનો ખર્થ છે જૈન દર્શનને નાસ્તિક કહેવામાં એ અર્થ નથી લેવાતો

દરેક ધર્મ સાથે ધાર્મિક વાર્તાઓ તો હોય જ વાર્તા દ્વારા ધર્મના બધા સિદ્ધાન્તો, પ્રસંગો, ધર્મ સંકલ્પો, પરંપરા બધું સમજાવાય છે ખાસી વાર્તાઓનો સંગ્રહ પુરાણોમાં કરવામાં આવેલો છે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિથી માંડીને તામ્રમુખી (ગોરા) લોકોના હિંદુસ્તાનમાં આવવા સુધીની અને વસ્તુઓ આ પુરાણોમાં છે પુરાણકારોએ પુરાણોમાં કશું મૂકવાનું બાકી રાખ્યું નથી પુરાણો બહાર છે ઉપપુરાણ પણ એટલા જ છે રામાયણ મહાભારત એ પુરાણોથી જુદાં જ છે તે ઈતિહાસમાં ગણાય છે

આજનો હિંદુ ધર્મ શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને પુરાણ પ્રમાણે ચાલે છે તેથી તેને શ્રુતિસ્મૃતિપુરાણોધર્મ ધર્મ કહે છે ઉપરાંત આગમ અથવા તંત્ર કહીને એક જુદો ધર્મસંગ્રહ છે તે પણ ધર્મગ્રંથમાં જ મનાય છે બનાવ, બાતામ, નેપાન, કાશ્મીર તરફ જા તંત્રોનું માહાત્મ્ય વધારે છે, જોકે તંત્રની અંતર દિડુ ધર્મ પર બધું જ છે આ તંત્રમાંના મેટલાક વિધિઓ ફેંકી દેવા જોવા છે

હિંદુ ધર્મ-સંસ્કારો

[એક ઉપપત્તિ]

મહાભારતના મુદ્ધ પછી ઝાળાન્તરે વૈદિક અથવા બ્રાહ્મણ ધર્મમાં સારો પેટો. ઉપનિષદ કાળના ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક આચારવિચારને ઠેકાણે લોકો આત્મઅનાત્મની શુદ્ધ ચર્ચાએને જ ધર્મનું અતિમ ધ્યેય માનવા લાગ્યા તથા આડબરવાળા યત્તપાગના કર્મકાંડથી જ બંધ મેળવી શકાય એમ મનાવા માડ્યું ત્યારે બુદ્ધ ભગવાને ભૂંડેલા જગતને સત્ય અને સદાચારને માર્ગે વાળ્યું અને મહાવીર સ્વામીએ ધર્મ તો અહિંસામાં જ રહેવો છે એ ભારપૂર્વક ઠસાવ્યું વળી બુદ્ધ ભગવાનના અનુયાયીઓએ જ્યારે બુદ્ધ ભગવાનના ઉપદેશને અમુક ધર્મ કે નપ્રદાયનું ડપ આપી તેનો સાર્વત્રિક પ્રસાર કરવા માડ્યો ત્યાર તેમાં અનેક ફેરફાર કરવા પડ્યા અને તેને પરિણામે બૌદ્ધ ધર્મના પણ બે પથ પડી ગયા બૌદ્ધ સાધુઆ બુદ્ધ ભગવાનના મૂળ ઉપદેશને વળગી રહેવાને બદલે પોતાના નપ્રદાયને લોકપ્રિય કરવા તરફ વળ્યા અને સપ્રદાયના પ્રચારને સારું રાજ્યાશય પણ શોધવા લાગ્યા ત્યારથી તેમના સઘમાં સઘના બીજા વધામાં આપણે બુદ્ધ ભગવાનનો ઉપદેશ સૂક્ષ્મતાથી તપાસીએ તો જાણાશે કે તેમના ઉપદેશમાં કોઈ નવા ધર્મની સ્થાપના કરતા ધર્મસંસ્કારનો જ ભાગ વધારે હતો ચાલતા આવેલા બ્રાહ્મણ ધર્મના મૂળભૂત સિદ્ધાન્તોનો વિરોધ કરવાનો તેમનો આગ્રહ ન હતો તેમણે તો પોતાની નજર આગળ ધર્મને નામે ચાલી રહેલા ધર્મિગ ગામે પોતાનો પોકાર ઉઠાવ્યો હતો તેમના ઉપદેશની ખૂબી તો એ હતી કે તે પૂરપૂરી રીતે પાળવા છતાં માણસ હિંદુ રહી શકતો, એટલું જ નહીં પણ વધારે સારો હિંદુ બનતો પરંતુ જ્યારથી બૌદ્ધ ધર્મનું નાપ્રદાયિક સ્વરૂપ જ વધવા માડ્યું ત્યારથી બૌદ્ધ સાધુઓ નૈતિક અને આત્માત્મિક દૃષ્ટિએ જીવનનું શ્વસ્ય સમજવા તથા સમજાવવાનું કામ કરવાને બદલે પોતાના હજો અને અધિકારો સારવવામાં વધારે ને વધારે પડતા ગયા બ્રાહ્મણોમાં પોતાના ઉચ્ચપણાનો જે દોર હતો તે બૌદ્ધ સાધુઓમાં પણ આવવા માડ્યો વૈદિક યજ્ઞના પુરોહિતો માત્ર પોતાના લાભ માટે લોકોમાં જેમ વહેમો પ્રચરાવતા તેમ જ બૌદ્ધ સાધુઓ પણ પોતાના સ્વાર્થ માટે અને પોતાનું માહાત્મ્ય લોકોની નજરમાં વધે તે માટે ઘણા વહેમોને પોષણ આપતા થઈ ગયા બુદ્ધ ભગવાનના અવશેષની પૂજા કરવાની પ્રથા તો આડબરમાં વૈદિક કર્મકાંડ કરતા જરાયે ઊતરે એવી ન રાતી, અને બૌદ્ધ સાધુઓના દાત, નખ, અસ્થિ, શખ વગેરે ઉપર મોટા સ્તૂપો બાંધવામાં તથા મઠો ઊભા કરવામાં ભારે ખર્ચ કરવાની પ્રથા પડી ગઈ વળી બુદ્ધ ભગવાનના અહિંસા અને સયમના ઉપદેશથી અશોકે કે પેલી સાર્વત્રિક શાંતિ પણ

દુનિયામા આવી નહીં ક્ષત્રિય રાજાઓ જૂના વખતમા જેમ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરી ભારે લડાઈઓ લડતા તેમ જ બૌદ્ધ રાજાઓ પૈ બુદ્ધના અવરોધ માટે આપ રમા લડાઈઓ લડવા લાગ્યા.

કેટલાક લોકો માને છે કે હિંદુ ધર્મમા કાઈ ફરફાર કરવાની સજવડ તો છે જ નહીં હિંદુ ધર્મ પ્રગતિથીજ જ નથી આ વાત સાચી નથી હિંદુ ધર્મની માન્યતાઓમા રિવાજો અને સંસ્કારોમા ધીમે ધીમે ડાહ્યો થતું આવ્યું છે ક્રમ જેમ માણસના ટેલમા ચોળ ફરફાર થાય છે, છતાં તે સૂક્ષ્મ હોવાથી જણાતો નથી, તેમ હિંદુ ધર્મમા ફરફાર ધીમે ધીમે થયેલા છે અમુક નિહાતો, જેને તે પોતાના સનાતન સિદ્ધાન્તો માને છે તે જાળવીને હિંદુ ધર્મ યોગ્ય ફરફાર સ્વીકારી લેવા તૈયાર રહેલો છે આર્ય રાજકુમાર મિહિરથે ઉપદેશોલા બૌદ્ધ ધર્મનો તેને જરાયે વિરોધ ન હતો સમિત છે કે લોકોનો વિરોધ તો હ્યુઓથી, યવન અને શક જેવા પરદેશી રાજાઓની આગેવાની નીચે વિકૃતિ પામતા બૌદ્ધ ધર્મ સામે હતો એ રાજાઓ અને તેમના બૌદ્ધ ધર્મનું પ્રાગલ્ભ્ય વધે તો હિંદુસ્તાનમા આર્ય સંસ્કૃતિ ન ટકી શકે એવી સ્થિતિ હતી.

શાક્ય મુનિઓ પોતે સમાજમા નવું ચેતન પ્રકટાવવા જે પ્રયાગ આરભ્યો હતો તેના જેવો જ મહત્ક પ્રયાસ ઈસ્વીના ત્રીજા અને ચોથા સૈકામા પણ આર્ય પ્રજાઓ આરભ્યો હતો.

અશોક પછી મુખ્યત્વે બૌદ્ધોને રાજવાગ્ય મળવા માડલો અને બ્રાહ્મણોનું ચલણ રાજમંડળમા ઓછું થયું પણ તેથી કાંઈ બ્રાહ્મણ ધર્મ દુબી ગયો ન હતો ખૂલેખાચરે પડી રહેલા કેટલાક માધુ બ્રાહ્મણ પંડિતો તે નાચવી રહ્યા હતા અને વનતા અગામોમાં વસતા બ્રાહ્મણ મુનિમા તેના મૂળભૂત સિદ્ધાન્તોનું સંશોધન કરી રહ્યા હતા બુદ્ધ ભગવાને બતાવેલી ભૂલો તેમણે માન્ય રાખી, અતિ ટામ લઈને શુદ્ધ વૈદિક ધર્મનું સ્વરૂપ તેમણે નિશ્ચિત કર્યું અને તેના ઉપર બૌદ્ધ આદર્શોનો ઓપ ચડાવી વૈદિક કર્મમંડનો રમૂજ જડવાદ તેમણે કાઢી નાંખ્યો યજ્ઞાગ અને તેને નામે થતી હિમા (જેની સામે બુદ્ધ ભગવાને ઝુમેશ ઉઠાવી હતી તે) હિંદુ ધર્મમાંથી ન બાંધે તત્વાનુલ ઘણાં નીતિ અને રાદાવારને તેનું સ્વાભાવિક મહત્ત્વ મળ્યું બૌદ્ધ બિશુકોની પેઠે હિંદુ સંન્યાસીઓ પણ ઉપદેશ કરવા ફરવા લાગ્યા બોધિમત્તવની અને બુદ્ધની પૂજાની પેઠે રામ અને કૃષ્ણની પૂજા થવા લાગી અને આ નેતે બૌદ્ધ ધર્મમાં હિંદુ ધર્મથી મધ્ય આવવા વપારે આકર્ષક એવું કર્યું ન રહ્યું ઊંચટુ મહાત્મનમાં તો પરદેશી રાજાઓ પાતાની ઇચ્છા મુજબ માથું મારી શકતા પણ આ હિંદુ ધર્મમા તો સ્વદેશી પરપસની જ પ્રતિષ્ઠા હો શકે તેમ હતું તેથી નવો હિંદુ ધર્મ ભવ્ય ફેલાયો પરદેશથી આવેલા રાજાઓને પણ આવો હિંદુ ધર્મ સ્વીકારી તેનો પુરસ્કાર કરવામાં જ સ્વહિન જતાયું હિંદુ ધર્મમા અવતાગથી બુદ્ધને તે વખતના અત્યંત પ્રજાપ્રિય

ભગવાન વિષ્ણુના એક અવતારનું રૂપ આપી દીધું અને શુદ્ધ બૌદ્ધ ધર્મને આત્મ સાત્ કરવાનો હિંદુ ધર્મનો પ્રયત્ન સફળ થયો

મૂર્તિપૂજા અને અવતારવાદ

હિંદુ ધર્મમાં મૂર્તિપૂજા કચારથી શરૂ થઈ એ ચોકસ કહેવું તો મુશ્કેલ છે, પણ એમ માનવાને કારણ મળે છે કે એ બૌદ્ધ ધર્મની અસર છે બુદ્ધ ભગવાનના અવશેષો ઉપર બૌદ્ધોએ સ્તૂપો બનાવવા માંડ્યા તથા વિહારો બાંધી તેમાં બુદ્ધ ભગવાનની મૂર્તિ સ્થાપવા લાગ્યા તે પહેલાં આપણા દેશમાં મંદિરો બાંધવાનો રિવાજ નહીં હોય એમ કેટલાક કહે છે અને પુરાણોમાં મંદિરો સંબંધી ઉલ્લેખો છે તે પાછળથી દાખવ થયેલા હશે એમ માને છે

કેટલાક તો ઈશ્વરના અવતારની કલ્પના પણ બૌદ્ધકાળથી શરૂ થઈ હશે એમ માને છે પરંતુ એક જ ઈશ્વરના અનેક ઉપો છે એવો ખ્યાલ તો વેદમાં જ છે તેમ જ વેદના કેટલાક ઋષિઓ હું જ પોતે ઈશ્વર છું એમ પણ બોલી ગયા છે એટલે લોકોનો ઉદ્ધાર કરવા માટે ઈશ્વર મનુષ્યરૂપ ધારણ કરે છે એ કલ્પના વેદધર્મને અપરિચિત નથી ભગવ ગીતામાં તો અવતારવાદનો સિદ્ધાંત પૂરપૂરો છે

૧૯૨૩

૯

બુદ્ધનો સમય અને બુદ્ધનું કાર્ય

[અડી ઉજન વર્ષ પૂર્વે]

ડુંગરી મુલકમાં રહેનાર લોકોને કુદરત માથે તેમ જ આપસમાં હમેશાં લડત પડે છે તેમનામાં સ્વતંત્રતાનું અને જગતનું ચાતાવરણ હમેશા જાગ્રત રહે છે એ જ લોકો સપાટ મેદાનમાં આવે એટલે આ સ્વભાવમાં ફરફાર થઈ જાય છે વિસ્તીર્ણ, ફળદ્રુપ મુલક જિંઈ માણસમાં કા તો સામ્રાજ્યની કલ્પના જામે છે, નહીં તો સ્વભાવમાં સત્તા વધી માણસની અહિંસાવૃત્તિ દૂર થઈ જાય છે

ગંગા યમુના નદીને કાંઠે મહાન સામ્રાજ્યો સ્થાપા, મહાન મુલ્યે થયા અને અમુક વખત માટે લગભગ આખો દેશ વેરાન થયો એનો ઇતિહાસ મહાભારતમાં આવી ગયો છે ત્યાર પછી આખા ભારતવર્ષને ફરી એક જીવનસૂત્રમાં લાવવાનો પ્રયત્ન બુદ્ધ ભગવાનની પ્રવૃત્તિથી થયો મુધિયરે ભારતવર્ષને એક સામ્રાજ્યછત્ર નીચે આણવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો ભગવાન બુદ્ધ અહિંસા અથવા પ્રેમના ધર્મછત્ર નીચે આખી દુનિયાને આણવાનો પ્રયત્ન કર્યો તે વખતનો કાળ પણ એને માટે અનુકૂળ ન હતો દેશમાં મગધ, કોનચ, વલ્લ, કાશી, અવતી વગેરે નાનકડા રાજ્યો ધણસંખ્યા હતા શાક્ય, મગ્ધ, કાલામ કોશીય, મોરીય, મલ્લ, વિદેહ, વિચ્છવી વગેરે લોકોના નાનકડાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યો પણ હતા. સામ્રાજ્યનો જૂનો આદર્શ

જીવતો સંવ

૧

આર્યસમાજ*

આર્યસમાજ એ એક જીવતો સઘ છે, ઉઘા ? આખે દુનિયા તરફ જોનાર એ એક સંગઠિત સંસ્થા છે

પોતે અસહિષ્ણુ નથી એમ નિર્ણય કરવાનો પ્રયત્ન તમે યા માટે કરો ? શુ અસહિષ્ણુતા એ હમેશા દુર્ગુણ જ છે ? અને સહિષ્ણુતા એ સદેવ મદ્ગુણ જ છે ? મહાભારતમા એક ઠેકાણે કહ્યું છે કે સહિષ્ણુતા એ ભારવાહી ગર્વિણનું ભૂપણ છે પડયા રહેજુ, અપમાન સહન કરવા, વૂઠાઈ જમ્મુ, અને છતાં એનો ત્યાગરખો પ્રતિકાર ન કરવો, એ જે સહિષ્ણુતા હોય તો તે મદ્ગુણ નથી, એ અનર્મ છે, પાપ છે આપણા પર દુ ખ આવી પડે અને આપણે એનો સામો જવાબ ન વાળીએ એમા પુરુષાર્થ નથી. એ તો પાતક છે કેમ કે જે જે આપણને પાડે છે, આપણો પાત કરે છે તે પાતક છે

સહિષ્ણુતા બે પ્રકારની હોય છે એક નિષ્ક્રિય જડતાની, પામરતાની, કાયરતાની, અને બીજી વ્યાપક દૃષ્ટિની, પ્રેમની, સર્વસમર્થ ઉદારતાની પામર માણસ ઉદારતાને નામે પોતાની નિર્બળતા ઢાકે છે, અને પોતે ભારે સહિષ્ણુ હોવાનો ઝેર મ્ને છે પણ એના જીવનમાં તેજ નથી દેખાતું આવી સહિષ્ણુતા કરતા અસહિષ્ણુતા સારી બીકથી ડરી જવા કરતા ઝનૂની થઈ સામે થવામાં જ ઉન્નતિ રહેલી છે તમારા ધર્મનું એમદ સુંદર તત્ત્વ ભલે હણાય, પણ આત્મા તો ન જ હણાવો જોઈએ. આત્મા હણાય ત્યાં આખો ધર્મ હણાયો પ્રતિકાર એ જીવત દશાનો નિધાની છે તેજસ્વી પુરુષ અપકારને ધી રીતે સહન કરી બેસે ?

પણ વિચારવાન શૂરવીર વીરદૃષ્ટિથી જુઓ છે કે આધળા થઈને લડવામાં માવ નથી, સહન મ્નેને જ આપણે જીતવાના છીએ, સહન કરતાં આપણે બાજી ખોવાના નથી, ઊંચટું પરિસ્થિતિ પર વિજય મેળવવાના છીએ ધૈર્યવાન માણસ આપભોગપૂર્વક ઘણું સહી લે છે, અને માનવસસ્કૃતિને ઊંચે ચડાવ છે જેમ ગાંજનો જવાબ ગાંજથી આપવાથી આપણે એક જાતનો 'ન્યાય' ભલે મેળવતા હોઈએ, પણ આપણી પોતાની કે સમાજની ઉન્નતિ સાધતા નથી, તેમ જ

*સ્ત્રીશુરુકળના વાર્ષિક હિતસવ પ્રસંગે પ્રમુખસ્થાનેથી આપેલુ ભાષણ તા ૩૧ ૮ ૧ ૨૮

દરેક વિરોધીનો વિરોધ કરવાથી હમેશાં આપણે ક્રોધ જ માધીએ છીએ એમ નથી પોતાના બળના ભાનથી, જ્યારે આપણે જ્ઞાનપૂર્વક સહન કરીએ છીએ ત્યારે ધર્મ સીળે કળાએ પ્રકાશે છે, અને અંતે સૌનું કલ્યાણ થાય છે દુષ્ટ માણસ પર વિજય મેળવવા કરતાં દુષ્ટતા ઉપર જ જે વિજય મેળવી શકીએ તો તે શ્રેષ્ઠ પગલું છે એમ કોણ કબૂલ નહીં કરે? જામા વીરસ્ય ભૂષણમ્ કેમ કે એની જામા પાછળ ડર નથી હોતો પણ જે આપણને એમ જ લાગતું હોય કે સહન કરવાથી આપણે બધું ખોઈશું, સહન કરવા બેટલા આપણે સમર્થ નથી, તો સબળ હોવાનો ડોળ કરવા કરતાં વિરોધનો પ્રતિકાર કરીએ એ જ ઠીક છે એમાંથી જ આગળનો રસ્તો મળવાનો છે

આર્યસમાજનો પ્રથમ પરિચય મને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં થયો પ્રથમ દર્શને જ મેં જેઈ લીધું કે આર્યસમાજીઓ કોઈની સાથે અથડામણમાં આવતાં સક્રોચ નથી રાખતા, પોતાના વિચારોનો પ્રચાર કરતા સામા માણસને ખોટું લાગશે કે કેમ એનો વિચાર કરવા તેઓ નથી બેસતા પોતાના અભિપ્રાયો અને સિદ્ધાંતો વિષે તેઓ એટલા બધા પારમાર્થિક (Serious) હોય છે કે તેઓ જ્યાં ત્યાં વિવાદ કરવા ઊતરી પડે છે ‘આ હું અહીં છું, અને આ છે મારા વિચારો એને સ્વીકારો અથવા એના રદિયા આપો,’ એમ એમને કહેતા સાબળી મને થતું કે આ મહનમિશ્રાનો નવો અવતાર થયો છે તે વખતે આર્યસમાજી પ્રચારકો જેડે વાદવિવાદમાં ઊતરી મેં એમની પાસેથી આર્યસમાજ વિષે ખૂબ જાણી લીધું માત્ર મારી વાદવિવાદની મર્યાદા જુદી હતી વાદવિવાદમાં એક માણસ બીજાને હરાવી શકે, પણ પોતે જીતી ન શકે વિવાદ વખતે બંને વાદીઓ કઈક પ્રતિ નિવિષ્ટ* હોય છે એકબીજાનો પમ એકબીજા સમજી ગયા છે એટલી ખાતરી થાય એટલે વિવાદનો અંત આણવો જેઈએ માણસ સામા પક્ષની દલીલ ઘણી વાર વિવાદ પછીના ઓકાંતમાં જ હજમ કરી શકે છે

જ્ઞાત વાદવિવાદને પરિણામે જણાઈ આવે છે કે દરેક ધર્મમાં કંઈક ખૂબી તો છે જ મુસલમાનો મૂર્તિપૂજનો વિરોધ કરે છે તે મૂળમાં હિંદુઓને ચીડવવા ખાતર નહીં, પણ સાથે જ તેઓ મૂર્તિપૂજમાં ઈશ્વરનું હાહાકારનું અપમાન જુઓ છે, એ હું જેઈ ગયો મૂર્તિપૂજમાં તમે ભ્રમ ભડે જુઓ, પણ એની પાછળ ઈશ્વરની ભક્તિ જ છે ઈશ્વરનું અપમાન કરવાની દાનત નથી, એમ તેમને સમજાવવાનો હું પ્રયત્ન કરતો અને કહેતો કે મૂર્તિમાં પરમેશ્વર જોનારમાં જડતા પણ સભાવે, અને ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ તથા કવિહૃદય પણ સભાવે

આર્યસમાજીઓની દલીલો પાછળ પણ હું એમની ધર્મસિવાની સુધારકવૃત્તિ જેઈ શકતો હિંદુ ધર્મમાં પેદેલા ચમત્કારો, વહેમો, પામરતા અને અત્યાવાદથી આ

* પ્રતિનિવિષ્ટ = સામા થઈને બેઠેલા, હઠામઠી.

લોકો અકળાયા છે, તેથી એની સામે થાય છે, એમ જોઈ મારો આત્મા સંતોષ પામતો. કેટલોક હિંદુ શાસ્ત્રોમાં લોકોનાં મન પર ધર્મનાં તત્વો ઠસાવવા માટે બીક અને લાલચનો છૂટથી ઉપયોગ કરેલો છે. ધરમાં બીક, બહાર બીક, જળમાં બીક, સ્થળમાં બીક! અને જાણે જમીન પરના જાણિયો બસ ન હોય તેમ આકાશમાં પણ ધનિ, રાહુ અને કેતુઓની બીક ઊભી કરી. આવી બીક એ જ જો ધર્મનો પાયો હોય તો એ ધર્મનો નાશ થાય તે જ સાદું.

આર્યસમાજીઓમાં પણ શાસ્ત્રવચનોનો આગ્રહ જોઈ મને થતું કે મારામાં એ વૃત્તિ કેમ નથી? હું તો સનાતની હિંદુ, બધાં શાસ્ત્રોમાં માનનારો. પણ મેં કોઈ કળે શાસ્ત્રોને પીનલ કોડ જેવાં માન્યાં જ નથી. મારે મન શાસ્ત્રો એટલે અનુભવી અને મુરબી લોકોનાં વચનો. તેમના પ્રત્યે આદર હોય, અશ્રદ્ધા ન હોય. પણ એમાંથી જેટલું હું સમજી શકું અને મારે ગળે ઊતરે તેટલાનો જ મારાથી સ્વીકાર અને અમલ થાય. શ્રદ્ધા રાખવા છતાં જો અમુક વસ્તુ ખરાબ જ છે એવી પ્રતીતિ થતી હોય, તો શાસ્ત્રોમાં તેનું વિધાન છે એટલા ખાતર તે કરવા કે સ્વીકારવા હું પ્રવૃત્ત ન થાઉં.

ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં આર્યસમાજીઓ અને સનાતનીઓ જ્યારે લડતાં ત્યારે સનાતનીઓની ભારે કફોડી દસા થતી. આર્યસમાજીઓને માથે તો એકવું વેદશાસ્ત્ર જ. સનાતનીઓને માથે ઢગલાબંધ શાસ્ત્રગ્રંથો. એ બધાનો બચાવ કરે તો જ તે જીતે. અને વેદનો વિરોધ તો એમનાથી થાય જ નહીં. આવા વાદવિવાદમાં હું ઊતરું ત્યારે કદું કે મારે મન બધાં શાસ્ત્રો શ્રદ્ધાપાત્ર, એટલે કે આદરને યોગ્ય છે. પણ પ્રમાણ તરીકે કોઈ ગ્રંથને હું ન માનું. આર્યસંસ્કૃતિના ઊગમ તરીકે અને અનુભવી ઋષિઓનાં મુખમાંથી નીકળેલા ઉદ્ગાર તરીકે વેદ મને પૂજ્ય છે. પણ નિશ્ચિત અર્થ જાણ્યા વગર એને પ્રમાણ તરીકે થી રીતે સ્વીકારું? વેદોનો અર્થ સાચા-ચાર્ય એક રીતે કરે તો યાસ્કાચાર્ય બીજી રીતે કરે. લોકમાન્યનો અર્થ જુદો, અને અરવિંદ ધોળનો જુદો. સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીનો તો એથીયે જુદો. અને તેઓ પોતે જ કહી ગયા છે કે વેદનો અર્થ કરવાનો હક દરેક જણને છે. આવી સ્થિતિમાં વેદોના પ્રામાણ્ય વિષે કયાં શાસ્ત્રાર્થ કરવા જઈએ? જેટલું ધ્યાનમાં આવે તેટલું સ્વીકારીએ. બાકીનું નથી સમજાનું એમ કહીને કોરે મૂકીએ. પણ એની નિંદા ન કરીએ. જ્યાં સુધી મારી શુદ્ધ મતિ ચાલે, મારો અનુભવ પહોંચે, અને શ્રદ્ધા ટકી શકે ત્યાં સુધી શાસ્ત્રોને હું માનું. મારે મન પ્રાચીનકાળનાં શાસ્ત્રોના વ્યાકરણશુદ્ધ કે તર્કશુદ્ધ અર્થ કરતાં શ્રદ્ધાવાન અને અનુભવી ધર્મદ્રષ્ટા સત્ગુરુઓનાં જીવતાં વચનો વધારે મહત્ત્વનાં છે. એમના શબ્દો પર વિશ્વાસ રાખી મને દોરવવાનું કામ હું એમને સોંપું.

આવી વૃત્તિથી કરેલી ચર્ચાઓમાં અમને રસ ખૂબ આવતો. આર્યસમાજીઓની ધર્મચર્ચા કરતાં તેમની મમાજસેવા અને તેમનો આપખોજ મને હમેશા વધારે

ઉજ્જવળ લાગ્યાં છે. એવા લોકોનાં કડવાં વચનો પણ મીઠાં લાગે. કાશ્મીરજલ્પ વદ્ધુતાર્જવ નિતાન્ત રમ્યા । કાશ્મીરના કેસરની કડવાથ પણ લિજ્જતદાર હોય છે. દયાનંદ સરસ્વતી જેવો તેજસ્વી બ્રહ્મચારી અને સમાજહિનેષી જ નિર્ભયતાથી કોઈ રાજને પણ કહી શકે કે ‘કૂતરો થઈશ મા.’ સ્વામી દયાનંદથી માંડીને સ્વામી શ્રાદ્ધાનંદ સુધી બલિદાન આપનારા વીરો જે સમર્થિમાં પાકતા જાય છે, તે સમાજનું તેજ હમેશાં ઉજ્જવળ રહેવાનું છે. કોઈ પણ ધર્મનો પ્રચાર એના ધંધાદારી અથવા પ્રાકૃત ગાયકો અને પ્રચારકો દ્વારા નથી થતો, પણ શુદ્ધ બલિદાનથી જ થાય છે. ધર્મનો પ્રચાર તે ધર્મના તેજથી થાય છે.

આજે શુદ્ધિની તેમ જ ગુણકર્માનુસાર ચાતુર્વર્ણની ચર્ચા ઘણી થઈ છે (સાચું કહું તો અસ્પૃશ્યોની તમારી શુદ્ધિ મને જરાયે ગમતી નથી. અસ્પૃશ્યોની શુદ્ધિ શા માટે કરીએ? એમણે ક્યાં પાપ કે ગુના કર્યા છે કે આપણે એમને અશુદ્ધ ગણીએ? મડદાં ચીરે અને ચંપલ બનાવે કે જાજર સાફ કરે એટલા માટે તેઓ અશુદ્ધ? એ તો ઉપયોગી ધંધાઓ છે. એ દ્વારા તેઓ સમાજની કીમતી સેવા કરે છે. જાજર સાફ કરીને તેઓ સમાજને આરોગ્ય બહે છે. એક બંગાળી કવિએ પોતાની કવિતામાં, જ્યેષ્ઠાણે પી જઈ દેવોને અમૃત આપનાર નીલકંઠ સાથે અસ્પૃશ્યોને સરખાવ્યા છે. એવા વર્ગની વળી શુદ્ધિ શી? હું તો ‘અસ્પૃશ્યો’ને દૂર રાખનાર ‘સ્પૃશ્ય’ વર્ગની શુદ્ધિ ચાહું છું. હું એમને કહું છું કે ભાઈઓ, તમારાં હૃદય શુદ્ધ કરો. અને ઉત્તમ પ્રકારની સેવાથી તમને ઋણમાં રાખનાર આ અભાગી કોમને અપનાવો. એમને દૂર રાખી હિંદુ કોમનું સંગઠન થવાનું નથી. એક અસ્પૃશ્યતા કાઢી નાખીએ એટલે હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી બધા સાથેનો ઝઘડો મટી જાય. સાવ મટી ન જાય તોયે હજવો તો જરૂર થાય.)

આર્યસમાજ અસ્પૃશ્યતામાં માનતો નથી. છતાં ગુજરાતના કુટુંબાક આર્ય-સમાજીઓ અસ્પૃશ્યતાનિવારણમાં મોળા છે, ઊંડે ઊંડે અથવા છાની રીતે અસ્પૃશ્યતાને સંધરે છે. રૂઢિગ્રસ્ત સનાતનીઓ અસ્પૃશ્યતાને સંધરે તો એ સમજાય એવી વાત છે. પણ તમે તમે ધર્મનો ઈશ્વર કરવા નીકળેલા. રૂઢિના ચત્રુ. તમે અસ્પૃશ્યતાને સંધરો તો અવધિ જ થઈને! વૈદિમાંથી મુક્તિ મેળવીને તમે પોતાને પુણ્યપાત્ર ગણતા હો તો જૂનું વચન ટોકીને તમને કહું :

अन्यक्षेत्रे कृत पाप पुण्यक्षेत्रे विनश्यति ।

पुण्यक्षेत्रे कृत पाप वञ्चलेपो भविष्यति ॥

બીજી વાત, ચાતુર્વર્ણને તમે જન્મસિદ્ધ નથી માનતા, પણ ગુણકર્મ પ્રમાણે માનો છો. ભગવદ્ગીતામાં કીલ્બગવાને કહ્યું છે :

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्म-विभागतः ।

એમાં ભાર ‘ગુણકર્મ-વિભાગતઃ’ ઉપર કે ‘મયા સૃષ્ટ’ ઉપર આપવો એની ચર્ચામાં હું નહીં બેસું. હું તમને એટલું જ કહું કે ચાતુર્વર્ણનો આધાર એમ તે

હો, એમા ઉચ્ચનીચભાવ ન જ હોવો જોઈએ તો પોતપોતાને સ્થાને નરખા જ છે ઉચ્ચનીચભાવ આવ્યો એટલે હરીફાઈ આવી જ સર્વોચ્ચ સ્થાને દરેકને પહોંચવાની ઈચ્છા જરૂર હોય. તેને ના કેમ પડાય? હરીફાઈ અને ચાતુર્વિદ્ય એ બેનો મેળ ન ખાય. આર્મસમાજમાં પણ જે બ્રાહ્મણ એ ગ્રીષ્ઠ અને શૂદ્ર એ કનિષ્ઠ એવો ઉચ્ચનીચભાવ ચાલુ રહેશે તો એ નમાજ સનાતની સમાજ કરતા પણ વહેલો પડશે સંસ્કારો મેળવવાનો, મોક્ષ મેળવવાનો, સમાજસેવા કરવાનો, ભૂતમાત્રની સેવા કરવાનો હક મીને સમાન હોય એમા બહારથી મર્ધાદા મુકવાનો કોઈને હક નથી ચાતુર્વિદ્ય તો સમાજમાં આજીવિકાની શાંતિમૂલક અને પ્રગતિપોષક વ્યવસ્થા કરવા પૂરતું જ છે જ્યાં પરસ્પર હિતસંબંધ પરસ્પર વિરોધી થવાનો સંભવ હોય, જ્યાં એકનો લાભ વધે એમા બીજાની હાનિ હોય, ત્યાં વ્યવસ્થાની જરૂર છે.

હુ તો વર્ણવ્યવસ્થાને મનુષ્યસ્વભાવમા રહેલી સંસ્થા માનું છું અને જ્યાં સુધી મનુષ્યસ્વભાવ ઘડવામા ઈશ્વરનો હાથ છે એમ આપણે માનીએ છીએ, ત્યાં સુધી ચાતુર્વિદ્ય ઈશ્વરકૃત છે કે મનુષ્યકૃત એ ચર્ચા મારે મન નકામી છે મનુષ્યસ્વભાવ ઝટઝટ બદલાતો નથી આપણે પુનર્જન્મમાં માનીએ છીએ, વશપરપરાગત સંસ્કારોમા માનીએ છીએ અને કેળવણી દ્વારા, ધર્મસંસ્કારો દ્વારા સ્વભાવને ઈષ્ટ દિશામા વાળી શકાય છે એમાં પણ માનીએ છીએ. એ બધાનો વિચાર કરી ચાતુર્વિદ્યની વ્યવસ્થા આપણે આપણા મનમા સ્થિર કરી શકીએ છીએ.

ચારે વર્ણ મળીને સમાજનું વિરાટ શરીર બને છે, કોઈ પણ વર્ણને પોતાપૂરતો વિચાર કરી સ્વતંત્ર કે અલગ રહેવાનો હક નથી, એ વાત વેદના પુરુષસૂત્રમાં સ્પષ્ટ છે હિંદુઓમા જરૂરથી દરેક વર્ણ અને દરક જાતિ પોતપોતાનું મહાજન બાધી, બીજા વર્ણ તથા જાતિ વિષે ઉદાસીન કે બેદરકાર થયાં ત્યારથી ચાતુર્વિદ્યનો નાશ થયો છે એમ મને ભાસે છે બ્રાહ્મણો બ્રાહ્મણો પૂરતો જ વિચાર કરે, બીજા ત્રણ વર્ણના ઉન્નત વિષે બેદરકાર રહે તો તે વર્ણના ગુરુ મટી શેતાન બને છે ક્ષત્રિય પોતાની કોમના આપભોગથી સોમાજ સમસ્તને બચાવવાને બદલે પોતાની કોમના હકો સાચવવા અને કોમની સરસાઈ સાધવા પાછળ મંડી પડે, તો તેણે ચાતુર્વિદ્યનો ઈનકાર કર્યો એમ જ કહેવું પડે વૈશ્યો આખા સમાજ માટે ખેતી અને ગોરખા કરવાનું છોડી દે અને પોતાની કોમનું જ ભનુ કરવા પાછળ પોતાના દાનનો પ્રવાહ વાળે, તો તે આર્થ હિંદુ ધર્મના શત્રુ થયા ગણાય ચારે વર્ણ મળીને એકજીવ સમાજ બને છે એમ બતાવવા ખાતર જ વૈદિક ઋષિએ સહસ્રશીર્ષા પુરુષની કંપના બાધી પણ એ ઉપમા તાણીને, પગ એ શરીરનો અર્ધ ભાગ છે માટે સમાજનો અર્ધ ભાગ શૂદ્ર હોય એવું અનુમાન આપણે ન કાઢીએ પોતાની આસપાસના માણસમાત્રને સંસ્કારી બનાવવા એ દરેક સમજુ માણસની ફરજ છે બ્રાહ્મણ એટલે કે કેળવણીકાર જે એમ કહે કે, અમુક અમુક વર્ણને

પુ સંસ્કારો દ્વારા દ્વિજ નહીં જ કરુ,' તો એ વર્ણનું દેવાળું નીકળું જ તમજાવું

સમાજમાં કેટલાક લોકો દુર્ભાગ્યે જડ, મંદ કે અર્ધજન રહેવાના પ્રયત્ન કરવા છતાં સંસ્કારો ગ્રહણ ન કરી થકે એવા લોભે માટે, દ્વિજોની એટલે કે સંસ્કારી લોકોની પરિચર્યા કરી પોતાની આજીવિકા મેળવવાની વ્યવસ્થા શૂદ્ર વર્ણમાં છે પરિચર્યા એટલે કે માતૃસની વ્યક્તિગત સેવા અંગ્રેજીમાં એને menial service કહે છે સ્વાકાશી સમાજમાં પરિચર્યાને સ્થાન ઓછામાં ઓછું હોય. સંસ્કારી લોકો સમાજસેવા તરીકે માંદાં કે અર્ધજનની પરિચર્યા કરે, વિદ્યાર્થીઓ ધર્મબુદ્ધિથી પોતાના ગુરુઓની પરિચર્યા કરી તેમને આધ્યાપન માટે જોઈતી નવરાશ મેળવી આપે, દરેક કુટુંબમાં યુવાનો અને યુવતીઓ કૃતજ્ઞતાબુદ્ધિથી અને ભક્તિથી કુટુંબનાં અતિવૃદ્ધોની પરિચર્યા કરે, એ સ્વાભાવિક છે આવી પરિચર્યા કરનાર હમેશાં ચડે છે પણ આવી પરિચર્યા એ નૈમિત્તિક ધર્મ છે પરિચર્યાનો ધંધો કરનાર અને એમાંથી આજીવિકા મેળવનાર વર્ગ શ્રાધી એની સંખ્યા વધારવી એ સમાજનું વહાણુ ડુબાડવા તરફની પ્રવૃત્તિ છે

ઉ જોમ કેળવણીકાર બ્રાહ્મચારિણી મોટેભાગેથીએ અર્ધજન બાળકોમાં પણ સંસ્કારો રેડવાની નવી નવી પદ્ધતિઓ શોધી કાઢવાનું બીડુ ઝડપું તેમ આપણે પણ તમામ શૂદ્રોને કેળવણી અને શુભ સંસ્કારો દ્વારા દ્વિજ કરવાનું બીડુ ઝડપવું જોઈએ સમાજનો એકેએક શૂદ્ર એ વિદ્યાગુરુ બ્રાહ્મણના પરાજનની પતાકા છે એમ એને લાગવું જોઈએ સમાજમાં શૂદ્રોની સંખ્યા જેટલી ઓછી તેટલો તે સમાજ વધારે ઘજવો અને સામર્થ્યવાન થાય છે

જેટલા લોકો સ્વતંત્ર ધંધો કરી આજીવિકા મેળવે છે અને સમાજના યોગ-ક્ષેમમાં ધોતાનો મૂરતો ફાંચો આપે છે, તે બધા વૈશ્ય થઈ તે બધો રાજ્યવહીવટનો હોય, ઘરેણા ઘરવાનો હોય, દવાપાણી કરવાનો હોય, કે જોડા સીવવાનો હોય વિરાટ વૈશ્યવર્ણમાં અનેક જાતિઓ અને જોમોનો સમાવેશ થાય છે (વેદમાં તો 'વૈશ્ય' અથવા તો 'વિશ્વ' શબ્દ સામાન્ય, માણસ એ અર્થમાં આવ્યો છે બ્રાહ્મણપુત્ર શુનશેષ વરુણની પ્રાર્થના કરતા કહે છે 'હે દેવ વરુણ, અમે બધા વિશ હોઈ સ્ખવનધર્મી છીએ, તારા નિયમો રોજ તોડીએ છીએ અમારા પર કોપ ન કરીશ' વૈશ્યસમાજ એ જ મનુષ્યસમાજનો મોટો ભાગ હોઈ શકે

બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય એ બે વર્ણો સમાજની વિશિષ્ટ અને ઉચ્ચત પારમાર્થિક સેવા પરત્વે ઉત્પન્ન થયેલા છે ધર્મપ્રચાર અથવા કેળવણીપ્રચારને પ્રતાપે જે ગાઓ સમાજ સાત્ત્વિક થઈ જાય, તેજસ્વી બની જાય, તો ક્ષત્રિય વર્ણને ગાઝુ કામ ન રહે ધર્મની શક્તિ પર જે આપણો સાચો વિશ્વાસ હોય તો આપણને જરૂર લાગે કે એવો વખત આવવાનો જ છે જ્યાર મનુષ્યસમાજમાંથી અન્યાય, જુલમ અને વિગ્રહ નાશ પામશે તિજસ્વી સમાજ પોતાના રક્ષણનું કામ હમેશાં અમુક

વર્ગને જ સોપી દેશે એમ નહીં અને સ્વવીર્યગુણા હિ મના પ્રમૂતિ । મનુની પ્રજા — માનવજાતિ પોતાના વીર્યથી જ પોતાનું રક્ષણ કરે, બીજા પાસેથી રક્ષણ ન થોધે, એ નિયતિ એક દિવસ તો આવવી જ જોઈએ ત્યાં સુધી પ્રજાના રક્ષણને જાણે પોતાનું બચિત્તન આપવા તત્પર એવો એક વર્ણ સમાજ પાસેથી પોતાની આશ્ચર્યમય મેળવવા હકદાર રહેતો જ સાત્રવૃત્તિ સમાજના એકેએક માણસમાં કેળવાય એ ઇંછ છે પણ સાત્રવર્ણ મોટો રહે કે નાનો ગમે એ તે તે કાગની પરિસ્થિતિ પર આધાર રાખે છે)

(બ્રાહ્મણનો ધર્મ વિદ્યાની ઉપાનના, વિદ્યાનુદ્ધિ અને વિદ્યાપ્રચાર, ધર્મનું પાલન, ધર્મનું સંસ્કરણ અને ધર્મનો પ્રચાર એ જ છે જ્યાં સુધી મનુષ્યપ્રાણી જન્મત, જ જ્ઞાન લઈને આવતું નથી, સંસ્કારોની કેળવણીની અપેક્ષા રાખે જ છે ત્યાં સુધી બ્રાહ્મણવર્ણ રહેવાનો જ. બ્રાહ્મણ પોતાના જ્ઞાન અને દીર્ઘદૃષ્ટિ વડે સમાજનો સ્વાભાવિક આગેવાન થઈ શકે છે એ સમાજભક્ષક ન થાય એવા માટે આપણા શાસ્ત્રકારોએ એના પર ત્રણ જાતની મર્યાદાઓ મૂકી છે બ્રાહ્મણ સંપત્તિ, સત્તા અને સુખ ત્રણેની બાંતરમાં વિસ્તૃત રહે. બ્રાહ્મણે પોતાની ઈન્દ્રિયો પર વિજય મેળવવો જોઈએ, ગરીબાઈમાં રહેવું જોઈએ, ધનસંચયની લાલસા છોડી દેવી જોઈએ, સત્તાધીશ થવાનો લોભ ન રાખવો જોઈએ મહાન ચાલુક્યે સત્તા વાપરી પરદેશના જાળરદસ્ત લોમેને હાકી કાઢવા માટે મધદેશમાં મહાન હિંદુ સામ્રાજ્ય સ્થાપવાની પેરવી કરી, પણ અંતે એ બ્રાહ્મણધર્મથી વિરુદ્ધ કર્મ કર્યા માટે તેણે ભારે પ્રાપચિત્ત કર્યું આજે ગુરોપના બ્રાહ્મણો જુઓ શી રીતે દુનિયાને સજગાવવા લાગ્યા છે!)

(આજે વર્ણધર્મ છુ કયાંયે જોતો જ નથી જ્યાં ત્યાં જાતિઓ દેખાય છે જાતિ એ લોહીના સમય પર રચાયેલી સંસ્થા છે એ સંસ્થા ટોળાધર્મ છે વર્ણ સાંસ્કૃતિક છે, જાતિ પ્રાકૃતિક છે ધાન જેમ એની મેજે ઊંચે છે તેમ જાતિઓ એની મેજે બધાય છે એ ધર્મને નહીં પણ કુદરતને વશ રહે છે સંસ્કારપ્રધાન વર્ણવ્યવસ્થાને ટકાવવા માટે એણે જાતીય વ્યવસ્થાના જગલને કાઢી નાખવાની જરૂર છે)

ધર્માતરની બાંતરમાં મારા વિચાર જુદા છે પોતપોતાના સમૂહની સંખ્યા વધારવાની ઇચ્છાથી થતું ધર્માતર ધાર્મિકતાને વીસરી જઈ ટોળાધર્મને પ્રાધાન્ય આપે છે, હિંદુસ્તાનમાં ખ્રિસ્તીઓનો અનુભવ જુઓ. એકાદ વ્યક્તિ ખ્રિસ્તી થાય એટલે એ પોતાના મૂળ સમાજમાંથી ઊભરી જાય છે નવા સમાજમાં એનાં મૂલ્યો સ્વાભાવિકપણે પેસતાં નથી. મોટી મોટી સંખ્યાને અથવા આખી કોમને વલ્લાવવા જતાં એવો સમાજ પોતાના જૂના સંસ્કારો અને વલેમો છોડતો નથી ધર્માતર કરી ક્ષ્મ નામનું લેબડ જ બદલે છે એવા વર્ગો જૂના સમાજથી વિખૂટા પડે છે, અને નવા સમાજને બોજરૂપ થઈ જાય છે જોઈએ છે હૃદયાન્તર, હૃદયની શુદ્ધિ, સંસ્કારોની ઉચ્ચતા એને માટે તો દરેક ધર્મમાં અવકાશ છે જ દરેક માણસ

પોતાના જાગરણ દ્વારા પોતાના જીવનસિદ્ધાંતોનો ઉત્કર્ષ બતાવે એની અનર સ્વાભાવિક રીતે થઈ શકે એટલી જાગૃતતાના સમાજ પર ધવાની જ્યાં સુધી લોકો કહેશે કે ‘એકલો અમારો જ ધર્મ સાનો, બાકીના બધા બૂબ’, ત્યાં સુધી ધર્મચિન્તન રહેવાનો, અને ધર્મને નામે અધર્મ ફેલાવાનો મુતવમાન ધર્મમાં જ કહ્યું છે કે ઈશ્વરે દરેક દેશને અને દરેક જાતનાને ધર્મપુરુષો આપેલા જ છે, કોઈ પણ નમાજ કે કોઈ પણ કામ અનાથ રાખ્યો નથી આપણે પણ ધર્મ-સંસ્થાપનાય યુગે યુગે આવતારો આવે છે એમ માનીએ છીએ. ઈશ્વરની વ્યવસ્થા એવી જ હોય ભિન્ન ભિન્ન પરિસ્થિતિ પરત્વે, ભિન્ન ભિન્ન જનવ્યભાવ પરત્વે ધર્મનું ક્ષેત્ર ભલે જુદું જુદું રૂપ પકડે, પણ ધર્મતત્ત્વ બીજામાં સર્વત્ર સરખું જ જોતપોત છે એ વ્યવસ્થા સર્વત્ર સમજાયે ત્યારે જ જગતમાં શાંતિ સ્થપાયે આપણા વેદ ખુલા છે. વિવૃતાદ્ય વેદા । બધા જ ધર્મગ્રંથો બધા માટે છે દરેક માણસ પોતાના ધર્મ પ્રમાણે ચાલતો છતાં બધા ધર્મોના ગ્રંથોનું, રિવાજોનું અને સંસ્કારોનું અધ્યયન કરે, અને ઈશ્વરની વિવિધ લીલા સમજી લઈ ધન્ય થાય આમ સારીશું ત્યારે દુનિયાના બધા જ ધર્મો નાથા છે, મંગલ્યપરાયણ છે એવી ખાતરી થયે, અને આપણા આ ભારતવર્ષમાં સર્વ ધર્મોનું એક વિશ્વકુટુંબ સ્થપાયે) આપણી કેળવણીની સંસ્થાઓ એવા ધર્મકુટુંબનું ધ્યાન ધરે અને તેને સિદ્ધ કરવા મથે, એ જ ઈચ્છા જેવું છે એ દિશાએ ચાલવાની શક્તિ આપણને મળે, અને મિત્રની આખે આપણે બધા તરફ જોઈ શકીએ એવી પ્રાર્થના કરી હું આપ જોની રજ લઉં છું

૨

સનાતન આર્યસમાજ

આર્યસમાજમાં સંન્યાસીઓ છે, ગૃહસ્થી છે, રાજનીતિજ્ઞો છે, કેળવણીકારો છે, રાજકારણથી ગભરાનારા પેન્થનરો છે અને પૂરેપૂરી નાગરિકતા નહીં અનુભવનારા સરકારી અમલદારો પણ છે આર્યસમાજ એક સુધારક પથ છે, જેકે તેમાંથી પ્રગતિ જોઈને ભડકનાર, રાજકારણથી ગભરાનાર અને ‘આપણે તો ઘણું કરી નાખ્યું, હવે તો કર્યું તે સંભાળવાનું કામ જ રહે છે,’ એવું માનનાર સેમપરાયણ લોકો પણ છે કોઈ કોઈ વખતે એવા લોકોના હાથમાં સમાજની ધુરા આવી જાય છે અને સુધારક લોકોને આર્યસમાજના ભવિષ્ય વિષે ક્ષણિક ઉદ્વેગ થઈને નિરાશા આવે છે

આમ હોવા છતાં આર્યસમાજ એક જીવતો સમાજ છે એણે દીક દીક પ્રગતિ સાધી છે સનાતનીઓ સામે પહોંચી વળવાની પદ્ધતિ પણ તેણે હવે ખૂબ પ્રમાણમાં બદલી નાખી છે આર્યસમાજનું ભવિષ્ય ઊજળું છે કોઈ વખત આર્યસમાજનો અસ્ત થયે તો તે પોતાના આદર્શમાં કાલ્પા ઘટવાને કારણે અથવા

તો પોતાના પ્રયત્નમાં નિષ્ફળતા મળવાને કારણે અન્ત નહીં થાય પણ પોતે કરવા પાડેલા સુધારાનું કાર્ય પૂરું થવાને કારણે કૃતાર્થતા અનુભવી પોતાના જૂના સ્વરૂપને છોડી દેશે અને જૂની પ્રેરણાને નવું રૂપ આપવા માટે નવું શરીર ધારણ કરશે. સનાતન એટલે નિત્યનૂતન મૂળભૂત સિદ્ધાંતોને પ્રાણાંતે પણ સાચવીને બાહ્ય સ્વરૂપમાં સમય સમય પર પરિવર્તન કરતા રહેવું એમાં જ સાચું સનાતનત્વ છે. આજી સનાતનત્વ આર્યસમાજમાં પૂરતા પ્રમાણમાં છે એવો મારો વિશ્વાસ છે. એટલે જ હું માનું છું કે આર્યસમાજનું ભવિષ્ય ઊજળું છે.

૨૧-૧૨-૩૭

૩

આર્યસમાજની સફળતા

આર્યસમાજની માંગણીઓ (નિઝામ ઉદ્દારાબાદમાં થયેલા સંસ્થાગ્રહ અંગેની) ન્યાયમુન્ન હતી તે વિષે કોઈનો મતભેદ નહોતો. જ્યાં સુધી સામાજિક શાન્તિ અને સામાજિક હિતનો ભગ ન થાય ત્યાં સુધી દરેકને પોતપોતાની માન્યતા મુજબ પોતાનું ધાર્મિક જીવન ગાળવાનો અધિકાર હોવો જોઈએ. આ સિદ્ધાંત પ્રસ્થાપિત કરવા માટે મનુષ્યજાતિએ કેટલાયે યુગો સુધી પુરુષાર્થ કર્યો છે અને કોણ જાણે કેટલાયે બલિદાન દીધા છે. આજે આ વિષયમાં કયો મતભેદ હોવાને કારણ નથી. છતાં કોઈ પછાત અથવા તો મૂઢાગ્રહી સરકાર મનુષ્યના સામાન્ય હકો મંચવાય તે માટે પણ નવાં બલિદાન માગે તો દરેક ધર્મપ્રેમીએ એટલી કિંમત ભરવા માટે તૈયાર હોવું જોઈએ. પરંતુ ‘કોઈ પણ સરકાર એવું બલિદાન શા કારણે માગે?’ એવો સવાલ મનમાં ઊઠ્યા વિના રહેતો નથી જે વાતો અનેક વાર સિદ્ધ થઈ ચૂકી છે અને ફરીથી સાબિત કરવા માટે શું વાગ વારે કિંમત આપવાની હોય?

જવાબ એવો મળે છે કે સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવી એ મનુષ્યનું જોડવું કર્તવ્ય છે. તેનાથી પણ વધારે સ્વતંત્રતાને વધારે જાગ્રત રહીને સભાળવી એ એનો અધિકાર છે. જો કોઈ પણ કારણે આપણે આપણી સ્વતંત્રતા ગુમાવી બેસીએ તો તેની પુનઃસ્થાપના કરવા માટે આટલી ફી આપવી જ પડે છે તે વિના જો સ્વતંત્રતા મળે તો આપણે તેને પચાવી શકતા નથી.

આર્યસમાજ એ હિંદુ ધર્મનું સેનામુખ છે.

જે લોકો પોતાની સ્વતંત્રતા ખોઈ બેસે છે તેમને તે કશી મેળવવા માટે જે રીતે કિંમત આપવી પડે છે, તે જ રીતે જ્યાં બીજાની સ્વતંત્રતા છીનવી લઈને તે ફરીથી આપવા માટે બલિદાન માગે છે તેમને પણ પોતાના આવા દુર્વ્યવહારની કિંમત ભરવી પડે છે. આ કિંમતનું સ્વરૂપ કેવું હોય છે તેની ઇનિહાસને ખેંચર છે જ.

૧૨-૮-૩૮

પ્રાર્થનાસમાજની સેવા*

‘અર્ભગમાળા’ના ભક્તકવિ ભોજાનાથ તારાભાઈ દ્વારા સ્થપાવેલા અહીંના પ્રાર્થનાસમાજની પરિપૂર્તિનો ઉત્સવ ઊજવવા આપણે ભેગા થયા છીએ. સાઠ વરસમાં એક સંવત્સરચક્ર પૂરું થાય છે, આખો જમાનો બદલાઈ જાય છે, અને નવા મુગની ચરૂઆત થાય છે. સાઠ વરસ પહેલાં આ જ દિવસે ઈંગ્લેન્ડના શાહજાદાનું આરોગ્યશ્રીતન કરવા માટે અનેકધર્મી લોકો એકઠા થઈ પ્રાર્થના કરવા ભેગા થયા હતા. એમાંથી ગુજરાતના પ્રાર્થનાસમાજનો ઉદય થયો ! આજે સાઠ વરસે જ્યારે પૂર્ણ સ્વરાજની વડત્તને મોખરે ગુજરાત બેઠક થયું છે એવે વખતે આપણે આ ઉત્સવ ઊજવીએ છીએ. તે વખતે તરકારી કેળવણીખાતા તરફથી પ્રાર્થનાસમાજને પ્રોત્સાહન હતું, આજે રાષ્ટ્રીય કેળવણીવાળા અમે કેટલાયે જણ આદર અને ભક્તિપૂર્વક આ મહિમહોત્સવમાં સામેલ થયા છીએ. પ્રાર્થનાસમાજ સાથેનો કેળવણીકારોનો સંબંધ ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવો છે. સાઠ વરસ પહેલાં પ્રાર્થનાસમાજને લીધે ગુજરાતમહારાષ્ટ્રનો સંબંધ દૃઢ થયો હતો. આજે એ સમાજના ઉત્તરમાં ભાગ લેતાં મહારાષ્ટ્રી તરીકે મને વિશેષ આનંદ થાય છે. પ્રાર્થનાસમાજ એ પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનના અનેક પ્રાંતો વચ્ચેનો પ્રથમ પ્રેમશુષ્ક છે.

પ્રાર્થનાસમાજ સાથેનો મારો પરિચય બાળપણથી છે. એમ કહું તો ચાલે લગભગ તેત્રીસ વર્ષ થયાં હશે, કારવારની હિંદુ સ્કૂલમાં હું ભણતો હતો ત્યાં અમારા અધ્યાપક પ્રાર્થનાસમાજ વલણના હતા. એમના પ્રવચનો હું રમપૂર્વક સાંભળતો. છેક બાળપણથી પઠરપુરના સાધુસંતોની જે અસર હૃદય પર થઈ હતી તે પ્રાર્થનાસમાજના સંસ્કારથી વિશુદ્ધ અને દૃઢ થઈ જે ઉંમરમાં જાગતું હૃદય જરાજીજ્ઞા રૂઢિ સામે બળવો કરવાની ચરૂઆત કરે છે તે ઉંમરમાં રૂઢિ સાથે ધર્મસંસ્કારો પણ ભૂંસાઈ જવાની બીક રહે છે. શાસ્ત્રધર્મ કરતાં હૃદયધર્મને વધારે ઓળખનાર સાધુસંતોએ પોતાની આર્થવાણીથી મને તે વખતે ઉગારી લીધો હતો. રૂઢિ સામે બળવો કરવા છતાં માણસ નીતિનિષ્ઠા અને ઈશ્વરનિષ્ઠા સાવવી શકે છે એ જે વિશ્વાસ અને માર્ગ સાધુસંતોએ આપ્યો, તે વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં ચાલતો કરી આપવાનું કામ મારે માટે પ્રાર્થનાસમાજે કર્યું. ધર્મ તો ઐહિક તેમ જ

* તા. ૧૭-૧૨ '૩૧ ને રોજ અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજના મહિમહોત્સવ પ્રસંગે આપેલું બ્યાખ્યાન.

પારલૌકિક આત્મોન્નતિ માટે જ છે એવી કલ્પના તે દિવસોમાં રૂઝ હતી. એમાં સમાજસેવાનો ઉમેરો કરી જનસેવા તે જ ઈશ્વરસેવા છે એ જાતનો સમન્વય આપણા જમાનાએ વિશેષરૂપે કર્યો છે.

પણ આમાં કાળે કરી સમાજસેવાનું જોર વધતા ઈશ્વર અને શાસ્ત્રધર્મ બંને તરફ અનાસ્થા વધી. હું માનું છું કે સંશયવાદ અને નાસ્તિકતા સામાન્ય મનુષ્યને માટે લગભગ અપરિહાર્ય છે જુવાની સાથે જોમ મોકા પર ખીચ ફૂટે છે તેવી જ રીતે વિચારજગૃતિ સાથે સંશયવાદ અને નાસ્તિકતા આવવાના જ ઓગસ્ટસ કોન્ટ, હર્બર્ટ સ્પેન્સર, જોન સ્ટુઅર્ટ મિલ ને જોન મોર્સી જેવા બુદ્ધિવાદી, ઈશ્વરવિમુખ પંડિતોના લખાણો વાંચ્યા પછી નાસ્તિકતા વધુ જોર પકડે એમાં આશ્ચર્ય શું? નાસ્તિકતાનું અને સંશયવાદનું મોજુ આવે એમાં હું જરાયે જોખમ જોતો નથી જોખમ છે એની સાથે આવતી અલબુદ્ધિમાં અને ઉદામ અલકારમાં નાનપણના સંસ્કારો જે સારા હોય, અથવા જે સત્ત્વનિષ્ઠા અને ધર્મજિજ્ઞાસા પ્રખર હોય તો નમ્રતા અને શુદ્ધતા જળવાવાની જ મારો સંશયવાદ અને બુદ્ધિવાદ મહામતિ રાનડેના લખાણોથી ઊતરી ગયો એ જ અરસામાં ડૉક્ટર ભાડારકરનું એક ભાષણ હું સાંભળવા પામ્યો ભાડારકરના ભાષણમાં તુકારામ જેટલી નિખા લમતા દેખાઈ લેખકો અને વક્તાઓ મોટે ભાગે કળાકાર હોય છે પોતાની સાહિત્ય-છટાથી વિશેષ અસર પાડવા તેઓ મથે છે ભાડારકરના એવું કશું ન મળે નગ્ન બાળકની સ્વાભાવિકતાથી તેઓ પોતાના વિચારો રજૂ કરતા હતા એમણે એ રીતે એક સુંદર આદર્શ રજૂ કર્યો રાજદ્વારી ક્ષેત્રમાં એમના વિચારો ઉન્નતિને કે સ્વાભિમાનને પોષક નથી એ હું જાણતો હતો પણ એ કારણે એમની બીજી સારી વસ્તુઓ તરફ દુર્લભ કરવા જેટલો મતાધ હું તે વખતે પણ નહોતો.

પ્રાર્થનાસમાજના આવા પાયા પર, મારે માટે, સ્વામી વિવેકાનંદ અને રામ-કૃષ્ણ પરમહંસના લખાણે પોતાનું ચણતર ઊભું કર્યું, અને ચિરાને અનેક જાતનું આશ્વાસન તથા ઉત્તેજન મળવા લાગ્યું ૧૯૦૮માં લૉર્ડર્મ ભરવા માટે મુંબઈમાં રહ્યો તે દરમિયાન પ્રાર્થનાસમાજની ઉપાસના બનતા સુધી ચૂકતો નહીં એ અરસા-માં ત્યાંના એક ઉપાસકે વિચિત્ર જોમ્સનું ‘વેરાયટીઝ ઓફ રિલિજિયસ ઓક્સ-પીરિયન્સ’ એ પુસ્તક મારા હાથમાં મૂક્યું ધર્માનુભવનું પૃથક્કરણ કરવા માટે અને તેનું મૂલ્ય આંકવા માટે આ ચોપડી બહુ ઉપયોગી છે બુદ્ધિ અને લાગણી, શ્રદ્ધા અને સંકલ્પ એ બધી વસ્તુઓનો મુદર સમન્વય સ્વામી વિવેકાનંદ દ્વારા વેદાંતમાં મને જડ્યો દ્વેતઅદ્વેતના અધડા વ્વર્થ છે એ તો હું સહેજે સમજી શક્યો હિંદુ સામાજિક જીવનમાં અને ધર્મવ્યવસ્થામાં આપણે આપણા તત્ત્વ-જ્ઞાનને વફાદાર રહ્યા નથી એ વાત ધ્યાનમાં આવવાથી ધાર્મિકતાને આધારે સામા-જિક સુધારો કરવાની આવશ્યકતા વધુ ને વધુ સ્પષ્ટ થવા લાગી ભગિની નિવે-દિતા અને આનંદ કુમારસ્વામી આદિ પ્રતિભાવાન લેખકોના લખાણોને લીધે ધર્મની

‘મામાનિક બાબુ વપુ ને વપુ સ્પષ્ટ થવા લા ડી જીવનનો સમગ્ર ખાંડ મેળવવા માટે જે દૃષ્ટિ જોઈએ છે તે ખીડવા લા ડી આટલી નેપાલી પછી ગીના, ઉપ નિાદ, નુકારામ, કઞીર આદિ આધ્યાત્મિક શક્તિઓનાં સ્વરૂપ અને સામર્થ્ય વધુ ને વધુ પ્રગટ થવા લાગ્યાં

હિંદુ ધર્મમાં અન્ય ધર્મોનો નિરસ્કાર છે જ નહીં ‘તમને તમારો ધર્મ, અને આમને આમારો ધર્મ,’ એ કુરાનનું વચન સંપ્રદાયબદ્ધ હિંદુ ધર્મના પ્રાણરૂપ છે એ સન્ વિપ્રા ચક્રુષા યદન્તિ । પ્રાર્થનાસમાજ બધા જ ધર્મો પાસેથી સરખી રીતે પ્રેરણા મેળવતો હોવાથી હિંદુ ધર્મમાં રહેલો સર્વધર્મસહભાવ વિશેષ સ્પષ્ટ થયો, અને જેને આધુનિક લોકો ધાર્મિક ઉદારતા કહે છે, અને જેને હું જાગૃતિની સ્વાભાવિકતા કહું છું તેનું દર્શન થપું વેદ અને સ્મૃતિ, બ્રાહ્મજન અને કુરાન, શાસના સંસ્કારો અને લોકરૂઢ વિધિઓ કઈ રીતે જોવા ને તપાસવાં એનો ખ્યાલ પણ હવે સ્પષ્ટ થતો અને હિંદુ ધર્મ કરતાં પણ વિધાન એવા ભારતવર્ષીય સાર્વભૌમ ધર્મનો સામાન્યકાર થયો પ્રાર્થનાસમાજની નાનપણથી મળેલી આવી ઉદાર મદદ માટે માટે અનેક રીતે ઉપમરી નીવળી છે અને તેથી મારા મનમાં હમેશાં પ્રાર્થનાસમાજ પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા રહેલી છે

આ ૧૧ પછીની પ્રવૃત્તિ તે આ નવી કેળવણીની દૃષ્ટિએ ભારતવર્ષના બધા ધર્મો અને સંપ્રદાયોનું નિરીક્ષણ કરવાની હતી પ્રાર્થનાસમાજ અથવા બ્રાહ્મસમાજ, આર્યસમાજ અને દેવસમાજ, સમકૃષ્ણ મિથન અને યિયોસોફી, ચૈતન્ય સંપ્રદાય અને સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય બધા તરફ એ દૃષ્ટિએ જ જોવાનું મન થવા લાગ્યું એમ જોના માયૂમ પડ્યું કે પ્રાર્થનાસમાજ એ ભારતવર્ષીય સ્વધર્મકુટુંબના સંગીતનો તંબૂરો છે આત્મા ડી અર્નતતા વ્યક્ત કરતું આવવાહી સંગીત જમે તેટલા સખક વડે કે હિતરે, આરોહણવરોહ અને આલાપના વિવિધ વિદ્યાસ બતાવે, તોયે એણે આ તંબૂરા સાથે તો મળતું રહે ૪ જોઈએ એટલે કે બધા ધર્મોએ પ્રાર્થના સમાજ સાથે મળું રહેવું જોઈએ તંબૂરા વગર સંગીત ખીલે નહીં, પણ તંબૂરામાં જ બધું સંગીત ચમાઈ નથી જતું

ધર્મમાત્રમાં બુદ્ધિ, દિવ્ય અનુભવ, શ્રદ્ધા, અંત કરણની લાગણીઓ, કાવ્યકલ્પના અને સ્વાસ્થિકતા એ બધી વસ્તુઓ હોય છે, હોવી જ જોઈએ એની સાથે સાથે વ્યક્તિનો સમાજ અને વિશ્વ સાથેનો સંબંધ, જીવનવ્યાપી સઘ સ્થાપવાની વૃત્તિ અને આવશ્યકતા તેમ જ શેમવૃત્તિ (Conservatism) અને પરિવર્તનવૃત્તિ (Radicalism) એ બંને બાજુ ધર્મમાં સ્વભાવત હોય છે અને હોવાં જોઈએ આમાથી એકે અગ જો એછું કરીએ તો ધર્મ વિકલાંગ થવાનો, અને મનુષ્ય જીવન માટે અપર્યાપ્ત નીવડવાનો ધર્મમાં શ્રદ્ધાની માત્રા વધવાથી ધર્મ બગડતો નથી લાગણી અને કોમળતા વધવાથી તે પોયો થતો નથી કાવ્યકલ્પનાઓ વધવાથી

તે અત્યંતચેતુ યતો નથી ક્વારમિકતા વધવાથી તે હીનતાનો સચાલક બનતો નથી વિશ્વ નાથેનો સંબંધ પૂર્ણપણે સ્વીકારવાથી તે આ પવણારુ યતો નથી ક્ષેમવૃત્તિને અગીઠારવાથી તે જડ યતો નથી પરિવર્તનથી તતાને આવકાર આપવાથી તે વિનાશક બનતો નથી ધર્મનું મરણ તો અજ્ઞાન, વિદ્યાનિતા અને બાહ્ય સત્તામાં છે ભ્રમમૂલક અમત્યથી સત્ય ઢકાય, પણ કોઈ કાળે વીંધાય નહીં કેમ કે અમત્યના પેટમાં પણ સત્ય જ છુપાયેલું રહે છે સત્યનો પરાજય સત્તામાં છે કોઈ પણ ધર્મ જ્યારે અજ્ઞાનને સાથે છે, વિદ્યાસિતા સાથે માડવાળ કરે છે, અથવા સત્તાની ઉપામના કરે છે ત્યારે એ ધર્મ પ્રથમ સુવલ થાય છે, રોચક થાય છે, વિશ્વાસ થાય છે, અને અતે મોગ પરપોટાની પેઠે ફૂટી જાય છે સરકારી સહાયથી પ્રસરેલો ધર્મ ક્ષીણવીર્ય અને ક્ષણજીવી બને છે એ સમ્રાટ અશોકે પણ અનુભવ્યું હતું અને અકબરે પણ અનુભવ્યું

પ્રાર્થનાસમાજે ઈશ્વરના અદ્વૈત ઉપર ખાસ ભાર મૂક્યો છે ઈસ્લામ તરફનો આ ફાળો ગવાય રાજ રામમોહનરાયે ઈસ્લામનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો હતો ઈશ્વરના અદ્વૈતનું જાગૃત ભાન એ ઈશ્વામની આધારણ શુદ્ધતા છે સર્વોપરી સત્તાને પૂજનાર પહોંદી લોકોનો ઈશ્વર Jealous God રહે એમાં જરાપે આશ્ચર્ય નથી એ વારસો ઈસ્લામને અને વિશ્વાસી ધર્મને સરખો જ મળ્યો ભારતવર્ષમાં પ્રથમથી જીવબ્રહ્મકથની વિચારણા ચાલી હોવાથી આપણે ત્યાં ‘એક કે અનેક’નો ઝઘડો ઉત્પન્ન થયો નથી, આપણને નડ્યો પણ નથી ઈશ્વર છે, તે અદ્વિતીય છે, સર્વમર્મ છે, પ્રેમમય છે એ ભાવના અથવા અનુભવ ધર્મમાત્રની મૂડી છે એ ઈશ્વર અનર્થમી છે, આત્મસ્વરૂપ છે, સર્વસહ છે, અખૂટ ધીરજવાળો છે, એ જાગૃત છે, એ મક્તાનુકૂલ છે, આ પાછળથી ચર્ચેલી શોધ છે એ શોધને અનાવ માણેને ધર્મજીવનમાં ઘણું સહ્યુ છે, ઘણું વડ્યુ છે પણ આ પાછળની શોધનો વિસ્તાર કરવાનું આ સ્થળ નથી આ શોધને લીધે ધર્મની મૂડી વધી છે ઈશ્વર અનેક છે, એક નથી એમ જે માને છે તેનો તો નાશ જ છે મૃત્યો ત મૃત્યુમાપ્નોતિ ય દહ નાનેવ વસ્યતિ ।

(નાના દેવોની કલ્પનાથી થતું નુકસાન દૂર કરવાના બે જ ઉપાય છે મુખ્ય દેવને રહેવા દઈ બાકીનાની કતન કરો એકેશ્વરવાદની લાકડીથી એમને સ્પર્શ કરી એમને એમના ગોખવામાંથી ઉતારી પાગે, અથવા રોકતા જ એ અનેક રૂપો છે અનેકથી એ એકનું એકત્વ નષ્ટ થતું જ નથી, એ વાત ઓળખી ભારતવર્ષે આ બીજે માર્ગ પ્રથમથી જ ખેડેલો છે ખરું જોતાં જે ઈશ્વરને આપણે આપણી ઢંચે ઉપાસીએ છીએ તે પણ પરમેશ્વરની માનવી આવૃત્તિ છે આપણે ઈશ્વર માણસે બનાવેલો તો ન કહેવાય, પણ માણસે ઓળખેલો છે ઈશ્વરના સ્વરૂપ તરીકે જે આપણે ઓળખીએ છીએ તે માત્રસના અંતિમ પ્રાપ્તવ્યનું સ્વરૂપ છે માણસ પોતાને ઓળખીને જ ઈશ્વરને ઓળખતાં

ખમ્મે છે માટે આપણે ઈશ્વરને અંતર્યામી કહીએ છીએ, આત્માસમ કહીએ
 [એ ઉપનિષત્કાંતીન ઋષિઓએ ઈશ્વરના સ્વરૂપનું જે ચિતન ક્યું છે તે
 ચિનનને પ્રાર્થનાસમાજે ફરી બાધન આપ્યું છે, અને રૂઢિધર્મને આગ્રહપૂર્વક
 છું છે

‘તદેવં વહ્ન ત્વં વિદ્ધિ, નેદ મદિદમુપાસતે ।

પ્રાર્થનાસમાજે મૂર્તિપૂજનો વિરોધ પ્રથમથી કર્યા છે અને લાગે છે કે
 હિંદુ ધર્મમાં મૂળ મૂર્તિપૂજ ન હતી, સભવ છે કે તે બહારથી આવેલી હશે આજનો
 મૂર્તિપૂજનો વિરોધ પણ બહારથી જ આવેલો છે બાહ્યતા બધા જ ધર્મોએ
 મૂર્તિપૂજને ક્વાસિકતાના ઉત્પાદથી વધાવી લીધી છે, એટલે આપણે ત્યાં મૂર્તિ
 પૂજનો વિરોધ કરવો એ સહેલી વસ્તુ નથી મૂર્તિપૂજ કરતાં મૂર્તિપૂજનો આસપાસ
 જે આડગર અને અનાચાર બાંધે છે તે વધારે ધાતક હોય છે મૂર્તિપૂજ વિષેનો
 પ્રાર્થનાસમાજનો વિરોધ શરૂઆતમાં બારે ઝૂની હતો મૂર્તિપૂજ અસન્માર્ગ છે,
 ઈશ્વરનું આપમાન કરનાર છે, માત્રસમા નીચત્વ આણનાર છે, અને દુરાચરણ તરફ
 લઈ જનાર છે, એવી પ્રાર્થનાસમાજની પ્રથમની માન્યતા હતી એ બાહ્યરે એમા
 ફેરફાર શ્રાવ્યો મૂર્તિપૂજમાં પાપ નથી પણ તે એક નિરર્થક વસ્તુ છે એ જાતનો
 અભિપ્રાય એમણે પ્રાર્થનાસમાજમાં રૂઢ કર્યા આગળ જતાં કોઈ કોઈ ઢેકાણે મૂર્તિપૂજ
 સામેનો વિરોધ એટલો મોળો પડ્યો છે કે પ્રાર્થનાસમાજની પોતાની ઉપાસના વખતે
 મૂર્તિ ન વાપરી એટલે બસ એમ મનાવ્યા લાગ્યું મૂર્તિપૂજનિષેધને આપેલું
 વધારેપડનું મહત્ત્વ અંદરથી જ ઓછું થવા લાગ્યું એ એક રીતે સારું થયું છે
 મૂર્તિપૂજમાં કઈ ખાસ રહસ્ય રહેલું છે એવું તો છે જ નહીં માણસની ક્વાવૃત્તિ
 મનોપવાનો અથવા રમકડાં લઈને રમવાની બાલકવૃત્તિને પોષવાનો એ એક
 પ્રકાર છે એનો ત્યાગ કરવો એ પીઠ વૃત્તિના માણસને સ્વાભાવિક હોવું જોઈએ
 પણ આજની પરિસ્થિતિમાં મીઠી પર કટક લઈ જવાની જરૂર નથી મૂર્તિપૂજ
 નિષેધનું ઝૂન પ્રાર્થનાસમાજમાંથી ઓછું થયું એમા પ્રાર્થનાસમાજ મોળો
 પડ્યો છે એમ માનવાનું કશું કારણ હું જોતો નથી

પ્રાર્થનાસમાજે કરવું સુધારાનું ત્રીજું કાર્ય તે જાતિભેદનો વિરોધ છે જાતિભેદ
 એ ધાર્મિક સંસ્થા નથી, પણ મનુષ્યસ્વાભાવમાં દૃઢમૂલ એવો જે ટોળાધર્મ છે તેનું
 જ તે એક રૂપ છે હિંદુ ધર્મે એને ઉન્નત કરી વર્ણવ્યવસ્થાનું રૂપ આપવાનો સતત
 પ્રયત્ન કર્યા છે, એમ લું માનું છું જાતિભેદનો વિરોધ પ્રાર્થનાસમાજે સર્વ સ્થળે
 સરખી રીતે નથી કર્યો બગાળે વિશેષ કર્યો, મહારાષ્ટ્રે નહીં જેવો, ગુજરાતની તો
 વિરોધ કરવાની હિમત જ ન ચાલી જાતિભેદની સંસ્થા મનુષ્યપ્રકૃતિમાંથી ઉદ્ધ
 બવેલી હોવાથી એનો વિરોધ કરવો એ અઘરું કામ છે હિંદુસ્તાનમાં એને ધર્મની
 માન્યતા મળવાથી એની શક્તિ પડાવી કિલ્લામાં ભરાઈ બેઠેલી ફોજ જેવી થઈ
 છે બાહ્ય વિરોધથી કે હુમલાથી એ પ્રથા મરવાની નથી એને તો અંદરથી જ

ઓનાની નાખતી જોઈએ અને તે કામ આજની પરિસ્થિતિ અને રાજકીય આકાંક્ષાઓ કરી રહી છે.

આ જ સુધીના અનુભવ પછી જણાય છે કે પ્રાર્થનાસમાજે એક બાજુ જીવન વિમુખ વૈરાગ્ય અને બીજી બાજુ અનાચારી વિલાસિતા બનેનો છેદ ઉડાડ્યો છે પ્રાર્થનાસમાજ સ્વભાવે ગૃહસ્થાશ્રમી છે પ્રોટેસ્ટન્ટ ખ્રિસ્તી લોકોની અંગ્રેજી કેળવણીમાં આપણે બધા બ્રિજેલા, એટલે છેલ્લી અર્ધશતાબ્દીમાં આપણા જીવનમાં આપણે અંધૌકિક ત્યાગવૈરાગ્ય પણ કંઈ કરી શક્યા નથી, અને કલ્પનાશક્તિને ઈચ્છે લઈ જાય એવા નવા ઉત્સવો કે તહેવારો પણ ગોઠવી શક્યા નથી તેથી, પ્રાર્થનાસમાજમાં જોકે જોમને વિષે આપણે આદર કેળવી શકીએ એવા ઘણા સંપૂર્ણ થયા છે, તોપણ એ સમાજમાં ભય પુરુષની પરંપરા આપણે નથી જોતા જીવનકુશળ લોકો જીવનવૈર હોય જ છે એમ નથી પ્રાર્થનાસમાજે હવે અધ્યાત્મના ક્ષેત્રમાં વીરવૃત્તિ કેળવવાનો સમય આવ્યો છે

મારે મન પ્રાર્થનાસમાજનું મુખ્ય કાર્ય તો એણે ગ્રથપ્રામાણ્ય ઉઠાવી દીધું એ છે એમ તો નાસ્તિકો, તર્કવાદીઓ અને ધર્મશૂન્ય લોકો હમેશાં શાસ્ત્રગ્રંથોને ફગાવી દેતા આવ્યા છે, પણ સમાજમાનસ પર એની કશી ઈષ્ટ અસર થતી નથી ધર્મપગથણ સાત્ત્વિક લોકો જ્યારે બુદ્ધિ, અનુભવ અને કાદ્યા પર આધાર રાખી ગ્રથપ્રામાણ્ય સ્વીકારવાની ના પાડે છે, ગ્રથપરતંત્ર થવાની ના પાડે છે ત્યાર જ નમાજ બોદિક અને ધાર્મિક સ્વાર્તંત્ર્ય મેળવી શકે છે પ્રાર્થનાસમાજે એ કાર્ય કરી આપ્યું એ એની કીમતીમાં કીમતી સેવા છે

ભાડારકર અને રાનડે જેવા પ્રાર્થનાસમાજના આદિપુરુષોએ શાસ્ત્રો અને સત્ત્વ પરનો તરફનો આદરભાવ કાયમ રાખ્યો, પણ બુદ્ધિને સ્વતંત્રતા આપી ગ્રાહ્યા ગ્રાહ્યનો વિવેક માણસના જ હાથમાં રાખ્યો 'કેવળ મારા ધર્મના જ શાસ્ત્રગ્રંથો સાચા' એ સંકુચિતતા કાઢી નાખી, સત્ય જ્યાંથી જડે ત્યાંથી લઈ લેવું, 'સત્ય એ આપણી જ ખોવાઈ ગયેલી વસ્તુ છે, હકપૂર્વક તે આપણે લઈ શકીએ છીએ,' એવી ઉદાર વૃત્તિ એમણે સમાજને શીખવી અગ્નિ શીતળ છે એમ સો શ્રુતિવચનો કહે તોયે આપણે તે ન સ્વીકારીએ, એમ શકરાચાર્યે કહ્યું છે સત્યજ્ઞાન યવનાચાર્યો પાનેરી પણ લેવાય એવી શિખામણ આપણા પૂર્વજોએ આપી છે ઉત્તમ વિદ્યા ગમે તેની પાસેથી લેવાય એમ આપણાં સુભાષિતો કહે છે છતાં આપણે ગ્રથ પ્રામાણ્યને વજ્રગી જ રહેતા હતા પરિણામે બુદ્ધિને ગ્રથપરતંત્રતાની બંધિયાર થવામાં રહેવું પડ્યું હતું, અને બિચારા શાસ્ત્રગ્રંથોને તાકિડોએ કરેલી શાસ્ત્રાર્થની જુદી કસરતના ભોગ થવું પડ્યું હતું

દુનિયામાં માણસે વકીલ, ડૉક્ટર અને ગૌર વગર ચલાવવું જોઈએ માણસ પોતે જ પોતાનો વકીલ થાય, પોતે જ પોતાનો લૅક થાય, અને પોતે જ પોતાનો શાસ્ત્રજ્ઞ ધર્મગુરુ થાય એ જરૂરનું છે, એમ એક જર્મન ફિલસૂફે કહ્યું

છે મનુષ્યસ્વાર્ત્થની આ ત્રિવિધ શિષ્યામણ્ડાનો એક ભાગ પ્રાર્થનામંત્રાને બરાબર સિદ્ધ કર્યો છે અને મદ્ભાગ્યે એ રાષ્ટ્રદાયમાં પ્રથમથી જ મનવૈશિષ્ટ્ય દાખલ થવાથી આપ્તવાક્યની ધૂસરી પણ એને માથે આવી નથી રાજ ગમમોહન રાજે ઉપનિષદ અને ઈસ્લામની અગર સ્વીકારી મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથે ઉપનિષદો અને બીજા સાહિત્યમાંથી પ્રેરણા મેળવી ન્યાયમૂર્તિ રાનડે અને ભાગ્યરક્તે ઉપનિષદ માથે સાધુસંતોની વાણીનો છૂટથી ઉપયોગ કર્યો કેશવચંદ્ર સેને ઈશુ ખ્રિસ્તની વિશેષ ઉપાસના કરી અને રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે કબીરમંથ અને લોકગીતોમાં ફેલાયેલા અનેક સ્વતંત્ર લોકધર્મોની અગર મમાજ પર પડવા દીધી છે આ બધું પ્રાર્થનાસમાજની ઉદારતાનું ઈષ્ટ ફળ છે મહારાષ્ટ્રના પ્રાર્થનાસમાજે મરાઠી સાધુસંતોના ભજનો અને ગીતો સહેજસાજ ફેરફાર સાથે પોતાનાં ક્યાં ભોળાનાથ સારાગાઈની 'અભંગમાળા'માં મહારાષ્ટ્રની અસર દેખાવ છે જ્યારે સાહિત્યશૂર બંગાળે તો ગદ્ય અને પદ્ય, ઇતિહાસ અને વિવેચન દરેક બાજુએ એક નવું જ સાહિત્ય નિર્માણ કર્યું છે

પ્રાર્થનાસમાજે સમાજસેવાનું કામ પણ દીક દીક કર્યું છે, પણ એમાં નવી દિશા કે અલૌકિક ત્યાગ જેવું કશું નથી અનાથાલયો, રુગલાલયો, વિદ્યાલયો, ખુસ્તકાલયો કે ચર્ચાલયો ચલાવવા એ કઈ વિશ્વવ્યાપી ધાર્મિક પ્રવૃત્તિનો પૂરતો જ્ઞાન ન ગણાય પ્રાર્થનાસમાજે અખિલ પ્રજાને મંત્રમુગ્ધ કરે એવું ધાર્મિક વાચન મોટા પાયા ઉપર પૂરું પાડ્યું છે એમ પણ એ કહી ન શકે પ્રાર્થનાસમાજની આખી પ્રવૃત્તિ મધ્યમવર્ગના ઘર અને એમની રહેણી, એમની ધર્મબુદ્ધિ અને એમની સેવાબુદ્ધિ સફેદ્ સૂકું કરવામાં જ સમાપ્ત થઈ છે ઈશ્વરનિષ્ઠા અને સદાચાર એ પ્રાર્થનામંત્રાનો પ્રધાન સૂર ગણાય બંગાળમાં ઘણા કેળવણીદારો બ્રાહ્મસમાજ છે એ ખરું, પણ આપણે ત્યાં રાષ્ટ્રવ્યાપી, જીવનસ્પર્શી, સ્વતંત્ર અને ચેતન એવી કેળવણીનો પ્રાર્થનાસમાજ વિચારસરખો કર્યો નથી જેની અસરથી આખો સમાજ જ્ઞેનજ્ઞેતામાં ટિજ નથી બની જતો તે પ્રવૃત્તિમાં ધર્મવીર્ય છે એમ ન કહી શકાય The religion of a thorough going gentleman એટલું જ જેનું સ્વરૂપ છે તે મનુષ્યહૃદયને બહુ આકર્ષી ન શકે વીરધર્મ હોય તે જ ફેલાય

એક જમાનો એવો હતો કે જ્યારે મનુષ્યનું સંપૂર્ણ જીવન વ્યક્તિગત તેમ જ ક્રોટ્ટિક, સામાજિક તેમ જ રાજદ્વારી ધર્મવ્યવસ્થાના તાબામાં હતું સમગ્ર જીવન ઉપર ધર્મનું સામ્રાજ્ય ચાલતું આજે એ જમાનો ગયો, સંકારણ ગયો અને એને ઠેકાણે લોકમાન્ય રાજ્યસત્તાનો જમાનો આવ્યો રાજ્યસત્તા એકના હાથમાં રહે કે અનેકના એ સવાલ ઉપર લોકો ગમે તેટલા લડયા હોય, પણ જીવન આખું રાજ્યસત્તાના, રાજદ્વારી સંસ્થાઓના હાથમાં સોંપી દેવાનું વલણ તો જામતું જ જાય છે રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચેનો વહેવાર, સંસ્કૃતિઓનો સહકાર, ભિન્ન ભિન્ન વર્ગો વચ્ચેના સંબંધો, કેળવણી, વેપારઉદ્યોગ, ધર્મવ્યવસ્થા, કુટુંબસંસ્થા અરે! આરોગ્યની

સંભાગ સુધ્ધા બધું જ સરકાર મારફતે થાય અને કાનૂનના નિયંત્રણમાં રહે એવું વલણ આજકાલ વધતું જાય છે દુનિયામાં જેટલી શક્તિઓ છે, મમાજમાં જેટલાં બંધો છે તે બધા જાગે ગળપતંત્રને આધીન રહે છે, એની જ સેવા કરે છે, એના જ પ્રનાદથી પરિપુષ્ટ થાય છે. પણ આ મિથિ લાંબા કાળ સુધી ટકવાની નથી આ જમાનાનો અંત વહેલોમોડો આવવો જ જોઈએ મોડો નહીં, વહેલો જ આવવો જોઈએ એક વખતે ધર્મવ્યવસ્થા સાર્વભૌમ હતી, આજે સંવત્સવમ્થા માર્ગભૌમ છે પણ ભવિષ્યમાં તો કેવલસૃષ્ટીવ્યવસ્થા જ સાર્વભૌમ થવાની છે એ આપણે ઝોળખવું જોઈએ

પ્રાર્થનામાજે કેવલસૃષ્ટીનું કામ સહેજળાજ કર્યું છે પણ કેવલસૃષ્ટીમાં સ્વતંત્ર વિચારની દૃષ્ટિઓ, દીર્ઘ તપસ્થાની દૃષ્ટિઓ, નાથવા વ્યાપક સંગઠનની દૃષ્ટિઓ પ્રાર્થનાસમાજનો ઝાળો કયો નથી પ્રાર્થનાસમાજે પોતાની જીવનદૃષ્ટિનો પ્રકાશ પાડી કેવલસૃષ્ટીનું એક સ્વતંત્ર, સંપૂર્ણ અને સમર્થ દર્શન ઊભું કર્યું જોઈતું હતું. હજી પણ એ ધાડે તો કરી શકે છે આજનો સર્વનાધારણ ધર્મ કેવલસૃષ્ટી મારફતે જ પ્રસરી શકે ગાવીજીએ તે વર્ષે આ જ ઠેકાણે કહ્યું હતું કે ‘પ્રાર્થનાસમાજ એ મુશિમિનોનો ધર્મ છે’ પ્રાર્થનાસમાજની ખૂબી અને ખામી, એની શક્તિ અને અશક્તિ અને આ વચનમાં પ્રતિબિંબિત થયા છે આપણે ધારીએ તો આ સ્થિતિ બદલીને આપણે આપણી નવી શક્તિ, નવી પ્રેરણા અને નવી દિશા બનાવી શકીએ

“અનયામી, પરમાત્મા એ જ મારો સ્વામી છે, આધાર છે, મર્વાત્મીકય અને નર્વનદ્ભાવ એ જ મારો પરમ પુરુષાર્થ છે કેવલસૃષ્ટી — સર્વાંગી કેવલસૃષ્ટી એ જ એની નામના છે” એ છે હવે પછીનો બ્રાહ્મધર્મ, એ જ પ્રાર્થનાસમાજ છે આ નવી કેવલસૃષ્ટીમાં પાવ વચ્ચુનો સમાવેશ થવો જોઈએ પ્રાર્થના, બોધ, ધીરજ, સેવા અને કુરબાની Prayer, Persuasion, Patience, Service and Sacrifice

કેવલસૃષ્ટીનું પ્રથમ ક્ષેત્ર હૃદય છે હૃદય જે પૂરેપૂરું ખેડાયું હશે તો જ બુદ્ધિનું ખેડણુ વ્યક્તિને માટે અને સમાજને માટે આશીર્વાદરૂપ નીવડશે હૃદય જે બરાબર કેવલસૃષ્ટી હોય, બુદ્ધિ પ્રગટલ થઈ હોય, અને શરીર નીરોગી અને કમ્બાય હોય તો જ ધર્મજીવન જીવું શક્ય થશે આવી ધર્મપ્રધાન કેવલસૃષ્ટી જ્યાં દરેકને મળે ત્યાં વ્યક્તિ અને સમાજનો પરસ્પર સબંધ મગલમય થશે સમાજની સર્વાંગી સેવા એ જ આત્મોન્નતિનો એકમાત્ર ઉપાય ગણાયે

હવે આપણે બરાબર જોઈ શકીશું કે દુનિયાનો ભવિષ્યનો ધર્મ એ આદર્શ સોશિયલિઝમ જ છે સોશિયલિઝમ એટલે સમાજસેવાધર્મ આજે જે સોશિયલિઝ અને દેશોમાં ચર્ચાય છે અને એને અંગે જે અખતરાઓ ચાલે છે તે અને આજુઓ સુધારાવધારા થવાની જરૂર છે આજના સોશિયલિઝમે જ ભૂલો કરી છે એણે સપત્તિશાસનો પાથો લીધો એ એની પહેલી ભૂલ

એની બીજી ભૂલ રાજદ્વારી સંસ્થાઓ ઉપરનો એનો અમર્યાદ વિશ્વાસ એ છે અને ત્રીજી ભૂલ તો, ધર્મવ્યવસ્થા તોડવા જતાં એણે મૂળ ધાર્મિકતા પ્રત્યે જ મૂળ કેળવણી છે અને એનો વિરોધ નવાવ્યો છે એ છે મોશિયાવિજય માને છે કે આ એની ભૂલો નથી, પણ એ જ એનો ભવિષ્ય માટેનો કીમતીમાં કીમતી ફાળો છે એના વગર મોશિયાવિજય સમયે જ નહીં

જે ખરેખર મોશિયાવિજય પૂરેપૂરું અમલમાં આવે તો કેન્દ્રીભૂત રાજ્ય સત્તાનો નાથ એની મેળે થશે તે એટલે મુખી કે શારીરિક બળ ઉપર નભનારી રાજ્ય સત્તાનું પણ મીડુ જ વળે જીવન એટલું બધું માટું, સ્વાવલંબી તેમ જ પરસ્પરાવલંબી થશે કે જાટપટુ અર્થશાસ્ત્ર ટકે જ નહીં, અને લોકોમાં એવી તો સંસ્કારી કેળવણી સાર્વત્રિક થશે કે એમાંથી શુદ્ધ આધ્યાત્મિક જ્યોત પ્રગટ થવી જ જોઈએ મોશિયાવિજયની ખોજ માથી છે, એની પ્રેરણા શુદ્ધ છે, એનો ગમય પણ આવી ચૂક્યો છે, એટલે દોષમુક્ત થતા અને બહુ દાષકાની આવશ્યકતા નથી ગરીબોનો દેવ હવે જાગૃત થયો છે કેળવણીકારોએ પોતાની ઢંઢે એના ઉપાસક થવાની જરૂર છે સત્ય ને જાણિસા એ જ પોતાનું બિરુદ હોઈ શકે, એ જ પોતાની ટેક છે, એમ ઓળખી એમણે લોકસેવાનું કામ હાથમાં લેવું જોઈએ

કેળવણીખાતે અત્યાર સુધી નિર્વીર્ય નીવડ્યું છે ધર્મસમાજે લોકકેળવણીનું કામ જેટલું કર્યું છે, રાજદ્વારી પ્રચારકોએ જેટલું કર્યું છે તેટલું કેળવણીખાતાએ કર્યું નથી શુદ્ધ ધર્મની પ્રેરણા લઈ શાળાની ચાર દીવાલની બહાર નીચ્છી સાચા કેળવણીકારોએ લોકશિક્ષણ અને લોકસેવાનું કામ કરવાનું છે ધર્મ સમસ્ત, સમાજસમસ્ત, કુટુંબસમસ્ત — દુકામાં જીવનસમસ્ત કરવાનો જમાનો આવ્યો છે આવ્યો છે શુ એ ક્યારનો શરૂ પણ થઈ ચૂક્યો છે હવે આપણે ઉજાણિયાત, બેઠાડુ, સલામતીના ઉપાસક, એવા મધ્યમ વર્ગની સાફસૂફી પાછા સહેજસાજ શક્તિ ખર્ચીને સતોષ માનવાના નથી દીન, અનાથ, પતિત અને પરિત્યક્ત એવા લોકોના હૃદયમાં રહેલા નારાયણની ઉપાસના કરવાની છે પાર્થિવ મૂર્તિમાં પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરવાના મનો અત્યાર સુધી ધાર્મિક લોકો બહુ બોલ્યા હવે તો દલિતમૂર્તિ દેશવાસીઓમાં સ્વાતંત્ર્ય, સ્વાશ્રય અને સ્વાભિમાનની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરવાની છે સ્ત્રીઓ, મજૂરો ખેડૂતો, કારીગરો અને કારકુનોનું જીવન સુવાસિત અને સારંગળ કરવાનું છે જાતિભેદ તોડવાનો એ અર્થ ન જ થવો જોઈએ કે આપણે એવળ મધ્યમવર્ગના ઉજાણિયાત લોકો માટે ચેટીબેલીવ્યવહારની અગવડ દૂર કરવા માગીએ છીએ અનાચારી સ્વચ્છદી લોકો પણ એટલું કરી શકે છે પછાત અને પતિનોના કેવળ હિતેચ્છુ મુસ્લિમી થવામાં પાપ જાળે મોટી બહાદુરી નથી એ તો સાત્ત્વિક માણસોનો વિનોદ થયો ખરી ધાર્મિકતા એમાં રહેલી છે કે ગરીબો સાથે, પતિતો સાથે અજ્ઞાન અને અસંસ્કૃત લોકો સાથે આપણે ઐક્યભાવે બની

જઈએ. એમને પોતાના ધર્મને આપણે એમના થઈ જઈએ, અને એમને સાથે લઈને ઉન્નતિનો પહાડ ચડીએ. આવી વીરવૃત્તિ વગર ધાર્મિકતા સંભવે જ નહીં. વીરત્વ એ જ ખરો ધર્મ છે. માત્ર બીજને મારીને વીર નથી થવાનું. પણ નિર્વેર વૃત્તિથી પોતાની જાતને મારીને વીર થવાનું છે.

અહીં જે બ્રાહ્મધર્મની અને ધર્મમાળાની ગ્રામી કરી છે તે બલગ નોખા ધર્મ તરીકે રહેવાની ના જ પાડીએ. ધર્મમાત્રમાં એ પરોવાયેલો રહેશે. સમાજની ઉન્નતિ માટે જુદા જુદા ધર્મો પ્રવર્તેલા છે એ બધા ધર્મોને રાખનાર 'ધિવ'ની—ઉન્નત્યન હતી ગરજ આ બ્રાહ્મધર્મ સારશે અને આધારે ધર્મમાત્રની ઉન્નતિ થશે એકે ધર્મનો નાશ કર્યા વગર આ બ્રાહ્મધર્મ સર્વત્ર પોતાનું સામ્રાજ્ય જમાવશે.

આ શ્રદ્ધા ધારણ કરી આપણે પ્રાર્થના કરીએ કે પરમગંધર્વ પરમેશ્વરની કૃપાથી આરો ધર્મ હંમેશાં પ્રગટ થાઓ અને એનો જ વિકાસ થાઓ.

૧૨

જૈન સમાજ સાથેનો મારો પરિચય*

પરમાનંદભાઈએ મને બહુ બાકસો વિષય સોંપ્યો છે. અમુક માણસ પોતાને વિશે જેવા અભિપ્રાયો ધરાવે છે એ જાણવાનો રત્ન સોને હોય છે. એ જ મારણે આપની મોટી સખ્યામાં આપ સૌ અહીં હાજર થયા છો એમ હું માનું છું. પણ જોનો આ ૧૫ ઊભા થઈ જૈન સમાજ કે ધર્મ સાથેનો પોતાનો પરિચય રજૂ કરવો એ સહેલી વાત નથી. હું તો એ મંડ બંદના મતનો છું કે કોઈ પણ જાતિ સમાજ કે રાષ્ટ્ર વિશે સાર્વત્રિક શિદ્ધાંત બંધાય જ નહીં. દરેક સંસ્કૃતિની વિશિષ્ટતાઓ ભલે હોય, પણ સમાજમાં તો અનંક જાતના લોકો હોય. અમુક લોકો સારા ને અમુક નરમા એવો ભેદ પડાય જ નહીં. મનુષ્યજાતિ બધે સરખી જ છે.

અને જૈન સમાજ સાથેનો મારો પરિચય પણ ક્યાં એટલો બહોળો છે? હું તો અમુક મિત્રોને જ ઓળખું મેં મુસાફરી ખૂબ કરી છે. પણ તે તો નદી અને પર્વતો તીર્થો અને મંદિરો ગામ. અને તેમનો ભૂખમરો એ જોવા માટે નમાજની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ સાથેનો મારો પરિચય પરિમિત જ છે. જો છે તે વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકો સાથે ઈશ્વર મને બહુ સારા મિત્રો આપ્યા છે તેવા પરથી આખા સમાજ વિશે હું કેમ બોલું?

માણસનો પરિચય ઓછો હોય કે વધારા સાથે સાથે અભિપ્રાય તો બંધવો પડે જ છે. કેમ કે અભિપ્રાય બંધ્યા વગર બલહાર સંભવે જ નહીં. પણ એવો

* તા. ૨૭-૮ '૪૬ના રોજ જૈન યુવકસંઘ, સુબર્ધમા આયેલુ વ્યાખ્યાન

સંપૂર્ણપણે અખત્યાર કરવાનું બની શક્યું જ નથી અને બને તેમ પણ નથી. આપણા જીવનનો ઉદ્દેશ આપણી ચાલુ પ્રવૃત્તિઓમાંથી હિસાને બને તેટલી ઓછી કરવાનો જ રહી શકે. એટલે જ્યાં સુધી સંસારપ્રવૃત્તિઓ ચાલ્યા કરે છે ત્યાં સુધી અહિંસાધર્મીઓએ અહિંસાના પ્રયોગો ચાલુ રાખવા જ રહ્યા. આ જ રીતે ખેતીની અંદર પણ આપણે અહિંસાની કેટલી શક્યતા છે તે જોવું જ જોઈએ. કારણ કે ખેતીને જેટલી અહિંસક બનાવી શક્યો તેટલા પ્રમાણમાં આખું જગત અહિંસક બનવાનું છે. બહારના જીવનમાં અહિંસાની ગમે તેટલી વાતો કરો પણ જેના વિના જગતને ઘણીબર ચાલતું નથી તે અન્નોપાર્જક ખેતીને વિશદ ન બનાવો ત્યાં સુધી અહિંસાધર્મ આપણા જીવનના મૂળને સ્પર્શી શકતો નથી. સંન્યાસી સર્વ પ્રવૃત્તિઓથી દૂર રહીને પોતે મોટો અહિંસક હોવાનો ભલે દાવો કરે પણ એ દાવાની બહુ કિંમત નથી. અહિંસાધર્મ જીવતો જાગ્રત વિશ્વધર્મ છે અને તેની પૂર્ણતાને આપણે કદી પહોંચી શક્યા જ નથી એ અહિંસાધર્મનો અમલ આપણે હિંસક ભણતી પ્રવૃત્તિઓથી દૂર રહીને અને એમ છતાં પણ તે પ્રવૃત્તિનાં ફળોનો લાભ લઈને કદી કરાવી શકતા જ નથી. આપણો ધર્મ સંસારસ્થિતિ માટે અનિવાર્ય પ્રવૃત્તિઓમાંથી હિંસાના તત્વને બને તેટલું નાબૂદ કરવામાં રહેલો છે, આ બાબત તરફ જોન ભાઈઓનું ખાસ ધ્યાન ખેંચુ છું.

આ રીતે વિચારતાં તો આધિક, સામાજિક, રાજકીય, બીરિક, આરોગ્યની કે છેવટે મોખની દૃષ્ટિએ પણ જોનસમાજે જમીન સાથેનો સંબંધ કેળવવો જ જોઈએ એમ લુ માનું છું અને જ્યાં સુધી જોનો તેમ ન કરે ત્યાં સુધી જોનોની પ્રતિષ્ઠા સ્થિર ભૂમિ ઉપર નથી એમ જણાવવાની રજા લઉં છું.

જોન સમાજ સાથે મને બહુ ઊંચે કે વિસ્તીર્ણ પરિચય નથી મને પરિચય છે અડધાન, પશુપંખીઓ સાથે અને જોનની સેવાનો હું સદા લાભ ઉઠાવી રહ્યો છું તેમાના કેટલાક ગરીબ ભાઈઓ સાથે મારા જીવનની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ કેળવણી છે. વિદ્યાપીઠ, મારા સાથીઓ, વિદ્યાર્થીઓ અને હું એ જ મારી દુનિયા છે. આ બધું છતાં મને કેટલાક જોન મિત્રો મળ્યા છે તેઓ બહુ સુંદર — પ્રેમાળ, ઉદાર અને પૂરા સહિષ્ણુ મળ્યા છે અને એમને લીધે મને તો જોન સમાજ માટે હંમેશાં બહુ ઊંચો ખ્યાલ બંધાયો છે. મેં તો તેમનામા ઊંચું જોનત્વ અને અહિંસકવૃત્તિ જોયા છે. આહીં અહિંસકતાનો અર્થ હું ઉદાર સહિષ્ણુતા કરુ છું અને હું માનું છું કે આ એક જ વસ્તુ એવી છે કે જેની અજની દુનિયાને બહુ જલ્દર છે અને જોનો જો ધારે તો દુનિયાને આપી શકે તેમ છે. આજે તમે દુનિયામાં ચાલતો માંસાહાર અટકાવી શકો તેમ નથી કારણ કે અત્યારે તો ઊલટો તે બાબતમાં કેટલેક કેંદ્રો બહુ વિચિત્ર પવન વાવે છે. જોનશાસ્ત્રોનું ખૂબ અધ્યયન થાય એટલા કેટલેક કેંદ્રો બહુ વિચિત્ર પવન વાવે છે કોઈ પણ જોન પુસ્તક માટે છાપાવવું માટે જોન મિત્રો બહુ અતુર હોય છે કોઈ પણ જોન પુસ્તક માટે છાપાવવું હોય તો તેના પૈસા મેળવવા માટે મને બહુ મુશ્કેલી પડે તેમ નથી પણ આજે

આપણે તે શ્રવાણ નથી આપે તો આપણે દુનિયાની પીડ જાણવાની છે અને તે કેમ દૂર કરવી તેનો ઉપાય સૂચવવાનો છે આ ઉપાય અહિનામાં છે અને જૈન ધર્મનું યોગ્ય નિરૂપણ કરવામાં આવે તો દુનિયા તેમાંથી ઘટ્ટ સ્વાસ્થ્ય મેળવી શકે

આપે હુ જાણે જૈન ધર્મ વાપરુ છું ત્યારે જૈન નામ ધારણ કરનારને જૈન નાછુ છું એમ નથી પણ જૈનભાવના જેઓમાં જોતપ્રોત થયેલી છે તેમને ઉદ્દેશીને મહુ છું એમ સમજાવે 'Hindu view of Jain'ના કર્તા ગદાકૃષ્ણન મ્હે છે તેમ હુ પણ માનું છું કે ધર્મનિતર શ્રાવવાનો પ્રયત્ન ન કરે ત્યાં સુધી જગતમાં રાજિત વગવાની નથી દરેક ધર્મમાં પોતાનો વિકાસ સાધવા માટે પૂરનો અવકાશ અને સામગ્રી હોય જ છે દરેક ધર્મ ઓછેવતો એ અહિનાપરાયણ છે અને તેટલા પૂરું તેમાં જૈનત્વ રહેલું છે

માટે તો તમને બે જ સૂત્રના આપવાની છે સહિષ્ણુ બનો અને જીવનની જરૂરિયાતો બને તેટલી ઓછી કરો જરા સુધી તમારી હાજતો ઓછી ન કરો ત્યાં સુધી તમે માથા અહિમ્ બની રહો જ નહીં આપણ સમાન્ય જીવન જાનજાતના દ્રોહથી જ ભરૂં છે ધનસંપત્તિ અદ્રોહથી મળી શકે જ નહીં તમાગમાના થોડાકને તપ જપ કરવાની મગવડ મ્ને આપો અને બામીના તમે બના કરના હો તે કર્યા કરો તેથી અદ્રોહી કે અહિસક થઈ શકાય જ નહીં

હિંદુ ધર્મ એક જ વાત કહી છે - અને જૈન ધર્મ તેમાં આવી જ જાય છે - કે જોઈ પણ ધર્મ ખોળે છે એમ હી શકાય જ નહીં અને દરેક ધર્મના મત્યાલનો આશય લઈને મનુષ્ય પરમ શ્રેષ્ઠને પામી શકે છ અને તેથી ધર્મનિતર શ્રુ તે મિથ્યા છે આ જ વિચારમાં શ્યાદવાદ તત્ત્વનો સાર આવી જાય છે બીજા પહે છે તે તત્ત્વ ખોટું મ્હે છે એમ કહનાર પ્રથમ તો શ્યાદવાદમૂલક જૈન ધર્મનો જ દ્રોહ કર છે

તમે પૈના ખરચી ખર્જિતો ઉત્પન્ન કરશો તેથી તમારું સાહિત્ય પુષ્કળ વધશે પણ તેથી ધર્મ કે જગતનો કશો ઉત્તાર નહીં થાય ગાંધીજીને ષ્ટેલાયે લોકો ઉત્તમ જૈન - ઉત્તમ હિંદુ - તરીકે સ્વીકાર છે તે તેમના પાંડિત્યને લીધે નહીં પણ તેમના ચારિત્ર, અનુભવ તથા તપશ્ચર્યાને લીધે આ જ ગાંધીજી એમ કહે છે કે આમાંનું મ્હું કંઈ સારું સારું તેમને કીર્તિદ શબ્દો પાસેથી મળ્યું છે અને આ શબ્દોમાં પણ અસાધારણ પાંડિત્ય નહોતું પણ તપોમય જીવન અને વિશ્વ વ્યાપી વિશાળ ભાવના હતા આ તમે અખત્યાર કરીને જૈન ધર્મનું જગતને માથું દર્શન કરાવી શકો આજે કેટલાક પાશ્ચાત્ય વિચારકો માને છે કે હિંદ પોતાનો સંદેશો જગતને સંબળાવી દીધો છે અને જગતે પોતા તરફથી તે ગ્રીવી લીધો છે હવે હિંદે કશું દેવાનું નથી અને તેથી તને જીવવાનો હવે કશો અધિકાર રહ્યો જ

અભિપ્રાય થઈતાં વ્યક્ત ન થઈ શકે પોતાના મન સાથે પણ એનું પૃથક્કરણ ન થાય એ નિશ્ચિત હોય તોયે અવ્યક્ત જ રહી શકે

મારા અનુભવ પરથી એટલું કહી શકું કે કોઈ પણ સમાજ પોતે શ્રોષ્ઠ હોવાનો દાવો ન કરી શકે હું તો એટલે સુધી કહું કે બીજી કોમો કરતા પોતે વધારે અહિંસક હોવાનો દાવો પણ જોનોએ ન કરવો ઘટે વિગતોમાં કે રિવાજોમાં ભલે ભેદ હોય, પણ ગુજરાતની બધી જ કોમો સરખી રીતે અહિંસક છે તમે ઈચ્છો તો એ દાવો જરૂર કરી શકો કે જોન ધર્મના પ્રચારને લીધે અને તમારા સહવાસને લીધે લોકોમાં આટલી અહિંસા આવી છે

કોઈ પણ વ્યક્તિ કે સમાજ વિષે બોલતાં બીજી એક અગવડ નહે છે ગુણો બતાવીએ તો તે ખુશામત કે ઉપર ઉપરનો વિવેક મનાય છે, જાણે માલસ દોષો બતાવતી વખતે જ સાચું બોલતા હોય અને દોષો બતાવવામાં માણસે તટસ્થબુદ્ધિ રાખી હોય તોયે કોઈ એ માને નહીં મારા જેટલા જોન મિત્રો છે તેમની ઉદારતા અને સહિષ્ણુતા ઉપર હું મોહિત છું ચુસ્ત જોન સમાજમાં તેમની કેટલી પ્રતિષ્ઠા છે તે હું જાણતો નથી, પણ મારે મન તેઓ અહિંસાના સાચા ઉપાસક છે જોનોની રાકુચિતતા વિષે મેં ઘણું સાબળ્યું છે — દાન કરે તો તે પોતાની કોમો પૂરતું જ, મદદ કરે તો પોતાની કોમના યુવાનોની કેળવણી માટે જ, ફૂલો ઊભાં કરે કે છાત્રાલયો ખોલે તોયે તે કોમી લાગણીથી જ એ વિષે તો એટલું જ કહી શકું કે મારો અનુભવ જુદો છે જે રાષ્ટ્રીય વિદ્યાથીઠમાં હું કામ કરું છું તેનું વિદ્યાળ મકાન એક જોન ગૃહસ્થે બંધાવી આપ્યું છે બધા ધર્મોના ધર્મગ્રંથોમાંથી અહિંસાશાસ્ત્ર શોધવા માટેની સરસ સગવડ એક બીજા જોને કરી આપી છે દેશની દુર્દશાના અોસડ તરીકે જે ગ્રામસેવાની યોજના અમે હમણા હમણાં અમલમાં મૂકી છે તેની આર્થિક બાજુનો ભાર પણ એક ઉદાર હૃદયના જોને જ ઉપાડી લીધો છે આવા આવા કેટલાયે દાખલા આપી શકાય

પણ તમે તો કહેશો કે ‘દરેક કોમમાં આવા ઉદાર ગૃહસ્થો હોય પણ ખરા; કોમ તરીકે અમારી કઈક ખામી તો બતાવો’ ખામીઓ બતાવું એટલે નિકટનો લજ્જા મારો પરિચય થશે પણ જે શકાઓ ગઈ છે તે જ અહીં પ્રશ્નરૂપે પૂછી લઈ

ગુજરાતના જોનો મોટે ભાગે શહેરમાં રહે છે કે ગામડામાં? જે શહેરમાં જ રહેતા હોય તો તમારે એનો ખૂબ વિચાર કરવો જોઈએ જોનો ઘણે ભાગે ખેતી કરતા જ નથી શું એ વાત સાચી છે? જે સાચી હોય તો એ પરિસ્થિતિ ગંભીર છે એમ મારે કહેવું જોઈએ એમ જ હોય તો તમારે તમારી ધરતી વિષે અને પ્રતિષ્ઠા વિષે જેટની કાળજી લેવી જોઈએ તેટલી તમે નથી લેતા એમ મારે કહેવું

જેઈએ, એટલું જ નહીં પણ અહિંમાધર્મના પાવનની પૂરતી તૈયારી તમે નથી કરતા એમ પણ હું કહું આહાર પર જીવતા માણસ ખેતીવિહોણો રહે એ નાનીનૂની ખામી છે ?

નમાજ/યાજ્ઞના અન્તાર સુધીના મારા અભ્યાસ ઉપરથી મેં એક સચોટ નિયમ તારવ્યો છે કે જે મેં જમીન સાથેનો નીધો સંબંધ રાખ્યો નથી તેણે પોતાના મૂલિયાં ફીલા કર્યા છે હું એમ માનું છું કે જે અનાજ આપણે ખાઈએ છીએ તે કેમ અને કેમ પેદા થાય છે તે આપણે અનુભવથી જાણવું જોઈએ કેટલેક ઢેકાણે ખેતીમા થતી હિંસાને કારણે ખેતીથી દૂર ગયેલાનું કહેવામાં આવે છે પણ જેનો આવી દલીલ કરી ન શકે એમ હું ધારું છું કારણ કે જૈનમતે તો ક્યું, કારણ અને અનુમોદન એ ત્રણેમાં સરખો દોર કહેવો છે જે અનાજ ખાવામાં આવે છે તેને લગતી ખેતીનો દોષ ખાનાગને લાગે જ છે આમ છતાં પણ તમારો ધર્મ જુદું કહેતો હોય તો હું લાચાર છું મને તો જે યોગ્ય લાગે તે કહેવું એ મારો ધર્મ છે

પેનાદાર થવાના બે જ માર્ગ છે વેપાર અને લૂંટફાટ વેપારીઓ વેપાર કરે છે અને અકાનક ધન ભેગું કરે છે સરકાર કાનૂનસર લૂંટફાટ કરે છે અને ધનના ભંડાર ભેં છે સરકાર કહેતા માત્ર અંગ્રેજ સરકાર નહીં પણ અન્યારની દરેક સરકાર આ જ કામ કરે છે નમ્રતાને નિયોગ છે અને પશુબળથી સર્વત્ર રાજ્ય ચલાવે છે વેપારથી પૈસા આવે છે પણ જમીન સાથેના સંબંધ સિવાય સમાજમા સ્થિરતા ન આવે પૈસા શહેરી રીજ છે આપણે શહેરમાં જ રહેવાથી ઘણાંયે ગુણો ખોઈ નાખ્યા છે એમાં કાંઈ શક નથી કુદરત સાથેનો સીધો સંબંધ ગામડામાં રહેવાથી જ બતાઈ શકે છે જે ગામડામાં રહે છે તે ઋણના પરિવર્તનો, ખુલ્લી હવા, ખુલ્લો નાનો, દારૂ, તાપ અને વરમાદ, ભવ્ય આકાશ અને પંખીઓનો કંચરવ અનુભવી શકે છે જેને ખેતી કરવી હોય છે તે આકાશ સામે મીંટ મીંટને ભેંમે છે અને સત્રિના તારા અને દિવસના સૂર્યપ્રકાશ સાથે એકરૂપ બની જીવન વહન કરે છે આત્મરમકવૃત્તિ કેળવવા માટે પણ ખેતી ખૂબ આવશ્યક છે કારણ કે ખેડૂતને કુદરતના તેમ જ પશુપક્ષીઓનાં અનેક આક્રમણો સામે સતત ઝૂઝવાનું હોય છે આ રીતે જ હું કહું છું કે સત્રિય અને સૈત્રિય (ખેડૂત)માં હું બહુ ભેદ જોતો નથી આ મરમકવૃત્તિ હમેશા ગામડાના ખેડૂતોએ જ બતાવી છે શિવાજીએ અને બારોડીના ખેડૂતોએ આ વાત પુરતાર કરી છે જ્યારે You shall yield — તારે નમવું જ પડશે એવો સત્તાધારીનો લુકમ નીકળે છે ત્યારે I shall neither break nor bend — એવો જવાબ ખેડૂત જ વાળી શકે છે

૨. વિશ્વમાં અહિંસા સમાન બીજો ધર્મ નથી એ તો તમે અને હું બને માનીએ છીએ એમ છતાં આ દેહે આ જીવનમાં કોઈ પણ મનુષ્યથી અહિંસા

સંપૂર્ણપણે અખત્યાર કરવાનું બની ચક્રું જ નથી અને બને તેમ પણ નથી. આપણા જીવનનો ઉદ્દેશ અપણી સાધુ પ્રવૃત્તિઓમાંથી જિજ્ઞાસે બને તેટલી ઓછી કરવાનો જ રહી શકે. એટલે જ્યાં સુધી સંસારપ્રવૃત્તિઓ ચાલ્યા કરે છે ત્યાં સુધી અધિસાધર્મીઓએ અધિસાધના પ્રયોગો સાધુ રાખવા જ રહ્યા. આ જ રીતે ખેતીની અંદર પણ આપણે અધિસાધની કેટલી શક્યતા છે તે જોવું જ જોઈએ. કારણ કે ખેતીને જેટલી અધિસક બનાવી શકાયો તેટલા પ્રમાણમાં આખું જગત અધિસક બનવાનું છે બગારના જીવનમાં અધિસાધની યથે તેટલી વાતો કરો પણ જેના વિના જગતને ધરીખર ચાલતું નથી તે અન્નોપાર્જક ખેતીને વિશદ ન બનાવો ત્યાં સુધી અધિસાધર્મ આપણા જીવનના મૂળને સ્પર્શી શકતો નથી. સંન્યાસી સર્વ પ્રવૃત્તિઓથી દૂર રહીને પોતે મોટો અધિસક હોવાનો ભલે દાવો કરે પણ એ દાવાની બહુ કિંમત નથી. અધિસાધર્મ જીવતો જગત વિશ્વધર્મ છે અને તેની પૂર્ણતાને આપણે કદી પહોંચી શક્યા જ નથી એ અધિસાધર્મનો અમલ આપણે હિસક ગણતી પ્રવૃત્તિઓથી દૂર રહીને અને એમ છતાં પણ તે પ્રવૃત્તિનાં ફળોનો વાજ લઈને કદી કરાવી શકતા જ નથી આપણો ધર્મ સંસારસ્થિતિ માટે અનિવાર્ય પ્રવૃત્તિઓમાંથી હિસાસા તત્ત્વને બને તેટલું નાબૂદ કરવામાં રહેલો છે, આ બાબત તરફ જોઈને બાઈઓનું ખાસ ધ્યાન ખેંચું છું.

આ રીતે વિચારતાં તો આર્થિક, સામાજિક, રાજકીય, બૌદ્ધિક, આરોગ્યની કે જેવડે મોળની દૃષ્ટિએ પણ જોનસમાજે જામીન સાથેનો સંબંધ કેળવવો જ જોઈએ એમ હું માનું છું અને જ્યાં સુધી જોનો તેમ ન કરે ત્યાં સુધી જોનોની પ્રતિષ્ઠા સ્થિર ભૂમિ ઉપર નથી એમ જણાવવાની રજા લઉં છું.

જોન સમાજ સાથે મને બહુ ઊંડો કે વિસ્તીર્ણ પરિચય નથી. મને પરિચય છે અડપાન, પશુપંખીઓ સાથે અને જોનની સેવાનો હું સદા લાભ ઉઠાવી રહ્યો છું તેમાંના કેટલાક ગરીબ બાઈઓ સાથે મારા જીવનની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ ડેજવણી છે વિદ્યાર્થીક, મારા સાથીઓ, વિદ્યાર્થીઓ અને હું એ જ મારી દુનિયા છે આ બધું છતાં મને કેટલાક જોન મિત્રો મળ્યા છે તેઓ બહુ સુંદર—પ્રેમાળ, ઉદાર અને પૂરા સહિષ્ણુ મળ્યા છે અને એમને લીધે મને તો જોન સમાજ માટે હમેશાં બહુ ઊંચો ખ્યાલ બંધાયો છે મેં તો તેમનામાં ઊંચું જોનત્વ અને અહિંસકવૃત્તિ જોયાં છે અહીં અહિંસકતાનો અર્થ હું ઉદાર સહિષ્ણુતા કરુ છું અને હું માનું છું કે આ એક જ વસ્તુ એવી છે કે જોની અજની દુનિયાને બહુ જરૂર છે અને જોનો જો ધારે તો દુનિયાને આપી શકે તેમ છે આજે તમે દુનિયામાં ચાલતો માંસાહાર અટકાવી શકો તેમ નથી કારણ કે અત્યારે તો ઊલટો તે બાબતમાં કેટલેક ઠેકાણે બહુ વિચિત્ર પવન વાય છે જોનશાસ્ત્રોનું ખૂબ અધ્યયન થાય એટલા માટે જોન મિત્રો બહુ આનુર હોય છે કોઈ પણ જોન પુસ્તક મારે છપાવવું હોય તો તેના પૈયા મેળવવા માટે મને બહુ મુશ્કેલી પડે તેમ નથી, પણ આજે

આપણે તે ધર્મવાનું નથી જાણે તો આપણે દુનિયાની પીડ જાણવાની છે અને તે કેમ દૂર કરવી તેનો ઉપાર સૂચવવાનો છે આ ઉપાર અહિંમામા છે અને જૈન ધર્મનું યોગ્ય નિરૂપણ કરવામાં આવે તો દુનિયા તેમાંથી ઘણું સ્વાસ્થ્ય મેળવી શકે

આજે હું જ્યારે જૈન રાષ્ટ્ર વાપરું છું ત્યારે જૈન નામ ધાગણ કરનારને જૈન જાણું છું એમ નથી પણ જૈનભાવના જેઓમાં જોનપ્રોત ઘણી છે તેમને ઉદ્દેશીને કહું છું એમ સમજાવે 'Hindu view of Life'ના કર્તા રાધાકૃષ્ણન કહે છે તેમ હું પણ માનું છું કે ધર્મનંતર કરાવવાનો પ્રયત્ન ન બંટરે ત્યા સુધી જગતમાં શાન્તિ વળવાની નથી. દરેક ધર્મમાં પોતાનો વિકાસ સાધવા માટે પૂરતો અવકાશ અને સામગ્રી હોય જ છે દરેક ધર્મ ઓછેવરતે બે અહિંસાપરાયણ છે અને તેટલા પૂરતું તેમાં જૈનત્વ રહેલું છે

માટે તો તમને બે જ સૂચના આપવાની છે મહિષાસુર બનો અને જીવનની જરૂરિયાતો બને તેટલી ઓછી કરો જ્યાં સુધી તમારી હાજતો ઓછી ન કરો ત્યા સુધી તમે નાચા અહિંસક બની શકો જ નહીં આપણ સમાન્ય જીવન જનજાતના દ્રોહથી જ ભરેલું છે ધનસંપત્તિ અદ્રોહથી મળી શકે જ નહીં તમારામાના થોડાકને તપ જપ કરવાની સગવડ મરી આપો અને બામીના તમે બધા કરતા હો તે કર્યા કરો તેથી અદ્રોહી કે અહિંસક થઈ શકાય જ નહીં

હિંદુ ધર્મ એક જ વાત કહી છે — અને જૈન ધર્મ તેમાં આવી જ જાય છે — કે કોઈ પણ ધર્મ ખોટો છે એમ કહી શકાય જ નહીં અને દરેક ધર્મના સત્યાચનો આગળ જઈને નનુષ્ઠ પરમ ક્રાંતિ પામી શકે છે અને તેથી ધર્મનંતર કરું તે મિથ્યા છે આ જ વિચારમાં સ્વાદ્વાદ તત્ત્વનો સાર જાવી જાય છે બીજા કહે છે તે તદ્દન ખોટું કહે છે એમ કહનાર પ્રથમ તો સ્વાદ્વાદમૂલક જૈન ધર્મનો જ દ્રોહ કર છે

તમે પૈસા ખરચી પ્રાણિ ઉત્પન્ન કરશો તેથી તમારું સાહિત્ય પુષ્કળ વધશે પણ તેથી ધર્મ કે જગતનો કશો ઉદાર નહીં થાય આથીજને કેટલાકે લોકો ઉત્તામ જૈન — ઉત્તામ હિંદુ — તરીકે સ્વીકાર છે તે તેમના પાંડિત્યને લીધે નહીં પણ તેમના ચારિત્ર અનુભવ તથા તપશ્ચર્યાને લીધે આ જ ગાંધીજી એમ મ્ને છે કે આમાંનું જેવુંક સારું સારું તેમને શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પાસેથી મળ્યું છે અને આ રાજચંદ્રમાં પણ અત્યાધારણ પાંડિત્ય નહોતું પણ તપોમય જીવન અને વિશ્વ વ્યાપી વિદ્યાના ભાવના હતા આ તમે અખત્યાર કરીને જૈન ધર્મનું જગતને સારું દર્શન કરાવી શકો આજે કેટલાક પાશ્ચાત્ય વિચારકો માને છે કે હિંદુ ધોનાનો સંદેશો જગતને સંભળાવી દીધો છે અને જગતને પોતા તરફથી તે જીવી લીધો છે હવે હિંદુ કશું દેવાનું નથી, અને તેથી તેને જીવવાનો હવે કશો અધિકાર રહ્યો જ

સંપૂર્ણપણે અખત્યાર કરવાનું બની ચક્ર પૂર્ણ નથી અને બને તેમ પણ નથી. આપણા જીવનનો ઉદ્દેશ આપણી ચાતુ પ્રવૃત્તિઓમાંથી વિજ્ઞાને બને તેટલી ઓછી કરવાનો જ રહી શકે એટલે જ્યાં સુધી સંમારપ્રવૃત્તિઓ ચાલ્યા કરે છે ત્યાં સુધી અધિભારમાંથી બચવાનો પ્રયત્ન થાય સખવા જ રહ્યા આ જ રીતે ખેતીની અંદર પણ આપણે અધિભારની કેટલી શક્યતા છે તે જોવું જ જોઈએ. કારણ કે ખેતીને જેટલી અધિસક બનાવી શક્યો તેટલા પ્રમાણમાં આખું જીવન અધિસક બનવાનું છે બગારના જીવનમાં અધિભારની જમે તેટલી વાતો કરો પણ જેના વિના જીવનને ધીરજર ચાલવું નથી તે અન્નોપાર્જક ખેતીને વિશદ ન બનાવો ત્યાં સુધી અધિભારમાં આપણા જીવન ॥ મૂળને સ્પર્શી શકતો નથી. સંન્યાસી સર્વ પ્રવૃત્તિઓથી દૂર રહીને પોતે મોટો અધિસક હોવાનો ભલે દાવો કરે પણ એ દાવાની બહુ કિમત નથી અધિભારમાં જીવનો જગત વિશ્વધર્મ છે અને તેની પૂર્ણતાને આપણે કદી પહોંચી શક્યા જ નથી એ અધિભારમાંનો અમલ આપણે હિતક ગણાતો પ્રવૃત્તિઓથી દૂર રહીને અને એમ છતાં પણ તે પ્રવૃત્તિનાં ફળોનો લાભ લઈને કદી કરાવી શક્યા જ નથી. આપણો ધર્મ સંસારસ્થિતિ માટે અનિવાર્ય પ્રવૃત્તિઓમાંથી વિજ્ઞાના તત્ત્વને બને તેટલું નાબૂદ કરવામાં રહેલો છે, આ બાબત તરફ જોઈને ભાઈઓનું ખાસ ધ્યાન ખેંચું છું.

આ રીતે વિચરતાં તો અધિક, સામાજિક, સંસ્કૃતિક, બૌદ્ધિક, આરોગ્યની કે છેવટે મોગની દૃષ્ટિએ પણ જોઈને સમાજને જાતીન સાથેનો સંબંધ કેળવવો જ જોઈએ એમ હું માનું છું અને જ્યાં સુધી જોનો તેમ ન કરે ત્યાં સુધી જોનોની પ્રતિષ્ઠા સ્થિર ભૂમિ ઉપર નથી એમ જણાવવાની રજા લઉં છું.

જોઈને સમાજ સાથે મને બહુ ઊંડો કે વિસ્તીર્ણ પરિચય નથી. મને પરિચય છે અધ્યાપન, પશુપંખીઓ સાથે અને જોઈને સેવાનો હું સદા લાભ ઉઠાવી રહ્યો છું તેમાંના કેટલાક ગરીબ ભાઈઓ સાથે મારા જીવનની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ કેળવણી છે વિદ્યાપીઠ, મારા ગાથીઓ, વિદ્યાર્થીઓ અને હું એ જ મારી દુનિયા છે આ બધું છતાં મને કેટલાક જોઈને મિત્રો મળ્યા છે તેઓ બહુ સુંદર—પ્રેમાત્મ, ઉદાર અને પૂરા સહિષ્ણુ મળ્યા છે અને એમને લીધે મને તો જોઈને સમાજ માટે ઈમેશાં બહુ ઊંચો ખ્યાલ બંધાયો છે મેં તો તેમનામાં ઊંચું જોઈનેત્વ અને અધિકપ્રવૃત્તિ જોઈને છે આવી અધિકતાનો અર્થ હું ઉદાર સહિષ્ણુતા કરું છું અને હું માનું છું કે આ એક જ વસ્તુ એવી છે કે જોઈને અજાતી દુનિયાને બહુ જરૂર છે અને જોઈને જે ધારે તો દુનિયાને આપી શકે તેમ છે આજે તમે દુનિયામાં ચાલતો માસાહાર અટક વી શકો તેમ નથી કારણ કે અત્યારે તો ઊલટો તે બાબતમાં કેટલેક ઠેકાણે બહુ વિચિત્ર પવન વાય છે જોઈનેશાસ્ત્રીનું ખૂબ અધ્યયન થાય એટલા માટે જોઈને મિત્રો બહુ આતુર હોય છે કોઈ પણ જોઈને પુસ્તક મારે છપાવવું હોય તો તેના ખેસા મેળવવા માટે મને બહુ મુશ્કેલી પડે તેમ નથી પણ આજે

ડિક્થા : “બેમો, બેમો, અમે પૂછવા આવીએ ત્યારે આવી વાતો અમને કહેજો” એ જ વચ્ચેના સમર્થનમાં એક વૃદ્ધ પુરુષે કહ્યું કે : “ભારે પૈગંદાર માણસ હોય છે ત્યારે તો તેનો બહિષ્કાર કરવાનું આપણે નામ નથી લેતા. દંભી માણસો પાખંડ ચલાવે છે ત્યારે આપણે એમને સાણસામાં પકડી શકતા નથી. પછી એકાદ નિખાલસ અને મજબૂત માણસનો જ બહિષ્કાર કરવા નીકળીએ એ આપણને શોભે? એથી સમાજનું ક્ષોય પણ નથી આના લેવા લોકો ફકારને તોડે છે, પણ અનાચાર કરતા નથી એટલે ન્યાય સામે થાય તોયે એમની પ્રતિષ્ઠા તો કાયમ જ રહે છે અને બહિષ્કાર કરનાર લોકો જ વગોવાય છે જે નિર્માણ લોકોનો બહિષ્કાર કરી આપણે એમને ખોઈ બેસીશું તો ન્યાયમાં રહેશે શું? એટલે ડહાપણનો રસ્તો એ છે કે એમનું નામ જ ન દેવું. કલિયુગ છે એટલે જ થશે તે આપણે જેવાનું રહ્યું” એ વૃદ્ધ પુરુષની મુખ્ય દૃષ્ટિ સાચી હતી કલિયુગવાળી એમની દૃષ્ટિમાં કલો માલ નથી એ તો સહેજે ધ્યાનમાં આવે એમ છે.

સમાજનો આચાર જમાને જમાને તપાનાય એ જરૂરનું છે એમાં જરૂરી ફેરફાર થાય એ પણ આવશ્યક છે જેમ શરીરમાં નવું પોષણ રોજ ઉમેરતા જઈએ છીએ અને ક્યારે પણ શરીરમાંથી રોજ કાઢી નાખીએ છીએ અને તેથી જ શરીર નીરોગી રહી સેવા આપે છે, તે જ પ્રમાણે સમાજ શરીરનું પણ છે જેમ ખોરાકનું કાળે કરીને લોહી થાય છે અને નકામો ભાગ મેલના રૂપમાં નીકળી જાય છે, તેમ સારામાં સારી જૂની વ્યવસ્થા તે તે કાળને પોષણ આપી રોપમા મહારૂપે રહી જાય છે એને જ કાઢી ન નાખીએ તો સમાજ શરીર ગંધાય છે અને રોગી થાય છે રોજનો વિકાસ અટકાવી દઈએ ત્યારે કોઈ વખતે સન્નિપાતની પેઠે એકાએક કાન્તિ ફાટી નીકળે છે વિકાસ અટકાવવો એ કાન્તિને નોતવા સમાન છે, પછી એ કાન્તિ પરદેલી હુમલાના રૂપમાં થાઓ કે અંદરના ભગવાના રૂપમાં થાઓ.

નામધિક સુધારા વિના ધાર્મિક જીવન ટકાવી ન જ શકાય, એટલા માટે જ નામાર્જિક સુધારાના—સામાજિક પ્રગતિના સાર્વભૌમ નિયમો જાણી લેવા જોઈએ. હજારો વર્ષોનો અનુભવ અને ઇતિહાસ જેમની પાસે છે તેઓ જે ધર્મ વિકાસનું અને જીવનપરિવર્તનનું શાસ્ત્ર ન રહે તો તેઓ ઋષિમુનિઓની પરપરાને લગજતે આપણા સ્મૃતિકારો વખતોવખત ધર્મવ્યવસ્થામાં ફેરફારો કરતા જ આવ્યા છે. હવે આપણે આવા ફેરફારનું આખું શાસ્ત્ર તૈયાર કરવું જોઈએ તો જ આપણે જાપણા સમાજનું જહાજ જીવનમાગરમાં સહીસલામત હકારી ચક્રીશું આવી રીતે જીવનવ્યવસ્થા ફરીફરી તપાનીને જીવનનું તત્ત્વજ્ઞાન નવેસર ગોઠવ નારાજોના ભગવાન મહાવીર એક અગ્રેયર હતા એમનો જમાનો કેવો હતો એ જરા તપાસીએ.

નથી જે આપણે હવે કશું દેવાનું ન હોય અને આપણે મૃતપ્રાય બની ગયા હોઈએ તો ઉપરનો અભિપ્રાય આપણે સ્વીકારી લઈએ જે તેમ ન હોય તો આપણે આપણામા પ્રેમજ્ઞા-ઉન્માદ-ઓજસ્વિતા અને નવનિર્મિત દાખવીએ, આપણા વાર્તામાં ઉત્તરોત્તર વધારો કરીએ અને આપણા અસ્તિત્વથી જગતને સમૃદ્ધ અને ગૌરવાન્વિત કરીએ

૧૩

સુધારક ધર્મમાં સુધારા*

આપનું આમંત્રણ સ્વીકારી અહીં આવ્યો એમાં એક ઉદ્દેશ એ હતો કે એ બહાને એકાદ દિવસ પરમાનંદભાઈ જેડે રહેવાનો આનંદ મળશે હમણા હમણા એમના અમદાવાદના ભાવણ સામે ભારે તકરાર થઈ છે મને રહી રહીને આશ્ચર્ય થાય છે કે પરમાનંદભાઈ જેવા સૌમ્ય અને સમધારણ વ્યક્તિઓના ભાવણમાં લોકોને એવું તે શું જરૂર હશે કે તેઓ એમને માટિન લૂથર બનાવવા તૈયાર થઈ ગયા છે! આકરા વિચાર ધરાવનાર દરેક મિત્રને સામી બાજુ બતાવી એને સૌમ્ય અને જવાબદાર બનાવવો એ અત્યાર સુધીનો પરમાનંદભાઈનો પ્રિય વ્યવસાય એમનું ભાવણ આખું વારમા વગર જ હુ કહી શકું છું કે એમાં ઉત્પાત કરનાર કે વિનાશક એવું કશું તત્ત્વ નથી, પણ ક્રાંતિકારી કે સુધારક જમાનો પરમાનંદભાઈ જેવી સૌમ્ય મૂર્તિ માગફતે પણ પોતાનો અવાજ પ્રગટાવી શકે છે

સાબળું છું કે અમુક સમાજે એમનો બહિષ્કાર કર્યો છે એટલે આ બહિષ્કાર વિષે જ પ્રથમ બે શબ્દ કહું

બહિષ્કાર એ દરેક સુસંસ્કૃત અને સંઘટિત સમાજનો સ્વાભાવિક હક છે સુધરેલા સમાજના હાથમા એ એક અસરકારક અને સાન્નિધ્ય શસ્ત્ર છે, પણ એ શસ્ત્ર બેધારી તત્ત્વવાર છે જેમની સામે એ વપરાય છે તેમને તો એ હાથે ત્યારે હાથે પણ જે એ શસ્ત્રને વાપરે છે તે જે યોગ્ય પ્રસંગ, યોગ્ય પદ્ધતિ અને સ્વાભાવિક મર્યાદા ન જાણે તો એ શસ્ત્ર એને જ પ્રથમ હાથે છે અમારી ન્યાતમાં એક સમજુ વૃદ્ધ પુરુષે એક વખતે આ બહિષ્કારની મીમાસા કરી હતી તે અત્યારે મારી ભાષામાં અહીં કહી દઉં સત્યાગ્રહાક્રમમાં જઈ મેં હરિજનના હાથની રસોઈ ખાધી, એટલે અમારે ગામ જતાં મેં ન્યાતવાળાઓને મ્હુ કે હું આ રીતે વર્તું છું ગુજરાતમાં છે એવું ન્યાતોનું બંધારણ અને જ્ઞાતિની પદ્ધતિ અમારે ત્યાં છે જ નહીં છતાં ન્યાતવાળા ધારે તો બહિષ્કાર કરી શકે છે મેં હરિજનો જેડે ખાધાનો એકરાર કર્યો એટલે કેટલાક ભાઈઓ બોલી

* સં ૧૯૬૨ ના પર્લેલ પર્વ અંગે મુંબઈમા આપેલુ વ્યાખ્યાન

ડિકવા “બેનો, બેનો, અમે પૂછવા આવીએ ત્યારે આવી વાતો અમને કહેજે” એ જ વચ્ચના મર્મનમા એક વૃદ્ધ પુરુષે કહ્યું કે “ભારે પેનાર માણસ હોય છે ત્યારે તા તેનો બહિષ્કાર કરવાનું આપણે નામ નથી લેતા. દાખી માણસનો પાખંડ ચલાવે છે ત્યારે આપણે એમને નાણુ તમાં પડી રાખતા નથી. પછી એકાદ નિખાવત અને નકામત માણસનો જ બહિષ્કાર કરવા નીચળીએ એ આપણને હોય? એથી નમાનનું શ્રેય પણ નથી આતા જેવા લોકો રૂઢાચારને તોડે છે, પણ અનાચાર કરતા નથી એટલે ત્યાં સારું થાય તોયે એમની પ્રતિષ્ઠા તો કાયમ જ રહે છે અને બહિષ્કાર કરનાર લોકો જ વધવાય છે જે નિર્મળ લોકોનો બહિષ્કાર કરી આપણે એમને ખોઈ બેચીશું તો ન્યાતમાં રહેશે શું? એટલે શલાપણને રમ્તો એ છે કે એમનું નામ જ ન દેવું કવિયુગ્મ છે એટલે જ વધે તે આપણે જોવાનું રહ્યું” એ વૃદ્ધ પુરુષની મુખ્ય દૃષ્ટિ માયી હતી કવિયુગ્મવાળી એમની દલીલમાં કયો ભાવ નથી એ તો સહેજે ધ્યાનમાં આવે એમ છે.

નમાનનો આચાર જમાને જમાને તપાસાય એ જરૂરનું છે એમાં જરૂરી ફેરફાર થાય એ પણ આવશ્યક છે જેમ શરીરમાં નવું પોષણ રોજ ઉમેરતા જઈને છીએ અને ક્યારે પણ શરીરમાંથી રોજ કાઢી નાખીને છીએ અને તેથી જ શરીર નીચે રહી સેવા આપે છે તે જ પ્રમાણે નમાન શરીરનું પણ છે જેમ ખોરાકનું કાગે કરીને લોહી થાય છે અને નકામો ભાગ મેલના રૂપમાં નીકળી જાય છે, તેમ સારામાં સારી જૂની વ્યવસ્થા તે તે કાગેને પોષણ આપી રૂપમાં મગફળી રહી જાય છે એને જે મટ્ટી ન નાખીએ તો મમાજ શરીર ગંધાય છે અને રોગી થાય છે રોગનો વિકાસ અટકાવી દઈએ ત્યાર એક વખતે મન્નિપાનની પેઠે એકાએક કાન્તિ ફાટી નીકળે છે વિકાસ અટકાવવો એ કાન્તિને નોતરવા મમાન છે, પછી એ કાન્તિ પરજી હુમલાના રૂપમાં થાઓ કે અંદરના બળવાના રૂપમાં થાઓ.

નામધિક સુધારા વિના ધાર્મિક જીવન ટકાવી ન જ શકાય એટલા માટે જ ન માત્રિક સુધારાના—સામાજિક પ્રગતિના સાર્વભૌમ નિયમો જાણી લેવા જોઈએ હજારો વર્ષોનો અનુભવ અને ઇતિહાસ જેમની પાસે છે તેઓ જે ધર્મ વિશ્વાસનું અને જીવનપરિવર્તનનું શાસ્ત્ર ન રચે તો તેઓ ઋષિમુનિઓની પરપરાને લગભરે માપણા સ્મૃતિજારો વખતોવખત ધર્મ-વ્યવસ્થામાં ફેરફારો કરતા જ આવ્યા છે હવે આપણે આવા ફેરફારનું આખું શાસ્ત્ર તૈયાર કરવું જોઈએ તો જ આપણે માપણા સમાજનું જહાજ જીવનસાગરમાં સહીસલામત હકારી થઈશું આવી રીતે જીવન-વ્યવસ્થા ફરીફરી તપાસીને જીવનનું તત્ત્વજ્ઞાન નવેસર જોડવ નારાજીમાં બતાવત મહાવીર એક અગ્રેયર હતા એમનો જમાનો કેવો હતો એ જાત તપાસીએ.

ભારતીય યુદ્ધની ઘટના આર્યોના જીવનમાં ભારે ભારે ક્રાન્તિકારી નીવડી ગ્રેજ અને જર્મન વચ્ચેનો ભાઈવેરનો વિગ્રહ જેમ વિશ્વવ્યાપી બની ગાજતી નિવાને ઉજી નડે છે, તેમ જ કૌરવ પાંડવ વચ્ચેનું એ સર્વનાશી મહાયુદ્ધ ભારતીય પ્રાચીન સંસ્કૃતિને જીવલેણ નીવડ્યું ભારતીય યુદ્ધ પહેલાં, જેમાં ાજોજ પચીસ પચીસ ઉગર ગોવંદનું આરંભન થતું, કતલ થતી એવા મહાયજો રવામાં રનિદેવ જેવા સમ્રાટો સાર્યકતા માનતા રાજઓ સમ્રાટે થવા માટે દુસાનુંસી ચલાવી એકનીજનો નિષાત કરતા અને એક દિગ્વિજય કરવા માટે રેવા રાજસહારનું પાપ ધોઈ કાઢવા એવો જ ડિસક બીજે યજ કરતા એથી બીજાચાર્ય અને ધર્મચજ જેવા પુણ્યપુરુષોને ક્ષાત્રધર્મ પાપી છે એવો એકરાર રી તેનો પિક્કાર કરવાનું મન થયું અખડ સેરાથી પોતાના કુટુબી બનેલાં અસખ્ય જનવસેનો — ગાય, બગ અને ઘોડાઓનો — ગજને નામે સહાર કરવા મૂચવનાર વેદોથી ત્રાગી જઈ એક જાપિ બગવાનું વચન બોલી ગયો — ‘ધિગ્ વેદા ।’ વૈદિક સંસ્કૃતિની જાણેજનાવીમા ગાગુ વચન કાઢવું એ તો વરકૂનની લડાઈ લડતાં હિંડનખર્ગ આગળ યુદ્ધનો નિષેધ કરવા જેું હિંમતયાનું હતું વૈદિક ધર્મના અભિ માની આપણા પૂર્વજેએ આ વચન પણ નોંધી રાખ્યું છે એ તેમની એનિહાસિક પ્રામાણિકતા જેા મૂચવે છે, તેમ એ જમાનાની અકબામેલી ધર્મબુદ્ધિનું પણ દ્યોતક છે

ભારતીય યુદ્ધ, યાદવોની કાઠિયાવાડી યાદવાસ્થળી અને અસ્તિક જાપિએ બંધ પાડેું જનમેજયનું સર્પસત્ર એ બધા વાતાવરણનું જેમને સ્મરણ હતું એવા લોકોએ આખી જીવનદૃષ્ટિમા પરિવર્તન કરવાનું નકની કયું

એ વિચાર મીમે મીમે પાકતો ગયો, છસો વરગ સુધી પાકયો અને એમાંથી આર્યધરપરાના બે પયો જગ્યા આપણે એમને બીડ ધર્મ અને જેન ધર્મ તરીકે ઓળખીએ છીએ

नहि वेरेन वैरानि सम्मन्तीव कुदाचन ।

अवेरेन च सम्मन्ति एस धम्मो सगत्तवो ॥

એમ કહી બુદ્ધ ભગવાને અવેરનો સદેશો આખો દુલ સતે પરાજિતો । એ અનુભવ હોવાથી પ્રજાએ એ સદેશો ઝીલ્યો બુદ્ધ ભગવાને માનાહારનો ભવે નિષેધ ન કર્યા હોય પણ એમણે સ્પષ્ટ કહ્યું કે જ્યાર માણસજન વળને નામે પશુહત્યા કરતી ન હતી, ત્યારે માણસોમા રોગો નહીં જેવા જ હતા, પશુહત્યાને પરિણામે જ બોલેર રોગો માણસજનને વળગ્યા છે

અને જાનૂપુત્ર વર્ધમાન મહાવીર તો અહિંસાને જ પરમધર્મ બતાવી મનુષ્ય જીવનનો આખો પાથો ફેરવી નાખ્યો અવર, અહિંસા અને ગીરમાની ધ પના વૈદિક કાળમાં ન હતી એમ નહીં, પણ ધર્મનો પૂર્ણ સાક્ષાત્કાર પણ અનુભવે જ થા છે બુદ્ધ અને મહાવીરના વખતમા જ જાપિદૃષ્ટ અહિંસાનો પ્રમધર્મ

લોકદૃષ્ટ થયો એમના કાળ પછી ભારતમાં યજ્ઞો થયા જ નથી એમ ન કહેવાય, પણ રાષ્ટ્રધર્મના હૃદયમાં એ અપ્રતિષ્ઠિત થઈ ચૂક્યા હતા એ જૂની સંસ્કૃતિના ભણકારાની પેઠે સભાગાથા અને અનાદરના મૌનમાં વિચીન થયા જ્યા ત્યા જનહૃદય પૂછવા લાગ્યું કે જાડોનો સંહાર કરી, પશુઓની કતલ કરી, લોહીમાસનો કાદવ ફેલાવવાથી જો સ્વર્ગે જવાનું હોય તો નરકે જવાનો રસ્તો કયો વારુ?

અનુદૂત અને પ્રતિકૂલ વસતા ખેડૂત વચ્ચે વચલી નદીના પાણી માટે જ્યારે બુદ્ધ થવાનો પ્રસંગ આવ્યો, ત્યારે બુદ્ધ ભગવાને બનેના આગેવાનોને ભેગા કરી પૂછ્યું કે પાણી કીમતી છે કે ભાઈનું લોહી કીમતી છે? પાણી માટે લોહી રેડું એ હાપસુ ક્યાનું?

યથાતિ રાજાએ પોતાનું અને પોતાના દીકરાનું યોવન અનુભવી સમ્રાટસુલભ બધા ભોજો ભોગવ્યા પછી અનુભવવાણી ઉચ્ચારી કે દુનિયામાં જેટલા ચોખા અને તલ છે, જેટલા એથઆરામના માધનો છે તે બધા એક માણસ પોતાનાં કે તોયે એનાં સુખોપભોગને માત્ર તે પૂરતાં નથી, એને નૃપિત ન ઉપજવી શકે માટે વામનાનો જ ત્યાગ કરી સંતોષ કેળવવો એમાં જીવનની સફળતાની કૂચી છે ભગવાન મહાવીરે પણ લોકોને એ જ કહ્યું હિંસા દ્વારા બીજને દબાવવા કરતાં તપ દ્વારા પોતાની વાસનાઓ દબાવવી એ જ વિશ્વવિજિત યજ્ઞ છે, એમાં જ જીવનસાફલ્ય છે માણસનું જીવન એની આસપાસનાને શાપ અને ત્રાસરૂપ થવાને બદલે આથીવાંદરૂપ થાય એમાં જ ધર્મ રહેલો છે તપના મૂળમાં આ જ વસ્તુ છે તપ વિના જીવન નિષ્પાપ થાય નહીં

જેમ યજ્ઞનો અસલી ભવ્ય જીવન સિદ્ધાંત તે વખતના લોકોએ પશુહત્યા કરીને બગાડ્યો, તેમ ત્યાર પછીના લોકોએ તપનું સર્વમંગલત્વ વીસરી જઈ એને અર્થ વગરનું દેહદમન કરી મૂક્યું આપણા દશમાં મહાનમાં મહાન ધર્મ સિદ્ધાંતોને અર્થ વગરની યાંત્રિક ક્રિયાનું રૂપ આપવામાં લોભેએ બુદ્ધિદ્રોહ અને સમાજદ્રોહ ઓજો નથી કર્યો

આહારશાસ્ત્ર, જીવનશાસ્ત્ર, પ્રાણીશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર, તર્કશાસ્ત્ર વગેરે મનુષ્યોપયોગી શાસ્ત્રોનો જેમણે ઉત્તમ અને અધ્યાવધિ (up-to-date) અભ્યાસ કર્યો છે તેવા સમાજહિતેથી લોકોએ ધર્મશાસ્ત્રનો ફરી ફરી વિચાર કરવો જોઈએ અને પોતાના જમાનાના સ્વક્રીયોને દોરવાનું કામ કરવું જોઈએ

એવી સનાતન આવશ્યકતા ન હોત તો ભગવાન બુદ્ધ અને મહાવીર જેવાને, પુરુષાર્થપૂર્વક પ્રજાના સનાતન ધર્મની નવેસર દીક્ષા આપવાનું આવશ્યક ન જણાત ધર્મ ગમે તેટલો ઉજ્જવળ હોય, માનવી બુદ્ધિની કે અબુદ્ધિની જડતાને કારણે એના ઉપર રાખ વળવાની જ એ રાખ ખંખેરીને જૂનાં ધર્મતત્ત્વોનો સંસ્કાર કરીને ધર્મને નવેસર ચાલના આપવાનું કામ યુગે યુગે થવું આવ્યું છે,

માટે જ ધર્મ ટક્યો છે ધર્મના ગ્રંથો, ધર્મના મંદિરો, ધર્મના સાધુઓ અને મુનિઓ અને ધર્મના અભિમાનથી અહિંસા, સત્ય અને શાંતિ બધું ભૂલી જઈ ધર્મનો જ દ્રોહ કરનાર જનૂની આચારો ધર્મનું રક્ષણ નથી કરી શકવાના શાંતિ, તિનિશા અને ઉદારતા જેમનામાં છે, ગામા પક્ષની દલીલમાં રહેલો સત્યાગ્રહ અને ગુભ હેતુ સમજવા અને સ્વીકારવા નેટલો સ્વાદ્વાદ જેમને ગમે હિતચો છે એવા ધર્મપરાણુ લોકો જ ધર્મના રક્ષક હોય છે ઉચ્ચ ધર્મમાં જન્મ પામવાથી માણસ ઉચ્ચ થતો નથી, પણ ઉચ્ચ જીવનથી જ તે ઉચ્ચ થાય છે એમ બુદ્ધ અને મહાવીર અનેક વાર કહી ગયા છે

ધર્મ એટલે જ જીવનસુધારો પ્રાકૃત પ્રજાનું જીવન સામાન્યપણે આહાર નિદ્રાદિ હાજતો, રાગદ્વેષાદિ વાસનાઓ અને દભ મન્યરાદિ વિકૃતિઓ પ્રમાણે જ વહે છે એમાં સુધારો કરી જીવન સસ્કૃત બનાવવું એ જ ધર્મનું પ્રધાન કામ છે જેમ જીવન પર કાટ ચડે છે તેમ ધર્મવચનો અને ધાર્મિક સંસ્થાઓ ઉપર પણ કાટ ચડે છે એ જાટ ખખેરવાનું કામ ધર્મ પોતે જ ન કરે તો કોણ કરે? સામાજિક સુધારો કરવા માટે જ ધર્મનું પ્રયોજન છે બુદ્ધ અને મહાવીર પછી સમાજસુધારકોની આવશ્યકતા રહી નથી એમ કોઈ કહેવા જાય તો બુદ્ધ અને મહા વીરની પણ કહી જઈ નહોતી એમ જ મિલ્લ થવા બેસે દરેક ધર્મસંસ્થાપક વિષે આ જ ન્યાયે જાણું પછી ગ્રથવચનો ભરે ગમે તે કહે ‘એવો એકે દેશ નથી, અને એનો એકે જમાનો નથી કે જેને સમાજસુધારો કરવા ધર્મસંસ્થાપકે ન મળ્યા હોય’ તેથી સમાજસુધારાના સિદ્ધાંતો આપણને ધર્મ પાસેથી જ મળી શકે એમ છે, અને એનો ઉપયોગ પ્રગતિ માધવા માટે, ધર્મસંસ્થા સુધારવા માટે જ સૌથી પ્રથમ આપણે કરવો જોઈએ

પ્રગતિ એટલે શું? — એ ગવાલ હમેશ હિંદ છે જ્યાં જીવનના આદર્શો વારંવાર બદલાય છે ત્યાં પ્રગતિની દિશા નક્કી કરવી સહેલું નથી તે તે વખતના લોકોને તાત્કાલિક જે ઈષ્ટ લાગે તે તરફ જવા માટે જોઈતા ફેરફાર કરવા એનું નામ પ્રગતિ, એમ સામાન્યપણે કહી શકાય લોકોને રુચે એ દિશામાં જ લોકો જવાના એક વખતે સંગીત અને નૃત્યને આપણા લોકોએ વખોટી કાઢ્યું અને સામાજિક સંક્રાંતિ સમજી ગયા જમાનાના અમુક લોકોએ એમની સામે હુમેશ ચલાવી આજે એ જ રંગીત અને નૃત્ય આપણી સંસ્કૃતિની ખાસિયત તરીકે આપણે કેળવીએ છીએ અને દુનિયાને સ્વીકારવા નોતરીએ છીએ રમતો પાછળ વખત બગાડવા માટે આપણે આપણા છોકરાઓને સજ્જ કરતા હતા, આજે રમતોમાં જે વિદ્યાર્થી ભાગ ન લે તેને વઢીએ છીએ આપણા પાશાકનું પણ એમ જ છે માસમંદિરાના સેવનમાં જ પ્રગતિ રહેલી છે એમ માનનારોય એક જમાનો આપણે ત્યાં થઈ ગયો આદર્શો હીંચાની પેઠે બે છેડા વચ્ચે એવા ખાય છે છતાં પ્રગતિ જેવી કાંઈક સ્થાયી વસ્તુ છે અને બધા જમાનાને ઈષ્ટ

જણાય એવાં કેટલાંક તત્ત્વો પણ કેળવવા જેવાં છે જ. એનો વિચાર આગળ જતાં કરીશું.

નામાન્યપણે એમ જેવાયું છે કે મમાજને સ્વૈર્ય અને પ્રગતિ બન્ને તત્ત્વો સાચવવાં પડે છે જે સ્થિરતા ન હોય તો સામાજિક સદ્ગુણોની મૂડી બધાય જ નહીં, ચારિત્ર્ય કેળવાય નહીં અને માણસને સામાજિક જીવનનો વિસ્વાસ પણ ન બેસે. ઊલટું જે આપણે અપરિવર્તનવાદી બન્યા તો જીવન કટાઈ જાય, કોણવાઈ જાય, અને તમામ જીવનરસો સુકાઈ જાય. સ્વૈર્ય અને પ્રગતિ આ જોડિયાં તત્ત્વો કામ અને વિરામની પેઠે કોક કોક વાર એક પછી એક આવે છે. એ પણ પ્રગતિનો મોટો સિદ્ધાંત છે. એ બન્નેની અપરિહાર્યતા ધ્યાનમાં લઈને જ સામાજિક જીવનના નિયમો ઘડી કાઢવા જોઈએ ધર્મશાસ્ત્રોએ સામાજિક નિયમો વખતોવખત ઘડ્યા છે નિયમો ઈશ્વરે આપ્યા છે અથવા સામાન્ય બુદ્ધિથી પર એવા અર્થાત્મિક દૃષ્ટિવાળા લોકો જ આપી શકે છે, એવી માન્યતા આપણા નમાજની ક્ષેત્ર રાખવામા આવી છે પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાં તો બધા જ ફેરફારો કરે છે પણ માન્યતામાં બધા ઉપરના વિચારને જ ઉત્તેજન આપે છે કે ધર્મે આપેલી સમાજવ્યવસ્થામાં ફેરફાર કરવાનો સમાજને હક જ નથી પ્રત્યક્ષ અનુભવ, એ અનુભવ ઉપરથી થતો વિચાર, મમાજની લાગણીઓ અને સમાજમાં વિકસતી મનાતન શ્રદ્ધા એના પર જ સમાજવ્યવસ્થા આધાર રાખે છે આમાની શ્રદ્ધા એ તે તે મમાજનું મૂળ ધન છે એ ધનનું જતન કરવું એ સામાજિક શક્તિનો મૂળ મંત્ર છે

શરૂં શરૂં ફેરફાર કર્યા કરીશું તો સમાજ રેતીના ઠગવા જેવો થશે એમા ધૃતિ (કોલીઅન) આવશે જ નહીં, અને જે ફેરફારો ન જ કરવાનું નક્કી કરીશું તો મડદાની પેઠે સમાજ સડવા માડશે

મમાજમા આવરયક ફેરફારો કર્યા છતા ફેરફારો કર્યા નથી એમ માનવા મનાવવામાં દરેક સમાજે શ્રેય જેધુ છે ન્યાયાધીશો દરેક વિવાદનો ચુકાદો આપતાં કાયદામાં ફેરફાર કરે જ છે, પણ નથી કર્યા એમ બતાવવાનો એમનો પ્રયત્ન હોય છે. આને legal fiction કહેવાય છે સમાજવ્યવસ્થા ધર્મશાસ્ત્રના લાયકા સોખા પછી એમા ફેરફારો નથી કર્યા એમ બતાવવું પડે છે એટલા માટે ભાખકારો બબો રહે છે અને એક જ શાસ માન્ય હોવા છતા જુદા જુદા ભાખકારના અર્થ પ્રમાણે લોકોના વાડાબધાય છે શાસવચનનું પ્રામાણ્ય સાચવી લોકો પોતાને માન્ય એવા ભાખકારના વચનને વધારે મહત્ત્વ આપે છે અત્યાર સુધીનો બધા દેશોનો ઈતિહાસ જેતાં પ્રગતિનો આ પણ એક સાર્વભૌમ નિયમ કહી શકાય.

સામાજિક પ્રગતિનો બીજો એક મહત્ત્વનો મિદ્ધાત બધે જોવાયો છે. એક જમાનો ધર્મવ્યવસ્થાના બાહ્ય આકાર ભાચવી એ આકારમા મવડાવવાના મશાલામાં ફેરફાર કરે છે પશુના માતનો વજ કરવાને બદલે માતનો — (અડદનો) પશુ

બનાવીને એને વધે છે અને માને છે કે માંસ મલા સચવાયો છે આમ અંદરનો મસાલો પૂરેપૂરો બદલાયા પછી નવા લોમે દલીલ કરે છે કે મસાલો એ મુખ્ય વસ્તુ છે, આકાર એ ગૌણ વસ્તુ છે માટે અંદરની વસ્તુ સાચવીને એને ગમે તે આકાર આપીએ એમાં ધર્મટોણ થતો નથી, તત્ત્વ સચવાય એ જ મહત્ત્વનું છે આમ આકાર બદલાયા પછી નવા આકારને જ મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે અહંતા લોટનાં પશુ બનાવવાને બદલે લોટના પિડ બનાવવામાં આવે છે અને ફરી એમાં નવો મસાલો સ્વીકારવાની તૈયારી થઈ જાય છે એક જૂનું વચન છે ચલત્યેકેત વાદેન તિષ્ઠત્યેકેન પચિદત્ત । એક પગ ઉપાડીને આજળ મૂકવા માટે બીજી પગ આડળ સ્થિર રાખવો પડે છે ઉપાડેલો પગ આજળ સ્થિર થયા પછી પાછળના અડગ પગનો ડગવાનો વારો આવે છે આમ જ સામાજિક પ્રગતિ થતી આવી છે આ સિદ્ધાંત જેમણે જાણ્યો તેમની સમાજસેવા કરવાની યક્તિ ઘણી વધે છે

આજનો જમાનો ચર્ચાનો છે જે વસ્તુ વિષે મનમાં પરમ આદર હોય એની ચર્ચા કરાય નહીં એવો જૂનો નિયમ હતો માતા, પિતા કે ગુરુની આજ્ઞાનો વિચાર કરાય જ નહીં, આજ્ઞા ગુરુણા હાવિચારણીયા । મુસ્લીમોના વર્તનના કાજ આપણે ન થઈએ, તેઓ જે કરે છે તે ઉત્તમ જ છે, વૃદ્ધાસ્તે ન વિચારણીયચરિતા એ વૃત્તિ પણ ખૂબ કેળવાઈ હતી આજે જેની ચર્ચા જ ન થઈ શકે એટલી પવિત્ર વસ્તુ એકે રહી નથી, બપો જ બધી જ વસ્તુઓ ચર્ચે એમાં અમુક કેળવણી છે અને અનધિકારચેષ્ટા પણ છે આ વાટે સમાજની આગેવાની શુદ્ધ લાગણીઓ ઉત્કેરનાર બેજવાબદાર લોમેના હાથમાં સહેજે જાય છે, પણ આ દોષ ટાળવા માટે જે નિયમ કયો હોય કે ‘અધિકારી પુરુષો જ ચર્ચા કરવાને લાયક ગણાય’ તો એના પણ જુદા ગુણદોષ છે જ તેમ કરતા એક ચીતે સમાજહિતનો વિચાર પીકપણે થાય છે પ્રજાનો બુદ્ધિભેદ થતો નથી, સ્થિરતા સચવાય છે અને સમાજ જબરદસ્ત સામર્થ્ય કેળવી શકે છે પણ આવી સ્થિતિમાં ઘણી વાર લોકકેળવણી અટકે છે અને આગેવાનોની જ એક ન્યાત બંધાય છે સમાજની કાર્યશક્તિ વધ્યા છતાં સુઝાક્તિ કટાઈ જાય છે અને આગેવાન વર્ગનો નૈતિક અધ પાત થતાં આખો સમાજ ભાગી પડે છે

*

*

*

ધર્મસુધારા કરતાર લોકો પરમ ધાર્મિક અને ત્રિકાલજ હોવા જોઈએ ધર્મના વિધિવિધાનમા અને બાહ્ય રિવાજોમાં જે ક્રાંતિ મરી શકે તેમની પાસે ધર્મનો આત્મા અખૂટ હોવો જોઈએ જેમણે ધર્મતત્ત્વનું આકલન પોતાનું કરેલું હોવું જોઈએ આવા લોકો દરેક જમાનામાં અને દરેક દશમા કે સમાજમા પેદા થાય છે જ એમ ધર્મગ્રંથમાં લખ્યું છે અને ઇતિહાસમાં દેખાઈ આવ્યું છે

ત્રિકાવશનો અર્થ આપણે બરાબર સમજવો જોઈએ લાખો વર્ષ પૂર્વે અને લાખો વરસ પછી કઈ કઈ ઘટનાઓ બની છે અથવા બનવાની છે, દરેક વ્યક્તિ શું કરી ચૂકી છે અને શું કરવાની છે એ બધું વિગતવાર જો જાણે તે ત્રિકાવશ એવી માન્યતા સમાજમાં ફેલાઈ છે પોતાને ઈશ્વર તરફથી સંદેશાઓ મળે છે એવો જોમનો દાવો તે મહામદ પેગમ્બર કહે છે કે બીજા કાણે શું થવાનું છે એ ખુદાએ ન તો પોતાના નબીઓને કહી રાખ્યું છે, ન ફરિસ્તાઓને. ભવિષ્ય વિષેનું જ્ઞાન ખુદાએ પોતાની પાસે જ રાખ્યું છે એટલે કે સર્વોચ્ચ માત્રસને પણ ભવિષ્યની વિગતોનું જ્ઞાન મળે એમ નથી ત્યારે ત્રિકાવશનો અર્થ શો?

દીર્ઘકાવના ઈતિહાસના અધ્યયનથી જે માણસ ભૂતકાલનું સ્વરૂપ બરાબર જાણે છે અને લોભસ્થિતિનું સૂક્ષ્મ અને બહોળું નિરીક્ષણ કરવાથી વર્તમાનકાલની વસ્તુચિત્તિ સાથે પૂરેપૂરો પરિચય ધરાવે છે તેને, એણે શાસ્ત્રીય વૃત્તિ કેળવી હોય તો, નમાજશાસ્ત્ર રચતા આવડે છે અને એ શાસ્ત્રને જોરે ભવિષ્યનો પ્રવાહ—વિચારપ્રવાહ તેમ જ ઘટનાપ્રવાહ—કઈ દિશામાં વહેશે એ સહેજે કળી શકે છે, પંડી આવા શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિવાળાને આપણે ત્રિકાવશ કહીએ છીએ દરેક દેશના અને જાતનાના સર્વોચ્ચ આગેવાનો આવી રીતે ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં ત્રિકાવશ હોય જ છે અને જે આ અર્થમાં ત્રિકાવશ છે તે જ સમાજનું વડાણ હકારી શક્યા છે.

આવા માણસમાં એક વિશેષ શક્તિની આવશ્યકતા હોય છે અને તે છે ભવિષ્યના આદર્શની જાખી કરવાની જેમ જહાજનો ટોલ પોતા પાસેના નકશા પ્રમાણે જહાજ ચલાવે છે, જેમ મકાનો બાધનારા પોતાના નકશા પ્રમાણે બધું ચલુતર કરે છે, જેમ કોઈ મહાકાવ્યના લેખક ધારેલા ઉદ્દેશ પ્રમાણે કાવ્યનો વિસ્તાર કરે છે, તેમ સમાજનો ધુરીણ, સમાજનો સાઘવી પોતાના મનમાં જે આદર્શ બધાયો હોય તે તરફ નિઃશકપણે સમાજને દોરે છે એની આગળ એના આદર્શનું ચિત્ર જોને દરજ્જે અને સ્પષ્ટ જીવનું હશે તેટલે દરજ્જે એ વિશ્વાસપૂર્વક સમાજને રસ્તો બતાવશે બુદ્ધ અને મહાવીર આવા સમાજસુધારકો હતા, તેથી જ પોતાની પાછળ આવી સમર્થ સંસ્કૃતિ તેઓ મૂકતા ગયા.

પણ પાછળના લોકો ધર્મરહસ્ય ભૂલી જઈ કેવળ રૂઢિને અને પોતાની પ્રતિષ્ઠાને વળગી રહે છે અહિંસાધર્મનો નર્વત્ર વિભવ થયેલો જોવા ઈચ્છનાર જોનોમા જ્યાં સામયિકે મારામારી થાય છે, અને તે પણ ધર્મને નામે, ત્યારે ધર્મ લજવાય છે શમદમનો ઉપદેશ કરનારા આચાર્યો જ્યારે રીસે ભરાય છે અને કોઈનો સત્યાનાથ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લે છે ત્યારે જે ધર્મને નામે તેમને પ્રતિષ્ઠા મળી છે તે ધર્મ વિમાસભૂમાં પડે છે કે હવે હું કયા જાઉં? જેમનો આવાર મુખ્ય ચણ્યો તેઓ મારા રક્ષક હોવાનો દાવો કરે છે, પણ પોતાના જીવનથી જ

મને ગૂગળાવી મારે છે! મધ્યપ્રાતમા નાગપુર પાસે રામટેક કરીને એક મ્થાન છે ત્યાં એક જૈન મંદિર જેવા ગયેનો એને બાગણે બઢૂક, તલવાર આદિ શસ્ત્રો રાખ્યા હતા અને નિપાઈઓ મંદિરનું રક્ષણ કરતા હતા! મંદિરમા સઘરેલી ધનદોત્તનનું રક્ષણ આમ જરૂર થનું હશે પણ અહિંઆધર્મનું તો ત્યાં અખડ ખૂન જ ચાલ્યું હતું

ધનદોત્તનના ઢગલા અને અહિંઆનો મેળ ખાય નહીં યુગેપમા અહિંઆવાદી વેડર લોકોને અને હિંદુસ્તાનમા અહિંઆવાદી જૈન લોકોને દીક દીક માવદાર મિત્રિતિમા જેઈ મનમા શંકા જાય છે કે આ લોકોને અહિંઆધર્મ બનાવર સમજતો હશે? ગરીબોનો વૃત્તિચ્છેદ કર્યા વગર કોઈ ધનવાન થઈ શકે જ નહીં અને વૃત્તિચ્છેદમા શિરચ્છેદ કરતા ઓછી હિંસા છે જ નહીં જે ધર્માચાર્યો ધર્મનો વિજય જેવા માગતા હોય તો એમણે સમાજની અન્યાયમૂલક વ્યવસ્થા બદલાવવી જ જેઈએ, અને દરેકને એની મહેનતનું ફા પૂરેપૂરુ મળી શકે એવી સ્થિતિ લાવવા પ્રયત્ન કરવો જ જેઈએ

આહારશાસ્ત્રના સૂક્ષ્મ નિયમો જૂના વખતમાં ઘડાયા એ તારુ જ થયું પણ આજે એ નિયમો બદલાવવા જ જેઈએ ના આહારશાસ્ત્ર ઝપાટાભેર વધે છે એનો લાભ ધર્મની દૃષ્ટિએ લઈ પોતાના સમાજને નવો રસ્તો દેખાડવો જેઈએ ડુગળી, બટાકા, રીંગણા કે ટમારો ન ખાવામાં ધર્મ સમજનાર લોકો જીવડા ઉકાળીને તેવાર કૂંડો ગેશમનો માવ ઘટમાં તેમ જ અપાસરાઓમાં કેમ વાપરતા હશે એ મારી સમજમા નથી આવતું પણ આ તો પ્રમાણમાં ગોણ વસ્તુ થઈ સ્ત્રીજનો પ્રત્યે, હરિજનો પ્રત્યે, ગરીબો પ્રત્યે, ખેડૂત અને મજદૂરો પ્રત્યે જે જીવનદારી અન્યાય ચારી રહ્યો છે તેને અટકાવવા ધર્મવીરોએ કેડ કતવી જેઈએ

જૈન એટલે વીર એણે તો હમેશાં લડવાની તેવારી રાખવી જ જેઈએ એનું શસ્ત્ર અહિંસા છે પણ તેટલા માટે ઓછા વીરત્વથી એનું ચાલવાનું નથી જે ધર્મ એ મહાન સુધારકે સ્થાપ્યો તેના અનુયાયીઓ પોતે જ સુધારાની સામે થાય એ એક આશ્ચર્યની ઘટના છે બુદ્ધ અને મહાવીરે જાતિભેદનો વિગેષ કર્યો, અસ્પૃશ્યતા અવગણી, અને છતાં એમના અનુયાયીઓ જાતિના અભિમાનથી ભરાયા છે અને અસ્પૃશ્યતા ટકાવવામાં ધર્મ નમજે છે!

જાણી સ્થિતિ જેઈને જ એક જતો અકાળાને કંધુ છે મનો ધર્મ વચાવે છે, અને હિંદુસ્તાનનાવાર્ષ એ ધર્મનું ખૂન કરી પાછા એની મમીની પૂજા કરે છે, આમ થવું જ જેઈએ એમ લુ માનતો નથી, એટલે જ આજા રાખું છું કે ધર્માચાર્યો પોતાની પ્રતિજ્ઞાને નહીં પણ ધર્મને જીવનો રાખવા પોતાનું તર્વસ્વ ભેગી દેશે.

‘પ્રબુદ્ધ જૈન’

જ્યારથી મુરોપિયન લોકો આ દેશમાં આવ્યા ત્યારથી એમણે આ દેશને ઓળખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે મોટા મોટા વિદ્વાનોએ હિંદુસ્તાનમાં શોધખોળ કરી હિંદુ ધર્મ અને સંસ્કૃતિ ઉપર પ્રકાશ પાડ્યો ત્યાર પછી મોઝમ બોવેટસ્કી, કર્નલ આ કોટ અને મિનિસ એની બિર્મેટ આ પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિઓએ હિંદુસ્તાનની બ્રહ્મવિદ્યાનું અધ્યયન કરવા માટે થિરોનોફિકલ સોસાયટીની સ્થાપના કરી પણ હિંદુસ્તાનને અસ્મિતાનું ભાન આવ્યું સ્વામી વિવેકાનંદની અમેરિકાની યાત્રા પછી જ સ્વામી વિવેકાનંદ જ્યારે, અમેરિકાથી હિંદુસ્તાન પાછા આવ્યા ત્યારે એમણે પથારીમાં આગોત્તો પણ ઉદ્ધમાથી ઊઠેલો હિંદુસ્તાન જોયો જાગેલાને બેઠો કરવા અને ત્યાર પછી પોતાના પગ ઉપર ઊભો રહી ચાલતો મરવા સ્વામી વિવેકાનંદે ‘પ્રબુદ્ધ ભારત’ કરીને એક મામિક ચલાવ્યું એમાં વેદાંત ધર્મના પાયા ઉપર મામાજિક, ધાર્મિક, શિક્ષણ વિષયક અને સાંસ્કૃતિક જાગૃતિની નવી ઇમારત ઊભી કરવાનો એમણે પ્રયાસ કર્યો વેદાંત વસ્તુતઃ ખતિતોની ચર્ચા માગીમાં છણી કાઢવા નો વિષય નથી, ગુદામાં રહી પલાઈ વાળીને ટટાર બેસી નાક પકડીને ઊંધ તાણવા ની સગવડ કરી આપનાર એ હકયોગ નથી પણ વદાંત એ એક સાર્વભૌમ જીવન દર્શન છે એમ નિહ કરી જીવનને અંગે ઊઠતા તમામ સવાલોનો ઉકેલ આણવાની તે એક ગુરુ કૂચી (master key) છે, એમ એમણે જ્યે અને તે પ્રમાણે હિંદુસ્તાનને પ્રેરણા આપી આપણે બ્રહ્મસમાજમાં અને આર્યસમાજમાં એ જ પ્રેરણા જોઈએ છીએ એ જ પ્રેરણા આપણે અરવિંદ ધોષમાં અને ટાગોરમાં જોઈએ છીએ અને એ જ પ્રેરણાનો અદ્વિતીય વિસ્તાર અહિંસાવાદી ગાંધીજીના કાર્ય-સાધિમાં આપણે અનુભવીએ છીએ

જૈનદર્શન પણ એવું જ એક જીવનવ્યાપી સાર્વભૌમ દર્શન છે સ્વાદ્વાદની ભૂમિકા ઉપર અહિંસા અને તપના સાધન વડે આખી દુનિયાનું સ્વરૂપ ફેરવવાની શક્તિ અને અભિલાષા જૈનદર્શનમાં છે અથવા હોવા જોઈએ વિનાશ ની અણી ઉપર આવી પહોંચેલા આ જગતને જે છેલ્લી ઘડીએ બચી જવું હોય તો એણે સ્વાદ્વાદરૂપી બૌદ્ધિક અહિંસા સ્વીકારવી જ જોઈએ સંયમ રૂપી નીતિક સાધના આચરવી જ જોઈએ અને તપ દ્વારા સંકલ્પસામર્થ્ય કેળવી ઉપરની સાધનાની પૂર્વતૈયારી કરવી જ જોઈએ

એ સદેશો રૂઢિગ્રસ્ત શાસ્ત્રી પંતિતો દુનિયાને ન આપી શકે એમ કે દુનિયામાં એમના કરતા વધારે બુદ્ધિશાળી અને ઓછા પામર લોકો ગમે તેટલા પડેલા છે એ સદેશો શબ્દજડ અને ગ્રંથપરતંત્ર સાધુમુનિઓ અને આચાર્ય ન આપી શકે

કેમ કે તેઓ મોટે ભાગે પોતાના સમાજના, પોતાના અજ્ઞાનના અને એ બંનેને પોષણ આપનાર રૂઢિઓના અનુયાયી હોય છે. તેઓ વાંચેલી અને સાંભળેલી વાતો કરે છે, અનુભવેલી વાતો નથી કરતા. તેમને સિદ્ધાંતોના અર્થોનું દર્શન ભલે થયું હોય પણ વિશાળ અને ગંભીર માનવજીવનનું દર્શન થયેલું નથી હોતું.

એ સંદેશો ભૂતકાળને યથાર્થ રીતે ન સમજનાર, ભવિષ્યકાળને ન નિહાળી શકનાર અને વર્તમાન કાળના સંકુચિત સ્થળકાળથી મર્યાદિત એવા આજકાલના લેખકો અને સંપાદકો, ન્યાતિભૂષણો અને સંસારસુધારકો ન આપી શકે; કેમ કે એમની શાદા એમના જીવન જેટલી જ પોચી અને છીછરી હોય છે. તેઓ જીવનના વિદ્યાર્થી ભલે હોય પણ જીવનવીર નથી હોતા. પ્રયોગપરાયણતાથી તેઓ બીજો છે. મહાસાગરમાં પોતાનું અને પોતાના સમાજનું વહાણ ટંકારનાર અને એક ધ્રુવને આધારે ગમે તેવા પાણીમાં અકૃતીભય સંચાર કરનાર વહાણ-વટિયાઓ તેઓ નથી.

પણ એ સંદેશો દુનિયા આગળ મુકાયો છે. જેમણે મહાવીરની વાણી પ્રત્યે નિષ્ઠા કેળવી છે તેમનું કર્તવ્ય છે કે તેઓ એ સંદેશો સમઠે, આચરે અને એનો વિસ્તાર કરે. 'પ્રબુદ્ધ જૈન' જૈન સમાજને અને એની સાથે ભારતીય સમાજને જાગેલો જોઈ જો બેસતો કરે અને ઊઠીને ચાલવાની પ્રેરણા આપે તો એણે જૈન દર્શનને જીવનદર્શન બનાવ્યું કહેવાય.

એ સંદેશાના મંત્રી જેમણે સાંભળ્યા છે, એ સંદેશાના અવાજથી જેઓ અસ્વસ્થ થયા છે એવાઓની વાણીને એકત્ર કરનાર સ્થાન 'પ્રબુદ્ધ જૈન' બની જાય તો એની ઇસ્તી કૃતાર્થ થશે.

૧-૫-'૩૯

૧૫

મહાવીરનો જીવનસંદેશ*

દુનિયાની આજે વિચિત્ર સ્થિતિ છે. વિસાથી વધારેમાં વધારે કોઈ ડરના હોય તો તે આજના યુરોપિયન લોકો છે. પચીસ વર્ષ પહેલાંના મુલત્તા થયેલો નાથ તેઓ હજી ભૂલ્યા નથી. ફરી મુલ્લ સજગ્યે તો બધી જાહોજલાલી, બધા મોજલોખ, ભોગ અને ઐશ્વર્ય છોડી દેવાં પડ્યો. આજે સંસ્કૃતિને નામે જે લેભવ મમ્માય છે તે ખેદાનમેદાન થયે એ ખ્યાલથી યુરોપનો માણસ ધ્રૂણ ઊઠે છે. મુલ્લ ટાળવા માટે તે ગમે તે કરવા તૈયાર છે. આપેલાં વચનો એ તોડ્યો, કરેલા કોલકારને ભૂલી જાયે, અપમાન ગળી જાયે, સાથીઓને દગો દેશે, ગમે તેવા અભૂગમતા લોકો જેડે દોસ્તી બાંધશે. જીવનનિષ્ઠાંતોને કુશકીની પેઠે પવન ઉપર ઉપત્રી દેશે,

* તા. ૧૪-૬-'૩૬ના રોજ મુબઈમાં અપાયેલા વ્યાખ્યાન ઉપરથી.

પણ મુદ્દ ટાળ્યો, અને છતાં એ મુદ્દ ટાળી શકના નથી. ઇન્દ્રિયપરચય જીવન, બો ૧, વાનના, લોભ, બીડ, માડત્વાનંતા, પરસ્પર અવિશ્વાસ મગીને એને શાંતિથી બેનવા દે નહીં હિંસાથી ઇનાગ એ આખી દુનિયાને હિંસાની દીવા આપતો જાય છે અને જીવનની બધી યત્નિઓ મારવાની કળા કેળવવા પાછળ વેડફી નાખે છે આજે જે વસ્તુને ટાળવા માગે છે તેને જ એ જોરથી ખેંચી આવે છે.

એવી વિચિત્ર પરિસ્થિતિમાં આપણે આજે ભગવાન મહાવીરનો સંદેશો ફરી એક વાર ઠીકઠી કરવા માનીએ છીએ.

એ ધાર્મિક મંદિરો આજની દુનિયા ઝીંઝી લેવા નૈપાર નથી! શાંતિનો એ માર્ગો માર્ગ બેલે હોય, પણ એ રસ્તે માણસને હજી રમ પડતો નથી બીજી બધા ઉપાયો અનભાવ્યો અને બધી રીતે હાર્યા પછી જ આ નાવા રસ્તા ઉપર લાવાતી થી આવ્યો.

જેમા કંઈ જ માર નથી એવી વસ્તુ ઉપર વિશ્વાસ રાખી એ ઉપાયો પ્રથમ અનભાવ્યો એ માણસના સ્વભાવ છે મુરોપમાં આવે જે અનેક રસ્તાઓ સુચવવામાં આવે છે તે જોઈને આશ્ચર્ય થાય છે આપણે ત્યાંના જૂના લોકો જ્યારે જ્યારે તર્ક અને ત્યાગ, દર્શન અને મીમાંસા લઈ બેસે છે અને ઘટસ્વ અને પટસ્વની અને અદ્યેષ્ટકાવચ્છન્નનું પીંગળ પીંજે છે, ત્યારે આપણે એમને હસીએ છીએ, કે જીવન તારે જેનો સંબંધ નથી, તત્ત્વથી જે વેગળું છે, એવા કૂચાના ચૂંથાવા લઈને આ લોકો શું બેમતા હશે? એમાં જીવનસ્પર્શી કશું જ નથી એમ આપણે કહીએ છીએ મુરોપમાં પણ જ્યારે લોકો વ્યભિવાદ અને સમષ્ટિવાદ, મમાજ્ઞવાદ અને સામ્યવાદની ચર્ચા કરે છે, ત્યારે પણ મનમાં થાય છે આ અનેક 'વાદો'થી શું દળદર ફીટવાનું હતું? માણસ પોતાના સ્વભાવમાં અને જીવનમાં ફેરફાર કરે નહીં ત્યાં સુધી ગમે તે 'જ્ઞાત' - વાદ ચલાવીએ તોયે આપણે હતા ત્યાં ને ત્યાં જ આવીને પહોંચવાના સ્વામી વિવેકાનંદે કહ્યું હતું કે દુનિયાનું દુઃખ એ સંધિવા જેવું છે ઉપરના લેપથી એ થોડું જ મટવાનું હતું? માથામાંથી એને હાકી ઝાકો, એ પગમાં પેસી જાય છે ત્યાંથી એને ખસેડો, એ ખખખાં આવી બેમતો એ સ્થાનાન્તર કરશે પણ શરીરને છોડ્યો નહીં વ્યભિવાદ ચલાવશો તો દુનિયાને એક જાતનું દુઃખ ભોગવવું પડ્યો વ્યભિવાદ ફેરવીને સમષ્ટિવાદ સ્વીકારો એટલે જૂના દુઃખો મટી જઈ એમને ઠેકાણે નવાં દુઃખો પેદા થવાનાં દાખ ચૂકવવા માટે આખી રાત જગલમાં રમડયા પછી અને અથગ્રાયા પછી સવારે જાડુ રસ્તા પર આવે તે બરાબર દાણધર સામે જાં દોલનાકા આગળ જાં પેસા તો આવવા જ પડ્યા અને આખી રાતની રમડપટ્ટી એ નકામી! એવી જ દશાં આજની દુનિયાની છે પેલાં આચાર્ય એવ પી જોકે સાચું જ કહ્યું છે કે આજની દુનિયાને સંપત્તિ સામાજિક બનાવવી છે, રાજસત્તા સામાજિક બનાવવી છે, પણ માણસને અને એના સ્વભાવને સામાજિક બનાવવાનું એને સૂઝતું

નથી અને એ જ્યાં સુધી થાય નહીં ત્યાં સુધી કોઈ પણ 'ism'—વાદ સ્થાપિત થવાનો નથી અને જે માણસનું ચારિત્ર્ય સુધરશે તો ગમે તે 'ism'—વાદથી ચલાવી લેવાશે એનો એક સરસ દાખલો આપું

દારૂની બદીથી આખી દુનિયા અકળાયેલી છે અમેરિકાએ કાયદો બંધીને એ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો કાયદો બનાવવામાં જે લોકોએ પોતાની સંમતિ આપી તેમને પોતાને જ શરાબબંધીની પડી ન હતી સમાજમા પ્રતિષ્ઠા ભોગવનારા મોટા મોટા સીપુરુઓ પણ છડેચોક કાયદો તોડવામા બહાદુરી માનતા હતા અને એકબીજા આગળ પોતે કાયદો કેમ તોડ્યો એની બડાશી હાંકતા હતા એ જ શરાબબંધીનો આપણે ત્યાંનો ઇતિહાસ સાવ જુદો છે આપણે ત્યાં વસતી તમામ કોમોના લોકોના હાડમા દાડુ વિધે તિરસ્કાર છે રીતસર અને છડેચોક દાડુ પીનારા લોકો પણ કબૂલ કરે છે કે શરાબ એ ખરાબ વસ્તુ છે એમાથી છૂટી જવાની શક્તિ ભલે એમને ન હોય, પણ એમાં જે કોઈ એમને મદદ કરે તો એમને એ જોઈએ જ આમ રાષ્ટ્રનું ચારિત્ર્ય શરાબબંધીની તરફેણમાં હોવાથી શરાબબંધીનો કાયદો કરવાનું આપણે ત્યાં સહેલું નીવડયું કેટલાક આધુનિક વૃત્તિવાળા વિકૃત લોકો શરાબની તરફેણમા દલીલો કરે છે પણ એવા ગણ્યાગાકયા જ છે અને તેમાંથી કેટલાક તો કહે પણ છે કે પક્ષની નીતિ તરીકે જ અમે આવી દલીલો કરીએ છીએ

એમની વાત જવા દઈએ મારે કહેવાનું એ હતું કે જે રાષ્ટ્રનું ચારિત્ર્ય કેળવી શક્યા તો ગમે તેવા ismની સમાજરચનામા આપણે માણસજાતને સુખી બનાવી શકીશું!

મહાવીર જેવા સંતપુરુષોએ દુનિયાને એ રસ્તો બતાવ્યો ચારિત્ર્ય કેળવો, સયમ સાધો, વાસનાઓ પર વિજય મેળવો, અસામાજિક વૃત્તિઓનો નાશ કરો, રાગદ્વેષમા રહેલી હીનતા ઓળખી એમને હૃદયમાથી હાકી કાઢો, એટલે પછી હિસાનો રસ્તો એની મેળે બધ થશે! જે હિસા ટાળવી હોય, અહિંસા સ્થાપવી હોય તો રાજ્યતંત્ર ફેરવવાથી આરો નહીં આવે રાષ્ટ્રસંઘો બાધવાથી ઉકેલ નહીં જડે, માણસના સ્વભાવમા સુધારો કરો, સંયમરૂપી તપ કરો એ જ સાચી સાધના છે એ કામ પામર માણસનું નથી બહારના યત્ન સામે ઝૂઝવું સહેલું છે, પણ અદરના વિકારો મારવા એ કામ અઘરું છે એને માટે વીરત્વ જોઈએ છે એ શક્તિ જોડે કેળવી અને દુનિયાને બતાવી તે મહાવીર.

મહાવીર સ્વભાવે પ્રયોગવીર હતા. એમણે જે અનેક પ્રયોગો કર્યા તેને આપણે તથ કહીએ છીએ એ તપનો રસ્તો દરેકને માટે સરખો જ ન હોય દરેક જણ પોતપોતાનો પ્રયોગ કરે અને પોતાનો રસ્તો ઘોષી લે જેનામાં પ્રયોગ વીરતા નથી તે જે કેવળ આધારો થઈને મહાવીરનાં વચનો પ્રમાણે બાહ્યત જીવવાનો પ્રયત્ન કરશે તો તેને મહાવીરની સિદ્ધિ નથી મળવાની ઊલટું જે કોઈ મહાવીર પાસેથી પ્રેરણા લઈ એમના પ્રયોગોનું રહસ્ય સમજી લઈ એમના પ્રધાન

જીવનસિદ્ધાંતો પ્રમાણે પોતાનું જીવન ઘડવાનો સ્વતંત્ર પ્રયત્ન કરશે તે મહાવીરની પરપરાનો ગણાશે અને ભગવાન મહાવીર એને જ પોત આત્મીયજન સમજશે

આજે જ્યારે દુનિયા અનેક રીતે અકળાઈ છે, ત્યારે એ વ્યાપક જીવન મુખ્ય મૂળવસ્તુનો ઉકેલ આપવાની જરૂર છે એને માટે મહાવીરો જોઈએ પ્રયોગવીરો જોઈએ છે તેઓ પોતાની શ્રાદ્ધમાં દૃઢ થવા માટે મહાવીરનું જીવન સમજ લેશે અને પોતાની મેળે ઊંચા ધવાનો પ્રયત્ન કરશે આવી પ્રેરણા આ મહાવીરના સ્મરણ ચિંતનમાથી મેળવીએ અને આપણા વ્યક્તિગત તેમજ સામાજિક જીવનનો ઉદ્ધાર સાધી લઈએ

૧૬

જીનેતર*

એક વાર એક ચોપડી મારા હાથમા આવી ચોપડીનું નામ હતું ‘જીને દૃષ્ટિએ જીન’ એમા મારા પસંદ બે લેખો હતા ઘણા મોટા મોટા લોકોની હા પોતાનું નામ જોઈ સાદુ તો લાગ્યું પણ વિશેષ તો તે દિવસે મેં શોધ કરી આપણે જીનેતર છીએ તે પહેલા એવું કઈ જાણતો ન હતો

‘ઈતર’ શબ્દ મળ્યો છે એ શબ્દ પહલવહેલો સાબળ્યો કોલેજમાં ચાર્લ્સ ટર્કશાસ્ત્રમાં મનુષ્યોત્તર મિત્ર મનુષ્ય એવી એવી શાસ્ત્રશુદ્ધ, તર્કશુદ્ધ પણ જ્ઞાન શૂન્ય વધારો કરનારી વ્યાખ્યાઓ તર્કશાસ્ત્રમાં આવતી જે મનુષ્ય નથી એન જે ભિન્ન તે મનુષ્ય, એટલે સીદીભાઈનો ખો કાન કરીને ફરી ત્યાંનું આવવાનું રહેતું તર્કશાસ્ત્રની પણ બલિહારી કે આવી વ્યાખ્યાઓ આપી જ્ઞાન ઉમેરો કરવા ધારે છે!

ત્યાર પછી ‘ઈતર’ શબ્દ કાન પર અથડાધો મદ્રાસ તરફના ‘બ્રાહ્મણેત પક્ષનું નામ સાંભળીને હું માનતો હતો કે બ્રાહ્મણેતરો કઈ નહીં તો હિંદુ હશે જ એક વખત મદુરાના એક ખ્રિસ્તી મિત્રને ત્યાં રહ્યો હતો હું મહેમ રહ્યો એટલે ઘરનાં બધાને તેટલો વખત શાકાહારથી ચલાવવું પડતું મેં મશકરી કહ્યું, શાકાહારી થઈને તો તમે ભલે થોડા વખત માટે પણ હિંદુ થયા પછી જીવનથી અંજર થઈ કે એ અંજર ‘બ્રાહ્મણેતર’ પક્ષના ગણાય છે! અને એ પણ જોયું કે ત્યાંના બ્રાહ્મણેતર પક્ષનો આગેવાન પણ બીજો એક ખ્રિસ્તી જ જે બ્રાહ્મણ નથી તે, ભલે ખ્રિસ્તી હોય કે પારસી, બ્રાહ્મણેતર કેમ ન ગણાતર્કની દૃષ્ટિ ચલાવીને મેં પૂછ્યું, ‘આ દેખેલ બ્રાહ્મણેતર ગણાય કે નહીં? રફાસ પણ બ્રાહ્મણેતર છે ને?’

(જે પોતાથી ભિન્ન છે તેમને વિષે કશું ન જાણવું, અને તેમને બધાને એક જ નામ તળે આણવા, એ મનુષ્યસમાજનો જૂનો રિવાજ છે વેદમા પણ એ દેખાય છે જે આર્ય નથી તે દાસ અથવા અનાર્ય આમ આર્ષેતરોમા આખી સૃષ્ટિ આવી શકે છે મુસલમાનોને મન જે ઈસ્લામને સ્વીકારતો નથી તે કાફર છે યહૂદીઓને મન જે યહૂદી નથી તે 'જેન્ટાઈલ' ગણાય છે 'જેન્ટાઈલ' બધા અપવિત્ર, અશુચિ ખ્રિસ્તીઓને મન જે ખ્રિસ્તને શરણ નથી ગયો તે 'હીધન', તેનું જીવન જ પાપમય છે દક્ષિણ તરફ લિંગાયત લોકો હોય છે તેઓ મંદિર નથી બાધતા, પણ શિવલિંગ ગળામા બાધીને ફરે છે તેમની નાતના જે નથી તેને તેઓ 'ભવી' કહે છે ભવીને માટે મોક્ષ નથી તેઓ બધા ભવસાગરના પ્રવાહમા તણાઈ જવાના ગ્રીક લોકોમા પણ એ જ વૃત્તિ દેખાય છે જે ગ્રીક નથી તે બધા 'બાર્બરિયન')

આ બધી મનોરચના પાછળ એક જાતનો ટોળાધર્મ છે ટોળાના ધર્મને માનો તો તમારો ઉદ્ધાર છે ટોળા બહારના બધા જ જગલી, ગદા, મેલા, અથવા વિચિત્ર આવો ટોળાધર્મ 'જન્મથી જાતિ'વાળા સૂત્રને માનનાર અમારા સનાતનીઓમા હોય તો સમજાય યહૂદીઓમા પણ તે ચાલે પણ જૈન ધર્મમા એ શા માટે હોય? છતાં જૈનોને પણ આ ટોળાધર્મનો ચેપ લાગ્યો છે મહારાષ્ટ્રના જૈનો પ્રથમ પ્રથમ તો સનાતનીઓની પેઠે જ રહેતા, ગણપતિની પૂજા પણ કરતા, અને આભડછેટ પણ રાખતા શાસ્ત્રનો જાણકાર કોઈ મુલ્લા મળે એટલે જોમ મુસલમાનોમા ધર્મનું અનૂન ઊપડે છે, તેમ કોઈ જૈન પંડિત મળ્યો હશે, એટલે અમારે ત્યાંના જૈનો એ ગણપતિનો ઉત્સવ છોડી દીધો ત્યારે જ અમને ખબર પડી કે જૈન કરીને કોઈ સ્વતંત્ર પથ છે ત્યાં સુધી અમે એટલું જ જાણતા કે જેઓ રાત્રે જમતા નથી ને પોતાના દેવળમા બીજને જવા દેતા નથી તે જૈન આ જૈન અને જૈને તરનો ભેદ પેલી ચોપડી લાથમા આવી ત્યારે ફરી તાજે થયા

સામાન્યપણે ધર્મો બે પ્રકારના હોય છે સામાજિક ધર્મ અને મોક્ષધર્મ સામાજિક ધર્મમા ઈલલોક અને પરલોકનો વિચાર બન્ને હોય, પણ મોક્ષનો એટલો આગ્રહ નથી હોતો, ઉતાવળ તો નથી જ હોતી સનાતનીઓમા સંન્યાસધર્મને જ મોક્ષની ઉત્કંઠા દેખાય છે બાગીના બધાને ભુખ્તિ પણ જોઈએ છે અને યથાકાળે મુક્તિ પણ જોઈએ છે સનાતનીઓ બીજાઓને પોતાના ધર્મમાં નથી નોતરતા, પારંગીઓ પણ નથી નોતરતા, અને યહૂદીઓ પણ નથી નોતરતા પણ જોમને મોક્ષનો, નિર્વાણનો કે કવિવ્યનો રસ્તો જડાયો છે તેઓ તો બધાને જ નોતરે એમને ત્યાં બધાને આવકાર હોવો જ જોઈએ એ ધર્મની દીમા મળ્યા પછી જ ખરું જોતાં માણસ તે ધર્મનો ગણાય જ્યાં બધાને આવકાર છે ત્યાં અસ્પૃશ્યતાને રચાન ન હોય ઈસ્લામમા અસ્પૃશ્યતા નથી ઈસાઈઓમાં નથી, બૌદ્ધોમાં નથી જૈનોમા પણ ન જ હોઈ શકે પણ નિરીક્ષણ કરતાં દેખાય છે કે સનાતનધર્મનો

પાત્ર જીનોને પણ થાડી ગયો છે મુસલમાનોમાં અને ખ્રિસ્તીઓમાં પણ આવી અનિષ્ઠ વસ્તુનો ચેષ પહોંચ્યા છે

ત્રિધર્મ એક મુત્તવમાન સાથે વાદ ચાલતી હતી પોતાની મેળતા બતાવવા ખાતર હિંદુ લોકોના ઘણા દોરો બતાવી અને કહે, 'હું તો હિંદુઓના હાથનું પાણી પણ નથી પીતો' એની વાત ચૂપચાપ સાંભળી મેં ઉમેર્યું, 'ત્યારે તો એ હિંદુ ધર્મનો વિચાર જ થયોને? પોતાના મરતા ઊતરતાઓના હાથનું પાણી ન પિયાય એ સનાતનીઓનો સિવાજ છે એ તમે સ્વીકરો એટલે દરજ્જે તમે હિંદુ થયા મને તમે ઊતરતો ભડે કહો, પણ હિંદુ કમોટીએ જ આ ધર્મનીય પણ મધાગેને? અને એ- વાર હિંદુ કતોરી સ્વીકરશે એટલે ઉચ્ચ મોલ અને નીચ કોમ એ એની મેજે નિહા થઈ જશે'

વિનોદ જ્યાં દઈને ગયું કે જીનોએ આ ઉચ્ચનીયભાવ અને આ અનુપૂરતા પોતાના સમાજમાં દાખલ નહોતાં કર્યા જેઈતાં માટે મન તો જે અસ્પૃશ્ય તામા માને છે તે નાતે ભડે જીન તાજ પણ ખરેખર જીનેતર જ છે મોળધર્મમાં વળી અસ્પૃશ્યતા કેવી? જનૂનપૂર્વક આત્માને કેળવવા માગે, કેવળ આત્માના કન્યાવની દૃષ્ટિએ જીવે તે જીન બીજા પ્રત્યે જનૂની થવા કરતા પોતા પ્રત્યે જનૂની થવું અને તપોમય જીવન ગામવું એ કેટલું ઉત્તમ છે! સનાતનીઓએ ત્રેવેરો રચ્યો શોધી કાઢ્યો છે જેમને મોળની તાલાવેલી છે તેમના પૂરતો મોશ ધર્મ ગખી મૂક્યો છે સન્યાસધર્મની દીમા લીધા પછી જે કોઈ મોળાથ બતાવે તો તેને બધા ધિમ્મરે ધગથ ન હોય તે સન્યાની થાય જ શા માટે? હું તો માનું કે જેને મોળની, જે વપદની ધગથ છે તે જ જીન છે, બાકીના બધા જીનેતર એમને સનાતની ભડે કહો સનાતનીમા બધાને સ્થાન છે દોળાધર્મની કતોરીથી જે જીન અને જીનેતર એવો ભેદ પાડીએ તો જીનધર્મ ટકે જ નહીં

એક વાર નાનપુર તરફ સમટકની પહાડી જેવા ગયો હતો તજેનીમાં એક જીન મંદિર છે એ મંદિર પાસે પેંચા હથે, એટલે રક્ષણને માટ સિપાઈ, બંદૂક, તલવાર બધું રાખ્યું હતું જેઈને હું તો હેજતાઈ જ ગયો મેં પૂછ્યું, 'શું આ સાખ મંદિર છે? અહીં દુર્ગાપાક કરીએ?' મંદિરવાળા મને કહે, 'ના ના, આ તો જીન મંદિર છે' મારી વાત તેઓ ન સમજ્યા તેમની વાત માર ગળે ન ઊતરી હું ત્યાંથી પાછો આવ્યો મનમાં વિચાર થયો જ્યાં પૈતાનો સગ્રહ છે, તેના રક્ષણને અર્થે જ્યાં રાજસત્તાની મદદ લેવાય છે, હિંસાનાં ઘસો જ્યાં છો રોક રખાય છે ત્યાં જીન ધર્મ કયાથી? આખરે દોળાધર્મ જીન ધર્મ પર વિજય મેળવ્યો છે આત્માને બુન્યા પડી અને અનાત્માને મોતે કર્યા પછી ઝીલા ઝીલા આત્માસે પાળ્યા તોરે શું, અને ન પાળ્યા તોરે શું?

આજનો દિવસ હૃદયશુદ્ધિમા વાપરવાનો છે હૃદયશુદ્ધિ થશે ત્યારે થશે, વિચારશુદ્ધિ તો કરી લઈએ આત્મા અને અનાત્માનો વિવેક જે ન કરે, આત્માને

જા ઓળખવાનો અને સાચવવાનો પ્રયત્ન જે ન કરે તે ધાર્મિક નથી, જેન તો નથી જ

(ઈસ્લામમાં એક તત્ત્વ બહુ અનૂનપૂર્વક ઉપદેશાયેલું છે ઈશ્વર એક છે, બદ્દિતીય છે, એની સાથે બીજા કોઈને કે કથાને ભેળવાય નહીં, થરીક કશય નહીં, એ ઈસ્લામનો મોટો સિદ્ધાંત છે ઈશ્વર સાથે બીજા કથાને ભેળવવાના ગુનાને ‘શિર્ક’ કહે છે શિર્કનો ગુનો કરે તે મુશરીક, તે કાફર આ ઈસ્લામનું તત્ત્વ મને ગમે છે આપણી પરિભાષામાં આપણે એનો વિચાર કરીએ અતર્યામી પરમાત્મા એ જ આપણો શુદ્ધ આત્મા છે એની સાથે અનાત્માને ભેળવી દઈએ એ શિર્કનો ગુનો છે.) જે આત્માને જ વફાદાર છે, આત્માની ઉન્નતિ માટે જ જીવે છે, અનાત્માની મોહજાળમાં ફસાઈ જતો નથી તે જ જેન, બાકી બધા જેનેતર આ શુદ્ધ વિચારની દૃષ્ટિએ આપણે બધા જેનેતર નથી? આત્મપરાયણ કોણ છે અને કોણ નથી એ તો માણસનું અંતર જ એને કહી શકે બહારના જીવન પરથી જણાય છે કે હું પણ જેનેતર છું અને તમે પણ જેનેતર છો છતાં આ સમાજમાં જે કોઈ જેન હોય તો એને મારા હજાર હજાર નમસ્કાર હશે

૧૭

ગાય સાથે મધમાખ

વેદમાં ગાયને ‘અધ્યા’ કહી છે બધા પશુઓમાંથી ગાયને જુદી અણીને એને તો ન જ મારવી જોઈએ’ એવો વેદકાળમાં જ નિયમ થયેલો ગાયનું દૂધ અત્યંત પૌષ્ટિક, સુપાર્ય અને નિર્દોષ આહાર છે એનું દૂધ મળ્યા પછી જ માણસને માસાહાર ઓછો કરવાનું સૂઝયું જે દૂધની પ્રાપ્તિ ન થઈ હોત તો માણસ માટે માંસાહાર છોડવાનું મુશ્કેલ થતું હોત માણસે ગાય-બળદને જગલ સાથે લઈ આવીને પોતાના મૈટ્રિક જીવનમાં સ્થાન આપ્યું ગાયે દૂધ આપીને અને બળદે હાથ ખેંચીને માણસના આહારમાં ભારે કામિ કરી હજની મદદથી માણસે ખેતી થરૂ કરી અને અનાજની પેદાશ વધારી ગાયને પાણી ભયમુક્ત રનાવી અને ગાયે સાથે એને ખાત્ર ખોગક આપીને તેનું દૂધ વધાવું આ રીતે ગાય તથા બળદે પોતાની સેવાથી માણસ માટે આહારની બાબતમાં અહિંસા ધર્મની પ્રકથતા ઊભી કરી જગતી ગાયને ગામડાનું પશુ બનાવવા માટે માણસને હજારો ર્ષ સુધી પ્રયત્ન કરવો પડ્યો હશે ગાય, બળદ, ઘોડો, ગધેડુ, ઝિંટ, હાથી એ બધાં પશુઓને માણસે જ્યારે ‘પાણેતા’ બનાવ્યાં ત્યારે માનવીસંસ્કૃતિ એકદમ ઊંચી થઈ

હવે એક યગનું આગળ ભરવાનું આવ્યું છે ઘાસનું દૂધ બનાવવાનું કામ ગાયે કર્યું હવે ઘાસનાં ફૂલોમાં જે બિંદુમ ત્ર અમૃત-રસ રહે છે અને જેને એકઠો

કરીને ઉપયોગમાં લેવાનું માણસને માટે અણકય છે તે બિદુઓ એકમ કીને એનું મધ બનાવવાનું કામ મધમાખાનું છે મધમાખીઓને મારીને અથવા બાગી મૂકીને તેના પૂ. લૂંતી લેવાનું મધ માણસને જીવનના પ્રારબ્ધથી જ ક્યું છે મધ જેવી સ્વાદિષ્ટ અને સુંદર ચીજ માણસ કેવી રીતે છોડી શકે? પણ આટલી મહેનત કરીને મધ લાવી આપનાર માખીઓને મારી નાખવી, તેનાં ઇર્ષ-બચ્ચાનો નાશ કરવો અને મધની સાથે ઈશ્વર પણ નિચોવી નાખવા એ ખૂબ ક્રૂર, મૂર્ખાઈભર્યું તેમ જ જંતુ અને મોઢું કર્મ છે જાણે પણ આપણા દેશમાં એ પ્રથમ ના જ છે પણ હવે તેમાં અહિંનજ પરિવર્તન થઈ રહ્યું છે મધમાખીઓની અમુક જાતના આખા ટોળાને પંડી લઈને કૃત્રિમ ઘરોમાં રાખી, તેમને માટે જરૂરના ખાસ પોતાની જાવચ્છા કરવી અને તેને અને તેનાં બચ્ચા માટે જેઈનું મધ રાખી દઈને બાકીનું મધ આપણા ઉપયોગ માટે લેવું એ સરકૃતિનું પ્રગતિસૂચક પગલું છે મધ માણસને માટે અત્યંત ટુચિકર, પથ્ય અને તરત ખોરાક છે જે આપણે મધમાખીને પાત્રી થીએ તો જોરમાં પંડીનું મનુષ્ય સંસ્કૃતિનું આગળનું પગલું આપણે ભૂંડું એમ કહી શકાય. આ માખીના પાવનનું ખર્ચ બહુ જ જોછું આવે છે તેમનો સ્વભાવ ઓજખી લેવામાં જાનદ જાવે છે અને આ ધધાની કમાણી તો ધીના ધરા કરતા પસુ વધારે હાથ છે અહિંનાવાદીઓને માટે ગાય તથા મધ માખીના પાવનનો ધધો માત્ર લાભકારી જ નહીં પરંતુ જીવનમાં અહિંનાની નવી દિશા સૂચવનાર અને ધર્મપરાયણતાના તિલ્લ થશે

મધ ભેગું કરવામાં હિંના થાય છે એનું જાણી જોનોએ મધમાત્ર નિષિદ્ધ આહાર છે એમ નક્કી ક્યું જો ક્યું તે વખતે તે દી- ક્યું પણ આપણા લોભેએ શાસ્ત્રો જીવતાં રાખવાની જરૂર સમજાવી જેઈએ આપણે મધ ન ખાઈએ તો આપણે માખીઓ મારવાની હિંનામાંથી બચી ગયા, પણ માણસજાત કઈ મધમાખને છોડે એમ નથી, અને માનવી ઢાંચે જે મધમાખીને ઉછેરીએ નહીં તો જગલથી ઢાંચની મધમાખીની હિંના ટળવાની નથી માટે જોનોએ પોતાનાં શાસ્ત્રોમાં ઉમેરો કરવો જેઈએ એ મધમાખીને ઉછેરીને અહિંનક ઢાંચે ભેગું કરેલું મધ નિષિદ્ધ નથી, એટલું જ નહીં પણ તેનું સેવન કરવામાં લાભ છે અને પુણ્ય પણ છે બહુ જ ઓછી મૂંડીગી વચાવી શકાય અને અદાત્ત ધન મેળવી શકાય એવો આ ધધો જે જોનો ખાત્ર પોતાનો કરે તો તે વાત એમની ધર્મબુદ્ધિ તેમ જ વાણિજ્યબુદ્ધિને ફાવે એવી છે

એપ્રિલ, ૧૯૩૫

જૈન ધર્મ અને અહિંસા*

ધર્મની વ્યાખ્યાઓ ઘણી થઈ છે. મને લાગે છે કે 'જે જીવનશુદ્ધિ અને સમૃદ્ધિની સાધના બતાવે તે ધર્મ' એ ઉત્તમ વ્યાખ્યા છે. દરેક ધર્મમાં આત્મોદ્ધાર માટેની જે વિગતો છે તે મારફત જ માણસ પોતાની ઉન્નતિ સાધી શકે છે. આ સાધના બે ઢબથી થાય છે. પોતા પૂરતો વિચાર કરી આત્મશુદ્ધિથી આત્મ-વિજય કરવો અને અંતે મુક્ત થવું, આ પહેલી સાધના. બીજી દિશા એ છે કે તેમાં કેવળ વ્યક્તિનો વિચાર ન કરતાં આખા સમાજનો વિચાર કરવો. બધી વ્યક્તિઓ મળીને સમાજ થાય છે અને તે જ મુખ્ય ગણાય છે. જેમ આપણે એક એક ગાત્રનો વિચાર નથી કરતા પણ સમગ્ર થરીરને વિચારીએ છીએ, તે જ રીતે સંગઠન કરીને રહેતી મનુષ્યજાતિ અહિંસાની સાધના કેમ કરી શકે એ જ મુખ્યત્વે વિચારણીય છે.

મારો માન્યતા મુજબ અત્યાર સુધી મનુષ્યજાતની બાંધવાવસ્થા હતી તેથી વ્યક્તિ પૂરતો માર્ગ વિચારવા-બતાવવાથી આપણું નબળું. પણ હવેનું કામ વિકટ છે, વ્યાપક છે. હવે તો નિશ્ચિત અને વ્યવહાર્ય સામાજિક સાધના બતાવવાના દિવસો આવ્યા છે. હવેની સાધના માત્ર આત્મશુદ્ધિની નહીં પણ સમાજ-જીવનની શુદ્ધિની છે.

દરેક બાળકને ક્યારેક એમ થાય છે કે, કાલે જે સમજતું નહોતું, તે આજે સમજાય છે. મનુષ્યને પણ ઘણી વાર એમ જણાય છે કે અમુક મહાપુરુષ આ જગતમાં આવ્યા પછી જ આટલું સમજ્યું. દરેક ધર્મમાં સાધના બતાવનાર પુરુષો આવે છે. મુસ્લિમો માને છે કે ઈસ્લામના નબી મહમદે કહ્યું તે અંતિમ વચન છે. સનાતનીઓ પણ ઈશ્વરના અમુક સંખ્યાના અવતારો માને છે. જેનો પણ ચોવીસ તીર્થંકરોને માને છે. જેનો માને છે કે છેલ્લા તીર્થંકર મહાવીર થઈ ગયા, હવે કોઈ થનાર નથી. આ દલીલ મારે ગળે ઊતરતી નથી. કોઈ એક વ્યક્તિ ગમે તેટલી મહાન હોય છતાં તેની સાથે ધર્મશાસ્ત્ર પૂર્ણ થઈ જતું નથી. તો તો પછી માણસ-જાત પૂરી થઈ જણાય. વિશ્વવરચના ચલાવનાર અગમ્ય શક્તિ કાં તો નૃપત થઈ છે અથવા તો નિરાશ થઈ છે એમ જ આ ઉપરથી માની શકાય. પણ ખરેખર તેમ નથી. સાધનાનું સંસ્કરણ વારવાર થવું જ જોઈએ. તે કરનાર પણ આવવા જ જોઈએ. જે કાળે ચાર વ્રતની જરૂર હતી તે કાળે તેમ ચાલ્યું પણ જ્યારે

* તા. ૮-૮-૪૦ ને રાજ મુંબઈમાં મળેલી સભામાં પ્રમુખ સ્થાનેથી આપેલા વ્યાખ્યાનનો સારસાગ.

તેમા ડેફર ની પાસે વાની ના પરી ત્યાં તે નુચવતાર ની ત્યાં અને ત્યાં પાસે ધન થયા આ જ પ્રમાણે વખતોવખત માગ બતાવતાર ની તે ના છે

અહિંસા એ નવાનન તત્ત્વ છે અમુક સમય પછેતાં તે નાતી એમ ન કહેવાય, તેના પ્રણામ ના વખતોવખત જાગે છે અહિંસાની નાતી નવાના બ્રહ્મ સ્વમા, સ્વમર્મા છે એમ મને તા જાણાય છે તે માપત વિચાર કર છે અને તેમ જ મગવા માટે જાગ પેલા છે તે અહિંસા નથી જે જીવનમાથી વિદ્યા થતો જીવનમ યથાવ અહિંસા ઉતારી જાય અને નમાત્મા દેરાથી સમય.

પુણ્ય પુણ્ય છે પણ તેનું કમ નુષ્ઠર છે ત્યાં પાપ પછીની રીતે નુષ્ઠ છે પણ તેનું રૂપ પુણ્ય છે તેથી વિદ્યા સુખમાં લાગે તે સ્વાભાવિક છે તે દાવા તેજે અથે અહિંસા ધમના નાનિર્મયમાં પોતાય વિચાર દૂર કરવા ઇન્દ્રિય વૃત્તિઓને જીવથી પો છે તેનું જ નામ તપ છે તે તપ જ અહિંસા છે આ ધમના ભક્તિ અને નામુદ્ધિ એમ બન્ને રીત થાય છે એ બતાવતાર તો જા અવાગનવાર આવવા જ જોઈએ અને એ રીત નવાનન અહિંસા ધમ આપ વધતો જોઈએ

મનુષ્યજાતનો માત્ર જુના તે જુના માત્ર નજ કાવી તે છે નાન્યન સજ્જ નનાર તમે મેલ? જુના બદલ જુનેગા પ્રાણશિત્ત મનુ જોઈએ જુનાની મજ્જ સ્વાથી તો હિંસા ઓછી નવાન બદલ આપણ પ્રતિહિંસા કરવા જાયા સજ્જ કરવાથી સુસારવા થતી નથી આપણે તેથી જન સતાપ અનુભવીએ પણ વાન વિદ્ય રીતે તેથી હિંસા બેવડા છે ગુનો ગનારની હિંસા અપ્રતિષ્ઠિત છે જ્યાર મેઈને સજ્જ થાય છે ત્યાર તેને લોકો માનુ ગણ છે તથી એ પ્રતિહિંસા પ્રતિષ્ઠિત છે આ છે અવગા માની માધના આપુ સમજીએ તો અહિંસાનો રસ્તો સમજાયે ભાવિ તો કોરો આપણને જરૂર બતાવશે કે નજ કરવી એ પણ ગુનો જ છે કોરી સામે કોર ન કરીએ તા તા સાત થવું જ રહ્યું

અતૂળ પતિતો વહ્નિ સ્વપમેવોગ્નામ્યતિ—જુલ વિનાના મ્યાનમાં પડી અગ્નિ એની મેળે સાત થાય છે

આપણે અહિંસાની શાશ્વત્વમા દીએ એના વિગત માત્ર ખૂબ ધીરજ અને અખૂટ હિંમતની જરૂર છે માગ લાંબો છે સમાજમાં કેળવણીનું કામ કરવાની જરૂર છે તે મા ધાતા મહાપુરો આપણે ને રસ્તો બતાવશે

માત્ર સ્પૂજ હિંસા દો વારી જમ થવાનું નથી જ્યાં ધનના ટકવા એકત થાય છે તેના પાયામા શોષણનું પાપ છે—હિંસા છે અમેરિકામાં કેવેકર લોકો અહિંસા છે અને પેનાલાર પણ છે હિંદુસ્તાનમા જૈનો અહિંસક લોકોનો સકારણ દાવો કર છે છતાં ધનાઢ્ય પણ છે દ્રોહ વિના પેનો મનતો નથી તેથી અહિંસા અને પેતો એ બન્નેનો મેલ મ મેળે એ મને તો નમજનું નથી તમે કીધિયારુ પૂરો સત્રિભોજન નાતે જાગે એ બધા મા છે પણ એ જાગી ના છે

તો અદિતા ધર્મમાં આગળ વધવું છે જગતમાં મુલ્ય વાલે ત્યાં આપણે દેડે કહેને કેમ બેસી થકીએ? રસ્તો યોગવો જોઈએ પરિવર્તનની જરૂર છે ધણા કહે છે કે મુલ્ય તો મુરોપમાં ચાલે છે આપણે ત્યાં તા નાધીજીને પ્રતાપે ઠીક છે પણ હું કહું છું કે પ્રાંતે પ્રાંતમાં અંદર અંદર ભાગલા પડ્યા છે, ખૂણે ખૂણે અદિતવાત ફેલાયો છે આ બધાં હિંનાનાં જ પ્રતીક છે મુરોપના હાથમાં યશ્ત છે માટે ત્યાં લોકો મુલ્ય કરે છે આપણે એશ્રીજાના પગ ખેંચીને પાડીએ છીએ વૃત્તિથી તો બંને નરખા છીએ ત્યાં સમર્થોની હિંમા વર્તે છે, અહીં અસમર્થોની

કોટ્ટે જવાને બદલે ઘવાદ મારફતે અન્યાય દૂર કરવા અને અન્યાયકારીને અપનાવી તેની શુદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરવો એ જાતની અદિતનાની સાધના આપણે વિચારપૂર્વક હજી ખેડી નથી

સરકારી અન્યાય સામે બનવો કરવાને બદલે સત્યાગ્રહ કરવાની અદિત્યક સાધના આપણા જમાનામાં ગાંધીજીએ જ બતાવી બહાવવામાં અદિતા ન હતી, અદિત્યક પદ્ધતિનાં બીજાં હતાં, એમ કહેવું યોગ્ય તો ભલે

રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચે જે મુલ્યો ઘાય છે, તેને બદલે ચડાઈ કરી આવનાર યજ્ઞનો અદિત્યક દમ પ્રતિકાર કેમ કરવો એ વિચારવાની કે સુગાડવાની તક ગાંધીજીને પણ મળી નથી

અમેરિકામાં કે આફ્રિકામાં કાળા લોકો ઉપર ગોરા લોકો જે જુલમ ગુજારે છે તે દૂર કરવાનો અદિત્યક રસ્તો કયો એ બતાવવાની જવાબદારી અદિત્યાના ઉપાસકોની અને આચાર્યોની છે પણ એ લોકો આજે તા શાસ્ત્રવચનોની વ્યાખ્યા કરવામાં અને પોતાનું તપ કે પ્રતિષ્ઠા રૂકિને માર્ગે વધારવામાં જ મથગૂંબ છે

મોટામાં મોને હિંસા દુનિયામાં બધે ચાલે છે તે છે શોષણની બીજની કફોડી પરિસ્થિતિનો લાભ લઈ એની સેવાનો દુરુપયોગ કરવો, એના ઉપર નાજવજ જોડુકમી ચલાવવી એટલે કે એના જીવનનું શોષણ કરવું એ મોટી હિંસા છે એ જાતની હિંસા કુટુંબ પરિવારની અંદર પણ ચાલે છે જમીનદાર અને ખેડૂત, ધંત્રિયામાં અને દૂબળા, કારખાનદાર અને મજૂર, ઉચ્ચગણિત અને ક્રામજીવી, આવા બધા સમૂહોમાં શોષણની, દબાણની અને જોડુકમીની હિંસા અખંડિત ચાલુ છે શાલુકારો ગમે તેટલું વ્યાજ લઈને કરજતારને નિચોવે છે એ પણ હિંસા છે

જનસમાજે અને જૈન સાધુઓએ તેમ જ આચાર્યોએ આ બધી હિંસાનો સામનો કેમ કરાય અને એને માટે સમાજજીવનનું પરિવર્તન કરવા માટે કયા પગલાં લેવાં જોઈએ એનું ચિંતન કરવું જોઈએ

જ્યારે આપણો સમાજ ધર્મપ્રાણુ હતો ત્યારે આપણા ધર્મકારો તે વખતના વિજ્ઞાનની મદદ લઈ હિંમતપૂર્વક જીવનપરિવર્તન કરતાં અચકાતા નહીં અને સમાજની જૂની રૂઢિ સામે ઘતાં એમને બીક લાગતી નહીં

શરીરમુદ્ધિ માટે પરાત્પરમા નોમૂતનું પણ પ્રાથન કરવાના રિવાજ પાછળ વૈજ્ઞાનિક હિમન સ્પષ્ટ દેખાય છે જેનોએ પાણીમા સૂમ જાનુ હોય છે માટે પાણી ગરમ કરનું અને તે ઝડપથી ઠડુ કરનું વગેરે ગિવાજે ચલાવ્યા, તેમાં આત્મા ઝેકટરી આગ્રહો કરતાં આત્મા હિમન ન હતા. સાનુઓનું કેશ ઝુલન, મોઢા પગની મુલપત્તી, એ પણ નમાનની યગમ ન સખતાં અમુક જનના વિજ્ઞાનને વગરવાની હિમનનું જ પ્રતીક છે બુદ્ધીની વનસ્પતિ ન ખાતી, સારિઓજન ન કરવુ ઈત્યાદિ મુલાસનો પ્રવાઝ જેમણે કર્યો તેઓ આત્મા જમાનામાં વિજ્ઞાનને અનુનતી જે વિનન ક અને નવા આચારનો પ્રવાઝ કહે તો પછી કોઈ ન કહી શકે કે આત્મા આચાર્યો ધર્મપગલવ નહીં પણ રૂઢિપગલવ થયા છે અને સાધુઓ અંતરૂઢિઓનું મહાદ્વ જીવન જીવે છે

જે વસ્તુ ખગલ નમાય તે ગમે તેટલી મુખરર, વહાલી કે પ્રતિષ્ઠિત હોય તોપણ તે છાડવા તૈયાર થનુ અને અધનન વિજ્ઞાન અને ધર્મજ્ઞાન આજે જે નવી દૃષ્ટિ આપે તે અનુસરવા તૈયાર થનુ એ જીવતપણાનું લક્ષણ છે જીવન ઉપર વિજ્ઞાન મેનરે તે જિન્નેશ્વર એવા અનેક જિન્નેશ્વર હવે પાકવા જોઈએ તેમના આવવાની આપણે તૈયારી પરીએ અને તેમના સ્વાગત માટે લોકમાનસ તૈયાર રીએ

અવનવ્યવસ્થ

અંડ પ્રીતિ

ધાર્મિક સુધારણા

ધર્મરસકરણ-૧

કેટલાક લોકો કહે છે અમારો ધર્મ જૂનામાં જૂનો છે માટે સારો છે કેટલાક કહે છે અમારો ધર્મ છેલ્લામાં છે-લો છે માટે તાજો છે કેટલાક કહે છે અમુક પુસ્તક એ આદ્ય ધર્મગ્રંથ છે માટે તેમાં બધું આવી જાય છે બીજા કહે છે અમુક પુસ્તક ઈશ્વરે દુનિયાને આપેલો છેલ્લામાં છે-લો ધર્મગ્રંથ છે માટે જ એનો સ્વીકાર કરો

નનાતનધર્મો બીજા જ રીતે વિચાર કરે છે આજની સૃષ્ટિને આદિ અને અંત હોઈ શકે છે ધર્મગ્રંથોને આદિ અને અંત હોઈ શકે છે પણ ધર્મ તો અનાદિ અને અનંત છે, તેથી જ તે સનાતન કહેવાય છે સનાતન એટલે શું? જે આ સૃષ્ટિ ની યજ્ઞઆત પહેલાં હતું અને આ સૃષ્ટિના અંત પછી પણ રહેશે તે સનાતન આ અર્થમાં આત્મા અને પરમાત્મા એ જ સનાતન ગણાય

પણ સનાતનનો બીજો એક અર્થ છે જે સ્વભાવે જ નિત્યનૂતન હોય છે તે સનાતન હોય છે જે જીર્ણ થાય છે તે મરી જાય છે, જે બદલાવું નથી તે સ્ત્રી જાય છે, જેની પ્રગતિ નથી થતી તેની અધોગતિ થાય છે બંધ પવન ગધાયા છે ન વહેતું પાણી સ્વચ્છ નથી રહેતું પહાડના પથરા બદલાતા નથી માટે ધીમે ધીમે તેમનો ભૂકો થઈ જાય છે ધ્યાન ફરી ઊગે છે, માટે તાજુ રહ છે જગતની વનસ્પતિ દર વરસે સુકાઈ જાય છે અને દર વરસે ફરી ઊગે છે વાદળા ખાલી થાય છે અને ફરી ભરાય છે કુદરતને નિત્યનૂતન થવાની એ કળા જડી છે તેથી જ કુદરત હમેશાં નવધોવના દેખાય છે

આ સિદ્ધાંત જાણતા હોવાથી જ સનાતનધર્મના વ્યવસ્થાપકોએ પુણ્યધર્મ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન ધર્મોની વ્યવસ્થા કરી છે કાલમાહાત્મ્ય જાણતા હોવાથી જ તેઓ કાલને જીતી શક્યા છે ધર્મના આધ્યાત્મિક મિદ્ધાતો અવન અને અટળ છે પણ તેમનો વ્યવહાર દેશકાલને અનુસરીને બદલવો પડે છે એ જાણીને ધર્મ મગેએ હિંદુ ધર્મની રચનામાં જ ફેરફારનું તત્ત્વ દાખવ કર્યું છે તેથી જ એ ધર્મ સનાતન પદ પ્રાપ્ત કરી શક્યો છે અનેક વાર ક્ષીણપ્રાપ્ત થયા છતાં તે નિષ્પ્રાપ્ત થયો નથી માણસની જડતાને લીધે ઘણી વાર એ ધર્મમાં સો પેઠે હોવા છતાં કથા વિષયવ વગર તેનું પુનરુજ્જીવન થયું છે

સામાજિક વ્યવસ્થામાં અથવા ધાર્મિક વિધિઓના રિવાજોમાં કાલનુકૂલ ફેરફાર થવો જોઈએ પણ હિંદુ સમાજમાં જરૂરથી અનુવિધો જડ થાવી ત્યારે જ આના ફેરફારો તરફ હિંદુઓ તાત્કાલ દૃષ્ટિએ જોવા લાગ્યા પૂર્વજ્ઞ કરતા આપણુ

ડહાપણ વધી જ ન શકે, પૂર્વજે તો ત્રિકાળનો વિચાર કરનાર હતા, તેમણે રથે વ્યવસ્થામાં દખલ કરીશું તો કોણ જાણે ક્યા સંકટમાં જઈને પડીશું, એવી કાળ બી અથવા નાસ્તિકતા આપણામાં પેસી ગઈ છે ખરું જોતાં તો ફેરફારની બીક અને સનાતન ધર્મના સ્વભાવથી વિરુદ્ધ છે પુખ્ત વિચાર વગર ચચળતાને લીધે કરેલ ફેરફારની કોઈ હિમાયત ન જ કરે, પણ અજ્ઞાનપણાને લીધે પ્રગતિની બીક રાખીને નિષ્પ્રાણ સ્થિરતા શોધવા જુ એમાં પુરુષાર્થ તો નથી જ, ઊલટું મરણ જ છે.

પોતાનું છોડી પારકું ગ્રહણ કરવું એ જુદું, અને પોતીકું તેમ જ પારકું તપાસી પોતાનામાં જોઈતો ફેરફાર કરવો એ વાત જુદી. ઈશ્વર દર જમાનામાં અવનવા સંજોગો આપણી આગળ ઊભા કરી આપણી બુદ્ધિશક્તિને કસત પૂરી પાડે છે અને તે રીતે ધર્મના મૂળ સિદ્ધાંતોનો પરિચય જાગ્રત રાખે છે બાહ્ય આજારમાં ફેરફાર ન થાય તો બીતરના તત્ત્વનું શુદ્ધ દર્શન થઈ જ ન શકે આપણા જમાનામાં પૂર્વજેની જ કોપી ઘૂટવી રહી હોય, નવું કશું જ કરવાનું, જાણવાનું કે શોધવાનું ન રહ્યું હોય તો આપણી સદી નિરર્થક અને વધ્યા જ નીવડી કહેવાય.

પ્રાચીન કાળથી આપણા દેશમાં દરેક રીતે એકબીજાથી જુદા પડતા એવા ધર્મો અને વશો ભેગા થતા આવ્યાં છે દરેક વખતે એવા સહવાસને લીધે આપણને ધર્મ પ્રવચન જુદી જુદી રીતે કરવું પડ્યું છે જે જાતની શક્તિ દૂર કરવી હોય, જે જાતના દોષ ધોઈ કાઢવા હોય તેને અનુસરીને એક જ ધર્મસિદ્ધાંત નવી નવી ભાષામાં અને નવા નવા રિવાજોમાં ગોઠવવો પડે છે અને તેથી જ એ ધર્મ અનેક પાસાવાળા તેજસ્વી રત્નોની પેઠે દિવ્યનો દિવ્યતર બનતો રહ્યો છે.

પારકી સત્તા તજે આપણે રહેતા હોઈએ ત્યારે ધર્મને અત્યંત કૃત્રિમ અને હીન વાતાવરણ વેકવું પડે છે વિરોધી લોકોનો ટુમલો ચાલતો હોય એ વખતે ધર્મસંસ્કરણમાં સ્વાભાવિક વિકાસ રહેતો નથી. આપણે કઈક ફેરફાર કરવા જઈએ અને એટલામાં વિરોધીઓ નબળાઈ જઈ મર્મસ્થાન પર ઘા કરે તો? એ બીક હમેશાં રહ્યા કરે છે પારકી સત્તા સ્વાભાવિક રીતે સમભાવશૂન્ય હોય છે તે રૂઢિને નભાવે છે પણ પ્રાણને સાખી થકની નથી તેથી જ પારકી સત્તાના કાયદાઓ કહે છે, 'તમારા જે રિવાજ પ્રસાર્યોથી ચાલ્યા આવતા હોય તેટલાને જ રક્ષણ મળશે નવા રિવાજ તમે નહીં પાડી શકો જ્યાં છો ત્યાંથી ખસી ન શકો જૂના કહેવરને અમારું અભયદાન છે તમારા પ્રાણને રાજમાન્યતા આપીએ તો અમારું પ્રાપ્તવ્ય ટકી જ ન શકે' આવી સમભાવશૂન્ય તટસ્થતામાં સંડેવી રૂઢિઓ પણ કાયકાની કૃત્રિમ મદદથી ટકી શકે છે.

ગ્રિટિથ રાજાને કારત્તે 'હિંદુ લો'ના અમલમાં આ સ્થિતિ ડગલે ને પગલે ની છે ન્યાયમૂર્તિ તેના ઘણી વાર આ સ્થિતિ સામે પોતાનો અલગમો અને ચડબઝટ બતાવતા દરેક ધર્મને અને દરેક સમાજને પોતાની વ્યવસ્થામાં ગમે તે ફેરફાર કરવાનો હક હોયો જ જોઈએ પણ તેમ કરવા માટે જોઈતી સ્વતંત્રતા, એકતા

અને ચોખ્ખાનિ તે તે સમાજમા હોવા જોઈએ અને તે લોગે પણ આપણે તે કેળવવા જ જોઈએ હિંદુ ધર્મને જો ટકાવવો હોય અને જગતમા જે તેનું સ્વાભાવિક સ્થાન તેને પાત્ર આપવું હાય, હિંદુ ધર્મને જો સમાજ જનશક્તિથી બનાવવો હાય તો આપણે હિમતપૂર્વક તેનો સ્વ ધોઈ નાખવો જોઈએ ધર્મના સનાતન સિદ્ધાંતના વિરોધી એવા કેટલાયે રિવાજો અને વલેમો આપણા સમાજમા પેસી નસા છે કે જેને લીધે બહી પ્રાપ્તિ અટકે છે તે બધાની વિનવિનને હોતી કરવી જોઈએ.

અમુશયતા એ આવી એક બાબ છે જાતિ પરત્વે આવતો અલગાર અને પ્રેમની સન્નિવિતતા, વ્યાપક આત્મીયતાના અભાવ એ બીજી બાબ છે જ્યાં રૂઢિને નામે દ્વષધર્મનું ખૂન થાય છે, જ્યાં આત્મા અપમાનિત થાય છે, જ્યાં ધર્મપ્રીતિને બદલે લાલચ અને ભીંતિને સ્થાન અપાય છે, ત્યાં ધર્મે તે નામે પોતાનો અનિકારી અવાજ ઉઠાવવો જોઈએ જ્યાં ત્યાં સરકારી અમલદારોને લાલ આપીને પોતાની મનઃક્રમ કાઢી લેવા થીએલા લોકો એક ઈશ્વરને છોડી તેને બદલે અનેક ભવાન્ય ચર્મિઓને લાલચ આપવામા ધર્મ અમનવા લાગ્યા જોલુકમી, કોધી, અને તરની તેમ જ ખુલામતપ્રિય અધિકારીઓના બુદ્ધિમ તથા રહીને નામદ બનેલા લોકોએ ટેવદેવીઓનો સ્વભાવ પણ તેવો જ હોય એમ કાપી તેમના પ્રત્યે પણ ડરકુની વૃત્તિ કેળવી આ રીતે આપણે ધર્મમાં જ અવર્મનું સામ્રાજ્ય કાયમ કર્યું સત્યનારાયણથી માંડીને બળિયાકાકા સુધીના બધા જ દેવોને આપણે ડરાવનાર ગુંડ (Bullies) બનાવ્યા આકાશના તારા અને ગ્રહો, જગલના ગાંડો અને વન સ્પતિઓ, આપણા ભાઈમય પશુઓ અને પંખીઓ, ઉદા અને સંધ્યા, ઋતુઓ અને સંવત્સરો, બધે જ, જ્યાં આપણા મૂર્તિ જાગે તે પરમ મગલની પ્રેમમય વિભૂતિઓની ઝાખી કરતા અને તેમની સાથે આત્મીયતા અને એકતા અનુભવતા, ત્યાં આજે થાયની આન મેપની બીક, બીક ને બીક જ દેખાય છે ધર્મનું શુદ્ધ અને ઉદાર સ્વરૂપ જાણનાર લોકો આપણા વિધિઓમા રહેલુ કાલ્પ જોઈ થકે છે, પણ આ જનનમુદાય કાલ્પને સનાતન સિદ્ધાંત અથવા વાસ્તવિક ત્રિવિધ માની વિવિધ અનુમાનો પકડી બેસે છે અને ધર્મનું કાર્ય વિકૃત કરી નાખે છે

આજે હિંદુ ધર્મનો ઉર્ધ્વ શાલનાર દરેક માણસનું પ્રથમ કર્તવ્ય એ છે કે તેલે પોતાના સમાજમા ધર્મનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ થાય એની ઈએજરી રાખવી જેમા નત્યની નિભયના અને પ્રમની એકતા નથી જેમાં ત્યાગનું શૂર નથી, ઉદારતાની સુવાસ નથી તે ધર્મ નથી એ આપણે બરાબર સમજવું જોઈએ અને સમજવું જોઈએ હિંદુ ધર્મના સરસ્વતનો સમય આવી ચૂક્યો છે, કેમ કે તેના ઉપર બાહેરી છારી તેને ગૂંચળાવી મારવા લાગી છે

ધર્મસંસ્કરણ - ૨

માનવજીવનનો બધી બાતુલી સમગ્રપણે વિચાર કરનાર જે કોઈ હોય તો તે ધર્મ જ છે જીવનનું સ્થાપી અથવા અસ્થાપી એક પણ એવું અંગ નથી કે જેનો વિચાર ધર્મને કર્મવ્ય નથી

તેથી ધર્મ મનુષ્યના સનાતન જીવન જેટલો જ અંશવા તેથી પણ વિશેષ વ્યાપક હોયો જોઈએ, અને જીવનગમસ્ત તેનું ક્ષેત્ર હોઈ અત્યંત ઉત્કટપણે તે જીવતો હોયો જોઈએ

આજે જગતના જે પ્રખ્યાત ધર્મો છે તે ઘણે અંશે એવા વ્યાપક ધર્મો છે સ્થાપનાને સમયે તો તે બધા જીવતા હતા જ પરંતુ તેમના ચેતનને ધાર્મિક પુરુષોએ વારવાર જગાડી તેમને જીવતા રાખ્યા છે સગડીમાનો દેવતા સ્વભાવે જ જેમ વારવાર મદ પડી જાય છે અને તેથી વારવાર કોવસા પૂરીને અને ફૂકીને તેનું સંસ્કરણ કરવું પડે છે, તેને જાગતો રાખવો પડે છે, તે જ પ્રમાણે સમાજમાં ધર્મતેજને જાગ્રત રાખવા યાત્રુ ધર્મપરાયણ સમાજપુરુષોને તેને ફૂકવાનું અને તેમાં ઈશન પૂરવાનું કામ કરવું પડે છે આ કામ જે વખતોવખત ન થયું તો ધર્મજીવન ક્ષીણ અને વિકૃત થઈ જાય છે, અને ધર્મનું ક્ષીણ અને વિકૃત સ્વરૂપ અધર્મ જેટલું જ નુકસાન કરે છે ધર્મને ચેતનવાન અને પ્રજ્વલિત રાખવાનું કાર્ય ધર્મકપરાયણ વ્યક્તિઓ જ કરી શકે છે એ શક્તિ ધર્મગ્રંથોમાં નથી, ધાર્મિક રિવાજ કે સંસ્કારમાં નથી, ધાર્મિક સંસ્થાઓમાં નથી, કે ધર્મને ટેકો આપનાર રાજ્યવ્યવસ્થામાં પણ નથી (શાસ્ત્રગ્રંથ, સંસ્કાર, રિવાજ અને ધાર્મિક અને રાજ ક્રીય સંસ્થાઓ ધાર્મિક જીવનને ઓછાવતા પ્રમાણમાં ઉપયોગી છે ખરા, ધાર્મિક વાતાવરણ સ્થિર કરવામાં તેમની મેવા બહુમૂલો નીવડી છે એ પણ ખરું, પરંતુ મૂળ શક્તિ તો ધર્મપ્રાણ એવા ઋષિઓની, રાતોની અને માહાત્માઓની જ ધર્મનો અંતિમ આધાર પવિત્ર મનુષ્યહૃદય છે 'ધર્મેભાસ્વ મહર્ષિણા વ્રત કરણ સમૃતમ્' એમ ઉપનિષદમાં જે કહ્યું છે તે તદ્દન યથાર્થ છે)

ધર્મજિજ્ઞાસા અને ધર્મચિંતન એ મનુષ્યનો સ્વભાવ જ છે અને તે કારણે દરેક જાનામાં અને દરેક પ્રદેશમાં ઉન્નતિની કક્ષા પ્રમાણે મનુષ્યહૃદયમાં ધર્મનો આવિર્ભાવ થયો જ છે આ હૃદયધર્મ ગમે તેટલો કંચુચિત થાય, મંચિત થાય, તો પણ મૂળ વસ્તુ શુદ્ધ છે અશુદ્ધ સુવર્ણ કઈ પિત્તળ નથી, અને પિત્તળ ગમે તેટલું શુદ્ધ, ચકચકતું અને ઘાટીલું હોય તોયણ તે સોનું નથી તે જ પ્રમાણે

માત્ર બુદ્ધિના જોર પર ઊભો ઝગેલો, લોકોમાં રહેલા ચાલુદેવનો લાભ લઈ ચાલુ કરેલો અને થોડા અથવા ઘણા નામધર્મવાન લોકોના સ્વાર્થને પોષનારો ધર્મ તે ધર્મ નથી. અમરનરી હૃદયની શુદ્ધ વાનના તેમ જ દલભાષી ઉત્પન્ન થતી વિકૃતિ ને ઠાંકતો શિષ્ટાચાર કે ચુગાઈપૂર્વક તર્કથી કંઈકે તેનો બચાવ એ પણ ધર્મ નથી. અપાત (એટલે કે અપાત) ભોગપણ અને અધિભક્તિ એ ત્રણ દોરોથી ઝુલિત થયેલો ધર્મ અધર્મની ધ્યાને પડેલો જાય તો તે વસ્તુ જુદી છે, અને મૂળમાં જ જે ધર્મ નથી પણ કેવળ સિદ્ધિથી ધર્મનું રૂપ ધારણ કરે છે તે જુદી વસ્તુ છે. માનવઈતિહાસમાં ઉપર જણાવેલા ધર્મના અને પ્રમાણ બહોળા પ્રમાણમાં મને એટલો મનુષ્યસમાજ પાકટ થયો છે પરંતુ આ બંને વસ્તુનું પૃથક્કરણ કરી તેમનું યથાર્થ સ્વરૂપ ઓળખવાની તસ્દી મનુષ્યે હજી લીધી નથી.

હૃદયધર્મ જ્યારે બુદ્ધિપ્રધાન લોકોમાં પોતાનું કાર્ય શરૂ કરે છે, શિષ્ટમાન્ય બને છે અને તેથી જ્યારે તે સમ્યાગ્રહ થાય છે ત્યારે એના શાસ્ત્રો નિર્માણ થાય છે, પછી તે શાસ્ત્રોનો અર્થ બેસાડનારી મીમાંસા પદ્ધતિ ઉત્પન્ન થાય છે અને અંતિમ નિર્ણય આપનાર શાસ્ત્રજ્ઞોનો એક વર્ગ ઊભો થાય છે અથવા પોષ કે શક્યચાર્ય જેવી અધિભક્તિ વ્યક્તિઓનો સ્વીકાર થાય છે.

ધર્મનું શાસ્ત્રમાં ગૂંથાનું અને સમ્યામાં બધાવું એ બુદ્ધિપ્રધાન અને વહેવાર કુશળ લોકોને હાથે થતું હોવાથી, એ વાટે ધર્મની સ્વાભાવિક ભવિષ્યોન્મુખ દૃષ્ટિ શીલ થાય છે અને તેના પર ભૂતકાળના જ પડ ચડી જાય છે. ભૂતકાળમાં હમેશા અગ્નિ કરતા રાખ વધારે હોવાને કારણે ધર્મને જ ગૂંથળાઈ જાય છે એ જુદું જણાવવાની જરૂર નથી. આ જ રીતે ગણથી દરક ધર્મને સસ્કરણની જરૂર રહે છે.

સંત નુકારમયુવા બજારમાં જવા નીકળતા ત્યાર તમની સજ્જનતાનો લાભ લેવાને મારુ અનેક લોક પોતપોતાની તેવની નળી તેલ લાવવા સાટુ તેમને સોપતા અને બુવા પણ સતોષપૂર્વક એ નળીઓની ભારી માથા ગળામાં ભેરવી સોપેલું કામ નિયમિત કરતા જનસ્વભાવ જ એવો છે બાગકો અથવા લોકો એકાદ જણનું સાબળે છે એવું નજર ચડ્યું કે ફોકટિયાઓનો જનસમાજ તેમના મન તેની મારફતે જ વળાવી લેવાને તૈયાર થઈ જાય છે એકાદ વહાણ નિયમિતપણે અને ઝડપથી ધારેલા મુકામે પહોંચતું જણાય તો તેનો વેગ શીલ થઈ જાય અને તે ડૂબવા માટે ત્યાં સુધી તેમાં જ પોતાનો માલ ભરવાનો આગ્રહ લોકોમાં દેખાય છે. ધર્મની સાર્વભૌમ શક્તિ જોઈને દરક ગરજીએ પોતાની ગરજ કોઈ ને કોઈ સ્વરૂપે ધર્મને ગળે ભેરવી છે આ કારણથી પણ ધર્મનું તેજ વારવાર શીલ થતું આવ્યું છે.

જોઈ ચાલુ દુકાન જેમ પોતાની આખાલી કાયમ રાખવા અને વધારવા માટે જૂનો અને નકામો થયેલો માત્ર વારવાર કાઢી નાખે છે, અને પડી રહેવાથી બચડેલા માલને વાળીઝૂલી સાફ કરી ઊજળો કરે છે તે જ રીતે ધર્મ વારવાર પોતાનું

સંસ્કરણ કરવું પડે છે. પરંતુ એ સંસ્કરણ ખરું સોનું પારખવાની અને સંભાળી રાખવાની નેમનામાં ઘટીત છે એવા કુશળ, ધર્મજ્ઞ સમાજસ્તેવકોને હાથે જ થવું જોઈએ. જગતમાં વધી પડેલી ધર્મીખરી પ્રચલિત નાસ્તિકતાનું કારણ ધર્મ-સંસ્કરણનો અભાવ જ છે.

૨

કોઈ પણ સમાજ ઘરડો કે ક્ષીણવીર્ણ થાય તેનાં મુખ્ય કારણો બે : વિલાસિતા, અને ધર્મજડતા.

સમાજ વિલાસી થતાં, પાસે હોય તેટલી ધનસંપત્તિ તેને અધૂરી પડે છે, પુત્ર-ધાર્મ આયોઆપ કમી થાય છે, ‘આમ હોય તોપણ શું? ને તેમ હોય તોપણ શું? કશામાં કશું જ નથી’ એવું નૈષ્કર્મ્ય અને એક પ્રકારનું ઊંઘણીપણું તેના પર ચડી બેસે છે ને પછી નવા નવા અનુભવ લેવાને બદલે જૂના વિષે કૃત્રિમ અને દંભી આદર અને આગ્રહ વધારી તેને ઢાલરૂપે આગળ ધરવામાં આવે છે.

બીજી બાજુથી મનુષ્યમાં જ્યારે બૌદ્ધિક જાગૃતિ મંદ પડે છે, પ્રયોગ કરતાં પ્રામાણ્ય ઉપર જ વધારે ભાર દેવાની વૃત્તિ વધે છે ત્યારે સમાજમાં એક પ્રકારનું ધર્મજડય ઉત્પન્ન થાય છે. આ ધર્મજડય દેખાય છે તો ધર્મોપમાન જેવું જ, પરંતુ વસ્તુતઃ તે બેપરવાઈ હોઈ એક પ્રકારની નાસ્તિકતા જ હોય છે. અભિમાન અને આગ્રહના મૂળમાં ખરો આદરભાવ અથવા સાચી શ્રદ્ધા હોય જ છે એવો અનુભવ નથી.

આજે હિંદુસ્તાનમાં ગામડાંના સમાજની અસાધારણ દુર્દશા છે. શહેરોમાંથી પરદેશી માલ અને મોજશોખની વસ્તુઓ ગામડાંમાં પહોંચે છે, પણ ધંધાઉદ્યોગ પહોંચતા નથી. શહેરી ઉગાઉપણું, અસંસ્કારિતા, અને બીજા સમાજવિઘાતક દુર્ગુણો ત્યાં ઝપાટાથી ફેલાવા માડયા છે. પણ શહેરોમાં જે ધર્મવિચારની જાગૃતિ, રાજકીય પ્રગતિ અને સમાજસુધારો થોડેઘણે અંશે દેખાય છે તેનું ખમીર ગામડાંઓમાં બહુ જ થોડા પ્રમાણમાં પહોંચે છે. જે હિંદુ ધર્મથી અને આર્યતત્ત્વજ્ઞાનથી આપણે આજે જગતને આંજી નાખીએ છીએ તે ધર્મ અને તે તત્ત્વજ્ઞાન કયે સ્વરૂપે આજના ગ્રામસમાજમાં પ્રચલિત છે તે જોતાં ‘નેદ યદિદમુપાસતે’ એમ જ કહેવું પડે. દેશદેશાન્તરમાં વખણાય છે તે આપણો ધર્મ અને ગામડાંમાં પળાય છે તે ધર્મ એક રહ્યા નથી. ગામડાંમાં સાચેસાચી ધર્મનિષ્ઠ, પવિત્ર આસ્તિકતા અને ઉચ્ચ ચારિત્ર્ય-સંપત્તિ કાલ સુધી હતી; આજ પણ તેના અવશેષ કયાંક કયાંક દેખા દે છે પરંતુ અબુદ્ધિ, જડતા અને દૂષી નાસ્તિકતાનું જ સામ્રાજ્ય ત્યાં સાર્વત્રિક થવા બેઠું છે. એ કારણથી ગામડાંના સમાજ માનવમાં ઘડપણ વધારે દેખાય છે. ગામડાંમાં અજ્ઞાન છે, અનારોગ્ય છે અને ગરીબી છે. આ ત્રણ જે દૂર ન કર્યાં તો ગામડાંનો સમાજ હવે ટકવાનો જ નથી. પરંતુ જ્ઞાન, આરોગ્ય અને ઉદ્યોગ બહારથી લોકો પર કેટલાંક લાદી શકાય? બહારથી લાદવાના ઉપાયને મર્યાદા છે. આ તારક ત્રિપુટીનો

લોમેએ સ્વેચ્છાથી જ સ્વીકાર કરવો જોઈએ અને તેનો સ્વેચ્છાથી સ્વીકાર થાય તે પહેલા સમાજનું ઘડપણ દૂર થવું જોઈએ સમાજમાં ઉત્ખાલ અને ઉત્થાન આવવા જોઈએ ધર્મસંસ્કરણ સિવાય આ વાત બનવાની નથી તેથી બીજી બધી વાતો કરતાં પહેલા ગામડામાં ધર્મસંસ્કરણનો યથાથોગ્ય પ્રયત્ન થવો જોઈએ

ગામડાંઓમાં જે ધર્મ ચલાય છે તેમાં ભય, લાચ, દેવવાદ અને ધંતરમંતર વાગો કર્મકાંડ એ બધું જ મુખ્ય હોય છે, પછી તે ધર્મ હિંદુઓનો હોય, મુનવમાનોનો હોય કે ખ્રિસ્તી લોમેની હોય. ગામડાંના લોકોને પોતાની દુર્બલતાનું, અજ્ઞાનનું, ભોગપણનું અને અનાથ સ્થિતિનું અનુભવમાથી ઊપજેલું એવું કડવું જ્ઞાન હોય છે કે તેઓ સ્વાભાવિક રીતે જ અનિર્ણયપાત્રક બને છે પછી ભલે તે લોકો જોન હોય કે વિદ્યાવત હોય. આ અજ્ઞાનમૂલક અનિર્ણયથી જ જાદુ અને ધંતરમંતર પર આશ્વા બેસે છે ધર્મ એટલે બગિયાની આરાધના અથવા ખરીદેલી તેમની રખેવાળી એવો અર્થ જ સામાન્ય જનતા સમજે છે

ધર્મ વડે માજી ઉપરની શ્રદ્ધા વધારવાની હોય છે, ચારિત્ર્યની તેજસ્વિતા સ્વાભાવિક બનાવવાની હોય છે ઔદિક અનુભવમા ડગલે ને પગલે જે વિષાદ પ્રાપ્ત થાય છે તે દૂર કરવા સમર્થ એવું દેવી આશ્વામન મેળવવાનું હોય છે, અને જીવનાં તર્ગત દરેક તત્ત્વનું નવી દૃષ્ટિથી નવું જ મૂલ્ય કરવાનું હોય છે સંજ્ઞતાના અને નિષ્ક્રિયાના ખ્યાલો જ બદલીને આ ભૌતિક જગતમા આધ્યાત્મિક સ્વાનંત્ર્ય મેળવવાનું હોય છે

તાત્ત્વિક વિવેચનની દૃષ્ટિએ આ દૃષ્ટિભેદ બહુ અઘરો જાણાય પરંતુ હૃદય સાથે હૃદય વાત કરે ત્યા ઉન્નત ભૂમિકાનું આમંત્રણ સોમરુ પહોંચી જાય છે, અને એક વખત હૃદયમાં પરિવર્તન થયા પછી કોઈ ઉપાયે તેનાથી પાછી પાની થઈ શકતી નથી આવું હૃદયનું આમંત્રણ દેનાર વ્યક્તિના હૃદયમા કોઈને વિષે નુશ્વભાવ ન હોવો જોઈએ આપણુ આમંત્રણ અમોઘ છે એવી તેનામાં અમર આસ્તિકતા હોવી જોઈએ તેમ જ મનુષ્યમાત્રના હૃદયને વિષે પ્રમ અને આશ્વા — આદર હોવા જોઈએ

[ધર્મજ્ઞાન આપતા કે લેતા તેના ગ્રહણ કરનારના અધિકાર વિષે આજ સુધી બેમુમાર ચર્ચા થઈ છે હવે ધર્મજ્ઞાન આપનારના અધિકારનો ઊદાપોહ કરવાના દિવસો આવ્યા છે ઉપર જણાવેલી આસ્તિકતા જેમનામા હોય તેમણે જ ધર્મપ્રોધનું અને ધર્મસંસ્કરણનું મમ માટે લેવું]

ધર્મપ્રેરનાના રૂપમા ગામડામા આજે નાસ્તિકતા કેટલી પ્રસરેલી છે એનો બરોબર ખ્યાલ આવતા મનને આઘાત જ પહોંચવો જોઈએ — પહેલે છે

પ્રત્યેક ધર્મમા કાવ્ય ભરપૂર ભરું છે ખરું જોતા ધર્મજ્ઞાનનું વાહન દલીલ કે મુખિ અને તર્ક નથી પણ કાવ્ય છે અને તેથી કાવ્યવિદોણો ધર્મ હોઈ શકતો જ નથી પરંતુ જ્યાં જ્યાં સમાજમા અજ્ઞાન અને જડતાનું સામ્રાજ્ય હોય છે

ત્યાં ધાર્મિક કાવ્યના શબ્દાગ્નિ જ માયો માનવામાં આવે છે અને પોતાના અજ્ઞાનને કારણે, ન હોય ત્યાં પણ નૂકતો અને જાદુનું આરોપણ કરવામાં આવે છે એવી વૃત્તિ કરતાં વધારે ધર્મવિદ્યાતક વૃત્તિ બીજી કોઈ હશે કે કેમ એની શક્ય જ રહે છે એથી ઊંચું ધર્મચિંતાપણથી અકળાયેલા લોકો આવે પ્રસન્ને ધર્મમાં રહે. કાવ્ય ભૂમી કાકવાનો નિર્ભય અને નિર્દુષ્ટ પ્રયત્ન કરે છે ખરો ઉપાસ તો લોકોની બુદ્ધિ તીવ્ર કરીને અને તેમનામાં મહેતી કાવ્ય રસિકતા સમજાવી કરીને કાવ્ય વધારવું એ છે લોકોની કાવ્યશક્તિ વધતા તેઓ ધર્મ સંતોષાઈથી સમજી શકશે અને ધાર્મિક વર્તેમો પણ ઓગળી શકશે.

પરંતુ આ બધું સાધવાને જાણકાર લોકોએ ગામગામની પ્રજાના ગામપૂત અને નિસર્ગમધુર દૈનિક જીવનમાં ઓનપ્રોત થવું જોઈએ અગામી રહી મુરખીપણ કંઈ ચાલવાનું નથી.

કોઈ પણ સમાજ યુગકલ્પનાથી પાછળ રહીને સદૃઢ થવાનો નથી આજનો યુગ કેવળ તાત્વિક માનવસમાનતાનો નથી સૌપુરુષની સમાનતા, જાતિજાતિની સમાનતા આજે સ્વીકારવી જ જોઈએ એટલું જ નહીં પણ માર્ગ ધર્મેણિ પણ સમાન દરજ્જે મળવો જોઈએ સર્વ ધર્મને વિષે સરખો અનાદર, તેમના પ્રત્યે સરખી અનાસ્થા, અથવા એકસરખું અજ્ઞાન એને પણ સમાનતાનો એક માર્ગ સમજવામાં આવે છે પણ તે માર્ગ ઘાતક છે આજના યુગમાં સમાજમાં રહેનાર દરેક મનુષ્યને પ્રમુખ પ્રમુખ ધર્મોની સામાન્ય માહિતી હોવી જોઈએ પણ એવી માહિતી મેળવતાં અને આપતાં તાકિક, ચિકિત્સક કે કેવળ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ હોય એ ન ચાલે. પ્રેમ, આદર અને સહાનુભૂતિ એ બધાં સાથે જાગ્રત જિજ્ઞાસાબુદ્ધિથી સર્વ ધર્મનો પરિચય થવો જોઈએ ગામગામના ધર્મજ્ઞાન બહુ પછાત હોય છે, દૃષ્ટિ સંકુચિત હોય છે, અને જીવનનો આશય બહુ ઉન્નત નથી હોતો આવે સમયે વિશેષ પ્રેમથી દુનિયાના જુદા જુદા ધર્મના સંતપુરુષોએ અને ચારિત્ર્યપરાયણ સંઘોએ કરેલા પ્રયત્નોની માહિતી આપવી જોઈએ આમાં ઉદ્દેશ ધર્મજગૃતિનો હોવો જોઈએ, કેવળ બહુશ્રુતતાનો નહીં.

આજના સમાજનો એક મહાન દોષ તે વર્ગવિચ્છેદ છે લોકોને ઈર્ષ્યા, દ્વેષ કે મત્સર કરવાને એકાદ ધ્યાનમૂર્તિ જોઈતી હોય છે સૌઓએ પુરુષોની સાથે લગાઈ કરવી, યુવાનોએ વૃદ્ધો વિરુદ્ધ, ગરીબોને સપત્નો વિરુદ્ધ, હિંદુમુસ્લમાનોએ પરસ્પર વિરુદ્ધ, ગોરા લોકોએ કાળા અને પીળા લોકો વિરુદ્ધ, આમ બધે જ વિચ્છેદનું વાતાવરણ છે ઓછાવત્તા લોકોને સગદિન કરી તેમની આગેવાની લેવાની દાનત હોય તો તે બધાની દ્વેષબુદ્ધિને કેન્દ્રિત કરી તેમને તે દ્વેષના આગ્રહનાથે એક ધ્યાનમૂર્તિ આપી દઈ સઘયનું વાતાવરણ ઊભું કરવું એ મહેતો રસ્તો છે.

આ રોજ ધર્મમાં બહુ ત્વરાથી પેસી શકે છે આજકાલ એ દિશામાં બળવાન પ્રયત્નો પણ ચાલે છે એ બધાનું પરિણામ પરસ્પર હત્યા અને અતે આત્મહત્યામાં

આવવાનું જ. આપણે જે ધર્મસંસ્કરણનો વિચાર કરીએ છીએ તેમા આ રોગમાંથી મુક્ત રહેવાની પૂરપૂરી ખબરદારી જાગવડી જોઈએ

ખરાબ તત્વો કાઢી નાખના એટલું જ્ઞાનમા સામ્ય જોઈએ કે તેમને સ્થાને ચારાં, ચાત્તિવ અને નક્કર તત્વો ચોક્કસ જોઈએ કેવળ શૂન્ય પોતાત ભયાનક નીવડે છે

વેરારકુશળ લોકો કહેશે કે આ બધું વિવેચન મુંઝા છે, ઉદ્બોધક છે, પરંતુ એમા ચોજના જેવું કંઈ જ દેખાતું નથી

સજ્જભામા કાયદા ઘડના પ્રથમ તેના ઉદ્દેશનું ચીત્તર નિર્ણય કરવામા આવે છે, અને તે પછી જ તેની ક્વમો આવે છે પણ વહેવામાં કાયદાની ક્વમો હાથમા આવતાં જ તેનું અને ઉદ્દેશ ચોક્કસ બની જઈ આખરે તે વીસરાઈ જાય છે સમાજને આવી ક્વમગંધ ચોજનાની દેવ પડી ગઈ છે પરંતુ એનાથી જીવન ધાર્મિક બને છે ભાવનાની જગ્યા ચોજનાથી ત્રી રીતે ભરી શકાય? ભાવનાનું ક્ષેત્ર કેવલસીથી નવપરિવિન થાય છે, જ્યાં ચોજના આખરે વ્યવસ્થાનું રૂપ ધારણ કરે છે આ સ્થળે જણાવેલું પરિવર્તન કોઈ પણ સત્તાને જોરે થવાનું નથી પરંતુ તે કેવલસી દ્વારા અને પ્રત્યક્ ઉદાહરણથી હૃદયપરિવર્તન કરાવીને જ થવાનું છે એને સારું માર્ગનૈતિક ચોજના ઘડીને આવવાનું નથી ભાવના મૂળે શુદ્ધ હશે અને સુરક્ષિત તેમ જ જીવંત રહેશે ત્યા પોતાની આવશ્યકતા પ્રમાણે અનેક ચોજનાઓ ઉત્પન્ન થશે અને બદલતી રહેશે

૧૯૩૩

૩

ભારતવર્ષમાં ધર્મો*

કોણ જાણે થી રીતે પણ દુનિયાના બધા જ ધર્મો આપણે ત્યાં આવી ચડ્યા છે અને કોઈને સુખેથી રહેવા દેતા નથી હવે એ ધર્મોનું કસીશું શું? એનો વિચાર થતા લોકોના મનમા અચારનવાર આવે છે કેટલાક કહે છે કે જેમ આર્યસ્તાનમા કેવળ હસ્વામીઓ જ રહી શકે છે, મુનાઈટ્ડ સ્ટેટ્સમા અંગ્રેજ ભાગ જ ચાલી શકે છે, તેમ હિંદુ માટે ધર્મની બાનતમાં શું શકત તો કેવું સારું? હિંદુમાં એમ્બો હિંદુ ધર્મ જ હોત અને બીજા ધર્મોને અહીં રહેવાની મનાઈ કરવામાં આવત તો કેટલું સારું? બીજા કેટલાક કહે છે કે ધર્મની બધા જ થા માટે જોઈએ છે? બધા જ ધર્મો સરખા ફેંકી દેવા જેવા છે એમા એકને જ રાખીએ અને બાકીનાને છાકી ઝાડીએ એનો અર્થ તો?

* સ ૧૯૩૩ના પુણે પર અંગ્રે મુબઈમા આપેલુ વ્યાખ્યાન

અને એમ પણ પુછી શકાય કે ભિન્નધર્મી લોકોને બહારથી આવતા તમે વખતે આટલાંયે થકો, પણ સનાતન કાળથી આ દેશમાં જ રહેનારા લોકોમાંથી કેટલાક જે પોતાની ધાર્મિક માન્યતા ફેરવે અથવા બહારના કોઈ ધર્મનો સ્વીકાર કરે તો એને કેમ રોકી શકો? માત્ર ઉપર જનરલિસ્ટીથી સત્તા ભોગવવાનો અધિકાર જ કોઈ ધર્મને થો છે? આવી રીતે ધર્મ વિષેની ચર્ચા ચાલે છે. કેટલાક ધર્મશ્રી ધર્મેને કાને લજી એ ચર્ચા પહોંચી જ નથી, કેટલાક નસીબવાદી ધર્મો ‘જે થવાનું હશે તે થશે, આપણું શું ચાલવાનું હતું? આપણે પડયા રહીશું અને જે થશે તે સહન કરીશું’ એમ કહી બગાડાં ખાય છે. કેટલાક ધર્મ હાફજાહાફજા બની પોતાની યોગ્યતા અને પોતાનો અધિકાર સિદ્ધ કરવા માટે દાખલા દલીલો ભેગાં કરે છે અને કેટલાકને થાય છે કે ‘રાજ્યસત્તા વગર ધર્મ ટકી જ ન શકે, માટે રાજ્ય-સત્તાનું ધરમ્ લીધે જ છૂટકો.’

એક જમાનો એવો હતો કે જ્યારે ધર્મો સર્વોપરી સત્તા ભોગવતા હતા. રાજાને ગાદી પરથી ઉઠાડી મૂકવા એ પણ ધર્માચાર્યોની સત્તા હતી. રાજ્યાભિષેક વખતે ધર્મગુરુ જ રાજાને રાજત્વ આપતો. ઇંગ્લેન્ડના એક રાજાને પોતાનો મુગટ પોપને ચરણે ધરી તેને સાદાંગ પ્રભિષાત કરવો પડ્યો હતો. અને રોમનો પોપ પોતાના શિખરાજાઓ વચ્ચે આખી દુનિયાની વહીવટી કરી શકતો હતો.

પણ ધર્મસંસ્થાની એ પ્રતિષ્ઠા આગળ જતાં રહી નહીં. રાજાઓ સર્વોપરી થયા અને ધર્મ અતિ રાજાનો આશ્રિત બન્યો. વ્યક્તિઓના જીવનમાં પણ ધર્મનું સર્વોપરીપણું ઓછું થયું, સત્તા અને સંપત્તિ એ બેની પ્રતિષ્ઠા વધી.

ધર્મનો આ અધઃપાત શાથી થયો? કારણ સ્પષ્ટ છે. ધર્મેએ રાજ્યવ્યવસ્થાનું અનુસરણ કર્યું, અનુકરણ કર્યું, રાજ્યસંસ્થાના નમૂના ઉપર ધર્મસંસ્થાનું તંત્ર રચ્યું અને સત્તા તેમ જ અધિકારની પરંપરા ઊભી કરી. યુરોપમાં પોપની જે સત્તા હતી, ઇસ્લામી દુનિયામાં ખલીફાની જે સત્તા હતી તેવી સત્તા આપણે ત્યાં ધર્માચાર્યો, શંકરાચાર્યો, અને રાજપુરોહિતોને કોઈ કાળે હતી નહીં. છતાં આપણે ત્યાં પણ ધર્મસંસ્થાએ રાજ્યસંસ્થાનું અનુકરણ નથી કર્યું એમ નથી. ન્યાતોનું બંધારણ, ગુરુશિષ્ય સંબંધ વિષેના નિયમો, મંદિરોની વ્યવસ્થા એ બધાં પાછળ રાજ્યતંત્ર જોવી જ શોજના છે. પરિણામે ધર્મના મૂળમાં જ સડો પેડો, પણ જે વખતે રાજ્યસત્તાનું અનુકરણ થતું થયું તે વખતે તો લોકોને થતું કે હવે ધર્મનો વિજય થયો છે; હવે ધર્મની સાચી સ્થાપના થઈ છે.

પણ ધર્માચાર્યોની સત્તા વધી ત્યારે જ સાચો ધર્મ ક્ષીણ થવા લાગ્યો અને ખરી ધાર્મિક પ્રેરણા આચાર્યોના હાથમાંથી સરકી જઈ સંતો પાસે ગઈ. હિંદના સંતો મોટે ભાગે તંત્રવિમુખ જ રહ્યા અને જ્યાં એમણે તંત્ર ઊભું કર્યું ત્યાં રાજ્યતંત્રની ઢાંચે નહીં પણ લોકજીવનને અનુકૂળ એવું જ તંત્ર રચ્યું. યુરોપમાં શું અને આપણા દેશમાં શું, તંત્રવિમુખ

એક જૂની કહેવત છે ‘એક કંબલ પર બાર ફરીને સૂઈ શકે છે, પણ એક મોટા સામાન્યમાં બે બાદચ્છાહી નહીં થકતા નથી.’ ચતુર્થનંત્રનું ત્યાં અનુકરણ હોય ત્યાં એક દેકાણે એક જ ધર્મ નહીં થકે, હિંદુસ્તાનમાં તમામ દુનિયાના ધર્મો ભેગા થયા છે, કેમ કે હિંદુસ્તાન ખરું જોતાં બાર ફરીનેનું કંબલ છે—આજે ન હોય તોયે એ ફરીનેનું કંબલ થવા માટે જ સર્જાયું છે.

જે કોઈ માણસ હિંદુ જોવા આવે છે તે પહેલો જ ઉદ્ગાર કાઢે છે કે હિંદુ એ એક વિશાળ ધર્મકુટુંબ છે વાત સાચી છે, પણ એ સંપીર્ણ કુટુંબ નથી ધર્મા-ખર્ચ હિંદુ કુટુંબોમાં જેમ ભાઈ ભાઈઓ નોખાયે થતા નથી અને સવાહરસંપત્તી સહી પણ થકતા નથી, અખંડ વિખવાદ ચાલુ રાખે છે, તેમ જ હિંદુસ્તાનના ધર્મોનું પણ છે વખતે એમ હશે કે હિંદુ કુટુંબ જ્યારે આપણે સુધારી શકીશું અને પર-પર પ્રેમ અને આદરથી મુખમપથી રહેતા થીખીશું ત્યારે જ ધર્મનો સવાવ પણ ઉકેલાશે અને જ્યાં ધર્મના ક્ષેત્રમાં આજે કેવળ કોવાહલ સભળાય છે ત્યાં સમન્વયનું વિશ્વસમુદાય સંગીત ગગનમંડળને ભરી દેશે.

વાત એ છે કે રાજાઓ અને સરકારો મનુષ્યના બાહ્ય જીવન ઉપર જ અધિકાર ભોગવી શકે છે, અને તેથી જ એ દુન્યવી તત્ત્વ ઊભું કરી એ વાટે પોતાનો ઉદ્દેશ સાધી શકે છે, જ્યારે ધર્મની અપાર મૂળે આત્મિક રહી છે અંતરની અન્નર પોતાની મેલે બહાર પડે તે જ શુભ છે એમ ધર્મ જાણે છે રાજસત્તાના વાનારરસમાં ધર્મોનો જીવન કરતા માન્યતા ઉપર વધારે ભાર મુકવો ધાર્મિક જીવન ગમે તેવું હોય, ધાર્મિક માન્યતામાં સંમતિ હોય એટલે બલ એનું વાનાવજી ઊભું કરી આપણે ધાર્મિકતાને ગૂંજાવી નાખી. ધર્મનું સ્વસ્થ એના પાવનમાં, એના આચારમાં, અને ધર્મપરાયણ ચિત્તવૃત્તિમાં છે ઊલટું ધાર્મિક માન્યતામાંથી ધર્માભિમાન અને પરમત-અચલિતજીવતા ઉત્પન્ન થાય છે ધાર્મિક જીવનમાંથી ધર્મ-પરાયણતા ઉત્પન્ન થાય છે અને એમાંથી જ સર્વધર્મસમભાવ કેળવાય છે

મુચેપમા ધાર્મિક માન્યતામાં સર્વસમાનતા જાળવવા માટે ભાઈ પ્રયત્નો થયા અને ભાઈ ક્ષેત્રો ઊભા કરવામાં આવ્યા. આપણે ત્યાં માન્યતાઓની બાબતમાં છૂટ હતી, પણ આચારધર્મમાં આખા સમાજને યાત્રિક સકળમા પકડી રાખવામાં આવતો. પરિણામે બૌદ્ધિક સ્વતંત્રતા તો ખીલી, પણ બુદ્ધિ પ્રમાણે કર્મ કરવાની છૂટ ન હોવાથી—ચિંતાર પ્રમાણે આચાર કેળવેલો ન હોવાથી—બુદ્ધિનુ તેજ લીધું થયું, ધર્માધર્મની અને દ્રૌતદ્રૌતની ચર્ચા કેવળ ડિમેન્ટિંગ કલબ જેવી થઈ ગઈ ધર્મ હમેશાં પારમાર્થિક (Serious) વસ્તુ હોવી જોઈએ, જેવી માન્યતા એવું જીવન—એવું થઈ જાય ત્યારે જ બુદ્ધિ શુદ્ધ અને શુભ રહે છે અને આચાર માણસાઈભરેલો, અવિકૃત અને સંસ્કારસપન્ન થાય છે

Live what you believe એ જ મોટામાં મોટું ધર્મમૂત્ર અને જીવનમૂત્ર છે જેવો વિશ્વાસ તેવું આચરણ રાખો.

પણ ધાર્મિક આદર્શ પરમોચ્ચ કોટીએ પહોંચેલો હોવાથી એના આચરણમાં મોજા અને આક્રા એવા વર્ગો પડવાના, શાવક અને સાધુ, સંન્યાસી અને ગૃહસ્થ, શ્રામજી અને શ્રામધેર એવા ભેદો પેદા થયા પછી માન્યતાઓને બરાબર વળગી રહી અને આચરણની શિથિલતા દરગુજર કરી એવું વાતાવરણ આવવાનું જ. અને એમાં—આટલામાં—દોષો નથી આવતા પણ ઈજ્ઞામાં પ્રોટેસ્ટન્ટ વેપારીઓએ બીજું એક સૂત્ર શોધી કાઢ્યું. ધર્મ એ જીવનનું કેવળ એક અંગ છે. ધર્મને ઠંકાણે ધર્મ શોભે. વ્યવહારમાં બધે જ ધર્મને લઈ આવો તો વ્યવહારે બગડે અને ધર્મ બગડે, એમ કહી ધર્મને એમણે જીવનનું એક સચરસીવું બનાવી દીધું.

હવે લોકો એટલા દાવકા પણ રહ્યા નથી અને ધર્મનો ખ્યાલ પણ એટલો છીછરો રહ્યો નથી. ‘ધર્મ એટલે જીવન-સંસ્કરણ, જીવન-પરિવર્તન’ એટલું સમજઈ ગયું છે. હવે જે ધાર્મિકતા સાચવવી હોય તો ધર્મ ધર્મ વચ્ચેનો ઝઘડો છોડી દઈ તમામ ધર્મોમાં જે લોકો સાચા ધર્મનિષ્ઠ છે તેમણે ન્યાય તાત્ત્વિક ભેદો ભૂલી જઈ ક્રાદિક એકતા ઓળખી, માંહોમાંહે સંગઠન કરવું જોઈએ. દરેક ધર્મમાં ધર્મપરાયણ લોકો પણ હોય છે, અને ધર્માભિમાની લોકો પણ હોય છે. ધર્મપરાયણ લોકો ધાર્મિક જીવનમાં ઊંડે ઊતરે છે, પોતાની જાતને સુધારવા અખંડ મથે છે અને એ રીતે ધાર્મિકતાની સુવાસ ફેલાવે છે. પણ આજના જમાનામાં આગેવાની ભોગવે છે ધર્માભિમાની લોકો. એમને ધાર્મિક આચરણની તો પડી નથી હોતી. એમને તો ધર્મને નામે એક દુન્યવી સંગઠન જ ગોકવવાનું હોય છે એવા લોકો જ તે તે ધર્મના અનુયાયીઓને ઉરકેરી ધાર્મિક ઝઘડાઓ પેદા કરે છે અથવા ચલાવે છે.

અને જ્યારે ધર્મ ધર્મ વચ્ચેનો આવા ઝઘડાઓ ચાલે છે ત્યારે ધર્મશુદ્ધિનું કામ મોજું પડે જ છે. ધર્મસુધારક જે આત્મશુદ્ધિને અર્થ પોતાના સમાજના દોષો બોલી બતાવે તો ‘શત્રુ આગળ ઉઘાડા પડીશું’ એ બીકે એવંઓનો અવાજ ગૂંગાવાવી નાખવામાં આવે છે. બિન્ન ધર્મો લોકો એકબીજાના શત્રુ નથી, પણ સાચા શત્રુ તો અધર્મો એટલે કે ધર્મવિરોધી લોકો જ છે, એ વાત જનતાને સમજાવવી જોઈએ.

એ વાત આપણે સ્પષ્ટ જાણવી જોઈએ કે આજના સામાજિક જીવન માટે દરેક માણસને બધા ધર્મોનું જ્ઞાન—ઓછુંવતું પણ સમજાવપૂર્વક મેળવેવું જ્ઞાન—અત્યાવશ્યક છે; દરેક ધર્મની માન્યતાઓ થી છે; એનું સમાજચાલ શું છે, એને જીવનશિલ્પિ કેટલી મળી છે અને કઈ ઢબે મળી છે, એનું જ્ઞાન દરેક સંસ્કારી માણસને હોવું જોઈએ.

હું, મારું પોતાનું સાચવી બેસીશ બીજા સાથે મારો સંબંધ શો? એમ કહ્યું હવે પોસાયે નહીં. બધાનું સમજાય, બધાને મારું સમજાવીશ, બધાનું સહન કરીશ, મારાને સહન કરીશ, અને બધા સાથે ઓતપ્રોત મૃદીય, એ જ હવે ધર્મનો યુગધર્મ

છે હવે પત્રી બધાને એકબીજાનો પાન લાગવાનો છે અને છતાં દરેક પોતાનું સ્વાર્ત્ત્ર પક્ષ જાળવવાનો છે

હવે એક અત્યંત મહત્ત્વની વાત આપણે પ્રવચિત કરવી રહી—અત્યાર સુધી આપણે માનતા અને કરેલા આગા દીએ કે ‘દરેકને માટે એનો ધર્મ સારો બધા જ ધર્મો સારા છે, માટે જોઈ પોતાનો ધર્મ છોડે નહીં અને બીજાના ધર્મને વખોડે નહીં’ આટલે સુધી આ વાત નારી જ છે પણ આટલાથી હવે આપણુ પતે એમ નથી. સ્વધર્મનું સૂત્ર હવે એમન્ટી બતાવ છે ‘સર્વ ધર્મો ત્રાયે પરિચય કેળવી, એમને ઓળખી, એ વ્યવસ્થામાં દેખાઈ આવના મારા સ્વધર્મનું પાલન કરીશ,’ એ જ આજનો પૂર્ણ ધર્મ છે સર્વ ધર્મોના અધ્યયન પત્રી જ સ્વધર્મનું સ્વસ્થ પૂર્ણપણે નમજશે અને એમ કરીને જ બધા સાથે આપણે સુવેલસપથી રહી શકીશું

શ્રી રાજરાયણે એ તત્ત્વ ઓળખેનું હવે એમણે જોયું કે હિંદુસ્તાનમાં અમુખ્ય દેવદેવીઓ પૂજાય છે અહીંના લોકોની કદાચ ગણતરી થઈ તકે પણ દેવોની ન થઈ શકે, એટલે એમણે પાચ દેવોને મુખ્ય કૃપી બાકીના બધાને એ પાચના જ આવનારો બતાવી દીધા મહાદેવ, વિષ્ણુ, ગણપતિ, દેવી અને સૂર્ય એ પાચ દેવોને હિંદુ ધર્મના પ્રધાન દેવો તરીકે રજૂ કર્યા અને કલ્પ કે આમાથી જે દેવ તમારો ઈષ્ટ હોય તેની જ પૂજા કરો, પણ એની જાતપાગ બાનીના ચારને રાખવા જ જોઈએ અને એમનો, સાથે જ ઈષ્ટદેવની પૂજા થઈ શકે પૂજા જ્યાં થાય ત્યાં પચાસતનની જ થાય આમ કરીને એમણે બધા દેવો પરત્વેનો બનો વચ્ચેનો ઝઘડો થમાવી દીધો બધા જ ધર્મો સારા, બધા પ્રાણે સદ્ભાવ હોવો જોઈએ, બધાની ઉપાસના આપણે સમજી લઈએ, એમાં અમુક અથે ભાગ પણ લઈએ, પણ વગગી રહીએ પોતાના ધર્મને જ નેતાં બધા જ ધર્મો સાથા છે ત્યાં ધર્મનિર્ગને અવકાશ જ કયા રહે? બધા જ સાથા અને બધા જ અમુક અથે એમન્ટી અને અપૂર્ણ એ વાત સ્પાદવાદ અને સખતવાંગી ન્યા. સમજનારા જેનોએ તગત ઓળખવી જોઈએ સર્વ ધર્મોનું જ્ઞાન થાય ત્યાર જ સ્વધર્મનું સ્વસ્થ સમજાય ખરુ જોનાં જેટલા ધર્મો છે તેટલી જીવનપદ્ધતિઓ છે એ બધી પદ્ધતિઓ દ્વારા માણસને જીવનનું દર્શન થવું જોઈએ એજો જ બધા ધર્મની જરૂર છે કેવા છે કે સમકૃષ્ણ પરમહસે જુદે જુદે વખતે એ બધા ધર્મોની સાધના જીવી જોઈ, અને પત્રી તેઓ એ જ નિર્ણા ઉપર આવ્યા કે એ બધા રસ્તાઓ એક જ પ્રાપ્તવ્ય તરફ લઈ જાય છે

આવા સામાન્યકાર માટે બીજાક આંતરિક મોજલ રાજવાદ અને તપની જરૂર છે. આત્મા ઉપર વિશ્વાસ એ ધર્મમાંનો પાપો છે જેઓ આત્મામાં નથી માનતા તેમને ગીતાએ આશુરી સંપત્તિ તા. ૪૧ છે એટલે ખરુ જોનાં દેવી સપત્તિવાળા અને આશુરી સંપત્તિવાળા એવા બે જ વિભાગ માણસ-જાતમાં પડી શકે છે અને એ બે વચ્ચે માર્ગ તા. ૪૧ થઈ શકે દરેક માણસના

હૃદયમાં ઓછેવરતો દેવી અને આસુરી વૃત્તિઓ હોય છે, એટલે એ બે વચ્ચે સનાતન ઝઘડો ચાલે જ છે એ પુણ્યમાં જો આપણે જીતી શકતા તો સમાજમાં ધર્મ ધર્મ વચ્ચેનો ઝઘડો એની મેળે થમી જશે.

દરેક હૃદયમાં જ્યારે દેવી અને આસુરી સપાતિ વચ્ચે ઝઘડો ચાલે છે ત્યારે અનેક વાર પરવશ થયેલી દેવી વૃત્તિ બહારથી મદદની આશા રાખે છે, એમાંથી જ ઈશ્વરચરણની વૃત્તિ જન્મી છે સવધર્માન્ પરિત્યજ્ય એમ જ્યારે ભગવાને કહ્યું ત્યારે આર્ય ધર્મ, ઈસ્લામ, બૌદ્ધ કે જૈન ધર્મ, શીખ કે ખ્રિસ્તી ધર્મ, એવા ધર્મો ભગવાનની નજર આગળ ન હતા, જ્ઞાન ભક્તિ, કર્મ અને ઉપાસના એ માર્ગભેદનો પણ એમણે ઈશ્વરો કર્યો નહોતો, પણ દેશધર્મ અને કુલધર્મ, જાતિધર્મ અને વયોધર્મ, ગુણધર્મ અને શરીરધર્મ, કલાધર્મ અને આપદ્ધર્મ, એવા એવા તે વખતે ચર્ચાતા સંકુચિત અને એકાંગી ધર્મનો વિચાર કરી ભગવાને કહ્યું કે આ બધા ધર્મો છોડી દે, પૂરેપૂરા છોડી દે અને એક આત્મતત્ત્વને ધરણુ જા' ત્યાર પછી જ સ્વધર્મ અને સ્વધર્મનું સહસ્ય ખુન્નું થશે અને રસ્તો જડશે.

૪

ધર્મોનો ધર્મ

(સર્વધર્મપરિપદ)

સર્વધર્મપરિપદનો ખ્યાલ હિંદુસ્તાનમાં પરિચિત કરવાનું માન સ્વામી વિવેકાનંદને ઘટે છે તેમણે જ જગતને સમજાવ્યું કે જે સર્વધર્મપરિપદમાં હિંદુ ધર્મનું સમાન ભાગીદાર તરીકે પ્રતિનિધિત્વ ન હોય, તે પરિપદ અધૂરી જ ગણાય છે સ ૧૮૯૩માં હિંદુસ્તાનના શિક્ષિત વર્ગને લાગ્યું કે જગતમાં હિંદુ ધર્મની યોજના પુરવાર થઈ છે, અને તે દિવસથી સ્વામી વિવેકાનંદનું નામ આપણે માટે ધરગથ્ય થઈ બની ગયો છું તે વખતે નાનો હતો, પણ તે સમયસાર ચર્ચાતા માગ મોટા ભાઈઓનો જવાબ ઉત્તર આપ્યો અને હિંદુ ધર્મના ભવિષ્ય માટેની તેમની ભેગુમાર આશાઓ મને બરાબર યાદ આવે છે સ્વામી વિવેકાનંદના વ્યાખ્યાનોનો ટૂંક સમયમાં જ મારી માનુભાષા મરાઠીમાં અનુવાદ થયો, અને લોકો તે વ્યાખ્યાનોને ઈંગ્લેન્ડથી પૂર્વક વાંચવા લાગ્યા માત્ર વિષયની દૃષ્ટિએ તો તે વ્યાખ્યાનોમાં વેદાંત જાણનાર વર્ગ માટે કશું નવીન નહોતું પરંતુ તેમાંનો દરેક શબ્દ પ્રાપ્તપૂર્ણ તથા આશા અને આત્મવિશ્વાસથી ભરપૂર હતો સ્વામીજીએ હિંદુ ધર્મની કરેલી

* તા ૩-૩-૧૯૭૫ રોજ કલકત્તામાં મળેલી સર્વધર્મ પરિપદ (પાનિયન્ટ એન્ડ રિલિજિયન) પ્રસંગે આપેલા અંગ્રેજી વ્યાખ્યાન 'I look before religions' નો અનુવાદ

સ્વસ્થાનની અપૂર્વતા તેના અર્થાર્થ દૃષ્ટિનિર્મા, તેમ જ આધુનિક યુગના સામાજિક અને કેળવણી વિષય- પ્રશ્નોના ઉદ્ભવ માટે તેમના વેદાન્તના નિહાળોના કરેલા ઉપદેશો આ રહેલી હતી. હું જોય જોય ઉમંગમાં વળતા ગયો તેમ તેમ તેમના ઉપદેશનું મનન પણ માટે મન વધનું નાનું અને હું શ્વામીજીને હિંદી સંસ્કૃતિનો પદાવલોકને નવરા લાગ્યો.

શ્વામીજીએ 'મારા ગુરુ' એ મથાળા નીચે ગુરુ મહાશય સમઘટ્ટ પરમહમને અર્પેલી શાસ્ત્રાર્થ માન્ય હાથમાં થોડા વર્ષ બાદ અવાનક આવી પડી, અને તેની મારા ઉપર અત્યુત અસર થઈ તે નાના જીવનચરિત્ર દ્વારા શ્વામીજીએ મને આધ્યાત્મિક જીવનની વાસ્તવિકતા અને મહત્તામાં શબ્દો રાખતો હતો મૂક્યો અગ્રેજી અને સંસ્કૃત ભાષાના જ્ઞાનના છાંટા વિનાના એ- અભણ માણસ શ્વામી વિવેકાનંદ જેવા દ્વિમુક અને તે-ત્વરી પ્રભાવાના મનુષ્યમાં શિષ્યભાવ કેવી રીતે પ્રેરે શકે તે જો મારી સમજમાં જ ન આવી શક્ય પરંતુ હું તો અગાઉથી જ શ્વામીજીની મરમુન્ધ હતી ગયો હોઈ, તે જો મઈ લખતા તેમાં આત્મિક શબ્દો રાખતો તે ટૂંક જીવનચરિત્રે મારા માનસિક દૃષ્ટિકોણમાં કમિત કરી મૂકી કોલેજ જીવનની વડજાનના દૃષ્ટિએ મને પ્રાપ્ત થયેલી સદાયવૃત્તિ અને તર્કવૃત્તિમાં ભારે શોભ મથી ગયો અને આધ્યાત્મિક જીવનનું જે દર્શન હું ઘણા દિવસથી ખોઈ જોઈ હતો, તે મને પાછું મળ્યું તે જીવનચરિત્રનું વાચન માર માટે નવા જન્મરૂપ થઈ પડ્યું એમ કહું તો તેમાં કશી અનિશ્ચયોક્તિ નથી.

મને સમજાયું કે હિંદુસ્તાનની સાચી આવશ્યકતા તો એવા એક કેળવણીકાર અને સમાજસેવકની હતી કે જે વેદાન્તના મૂર્તિમત પ્રાચીન ધ્યેય સમાન એક સાચા ધાર્મિક પુરુષના જીવન અનુભવનો લોકોને નવમરથી અર્થ કરી બતાવે વિવેકાનંદને લાગ્યું કે, તેમને જે ભારતના લોકોના કાન સુરી પહોંચવું હોય તો તેમણે દૂર દૂર આવેલા અમેરિકાની ઉચ્ચ ભૂમિ ઉપર પડોચનું જોઈએ એટલે જન્મતના ધર્મોની પરિપક્વતા હિંદુ ધર્મના સ્વનિર્મિત પ્રતિનિધિ થઈને તમલ પોતાનો તે અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યા.

આજે હું આ તા.દર્મપરિષદમાં સમઘટ્ટ વિવેકાનંદની અભિન્નમૂર્તિને મારી ભવિ નિર્મિત કરવા આવ્યો છું, અને હું આ લખું છું ત્યા જ એક ત્રિમૂર્તિના ત્રીજા અંગરૂપ ભગિની નિવેદિતા મને શબ્દ આવે છે તેમનું 'Web of Indian Life' પુસ્તક, 'The Master as I saw him' એ કાલિવિત્રમાં તેમણે દોરેલી અદ્ભુત જીવન ખા, 'The Footfalls of Indian History' અને તેમના વિવિધ નિબંધો મારે માટે યુનિવર્સિટી કેળવણીરૂપ થઈ પડ્યા છે, અરે, મારે તો એમ કહેવું જોઈએ કે, તેમના લખાણો, મ મેળવેલી યુનિવર્સિટીની કેળવણીની આમી સુગન્ધાશ થઈ પડ્યા છે સમઘટ્ટ, વિવેકાનંદ અને નિવેદિતા મળીને એક જ અખંડ પ્રવાહ બને છે તેઓ પુણી ઉપર આધ્યાત્મિકતાના આવશ્યકરૂપ છે, એક જ બીજાના વિશાળ વર્ણવરૂપે ઉદ્ભવ અને વિસ્તારરૂપ છે.

આર્થી આગત, મારી સ્મૃતિ, તુ જ્યારે ૧૯૧૧માં રામકૃષ્ણ પરિવારની યાત્રાએ
 ૥ આવ્યો હતો ત્યારે તે કુટુંબની બીજી વ્યક્તિઓ તરફ પાછી વળે છે—
 કીર્તિ, માસ્ટર મહાશય, સ્વામી બ્રહ્માનંદ અને રામકૃષ્ણ મિશન સ્થાપનાના
 ૭ મહારાજના બીજા ગુરુભાઈઓનું આગવત મંડળ ત્યાં સૌથી પ્રથમ
 નિહાસી મને મળ્યા તે સ્વામી પ્રેમાનંદ હતા તે વખતે તે બેલુદ મંડળ અધ્યક્ષ
 તે મારા વ્યક્ત અને મૂક નેરક હતા તે અંગ્રેજી બહુ થોડું જાણતા
 હિંદી કઠાવ જાણતા જ નહોતા તેમની પાસેથી જવાબ કઠાવવો બહુ
 ૧ કામ હતું જ્યારે મેં તેમને ગુરુમહારાજ વિષે પૂછ્યું ત્યારે તે માત્ર
 ની દશામાં રહી ગયા અને મૂક થઈ ગયા પરંતુ તેમની તે આસુભરીની
 જે જ મને લેખની કરતા પણ વધારે અસરકારક જવાબ આપી દીધો એક
 પ્રસંગે મેં તેમને બનારસમાં બગાળી ભાષામાં વ્યાખ્યાન આપતા સાંભળ્યા
 અને બાંધ ઉપર તે એક પ્રાણપૂર્ણ વ્યાખ્યાન હતું

તે વખતે તેમ જ ત્યાર બાદ મેં બ્રહ્માનંદ, તુરીયાનંદ, શિવાનંદ, કલ્યાણનંદ
 નિશ્યાનંદ સ્વામીઓ પાસેથી જે બધું મેળવ્યું તેનું સવિસ્તર વર્ણન કરવાનું આ
 ત નથી સ્વામી સારદાનંદનાં તો મેં માત્ર દર્શન જ કર્યાં હતાં રામકૃષ્ણ મિશન
 ની ઉપયોગિતા અને સેવામાં પ્રગતિ કરે તે માટે તે ખેતીના પ્રયત્ન કર્યે
 ૧ હતા, પરંતુ મારે નીચી વધુ પરિચય તો માસ્ટર મહાશય સાથે હતો તેમણે
 ૧ પ્રત્યે ગુરુની વિવેકદૃષ્ટિયુક્ત પિતાનું વાત્સલ્ય છટકી રેલાવ્યું

પછીની જુવાન પેઢીમાંથી પૂર્વાનંદ અને માધવાનંદ તો હિમાલયની તળેટીના
 ઝાંગળ દરમ્યાન માગ પહોંચીઓ જ હતા એટલે આજે આ મહાન સંસ્થામાં
 એક બહારના માધ્યમ તરીકે નથી આવતો ગૃહસ્થ દશામાં રહેવા બધું તરીકેના
 મૂલ્યપણા છતાં, તમે મને કહેવા દો તો હું તમારામાના જ એક તરીકે આર્થી
 ૧ થો છું

*

*

*

અત્યારે આપણને કઈ વસ્તુએ આર્થી એક સ્વજન એકનિત કર્યા છે?
 ને એમ લાગે છે કે તે વસ્તુ બીજી જોઈ નહીં પણ, વિશ્વની પાછળ રહેલી તથા
 ૧ હાલ પ્રેમશક્તિની વાસ્તવિકતાનો અનુભવ કરવા ખાતર શક્ય તેટલી સર્વ પ્રકારની
 ૧ ધનાઓમાં નિર્ભરપણે વિચરનારા એક આધ્યાત્મિક કોનભસના અનુભવની
 ૧ ન્યતા, તીવ્રતા અને સર્વમેગ્નહિતા છે આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં પ્રયોગ કરનારા
 ૧ રામકૃષ્ણ જેવા મહાન પ્રયોગચીર આગળ ન્યૂટન, ફોર્ડ, એડિસન, જીન્સ અને
 ૧ ઇમન ઈત્યાદિ તો માત્ર બાળક જેવા છે આધ્યાત્મિક પ્રયોગચીરોને તો
 ૧ રોતાની જાત ઉપર પ્રયોગો કરવા પડે છે, સંશય અને નિરાશાના ગાળા વિતાવવા
 ૧ પડે છે અને પોતાના લક્ષ્યે પહોંચ્યા પછી પણ તેમને પોતે મેળવેલા પરિણામોની
 ૧ સ્તી ફરીને ખાતરી કર્યા કરવી પડે છે હિંદુસ્તાનને તેની આજની પ્રતિજ્ઞાના

સ્થાન ઉપર સ્થાપિત કરનારા બ્રહ્મજ્ઞાનીઓની અખડ તારમાશમાં સમકૃષ્ણ પ્રથમ કોનેના તેજસ્વી તારા રૂપ હતા. સમકૃષ્ણ પરમહત્તની ત્યાગનાની વિશિષ્ટતા એ વસ્તુમાં સ્ત્રી હતી કે તેમણે જુદા જુદા ધર્મોએ બતાવેલી સાધનાઓ આવરી જોઈ હતી, દેખી કરીને દરેક માર્ગનું અનિમ રહસ્ય પોતે અનુભવથી પામી શકે અને એ જ માર્ગથી તે દૃઢ પ્રતીતિપૂર્વક ક્ષતી શકતા હતા કે બધા ધર્મો એક જ સ્થાને પહોંચ્યા છે તેમને માટે એ વસ્તુ તર્કનો વિષય નહોતી, પણ તેમણે તો તે વસ્તુનો ન્યાયાન્કાર કરી જોયા હતાં આ કારણે જ તે આ મુજબ માર્ગચર્ચક થઈ પડ્યા છે તેમના એ અનુભવનો બૌદ્ધિક ભૂમિકા ઉપર હળવો હળવો પણ મૃદુ પડ્યો પાડવા આજે આપણે પ્રયત્ન કરી રહ્યા છીએ.

સમકૃષ્ણ પરમહત્તે હિંદુસ્તાનના બધા મુખ્ય ધર્મોનો નાચો અભ્યાસ કરવાની અગત્ય પ્રત્યક્ષ મિશ્ર કરી બતાવી જાતની વિવિધ પ્રજાઓ જે એકબીજા વચ્ચેની નેત્રલમજ દૂર કરવાનો અને મેળપૂર્વક જીવવાનો કોઈ માર્ગ નહીં વિચારી શકે તો તેમની વચ્ચે દારુણ ક્ષતિ લગભગ અનિવાર્ય થતો જાય છે આ જાતની પરિપદો જે માત્ર બૌદ્ધિક સેત્રમાં જ કામ કયા કરવાનું હોય છે, તો એ વસ્તુ પાર પાડી શકે તેમ છે ધર્મ એ અનુભવની વસ્તુ છે તેને પ્રમ અને શ્રદ્ધા વડે જ પામી શકાય. વ્યવહારિક આદર્શવાદ જ બધી પ્રજાઓ વચ્ચે તથા તેમણે વિજ્ઞાપેલા જીવનમાર્ગો વચ્ચે મેળ સ્થાપવાનો માર્ગ બતાવી શકે.

બધા ધર્મો તથા તેમણે બતાવેલા જાતના પ્રશ્નોના ઉકેલનો અભ્યાસ હવે કેવળ સંસ્કૃતિના વિદ્વાન અભ્યાસકોનો વિવાસ માત્ર રહ્યો નથી તે તો હવે વધુ ને વધુ, સુસંગઠિત જ્ઞાનાત્મિક જીવનની પ્રાયમિક આવશ્યકતારૂપ બનતો જાય છે માત્ર તે અભ્યાસને માનસિક નિર્વિહારરૂપ બની જવા ન દેવો જોઈએ તેણે જીવનરૂપથી બન્યું જોઈએ તથા મોગ્ય ઉકેલો જાવવા માટે પ્રયોગો પણ કરવા જોઈએ લોકો સેવાના ભાવથી જ એકત્ર થઈ શકે તથા દિલનો મેલ સાધી શકે બુદ્ધિ બહુ તો અન્યોન્ય સમજ વધારી શકે, કે પ્રથમથી જ તેમની વચ્ચે જે સદ્ભાવ હોય તો તેને કઈક અંશે ટેકો આપી શકે પરંતુ હૃદયોને એકસાથે બાંધનાર અને આપણ સૌને એક માનવજાતિમાં એકત્રિત કરનાર વસ્તુ તો સેવા જ હોઈ શકે સ્વાર્થત્યાગ અને સ્વાર્થવની હદે જઈ શકે તેવી સેવા જ એવી વસ્તુ છે કે જે સર્વત્ર સુમેળ સ્થાપી શકે અને આપણ એક કુટુંબ બનાવી શકે જુદાં જુદાં મનુષ્યો આ કિયાને કઈક અંશે મદદ કરી શકે ખરા, પરંતુ સંગઠન એ આત્માનું નાશન નથી પૃથ્વી ઉપરના સર્વ સંગઠનો પાંચિવ જ છે અને એ રીતે તેઓ ઘણી વાર આધ્યાત્મિકતાના વિકાસમાં વિઘ્નકર્તા થઈ પડે છે ઘણી વાર તો જે પરિણામો લાવવાનું તેમના સ્વભાવમાં જ હોતું નથી તે પરિણામોની આશા તે મંજૂરનો પાસેથી રાખીને આપણે તેમની ઉપયોગિતાનો નાશ કરીએ છીએ સાચા સેવકો તો એકબીજાને સ્વાભાવિક રીતે જ ઓળખી શકે છે, અને પોતે સ્વતંત્ર

રહીને જ એકબીજાને મદદ કરે છે આપણે સર્વ ધર્મોનું વ્યવસ્થિત ફેરેશન નથી બનાવવું પરંતુ એક જ ક્ષેત્રમાં કાર્ય કરતા આત્માઓનો સાહજિક અને સ્વતંત્ર સહકાર મેળવવો છે જગતના મોટા ધર્મો આજે એકબીજાના હરીફ થઈ પડ્યા છે તેનું કારણ તેમના સિદ્ધાંતોમા તફાવત છે, એ નથી, પણ તે દરેકની પાછળ તેમને નિયંત્રિત કરનાર મોટું સંગઠન હોય છે, એ છે એ દુ ખદાયક સ્થિતિથી આપણે સારી પેઠે વાકેફ છીએ

સંગઠન અને સ્વોત્કર્ષનો સિદ્ધાંત કાયદાકાનૂન અને બજબજરીના સિદ્ધાંતનો વફાદાર મિત્ર બની ગયો છે તેનાથી અધ અને દુ ખપૂર્ણ માનવપ્રવૃત્તિનું ક્ષેત્ર વિસ્તારવામાં મદદ મળે છે એટલું જ સખ્યાનું બળ, સંગઠનની વિશાળતા અને સત્તાની કંદ્રિતતાએ માણસોમાથી ન્યાય અને ભલાઈના સ્વાભાવિક સામર્થ્યમાની શ્રદ્ધાને દૂર કરી છે સખ્યા, સંગઠન અને કંદ્રિત સત્તા એ ત્રણ જીવંત દેવતાઓને જ આજે માનવજાત પોતાની ભક્તિ આપી રહી છે પ્રચલિત ધર્મો તો આપસ આપસમાં જ લડ્યા કરે છે, જ્યાર બીજી બાજુ વ્યવહારમા તો તેઓ આ મુગની ઉપર જણાવેલ ત્રિમૂર્તિને જ શરમભરેલી રીતે તાબે થતા હોય છે

આપણા જીવનમા જોવા મળતો એક નાનો પ્રસંગ હું અહીં રજૂ કરું તો તમે કમા આપશો સિલોનમા કેન્ડીના વિહારમાં હું એક બૌદ્ધ સાધુ સાથે બૌદ્ધ ધર્મના સિદ્ધાંતોની ચર્ચા કરતો હતો તે સાધુ તેની વિદ્વત્તા અને ધર્મનિષ્ઠા માટે જાણીતો હતો બૌદ્ધ ધર્મ પ્રત્યેનો મારો પક્ષપાત તેને બહુ ગમ્યો અને તેણે મને સીધો પ્રશ્ન પૂછ્યો “તો પછી તમે બૌદ્ધ કેમ નથી બન્યા?” તેનું નિજા લગભગ જોઈ હું ખુશ થયો, અને તેથી તેને મેં રમૂજમાં પૂછ્યું, “હું જો ‘બુદ્ધ’ અને ‘ધર્મ’ને સ્વીકારું પણ ‘સંઘ’નો સ્વીકાર કરવાની ના પાડું, તો તમે મને બૌદ્ધ કીસા આપશો?”

તેણે કહ્યું કે તે કદી ન બની શકે મારો પ્રસ્તાવ કબૂલ રાખે એવો તે શાસ્ત્રવિમુખ લોભી નાસ્તિક ન હતો તેણે તરત જ અનેક શાસ્ત્રવાક્યો ટાંકી બતાવ્યાં અને જણાવ્યું કે એ ત્રણે રત્નોનો એકસાથે સ્વીકાર કરવામાં ન આવે તો નિર્વાણ સભવી થકનું નથી

સપ્રદાય જેવા સંગઠનની ઉપયોગિતા પ્રત્યે હું દુર્ભાગ નથી કરતો સંપ્રદાય લોકોમાં એવી શિસ્ત જમાવી શકે છે કે જેના વડે જ કોઈ પણ સિદ્ધાંત જીવંત ધર્મમા રૂપાંતર પામે છે પરંતુ સંપ્રદાયે તો ગાંડની છાંદ જેવા રહેવું જોઈએ, કે જે અંદરના ગભરે રક્ષણ આપે છે એટલું જ નહીં પણ ગાંડો પૂરપૂરો વિકાસ થાય તે માટે દર શિયાળામાં જાને ફાટી પાડે જાય છે પરંતુ દુર્ભાગ્યે માણસની બાજતમાં એવું બને છે કે તેનાં સંગઠનો ટૂંક સમયમાં તેનો જ આત્મા ગૂંજવાન નાસે થઈ પડે છે, જીવનરસને છૂંચી વહેતો અગ્રાવનાસ બની જાય છે

મને હમેશા લાગતું છે કે સતનું વિગેધી અસત નથી, પણ સત્તા છે. અસતને તો હમેશા સતને નમતા રહેતું પડે છે કારણ કે તેનું બધું સામર્થ્ય સતના જ યોગમાંથી પ્રાપ્ત થયેલું હોય છે. સતનું સાચું વિગેધી તત્ત્વ તો સત્તા છે, કે જે સતનું રક્ષણ કરવા કે તેને અમલમાં મૂકવા પ્રત્યક્ષ થયું હોય છે ત્યારે પણ હમેશાં સતને ગૂંચાવવા, છોળી પાડવા કે નબળું કરવામાં જ પરિણમે છે જગતના ધર્મોએ મધ્યયુગી રાજસત્તાઓના નમૂના પ્રમાણે પોતાનું સંગઠન જમાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને માની લીધું કે સત્યને જે સત્તાનું પીડન હોય તો તે જલદી પ્રવારમાં આવી શકે નાસ્તિકતા પણ આનાથી વધુ ભૂંડ કે નુકસાન કરી શકે એમ હું માનતો નથી જેમ ઈશ્વરને અને ધનસાપત્તિને એકસાથે પૂજી ન શકાય, તેમ સત્ય અને સત્તાને ભેગાં પૂજી જ ન શકાય, નિવાય કે તે બધું સત્યનું જ આત્મિક બળ હોય તેથી ધર્મોએ સત્તાની જે દૃષ્ટિ અને વિચારસરણી પોતાની આજપાસ ઊભી કરી દીધી છે, તેમાંથી નીકળી જવાનો તેમણે પ્રયત્ન કરવો જ જોઈએ અલિપ્ત એ ગત્યનું જ વિશિષ્ટ પાત્ર છે ખૂબ ઊંડે ઊતરીને તપાસીએ તો ધર્મમાત્રનું હાર્દ સત્ય અને અલિપ્ત પ્રત્યે ઓકાતિક ભક્તિમાં જ રહેલું છે આચરણ કવિ 'એ ઈ' યોગ્ય થાકેલા કહે છે તેમ સત્ય પોતે જ પોતાનું ઉચિત બળ છે.

બધા ધર્મો વચ્ચેના તમામ ઝગઝગાટ મૂળમાં એ મહાન સત્યનો અસ્વીકાર જ રહેલો છે. ધર્મો પોતાના સત્યથી વિમુખ બની એમ માનવા લાગ્યા છે કે તેમનું સંગઠન, તેમનું મધ્યાન, દૂકમાં કહીએ તો તેમની સત્તા, એ જ વસ્તુ તાબે તેમનું સત્ય છે નહીં તો પોતાના સંપ્રદાયના માણસોની સખ્યા વધારવા માટે આટલી ઈતેજરી હોઈ શકે ખરી? કે ટોળામધ લોકોનું ધર્મોત્તર કરવાનો અભિમાનમયો દાવો સખવી શકે ખરી? સાચામાં સાચું એકમાત્ર ધર્મોત્તર તો અત્યંતમાથી સત્યમાં, અધિકારમાંથી જ્યોતિમાં બૂરામાંથી ભલામાં, કે અન્યાયમાંથી ન્યાયમાં હોઈ શકે અને એ ધર્મોત્તર તો જગતના બધા ધર્મોના અનુયાયીઓમાં આવવાનું બાકી છે.

દરેક ધર્મના જે અગ હોય છે એમ તો તેના સિદ્ધાંતો એટલે કે સત્ય અને બીજા તેનો આચારવિધિ એટલે કે સાધના અને હિંદુ ધર્મની બલિહારી છે કે તેણે આ વસ્તુ શરૂઆતથી જ જોઈ લીધી તેણે વળી એ પણ જોઈ લીધું કે તે બેમાંથી આચારવિધિને જ તંત્રબદ્ધ કરી શકાય નહીં કે સિદ્ધાંતભાગને તેથી તેણે મામસના વિચારો, કૃત્તનાઓ અને ધ્યેયોને પૂરપૂરા મુખ રહેવા દીધા એ કારણે જ આપણને હિંદુ ધર્મમાં ઊંચામાં ઊંચી વેદાંતની ફિલસૂફી તથા વિવિધ દર્શનોની સમૃદ્ધિ જોવા મળે છે પરંતુ કેવળ બૌદ્ધિક શોધ આપણને કદી સંતુષ્ટ ન કરી શકે તેથી આપણે જીવનના અખતરાઓ કર્યા અને પરિણામે પોતપોતાના નિશ્ચિત જીવનમાર્ગો અને અચળ આચારવિધિઓવાળા અસંખ્ય સંપ્રદાયો ઊભા થયા આ આચારવિધિઓ જ માણસની સાંપ્રદાયિક માન્યતાઓને વાસ્તવિક રૂપ

આપે છે; પરંતુ પાછળથી આપણા લોકોની બુદ્ધિશક્તિ અને પ્રાણશક્તિ ઉપર કોઈ વિચિત્ર નિષ્ક્રિયતા છવાઈ ગઈ અને તેઓએ પોતાના સિદ્ધાંતો બદલાયા છતાં આચારવિધિ બદલતા જવાનું છોડી દીધું કદાચ સત્તાએ સંન્યસે પદભ્રષ્ટ કર્યું અને નાથે સાથે ધર્મને પણ સત્ત્વભ્રષ્ટ કર્યો.

પરમતત્ત્વની કલ્પનાની બાનતમાં અદ્વૈતી અને દ્વૈતી વચ્ચે જે મુદ્દા જોડાયાં અંતરે છે પરંતુ તેમનું જીવન તપાસ્યો તો તમને તેમના આચારમાં કયો તફાવત માન્ય નહીં પડે દ્વૈતી કદાચ અદ્વૈતી બની જાય તોપણ તે પ્રમાણે તેના જીવન તરફના દૃષ્ટિબિંદુમાં કે તેના આચારવિચારવિધિમાં કયો ફેરફાર નહીં થાય આપણા કિલ્લસુદ્ધોએ જીવનમાં વ્યાવહારિક અને પારમાર્થિક એવો સંગવડભર્યો ભેદ શોધી કાઢ્યો છે અને તેથી જ્યારે સ્વામી વિવેકાનંદ આગળ પંડિતો પોતાની અકર્તવ્ય શીલતાના બચાવમાં આ ભેદ રજૂ કરતા જ્યારે સ્વામીજી પોતાની ધીરજ ગુમાવી બેસતા અને ખૂબ વિચાર્યું જતા.

દરેક દર્શનને પોતાને અનુરૂપ સ્મૃતિ ધોષી જોઈએ પરંતુ જેનો પાસેથી તેમના અંકિત્તા અને અનેકાન્તવાદને અનુરૂપ સ્મૃતિ મળતી નથી એમની ‘ઝહંન્નીતિ’ એ સામાન્ય કોટીનું પુસ્તક છે વેદાંતીઓએ તો નિષ્કુરતાથી તર્કશુદ્ધ સ્મૃતિ વિચારી કાઢી, પણ તે અનુસાર જીવવાનું ચિંતિતો અથવા સંન્યાસીઓ માટે અનામત રાખવામાં આવ્યું અદ્વૈતવાદ સ્વીકારનારા ગૃહસ્થી વેદાંતીએ તો પોતાના જીવનવિધિમાં કયો ફેરફાર નથી કર્યો આને કારણે દર્શનોની આખી ચર્ચા ચર્ચાપરિપદની નરી જીભાજોડી જેવી બની જાય છે.

જૂના જમાનાના બાળકારોએ જુદાં જુદાં દર્શનોની તર્કશુદ્ધતા અને તેઓમા ગભિન રહેલી સૈદ્ધાંતિક માન્યતાઓની એકવાક્યતા પ્રગટ કરી આપી છે પરંતુ હવે જુદા દાર્શનિક સિદ્ધાંતો અને વિવિધ સાપ્રદાયિક માન્યતાઓમાંથી ફક્ત થના સામાજિક આચારો બતાવી આપવાનો વખત અર્વાચીન વિચારકો માટે ક્યારનો આવી પહોંચ્યો છે આ નવી દૃષ્ટિથી આપણાં અસ્તિક તેમ જ નાસ્તિક દર્શનોનો અભ્યાસ કરવામાં આવે તો તેમાંથી નવો તેમ જ ઉપયોગી અર્થ નીકળશે અને આપણો સમાજ પુનરુજ્જીવિત થશે.

જેન અને શીખ ધર્મ ગ્રાથેનો હિંદુ ધર્મ, બૌદ્ધ ધર્મ, જરથોસ્ત્રી ધર્મ, યહૂદી ધર્મ, ખ્રિસ્તી ધર્મ અને ઈસ્લામ આ બધાનો તેમ જ બીજા બધા ધર્મોનો સામાજિક દૃષ્ટિબિંદુથી અભ્યાસ કરવામાં આવે તો જે પ્રશ્નો આજના માનવસમાજને પજવી રહ્યા છે, તેમનો ઉકેલ જરૂર મળી આવે.

એ પ્રશ્નો કયા છે?

મેં ધર્માતરના પ્રશ્ન વિષે અગાઉ ઉલ્લેખ કર્યો જ છે, પરંતુ એ ધર્માતર તે એક ધર્મમાંથી બીજા ધર્મનું નહીં, પણ અસતમાંથી સતનું, અન્યાયમાંથી ન્યાયનું એ ધર્માતર આપણે સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય સ્ત્રોતોમાં પ્રવર્તાવ્યું

છે? એ બધા સત્રોમાં આજે જે વિખવાદ મની રહ્યો છે, તેનું કારણ તે સત્રોમાં વ્યાપી રહેલી ન્યાયગુણનો ન તર અભાવ છે ઈશુ ખ્રિસ્તે એમ ક્યું કહેવાય છે કે સજનું છે તે સજને આપો, અને ઈશ્વરનું છે તે ઈશ્વરને આપો એક હિંદુ શાસ્ત્રવચન તો ત્રીપું ન કહી દે છે કે, સત્ય વચનના પછી તો નરકમાં ન જવું પડે છે જે માણસ સજ થઈ બીજાઓનાં જીવન નિયંત્રિત કરવાના પ્રયત્ન કરે છે તે નરકમાં જાય છે, તત્કાલે જોઈ ભરી કાંઠેલી સજની તિજોરીમાંથી દાન તરીકે મેળવેલું બધું ધન અપવિત્ર છે તથા કોઈ પણ ધર્માત્મા પુરુષ તેનો સ્વોગ્રહ કરી ભ્રષ્ટ થયા વિના ન રહે

તો પછી જગતની આર્થિક પરિસ્થિતિની બાબતમાં આ સર્વધર્મ પરિવદનો શા નિર્દાષ છે?

માનવ શાનિસ્થાપક વચવાળા સર્વ પ્રકારનાં મુશ્કેલી નામે હાલ સુધી જિન-અનરકારક એવી વિચવાદી વચાવી રહ્યો છે, અને બીજી બાજુ સર્વત્ર લશ્કરી સન્નિધિ પૂરપાટ વધારવામાં ન આવે છે આ નિર્ધાર પરિવદ પોતાના અવાજને બંધે અસરકારક ન બનાવી શકે, પણ તેણે એવું જાહેર નો કરવું ન જોઈએ કે પુણ્ય એ વાત યોગ્યપદ્ધતિથી જગદ્વ્યાપી રોગના વખતોવખત થતા ઊંચલા રૂપ છે, અને એ સગ પાતે નૈતિક જીવનધોરણને ભોગે સાધવામાં આવેલા ખર્ચાત ભૌતિક જીવનને આભારી છે આપણે જાણ ક્યું જોઈએ કે ઈશ્વર અને મનુષ્યમાં શા સખનાગચાએ આ બંને જીવનધોરણોને નવેસર તપાસવા જોઈએ તમાજના મા ૩૩ થયેલા ચીકતદાનાર, અનિચાર અને નમાજતલના આદ્યો સામે અર્ચક પડનાર ઉત્તરવામાં આવે છે પ્રાચીન વ્યવસ્થાનો બચાવ આપણે આખવાકયથી કે શાસ્ત્રોના અર્થ કાઢી બતાવીને કરવા જઈશું તો ત હવે મમમા આવે તેમ નથી સામાજિક આદર્શની નવી વ્યાખ્યા દ્વારા ધાર્મિક આદ્યોને લોભના મનમાં નજર કરવા જોઈએ આ બાબતમાં પણ સંગઠિત વિચાર અને સંગઠિત સંક પ વડે મદદ કરી શકે કામવાસના, કે જે વિવાહનો અને તેથી સામાજિક જીવનનો ખામ પારો છે, ભાવનાઓના ચક્રનું એક ગ્રજાથી અગ છે, તેમ ન આધ્યાત્મિક શક્તિ નિપજવવા માટની ખાન સામગ્રી પણ થઈ શક છે, તેનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે તેમ ભૌતિક દૃષ્ટિનિષ્ઠી નહીં, પણ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિનિષ્ઠી અભ્યાસ કરવો જોઈએ અને તેને વિષે જવાબદાર અખતસ કરવા જોઈએ આજના ભૌતિક તથા જિનજવાબદાર વચલ તરફ આપણે ઉદાસીન રહી શકીએ નહીં

જાતના વિવિધ ધર્મો આ રીતે એકમ મળે તેમાંથી બીજુ પરિણામ એ નીપજવું જોઈએ કે લગભગ બધા ધર્મોમાં—અરે જુદતા વિનાના હોવાનો દાવો કરનાર વિજાનના ધર્મમાં પણ—જે અનિમતા અને સત્યના ઈજરદાર હોવાની ભાવના પ્રવર્તે છે, તેમાં પડદો થાત આ પરિવદના પ્રયત્નોના પરિણામે બધા ધર્મોમાં ઉદારતાની ભાવના વ્યાપવી જોઈએ, જેમ ધર્મશાસ્ત્રને કારણે કાનૂનપદ્ધતિઓ

ઉદાર બની છે તેમ આ કામ ખ્રિસ્તી પાદરીઓ કે બુદ્ધિવાદી મંડળો ઉપર ન
છોડી દેવું જોઈએ

ધાર્મિક જીવનની કપતાની બાબતમાં પણ આપણી પરિષદ એક આગળ
પગનું ભરી શકે તો કેવું સારું! મનુષ્યજાતની ધીરજથી સેવા કરનારા લાખો
પાવિત્ર પશુઓ પણ આ મહાન પરિષદના ઠરાવો તરફ આશ્ચર્યથી કાન માંડી
રહ્યાં છે એનું તુ કંપી શકુ છું જો ધર્મનો અર્થ પ્રેમ, દયાળુતા અને કૃતજ્ઞતા,
બંધુભાવ તથા પ્રાણીમાત્ર કે જેમના અન્નોન્યાયાગપથી એક સમગ્ર જીવન બને
છે તે સર્વ પ્રત્યે કુટુંબભાવ થતો હોય, તો જે પાવિત્ર પશુઓએ આપણા જીવનને
આટલું બધું સુરક્ષિત તથા સહેલું બનાવ્યું છે, તેઓ પ્રત્યે પણ આપણી વર્તણૂક
કેવી હોવી જોઈએ એ જાણે કરવાનો વખત પણ આવી ગયો નથી? (ગાય કે
જેને માત્રના ગાયોએ કુસુમનું કાવ્ય કરી છે, તેનો સર્વ દેશોના ધાર્મિક મનુષ્યો
પાસે સાધનુભૂતિ માગવાનો ખાસ ઉક છે તે માનવજાતની બીજી માતા છે તેને
સંરક્ષણ આપવું અને આખું પૂરું થતાં યાત્રિમા મરવા દેવી એ માત્રસ માટે શું
આટલું બધું અઘરું હોવું જોઈએ? ખોરાકનો પ્રશ્ન નોંધી અગત્યનો છે એ નિર્વિ
વાદ છે જમીન તેમ જ પાણીની પેદાશો રોજ વપતી માનવજાતને યાંત કરવા
ઉપયોગમાં લેવાતી જાય છે રાસાયણિક ખોરાકો પણ શોધવામાં આવે છે મનુષ્ય
જાતિએ ધરતીના પડ ઉપરથી ભૂખમરણને નાબૂદ કરવામાં લગભગ સફળતા પ્રાપ્ત
કરી છે તો કાંઈ નહીં તો માનવકુટુંબના જ એક અંગરૂપ બનેલા એક પ્રાણીને—
ગાયને સુરક્ષિત કરવાનું ઉવે આપણે હાથમાં ન લેવું જોઈએ? ન્યાય તથા દયા
માટેની પોતાની અરજી શોમાતા સર્વ દેશોના ધાર્મિક પુરુષોની આ પરિષદ આગળ
રજૂ ન કરે તો કયાં કરે?

પણ ગરીબ બિચારી ગાયની જ વાત શું કામ કરીએ? આપણે ગુલામોની
મુક્તિની વાતો કરીએ છીએ, પરંતુ ગુલામોને સાચે જ મુક્ત કરવામાં આવ્યા
છે? ગુલામોની પ્રથા તરીકે ગુલામી કદાચ નામયેષ થઈ હશે, પણ સામાજિક
અને આર્થિક શોષણ સર્વત્ર ચાલી રહ્યું છે અને શોષિત લોકો ગુલામો નહીં તો
બીજું શું છે? એક કહેવાતી ખ્રિસ્તી પ્રજાએ બીજી ખ્રિસ્તી પ્રજા ઉપર સ્વાર્થ,
શોષણ અને નામ્રાજ્યને અર્થ સીધો હુમલો કર્યો રાષ્ટ્રસભ તેને અટકાવી શક્યો
નહીં ધર્મનો સદ્ય આવાં મુદ્દો અટકાવી શકશે?

ધર્મથીયે કે જેઓ સ્વાર્થન્યાય અને સ્વાર્થભૂમા જ રાચે છે, તેઓને તો
અંતરનાદ જ ભોમિયારૂપ હોય છે
સમાજવાદ એ જ આ બધા પ્રશ્નોનું એકમાત્ર નિરાકરણ છે સમાજવાદ
ભવિષ્યનો ધર્મ થઈ બેસવાની તૈયારીમાં છે જગતના પ્રચલિત ધર્મોનું વલણ આ
નવી શક્તિ અને નવા આદર્શની બાબતમાં કેવું હશે? મને એમ લાગે છે કે
- "ધર્મે જરૂર સમાજવાદને અપતાવી - નહીં તથા સમાજવાદને ધાર્મિક બીજ

પ્રસ્થાપિત કરવાનો આપણો પોતાનો જ સ્વતંત્ર માર્ગ વિકસાવી શકીએ જોને શાસ્ત્રીય સમાજવાદ કહેવામાં આવે છે તેણે એવી અપકવ વિચારપદ્ધતિ અને વર્ગ વિગ્રહની નિષ્કુર કાર્યપદ્ધતિ યોજી કાઢી છે કે જે પરિણામે ભયમ્મર નીવડે તેમ છે બધા ધર્મોની માટે તે એક ભારે પડકારરૂપ છે બધા ધર્મો સમાજવાદને હિંમત પૂર્વક સ્વીકારી લઈ જીવનને નવી દોરવણી નહીં આપે તો તે બધાને સગ્રહસ્થાન ના સામાજિક વિભાગના પ્રાચીન અવશેષોની દશાથી સતોષ માનવો પડશે પ્રાચીન આદર્શ તો મોજૂદ છે, તેમ જ આત્મારની આવશ્યકતાઓને માટે જોઈએ તેથી પણ વધુ પૂરતો, પરંતુ તેની પાછળનો પ્રાચીન જુસ્સો, જે કદી હતો તો તે હવે ના-થો ગયો છે, અને ધાર્મિક પુરુષોએ ગરીબોની નિઃસહાય તથા નિરાશાભરી સ્થિતિ વિષે દરજ્જા કરવાનું પણ છોડી દીધું છે સદ્ભાવની માત્ર વાતો, અને અન્યોન્ય પ્રશંસા તથા ધર્મવિષયક તાત્ત્વિક કે દાર્શનિક ચર્ચાઓ એ પોતે ગમે તેટલા સારા હોય તોપણ ધર્મોની પરિપદ માટે એટલો કાર્યક્રમ પૂરતો તો ન જ કહેવાય

દરેક ધર્મમાં પ્રાચીન શાસ્ત્રોના નવી રીતે અર્થ કરવાનો પ્રયત્ન થાય છે તેથી દરેક ધર્મ ધીમે ધીમે અર્થવ્યાખ્યાની પોતપોતાની નવી રીતિઓ વિકસાવતો જાય છે પરંતુ શાસ્ત્રવાક્યોની વ્યાખ્યા અને શાસ્ત્રવાક્યોના અર્થ ઉપર જ આધાર રાખવાને બદલે આપણે માનવશાસ્ત્ર, સમાજવિદ્યા, કળા, વિકાસવાદ અને તે તો કરતાં વધારે આધ્યાત્મિક અનુભવની મદદ સ્વીકારવી જોઈએ અને આજના ધર્મોના સિદ્ધાંતો અને આચારવિધિઓ ઉપર પ્રકાશ પાડવો જોઈએ

* * *

જ્યારે આપણે ‘ધર્મો’ એવો બહુવચનનો પ્રયોગ કરીએ છીએ, ત્યાર આપણે હિંદુ ધર્મ ઈસ્લામ, ખ્રિસ્તી ધર્મ વગેરે પ્રચલિત ધર્મોનો જ ખ્યાલ કરીએ છીએ પરંતુ આ પ્રચલિત ધર્મોના કોયલા હેઠળ જુદા જ પાયાઓ ઉપર તદ્દન નવા ધર્મો વિકસતા જાય છે માનવતાનો ધર્મ જીવનના બધા પ્રશ્નોનું સતોષકારક નિરાકરણ આપવાનો દાવો કરતી એક સંપૂર્ણ યોજના છે કળા એ બીજો ધર્મ છે કે જે જીવનમાં સગતિ સ્થાપી આપવાનો અને માનવવિકાસના પ્રશ્નોનું નિરાકરણ પૂરું પાડવાનો દાવો કરે છે કાયદાકાનૂન એ કદાચ આધુનિક યુગનો તૈથી વધારે લોકપ્રિય અને શક્તિશાળી ધર્મ છે માત્રસને વારસામાં જે કાઈ ટુ ખો મળ્યા છે કે જે તેણે પોતાને માટે ઊભાં કર્યાં છે, તે બધાનો ઉપાય યોગ્ય કાયદાકાનૂનોથી કરવાનું વિચારવામાં આવે છે રોજ નવા થતા કાયદાકાનૂનોથી આખા જીવનને નિર્ધારિત કરવાનું ઈચ્છવામાં આવે છે માણુમને લાગતીવળગતી કોઈ પણ કે દરક વસ્તુ માટે ધારાસભા જ દરક દેશમાં વડી સત્તા થઈ બેઠી છે રોજ આપણને કાયદાકાનૂનોની નિષ્કૃજતાનો અનુભવ થતો જાય છે છતાં આપણે આપણી સંવેત્તમ શક્તિ કાયદાપદ્ધતિને વિકસાવવામાં અને કાબૂમાં લાવવા મા ખર્ચીએ છીએ

આપણામાં એવી દૃઢ માન્યતા જામતી જાય છે કે વહેમો હવે જલદી નાશ જાય છે, પરંતુ આપણે નવા વહેમોની જગ્યા કરવા માટે જ જૂના વહેમોને વામા ફાળ્યા હોઈએ છીએ, અને વહેમોનું સામ્રાજ્ય હમેશાની પેઠે વિજયી હોય છે

મારી પોતાની એકમાત્ર આશા તો કેળવણીનો ધર્મ ધીમે ધીમે પ્રચારમાં જાય તેમાં રહેલી છે પરંતુ એ કેળવણી તે કેળવણી ખાતાના પ્રધાનોના રહેલી કેળવણી નહીં, પરંતુ વધારે સારા જીવનના—આધ્યાત્મિક જીવનના—લોકો એવા પેગંબરોએ ફેલાવેલી કેળવણી આ કેળવણી વૈશ્વિક તેમ જ તથા રાષ્ટ્રીય તેમ જ આંતરરાષ્ટ્રીય એમ સમગ્ર મનુષ્યને કેળવવાનો રાખે છે

આ દૃષ્ટિબિંદુથી જોઈએ તો જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મ એ આત્મોન્નતિના ત્રણ માર્ગો નથી, પરંતુ આત્મવિકાસની આપણી સાધનારૂપી રત્નનાં જુદાં પાસાં જ છે

‘સત્ય અને અહિંસામાં નિષ્ઠા’એ કાંઈ બૌદ્ધિક મિલ્લાતો નથી તે તો જાતની જાણમાં આવેલા અમોઘ આચારો છે મર્વ પ્રકારના ધાર્મિક જીવન આચારના એ નિકષેપ છે, અને વ્યક્તિ તેમ જ મનુષ્યાણના જીવનમાં એ ર દાખલ કરવાનું એકમાત્ર સાધન કેળવણી જ છે

માનવજાત ધર્મભાવનાને પુનરુજ્જીવિત કરવા માટે નવું વલણ અને નવી યતી રાત જોઈ રહી હોય એમ લાગે છે પ્રાચીન લોકો બ્રહ્માની સાહ્યક બો અને વીજળીની પેઠે જબકી જતી સ્ફુરણાઓના જ્વાલાની છાયામાં

તેઓ તીવ્ર ધ્યાન વડે અનંતના સહસ્ત્રમાં દૂનમી મારવાનો પ્રયત્ન કરતા ધ્યાનચર્ચાને જેમશાની પ્રારંભિક જ્વાલાનું લક્ષણ હોય છે તેઓએ કોઈ

દીપ્તે અંતસ્ફુરણની ઈન્દ્રિય પ્રાપ્ત કરી હતી કે જે આપણ બોઈ બેઠા છીએ તેમ, જરથુસ્ત્ર, બુદ્ધ અને ઉપનિષદકાવ્ય પછીના વખતના જ્ઞાતિઓના જ્વાલામાં મનુષ્યજાતિએ તર્કપ્રધાન યુગમાં પ્રવેશ કર્યો છે એ યુગની પાછળ

જ એક બાજુ સંગઠનનો જ્વાલનો આવ્યો અને બીજી બાજુ કલાત્મક આવિ તો જ્વાલનો આવ્યો એમ કહી શકાય ત્યાર બાદ વિકાસવાદનો નિર્જાત પ્રચાર આવ્યો અને તેણે આપણને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિબિંદુ આપ્યું કે જેનાથી પ્રાચીનો

પરિચિત નહોતા કલાત્મક દૃષ્ટિ અને આંતરરાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિબિંદુ એ આજની વજાતનાં મુખ્ય લક્ષણો છે ધર્મોએ જે ફાલગુણનું લોચ અને માનવજાતિને જીવંત કરેલી હોય તો તેમણે આ જ્વાલાનું વલણ નમજીને જીવનનો નવો

દર્શાવવો જોઈએ આજના મોગ ભાગના માનવ નમુનામાં, અને તેને ઇચ્છનારા ધિમિનોમાં તો મુખ્યત્વે કરીને, પાંચની કિમત બહુ ઓછી થઈ છે એ વસ્તુ નાકબૂઝ કરી શકાય તેમ નથી ધર્મો બહુ ઘાંતો વખત પોતાના

હવેમાં બધ કરીને બેઠી રહ્યા છે; અને તેથી જ આજે તેમને માફૂમ પડ્યું જાય છે કે, તેમની પાસે કીમતી માલ હોવા છતાં તેઓ પ્રવાહમાં આગળ વધવાને બદલે વહેણમાં પાડા તપાના જાય છે દરમ્યાન મનુષ્યજાતિએ વિજ્ઞાન, રાજકારણ અને પ્રચુર ધનસંપત્તિને જ પોતાની પ્રવૃત્તિના મુખ્ય ક્ષેત્ર બનાવી દીધા છે. એટલે હવે તો ધર્મો માનવજાતની આ મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓનો અર્થ કરી બતાવે, તેમની વચ્ચે મેળ બેસાડી આપે અને તેમને કામૂમાં લાવી શકે તો જ પોતાનું મુખ્ય સ્થાન પુનઃ પ્રાપ્ત કરી શકે.

૫

ધર્મવિકાસ

મામાનિક દોષો દૂર કરવાની જવાબદારી હિંદુ સમાજમાં ઋષિમુનિઓની અને સાધુસંતોની છે ધર્મનિષ્ઠ ધર્મસુધારકોને હાથે જ આ કામ થવું આવેલું હોવાથી હિંદુ સમાજ આડે રસ્તે ગયો નથી અને જડનાથી સડી પડ્યું નથી ગયો જ્યારે જ્યારે આ સુધારણાનું કામ શિથિલ પડ્યું છે ત્યારે ત્યારે સમાજ સીંચી પ્રાપ્ત થયો છે, અને પછી ધર્મસુધારકોને જરૂરદસ્ત તપશ્ચર્યા આદરી સમાજને જાગ્રત કરવો પડ્યો છે

વિવાહના નિયમો આજે છે એવા પહેલા ન હતા મહાભારતમાં લખ્યું છે કે એક વખત એવો હતો કે જ્યારે વિવાહસબંધ બહુ શિથિલ હતો એના દુષ્પરિણામ જોઈ એક ઋષિએ ફરમાન કાઢ્યું કે અત્યાર સુધી થયું એ થયું, હવે પછી આ શિથિલતા બંધ વેદકાળમાં વિધવાઓ નિયોગવિધિથી અમુક મુદત માટે પુનઃ વિવાહ કરતી વેદિક કાળથી ચાલના આવેલા એ રિવાજને સીધા ચબ્દોમાં વખોડવાની હિમ્મત તો પાછળના લોકોએ ન કરી, પણ કલિયુગમાં એ રિવાજ બંધ થવો જ જોઈએ એમ આગ્રહપૂર્વક કહી એ રિવાજ બધ પાડ્યો જૂના લોકો છૂટથી દાડ પીતા હતા લોકિક રૂઢિ પ્રમાણે ધાર્મિક વિધિમાં પણ દાડ વપરાતો દાડના દુષ્પરિણામ જોયા પછી દાડનો સતર નિષેધ કરતા ઋષિમુનિઓએ સકોચ ન કર્યો, પંચમહાપાતકમાં સુરાપાનની ગણતરી કરી સુરાપાન બધ કરાવ્યું અને સમાજને બચાવ્યો સન્યાસધર્મનો દુરુપયોગ જોઈ કલિયુગમાં કોઈ સન્યાસ ન લે એવો ફતવો એક વખતના ધાર્મિક આગેવાનોએ કાઢ્યો હતો પણ પાછળથી આદ્ય શકરાચાર્યે જોયું કે ધર્મને જ વરેલા અને ધર્મની જ સેવા કરનારા એવા ત્યાગી વેશગીઓની પરપરા તૂટે એમાં સમાજનું અહિત જ છે એટલે કલિવર્ગનો જૂનો ફતવો કોરે મૂકી સન્યાસધર્મની સંસ્થા શકરાચાર્યે ફરી જગાડી અને એના દસ વિભાગ પાડી એમાં જોઈતી વિવિધતા આપી

આપણામાં એવી દૃઢ માન્યતા જામતી જાય છે કે વલેમો હવે જલદી નાથ પામતા જાય છે, પરંતુ આપણે નવા વલેમોની જગ્યા કરવા માટે જ જૂના વલેમોને દૂર કરવામાં ફાળો લેઈએ છીએ, અને વલેમોનું નાશાનુભવ પમેશની પેકે વિજયી જ રહ્યું હોય છે.

મારી પોતાની એકમાત્ર આશા તો કેળવણીનો ધર્મ પીંમે પીંમે પ્રચારમાં આવતો જાય તેમાં રહેલો છે પરંતુ એ કેળવણી તે કેળવણી ખાતાના પ્રધાનોના હાથમાં રહેલી કેળવણી નહીં, પરંતુ વધારે સારા જીવનના—આધ્યાત્મિક જીવનના—હજુ થોડા એવા પેગંબરાઓ ફેલાવેલી કેળવણી આ કેળવણી વૈજ્ઞાનિક તેમ જ સામાજિક તથા રાષ્ટ્રીય તેમ જ આંતરરાષ્ટ્રીય એમ તમામ મનુષ્યને કેળવવાનો ઈરાદો રાખે છે.

આ દૃષ્ટિબિંદુથી જોઈએ તો જ્ઞાન, ખર્મ અને કર્મ એ આત્મોન્નતિના વૈકલ્પિક માર્ગો નથી, પરંતુ આત્મવિકાસની આપણી માધનારૂપી રત્નનાં જુદા જુદા પાત્રો જ છે.

'સત્ય અને અહિંસામાં નિષ્ઠા' એ કંઈ બૌદ્ધિક સિદ્ધાંતો નથી તે તો માનવજાતની જાતમાં આવેલા અમોઘ આચારો છે નર્મ પ્રકારના ધાર્મિક જીવન અને આચારના એ નિકષેપ છે, અને વ્યક્તિ તેમ જ સમુદાયના જીવનમાં એ આચાર દાખવ કરવાનું એકમાત્ર સાધન કેળવણી જ છે.

માનવજાત ધર્મભાવનાને પુનરુજ્જીવિત કરવા માટે નવું વસ્ત્ર અને નવી ઈન્દ્રિયની સાથે જોડેલી હોય એમ લાગે છે પ્રાચીન યોગી બળશાળી સાહર્ષિક વૃત્તિઓ અને વીજળીની પેકે ઝબકી જતી સ્ફુરણાચાના જમાનાની છાયામાં હતા તેઓ તોડી પાડીને અને અનંતના સ્વરૂપમાં પૂજકી મારવાનો પ્રયાત્ન કરતા એવી ધ્યાનશક્તિ જોમશાળી પ્રારંભિક જમાનાનું લગભગ હા છે તેઓએ કોઈ જૂઠું રીતે અંત સ્ફુરણાની ઈન્દ્રિય પ્રાપ્ત કરી હતી કે જે આપણે ખોઈ બેઠા છીએ સોક્રેટીસ, જર્મુસ્ટ, બુદ્ધ અને ઉપનિષદકાળ પછીના વખતના ઋષિઓના જમાના થી મારીને મનુષ્યજાતિએ તર્કપ્રધાન યુગમાં પ્રવેશ કર્યો છે એ યુગની પાછળ પાછળ એક બાજુ સંગઠનનો જમાનો આ સે અને બીજી બાજુ કલાત્મક આર્થિક કારનો જમાનો આવ્યો એમ કહી શકાય ત્યાર બાદ વિકાસવાદનો સિદ્ધાંત પ્રચાર માં આવ્યો અને તેણે આપણને ઔદ્યોગિક દૃષ્ટિબિંદુ અર્પ્યું કે જેનાથી પ્રાચીનો બહુ પરિચિત નહોતા કલાત્મક દૃષ્ટિ અને આંતરરાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિબિંદુ એ આજની માનવજાતના મુખ્ય લક્ષણો છે ધર્મોએ જે ફાલગુણવતુ હોય અને માનવજાતને પુનરુજ્જીવિત કરવી હોય તો તેમણે આ જમાનાનું પવણ સમજીને જીવનનો નવો માર્ગ દર્શાવવો જોઈએ આજના મોટા ભાગના માનવ સમુદાયમાં, અને તેને દોરવા ઈચ્છનારા શિક્ષિતોમાં તો મુખ્યત્વે કરીને, ધર્મની કિંમત બહુ ઓછી થઈ ગઈ છે એ વસ્તુ નાકબૂધ કરી શકાય તેમ નથી ધર્મો બહુ લાંબો વખત પોતાના

હવેસા બધ કલેને બેની ગયા છે, અને તેથી જ આજે તેમને માનુષ પશુ જાણ છે કે, તેમની પાસે કીમતી માલ હોવા છતાં તેઓ પ્રવાહમાં આગળ વધવાને બદલે વલેવમાં પાછા તપાના નદય છે દરમિયાન મનુષ્યજાતિએ વિજ્ઞાન, રાજકીય અને પ્રચુર ધનસંપત્તિને જ પોતાની પ્રતિષ્ઠા મુખ્ય કોટ બનાવી દીધા છે એટલે હવે તો ધર્મો માનવજાતની આ મુખ્ય પ્રતિષ્ઠાઓનો અર્થ કરી બતાવ, તેમની વચ્ચે મેજ બેનારી આપે અને તેમને કામૂઆ લાવી શકે તો જ પોતાનું મુખ્ય સ્થાન પુનઃ પ્રાપ્ત કરી શકે

૫

ધર્મવિકાસ

સામાજિક દોષો દૂર કરવાની જવાબદારી હિંદુ સમાજમાં ઋષિમુનિઓની અને નાથસંતોની છે. ધર્મનિષ્ઠ ધર્મસુધારકોને હાથે જ આ કામ થતું આવતું હોવાથી હિંદુ સમાજ બાકે રહેતે નથી અને જગતમાં તો પણ નથી ગયો જ્યારે જ્યાં આ સુધારણાનું કામ શિવિવ પડ્યું છે ત્યાર ત્યાર સમાજ કીમત પ્રાપ્ત થયો છે, અને પછી ધર્મસુધારકોને જરૂરદસ્ત તપશ્ચર્યા આદરી સમાજને જગત કરવો પડ્યો છે

રિવાજના નિયમો આજે છે એવા પહોં ન હતા મહાભારતમાં લખ્યું છે કે એક વખત એવો હતો કે જ્યારે રિવાજસાથે બહુ શિવિવ હતો એનાં અપરિમામ જેઈ એક ઋષિએ હરમાન કાકયુ કે અન્ધાર સુધી થયું એ થયું હવે પછી આ શિવિવતા બધ વેદકાળમાં વિધવાઓ નિયોગવિરોધી અમુક મુદત માં પુનઃ વિવાહ કરની લૈકિક કાળથી ચાલતા આવેલા એ રિવાજને સીધા ચન્દ્રોમા વાપરવાની હિમત તો પાછળના લોકોએ ન કરી, પણ કવિયુગમાં એ રિવાજ બધ થયો જ જેઈએ એમ આગ્રહપૂર્વક જ્યો એ રિવાજ બન પાડ્યો જૂના લોકો છૂંથી દારૂ પીતા હતા લૈકિક દૃષ્ટિ પ્રમાણે ધાર્મિક વિધિમાં પણ દારૂ વપરાતો દારૂના દુષ્પરિમામ જેવા પછી દારૂનો સંસ્કાર નિષેધ કરતા ઋષિમુનિઓએ સહાય ન કર્યા પંચમહાપાતકમાં સુરાપાનની ગણતરી કરી સુરાપાન બધ કરવું અને સમાજનું બચાવો સંન્યાસધર્મને રુપયોગ જેઈ કવિયુગમાં કોઈ સંન્યાસ ન હો એવો હતો એક વખતના ધાર્મિક આગેવાનોએ કહ્યો હતો પણ પાછળથી આજ સકારવાઈ જેથું કે ધર્મને જ વરજા અને ધર્મની જ સેવા કરનારા એવા ત્યાગી વેશગીઓની પરપરા તૂટી એમાં સમાજનું અહિત જ છે એવે કવિવર્ણનો જૂનો હતો ગેરે મૂકી સંન્યાસધર્મની સંસ્થા શકરાચાર્યે ફરી જગતી અને એના દસ વભાગ પાડી એમાં જેઈતો વિવિધતા આણી

નાતજાતના આમ્રા નિવસો પોતાના કર્મમાં વિલક્ષ્ય છે એમ જોઈ સૌમ્ય પ્રકૃતિ સંતોએ ચોદમા સૌકાથી ભૂમિમાર્ગમાં નાતજાતને સ્થાન નથી એટલી છૂટ કરી આપી

વર્ણવસ્થા જન્મ પ્રમાણે ગણાય કે કેવળ સંસ્કારો, આજીવિકા ઇત્યાદિ ગુણો ઉપર ગણાય એ વિષે પ્રજામયી મતભેદ નાવતો આવેલો છે જાતિ જન્મ પ્રમાણે, અને વર્ણ ગુણકર્મ પ્રમાણે, એવો અભિપ્રાય ફક્ત થયેલો જણાય છે ધર્મ-સંસ્કારો પ્રજાજ હોય ત્યારે જાતિનું પ્રામાણ્ય ઓછું થવું, એમ પણ આપણે જોઈએ છીએ

નાર આગમમાં ઉચ્ચ ક્રમો એનો ગ્રંથો પણ લાખા વખત સુધી ચાલ્યો અને ધર્મગ્રંથોએ ચુકાદો આપ્યો કે દરેક આગમ પોતપોતાને સ્થાને યોગ્ય છે, શેષ છે આભારની બાજતમાં પણ મતભેદ લાખા વખત સુધી ચાલ્યો. મહાભારતમાં ગંગાને ને પગલે એની ચર્ચા જાડે આવે છે યજ્ઞમાં ધસુદિત્તા કરાય કે ન કરાય એનો ગ્રંથો એટલો બધો ચાલ્યો કે એક મહાભારતકાલીન ઋષિએ વેદનો ધિક્કાર કરવા સુધી પોતાની ભજતરા વ્યક્ત કરી

આ જ રીતે સ્મૃતિઓમાં પણ વખતોવખત ફેરફાર થતો આવ્યો છે લોકોના રિવાજ નક્કી કરી આપવાનું કામ ધર્મીઓનું ન હતું, યાત્રીઓનું ન હતું, કેમ કે તેઓ તો કેવળ ધર્મગ્રંથનો અભ્યાસ જ કરે છે, બુદ્ધિની કસરતથી અનુમાનો જ કાઢે છે પણ ધર્મનો જોમને અનુભવ છે, ધર્મને હૃદયથી સમજી એના પાલન મા જ જોમણે જીવનની સફળતા માની છે, એવા સદાચારી, ધર્મપરાયણ, સર્વ-ભૂતહિતકારી મહાત્માઓનાં વચન પ્રમાણે સ્મૃતિઓ નક્કી થાય એ જૂનો રિવાજ છે આપણી પાસે જેટલી સ્મૃતિઓ છે એમા શકુઆતમા જ સ્મૃતિકારના ગુણોનું વર્ણન છે એ જાતના ગુણો કેળવ્યા પછી જ, જ્યાનો ઓળખી, ધર્મનું રહસ્ય જીવનમાં અજમાવી ધર્મની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ ઋષિઓ કરતા

અસ્પૃશ્યતા એ સામાજિક ગ્રંથમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુ છે એને મજા બૂત કરવા માટે કોઈ દુર્દેવી શણે ધાર્મિક અસ્પૃશ્યતા સાથે લોભેએ એને ભેટી દીધી અને તે દિવસથી આપણે પડવા લાગ્યા સમાજનો અધઃપાત જ્યારે વધી પડે છે ત્યારે ધર્માત્માઓનો પુણ્યપ્રતોપ સળગી ઊઠે છે છેલ્લા સો વરસમા અનેક ધર્મચિંતકોએ અને સમાજસેવકોએ અસ્પૃશ્યતાને નિંદી, પણ સમાજે જાડાને કારણે એ તરફ ધ્યાન ન દીધું હિંદુ ધર્મમા કહ્યું છે, કોઈ પણ કામ આપરુ જુઓ કે તરત તપ આદરો મનુ ભગવાને કહ્યું છે

યદુસ્તગ દહુગપ યદુર્ધૈ યન્ચ દુષ્કરમ્ ।

તમર્થ લપગા સાઝ્ય તપો દિ દુરતિતમમ્ ॥

આજે એ જ પરપરાને અનુસરીને ધર્મપ્રાણ, ધર્મસેવક અને ધર્મનિષ્ઠ મહાત્મા ગાંધીએ ઉગ્ર તપ આદર્યું છે એ તપને પરિણામે અસ્પૃશ્યતાનો નાશ

યસનો છે, એટલું જ નહીં પણ સમાજમાં ગરીબો અને પામને હમીયાર ઉચ્ચનીચાનું પણ નીચીરી જતાનો છે. તમામ વિનિયમ જનિત । ચાક્રપુરુષના નવમી સ્થાપના નામ, ધર્મની જ્ઞાન દૂર થવા ન જોઈએ.

૧૪-૫-૧૩૩

૬

ધર્મ વિષ્ણુ ધાર્મિકતા

એક જમાનો એવો હતો કે જ્યારે મોટા મોટા સમ્રાટોને પણ પોતાના ચાક્રપુરુષ જાણમાં રાખીને ધર્માનાર્તાનો અદાવતમાં લાગર થવું પડ્યું જાણ્યું, રાજા, વિજાન, એ જાણે ધર્મની અદાવતમાં પોતાની નિર્દોશતા અને નિષ્ણ નિષ્ઠ કર્યાં થયા હતા.

આજે એ દિવસો વી જાય છે મનુષ્ય કે, ધર્મમાથી જાણે ધાર્મિકતા ન જાયો નહીં છે તમે આર્થ ધર્મ, બોદ્ધ ધર્મ, શૂદ્રી ધર્મ, વિશ્વાત્મી ધર્મ, ઉત્સામ વગેરે બધા ન ધર્મો માનવતાની અદાવતમાં આગેથી બનીને લાગર થયા છે ધર્મને નામ એટલો સંમીર્દતા ફેલાવા લાગી છે, એટલો મનુષ્યદ્રોહ થઈ રહ્યો છે કે, આજે એકેએક ધર્મ ન્યાયાધીયને બદલે આરોપીના રથને આવી નયો છે.

પરંતુ નસ્ટ નાનું જાય છે, પછી પ્રતિષ્ઠા આશમે છે પ્રતિષ્ઠા આશમે પછી તો ન્યાયગ્રુષ્ટ થવામા લાર થી? ધર્મોએ ધાર્મિકતાને અવનાશી અને પોતાનો નાશ વગેરે નવે ધાર્મિકતાને ન ધર્મોના લકજમાથી બચાવવાના દિવસો આવી પહોંચ્યા છે.

એપ્રિલ, ૧૯૪૦

સર્વોદયની તૈયારી

ગાંધીજીના ઉપવાસથી હેનતાઈ જતું સ્વાભાવિક છે, ચોઈ પડવું પણ સહેજું છે, પણ જોમાથી એકે રીતે એમને કે દેશને મદદ થવાની નથી એ ધર્મસંસ્થાપક ઉપવાસ કેમ લેવાયો, એના ઊંડાણમાં થું થું છે, અને હવે દરેક હિંદુનું, દરેક હિંદવાસીનું અને માનવજાતિના કલ્યાણની ઝખના રાખનાર દરેક માનવીનું કર્તવ્ય થુ છે એના વિચાર કરવા માટે હૃદયના ઊંડાણમાં ઊતરવું એ આજે ખાસ જરૂર નું છે ગાંધીજીના પ્રાણ ધર્મને માટે છે એ પ્રાણ વાપરવા, નિયોવવા કે ફેંકી દેવા ત્રણે કિયા એમને માટે સરખી જ છે ‘સામાન્ય માણસને ધર્મમાં હવે રસ રહ્યો નથી,’ એમ કેટલાયે લોકો સાફ સાફ કહી દે છે ધર્મને નામે ખ્રિસ્તી લોકોએ જે જુલમ કર્યા છે, ધર્મને નામે હિંદુમુસલમાન જે લડયા છે, ધર્મને નામે જ્યા ત્યા જે પાખંડ ચાલે છે એ જોઈ, એના દાખલા ટાંકી લોકો છડેચોક પૂછે છે, ‘આવા ધર્મને ટકાવવા માટે કોણ પ્રયત્ન કરે? આ ધર્મની બલાથી તો સમાજમાં મોઝે પેસે છે સામાજિક હવા જે સાફ કરવી હોય તો ધર્મનું ધર્તિગ દૂર કરવું જ જોઈએ એને બદલે ધર્મને ટકાવવા ગાંધીજી જગતના મૂલ્યના પોતાના પ્રાણ યા માટે વેડફી નાખતા હશે ?’

અને યુવાનો? રશિયાની ક્રાંતિ ઉપર મોહિત થયેલા યુવાનો તો એક જ વાત કરે છે ‘ધર્મને ચગદી નાખો, ધર્મનું કાસળ કાઢી નાખો તો જ પ્રજા માથું ઊંચું કરી શકે ધર્મ એટલે જુલામી ધર્મ એટલે અજ્ઞાન ધર્મ એટલે વહેમ, ધુતારા ઓની મૂડી, જાડિમોની ઢાલ, પ્રગતિના રસ્તા આડે બાધેલી દીવાલ, પીડિત લોકો જાગ્રત ન થાય એટલા માટે એમને અપાતુ અફીણ’ એવા એવા વાકચોથી યુવાનો ધર્મને નવાજે છે

તેઓ નથી જાણતા કે યુવાનોને જે વસ્તુની સૂઝ છે તેની જ સૂઝ ગાંધીજીને પણ છે યુવાનો જ્યારે ‘ડાઉન વિથ રિનિન્જિયન’ કહે છે ત્યારે એ જ વાત બવહાસની ભાષામાં મૂકી ગાંધીજી કહે છે, ‘અસ્પૃશ્યતાને દફનાવો ઉચ્ચનીચભાવને નાનૂદ કરો પાખડને ઊભવાની જગ્યા પણ ન રાખો’ યુવાનો જ્યારે મ્હે છે, ‘ડાઉન વિથ રિનિન્જિયન,’ ત્યારે એ હુકમ તેઓ હવામાં છોડે છે, એને ઝીલનાર કોઈ છે કે નહીં એ તેઓ જોતા પણ નથી ગાંધીજી કહે છે, ‘પાખડનો નાશ કરવાનું બીજાને સૂચવીએ તે પહેલા આપણે જ એને વીધીએ આપણામાં પાખડ હોય તે પહેલા કાઢી નાખીએ, કેમ કે એ આપણી ગોળીની પહેચની અદર જ હશે અને પછી આસપાસના પાખડનો નાશ કરવો એ પણ આપણું જ કામ છે’

કેવળ શબ્દની જાણમાં સપડાઈને જે મુવાનો માને કે જાધીજીની ને એમની વચ્ચે સમુદ્ર પડ્યા છે, તો એ દુર્વની વાત છે જેને આપણે નમાવડિત કહીએ છીએ એને જ જાધીજી ધર્મ કહે છે જેને આપણે ચારિત્ર્યનું તેજા મીઠું છીએ એને જ જાધીજી આત્મબળ કહે છે ફક્ત એટલા જ કે આપણે જે વાત કેવળ ચર્ચાએ છીએ તે જાધીજી આવડે બતાવે છે, અને પાતે આવડીને આપણને તેમ ગવા નોતરે છે

જમાના નાથે જાધીજીએ એક મોટો જગગ્રાહ જગાવ્યો છે જાજનો જમાનો મુન્સદીગીરીથી મમ કઠાવવા માટે છે પાતપાતાનો સ્વાર્થ વધતા પ્રમાણમાં મધતો જાય અને છતાં એવી કુનેહ શોધી કાઢીશું કે જનનમાજાનું વધારું ને વધારે ભુજી જાય, અતી આશા આ મુન્સદીઓ હમેશા જગતને બતાવે છે એમાથી જ ધીમે ધીમે પાર વગરના મન વધતો જાય છે ખાનગી જીવનમાં શું ને જાહેરજીવન માં શું, જીવનનો આદર્શ જ ઊતરતો જાય છે દબી અને છૂપું પાપ તો એમાં ફાલે એમાં નવાઈ શી? આ સ્થિતિ નામે જૂઝીને વીગ્નુગ દાખલ મરવાનો જાધીજીનો પ્રયાસ છે મેંદે ભોગ આપ્યા વગર લોભે ચડી ન થઈ ચારિત્ર્ય ટપી ન શકે, એટલું તેમાં ઠનાવવા માગે છે આજે ભડે હરિજનોને કાજે એમણે ઉપવાન આરંભ જાણાય, પણ હરિજનનો સવાલ એ એક પ્રધાન નિમિત્ત છે દુનિયા ભરના મુન્સદી લોકોએ ધર્મ ઉપરની માણસજાતની શ્રદ્ધા તોડવાનો જે ધધો શરૂ કર્યો છે તેની મામે જાધીજીએ એક મોટો બજવો જગાવ્યો છે અમુક દેશ કે અમુક રાજ્ય સામે એ બજવો નથી, પણ માણસજાતના હૃદયમાં જે શેતાન રહેલો છે અને જ્યાં ત્યાં ધર્મને નામે અધર્મ ફલાવી રહ્યો છે તેની સામે છે જાનો હિંદુસ્તાનના કે મઠ પણ સ્થાનના રાજામરણ સાથે સંબંધ નથી એ તો કવળ હૃદયમારણ છે નમાજકારણ છે ધર્મકારણ છે આજે વખતતર સમજીશું તો ઘણું કાર્ય સહેલાઈથી ને તુરત કરી શકીશું

આપણે થાત રાખવું જોઈએ કે જાધીજી સાથે રહીને પ્રયત્ન કરીશું તો આછી મહેનતે, વગર મૂઝવણે સંકટ તરી જઈશું પણ જે આજે આપણે એમને સાથ ન આપ્યો તો હાથ ધનવા પડ્યો, અને અનેક પેઢીઓ સુધી ભોગોની પરપરા પછી જ આરો જિવા પામીશું ભારતવધમા રહેતા એકએક માણસને જાધીજીની હાકલ છે કે આ શુદ્ધિવધમા પોતપોતાનો ફાળો આપે, જ્યાં બેઠા છે ત્યાં જ ઊભા થઈ સાફસૂફ કરવા માટે, હૃદયમાં પૂષ ખાજે અને સર્વોદયની તૈયારી કર

સર્વોદયની તૈયારી

ગાંધીજીના ઉપવાસથી હેભતાઈ જવું સ્વાભાવિક છે, રોઈ પડવું પણ સહેલું છે, પણ બેમાથી એકે રીતે એમને કે દેશને મદદ થવાની નથી એ ધર્મસંસ્થાપક ઉપવાસ કેમ લેવાયો, એના ઊંડાણમાં શું શું છે, અને હવે દરેક હિંદુનું, દરેક હિંદવાસીનું અને માનવજાતિના કલ્યાણની ઝખના સખનાર દરેક માનવીનું કર્તવ્ય શું છે એનો વિચાર કરવા માટે હૃદયના ઊંડાણમાં ઊતરવું એ આજે ખાસ જરૂર નું છે ગાંધીજીના પ્રાણ ધર્મને માટે છે એ પ્રાણ વાપરવા, નિચોવવા કે ફેંકી દેવા ત્રણે કિયા એમને માટે સરખી જ છે 'સામાન્ય માણસને ધર્મમાં હવે રસ રહ્યો નથી,' એમ કેટલાયે લોકો સાફ સાફ કહી દે છે ધર્મને નામે ખિસ્તી લોકોએ જે જુલમ કર્યા છે, ધર્મને નામે હિંદુમુસલમાન જે લડયા છે, ધર્મને નામે જ્યા ત્યા જે પાખડ ચાલે છે એ જોઈ, એના દાખલા ટાકી લોકો છડેચોક ખૂંછે છે, 'આવા ધર્મને ટકાવવા માટે કોણ પ્રયત્ન કરે?' આ ધર્મની બલાથી તો સમાજમાં સડો પેસે છે આમાનિક હવા જે સાફ કરવી હોય તો ધર્મનું ધનિગ દૂર કરવું જ જોઈએ એને બદલે ધર્મને ટકાવવા ગાંધીજી જગતના મૂલ્યના પોતાના પ્રાણ શા માટે વેંટફી નાખતા હશે ?'

અને યુવાનો? રશિયાની ક્રાંતિ ઉપર મોહિત થયેલા યુવાનો તો એક જ વાત કરે છે 'ધર્મને ચગદી નાખો, ધર્મનું કાસળ કાઢી નાખો તો જ પ્રજા માર્થું ઊંચું કરી શકે ધર્મ એટલે ગુલામી ધર્મ એટલે અજ્ઞાન ધર્મ એટલે વલેમ, ધુતારા ઓની મૂડી, જાલિમોની ઢાલ, પ્રગતિના રસ્તા આડે બાધેલી દીવાલ, પીડિત લોકો જાગ્રત ન થાય એટલા માટે એમને અપાનું અફીણ ' એવા એવા વાકયોથી યુવાનો ધર્મને નવાળે છે

તેઓ નથી જાણતા કે યુવાનોને જે વસ્તુની સૂગ છે તેની જ સૂગ ગાંધીજીને પણ છે યુવાનો જ્યારે 'ડાઉન વિથ રિવિન્જિયન' કહે છે ત્યારે એ જ વાત વ્યવહારની ભાષામાં મૂકી ગાંધીજી કહે છે, 'અસ્પૃશ્યતાને દફનાવો ઉચ્ચનીચભારને નામૂદ કરો પાખડને ઊભવાની જગા પાડ ન રાખો ' યુવાનો જ્યારે મ્હે છે, 'ડાઉન વિથ રિવિન્જિયન,' ત્યારે એ હુકમ તેઓ હવામાં છોડે છે, એને ઝીવનાર કોઈ છે કે નહીં એ તેઓ જોતા પણ નથી ગાંધીજી કહે છે, 'પાખડનો નાથ કરવાનું બીજને સૂચવોએ તે પહેલા આપણે જ એને વીંધીએ આપણામાં પાખડ હોય તે પહેલા કાઢી નાખીએ, કેમ કે એ આપણી ગોળીની પહેચની અંદર જ હશે અને પછી આનપામના પાખડનો નાથ કરવો એ પણ આપણ જ કામ છે '

કેવળ શબ્દની જાળમાં સપડાઈને જે યુવાનો માને કે ગાંધીજીની ને એમની વચ્ચે સમુદ્ર પડ્યો છે, તો એ દુર્દેવની વાત છે જેને આપણે નમાજ હિત કહીએ છીએ એને જ ગાંધીજી ધર્મ કહે છે જેને આપણે ચારિત્ર્યનું તેજ કહીએ છીએ એને જ ગાંધીજી આત્મબળ કહે છે ફરક એટલો જ કે આપણે જ વાત કેવળ ચર્ચાએ છીએ તે ગાંધીજી આવરી બતાવે છે, અને પોતે આચરેને આપણને તેમ કરવા નોતરે છે

જમાના ત્રાથે ગાંધીજીએ એક મોટો ગજગ્રાહ જગાવ્યો છે આજનો જમાનો મુન્સદીગીરીથી કામ કઢાવવા માગે છે પોતપોતાનો સ્વાર્થ વધતા પ્રમાણમાં સંધતો જાય અને છતાં એવી કુનેહ શોધી કાઢીશું કે જનસમાજનું વધારે ને વધારે ભગ્ન થવું જાય, એવી આશા આ મુન્સદીઓ હમેશાં જગતને બતાવે છે એમાથી જ ધીમે ધીમે પાર વગરનો સડો વધતો જાય છે ખાનગી જીવનમાં શું ને જાહેરજીવન માં શું, જીવનનો આદર્શ જ ઊતરતો જાય છે દલી અને છૂપું પાપ તો એમા ફાલે એમા નવાઈ શી? આ સ્થિતિ સામે ઝઝીને વીરયુગ દાખ ન કરવાનો ગાંધીજી નો પ્રયાસ છે કોકે ભોગ આપ્યા વગર લોકો ચડી ન શકે, ચારિત્ર્ય ટકી ન શકે, એવું તેઓ ઠનાવવા માગે છે આજે ભલે હરિજનોને કાજે એમણે ઉપવાસ આદરેલા જણાય, પણ હરિજનનો સવાય એ એક પ્રધાન નિમિત્ત છે દુનિયા ભરના મુન્સદી લોકોએ ધર્મ ઉપરની માણસજાતની શ્રાવ્ધા તોડવાનો જે ધધો શરૂ કર્યો છે તેની ગામે ગાંધીજીએ એક મોટો બળવો જગાડ્યો છે અમુક દેશ કે અમુક રાજ્ય સામે એ બળવો નથી, પણ માણસજાતના હૃદયમાં જે શેતાન રહેલો છે અને જ્યાં ત્યાં ધર્મને નામે અધર્મ ફેલાવી રહ્યો છે તેની સામે છે આનો હિંદુસ્તાનના કે કોઈ પણ સ્થળના રાજકારણ સાથે સંબંધ નથી એ તો કેવળ હૃદયકારણ છે, સમાજકારણ છે, ધર્મકારણ છે આજે વખતસર સમજીશું તો ઘણું કાર્ય સહેલાઈથી ને નુરત કરી શકીશું

આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે ગાંધીજી સાથે રહીને પ્રયત્ન કરીશું તો ઓછી મહેનતે, વગર મૂઝવણે સફટ તરી જઈશું પણ જે આજે આપણે એમને સાથ ન આપ્યો તો હાથ ધસવા પડ્યો, અને અનેક પેઢીઓ સુધી ભોગીની પરપરા પછી જ આરો જેવા પામીશું ભારતવર્ષમાં રહેતા એકએક માણસને ગાંધીજીની હાકલ છે કે આ શુદ્ધિવક્ત્રમાં પોતપોતાનો ફાળો આપે, જ્યાં બેગ છે ત્યાં જ ઊભા થઈ સાફસૂફ કરવા માડે, હૃદયમાં ધૂપ બાળે, અને સર્વોદયની તૈયારી કરે

ભક્તિનો પ્રસાદ

નમ્રતા એ પામિકતાની નિશાની છે સાચી નમ્રતા હોય તો બીજા પાસેથી જ્ઞાન મળી શકે, બોધ લઈ શકાય, પોતાના જીવનમાં સુધારો કરી શકાય જેની પાસેથી આપણે ધર્મજ્ઞાન મેળવવા માગતા હોઈએ તેના પ્રત્યે અમુક વિશ્વાસ, નિષ્ઠા અને શ્રદ્ધા હોવા જ જોઈએ, કેમ કે ધર્મ એ કેવળ બુદ્ધિનો વિષય નથી પણ નિષ્ઠાનો વિષય છે

એ નમ્રતા વ્યક્ત કરવા ખાતર જ શુશ્રૂષા એટલે કે કલ્પ સાંભળવાની જે માનવાની તૈયારી જિજ્ઞાસુ પાસે માગેલી છે 'તમારું કલ્પ માનીશ જીવનમાં જલ્દી ફેરફારો કરવા તૈયાર છું તમારા સહવાસમાં રહી, તમારા જીવનમાં ઓતપ્રોત થઈ જીવનરહસ્ય સમજી શકાય એમ હોઈ તમારાં કામોમાં પણ હું ભાગ લઈશ' એ બધા સંકલ્પ બતાવવા માટે ઉપનિષદ કાળના જિજ્ઞાસુઓ ગુરુ પાસે ધરનની સામગ્રી ને સમિધો લાવતાં લઈને જતા

ત્યાર પછી બન્નોએ એ નમ્રતામાં વધુ ઉમેરો કર્યો જ્ઞાની મામસના ચરમ જ્યાં છે ત્યાં પોતાનું માથું પડોવે તોપણ પોતે ઉન્નત થયા એવી લાગણી વ્યક્ત કરવા ખાતર પગે લાગવાનો, પગ પર માથું મૂકવાનો રિવાજ દાખલ થયો પછી તો નમ્રતાની ધરીફાઈ ચાલી 'હું આપના દાસના દામનો દાસ છું, ગુલામનો ગુલામ છું, આપ ગુરુના ગુરુ છો,' વગેરે વિવેક વધવા લાગ્યો પછી તો ચરમને છોડીને ચરમની રજને લોકો વળગ્યા ઈશ્વર અને ઈશ્વરના નામમાં જે ચમત્કારો થઈ શકે છે તેવી થમિનો આરોધ જ્ઞાની, ભક્ત અને પંડિતોના ચરમસ્પર્શ વિષે પણ થવા લાગ્યો, એક જગે તો પોતાના માનેલા ગુરુના પગ પરની પૂજા રોજ થોડી થોડી બેની કરી એક કોથળી ભરી કાઢી એના પર રેશમના અને જાતીનાં કપડાં સીવી કાઢી એને રોજ માથા પર મૂકવા લાગ્યો એટલાથી એને સંતોષ ન થયો. ધરની પૂજની ભગવાનની મૂર્તિઓ થયે એને એ ચરમસ્પર્શની કોથળી અદાળ નુકળાન લાનવા માંડી એટલે આમે એ મૂર્તિઓ થોડી દક્ષિણ તાલે પોતાના નોરને આપો દીધી, અને પછી ફક્ત એ કોથળીની જ પૂજા કરવા લાગ્યો

ભક્તિ એ નાં વસ્તુ છે, પણ જીવન જે પ્રાકૃત લાગ તો ભક્તિમાં કેવલ વેદચાપાનુ જ આવી જાય છે ચરમસ્પર્શ એ પ્રથમ નમ્રતા વ્યક્ત કરવા માટે જોઈતો હશે એને બદલે, ચરમસ્પર્શમાં કઈ જડુઈ અંતર છે, એમાંથી પામિકતાનો શોભતો, વચર મહેનને, આપણા દરીયામાં પ્રવેશ કરી દઈ છે, એનો એક વ પ વેળા થયો અને પછી થોડી ગુનિ જ્યાં જ્યાં આવા મહાનનો લાગ મેળવવા દોડા

લાગી એક તરફ ભક્તો ચરણસ્પર્શનું માહાત્મ્ય દર્શાવે દર્શાવે વધારવા લાગ્યા બીજી તરફ લોકોનો આ સહેલી ધામિકતા માટેનો લોભ વધવા લાગ્યો અને જેને વિષે મનમાં પૂજ્યભાવ હોય તેને અકળાવીને પણ લોકો આવા ચરણસ્પર્શ મેળવવાની ધરીફાઈ કરવા લાગ્યા.

પથ્થરની કે ધાનુની મૂર્તિને પૂજા માટે ગમે તેટલી વાર નવડાવીએ, ગમે તેટલી વાર ખવડાવીએ, અને ગમે તેવા ઉપચાર એના પર લાદીએ તોયે એ મૂર્તિને સ્નેહમય, અપરો કે અકળામણ થાય એમ નથી તેથી ભક્તિનાં વડાવ મૂર્તિ ઉપર દાવવવામાં ક્ષત્રી મુશ્કેલી નથી મદિરના મુખિયાઓ જેમ ઈચ્છે તેમ મૂર્તિઓની પૂજા કરી શકાય ભક્તો મદિરમાં એકબીજાને હેરાન કરે તેનો જ વિચાર કરવાનો રહ્યો પણ કોઈ દેહધારીને ઈશ્વરનો અવતાર માનવા આપણે બેસીએ, અને આપણી ઘેલછામાં એના સુખદુખનો કે એની લાગણીનો વિચાર ન કરીએ, એ તો અવિવેકની સીમા થઈ સ્પર્શ અને સ્પર્શની વીજળી ઉપરનો વિશ્વાસ એ તો ધામિક રિવાજોમાં ધૂસેલો જડવાદ છે ઘણા લોકો ભેગા થાય એટલે એકબીજાનું જોઈને એમનું ગાડપણ વધી પાત્ર જાય છે પછી તો સત્પુરુષતા ઉન્નત જીવનનો વિચાર કરવાને બદલે પામર માણસ એના પ્રત્યેની પોતાની ભમિની જ કદર કરતા લાગે છે અને અંતે ઈશ્વરને નામે પોતાની નબળી પણ ઉશ્કેરાયેલી લાગણીની જ તે ઉપામના કરતો થાય છે.

ગાંધીજીની હિંજલવાત્રામાં આ વાતનો અનુભવ—અત્યંત કડવો અનુભવ ડગલે ને પગલે થાય છે લોકો મધરાતે પણ સ્ટેશને આવે રાતના બેત્રણ વાગ્યે પણ છોડે નહીં ગાંધીજી સૂતા છે એમ કહીએ તો એમને ઉઠાડવા માટે કાત ફાટી નાખે એવા મોટા જબ્બવિ ચલાવે એમની તનિષ્ઠ ચિંતાજનક છે એમ સમજાવીએ તો પોતે દૂરદૂરથી આવ્યાની વાતો કરી એની જ કદર માગે 'આમ ગાંધીજીને દિવસરાત હેરાન કરશો તો તમે એમને ખોઈ બેસશો,' એમ કહીએ તો અવાજ ઓછો કરવાને બદલે, અને એમને વિશ્વાસ આપવાને બદલે, 'ત્યારે તો હમણા જ એમનું દર્શન કરવા દો ' એ જાતની વૃત્તિ બતાવનાર લોકો પણ આપણે ત્યાં પડેલા છે આ ધામિક લોભમાં ધામિકતાનો લેથ પણ નથી એટલી વાત એ લોકો ક્યારે સમજશે? સભાની ભીડમાંથી પસાર થતાં કેંબાયે લોકો ચરણસ્પર્શ માટે દોડી આવે છે ગાંધીજી ધીકર ખાઈને પડી જશે એવો વિચાર કરવા જેટલી ભમિશૂન્યતા એમનામાં નથી હોતી પુણ્ય મેળવવાનો લાગ છે, એ છોડીએ તો આપણે બેવકૂફ ગણાઈએ, એ એક જ વૃત્તિ ઊછળી આવેલી હોય છે.

હજાર વાર ચરણસ્પર્શ કર્યા છતાં મનનો મેલ ગયો નથી, હૃદય ઉન્નત થયું નથી, એનો અનુભવ થયા છતાં માણસ એટલું સ્પષ્ટ જોતો નથી કે હૃદયમાં પવત્રો જ્યાં સુધી થયો નથી ત્યાં સુધી આ સ્પર્શની વીજળી ભાગ્યે જ કઈ કરી શકવા ની છે.

લાગી એક તરફ ભક્તો ચરમસ્પર્શનું માહાત્મ્ય દર્શાવે દર્શાવે વધારવા લાગ્યા બીજી તરફ લોકોનો આ સહેલી ધામિકતા માટેના લોભ વધવા લાગ્યા અને જેને વિરોધ મનમાં પૂજાભાવ હોય તેને અકળાવીને પણ લોભે આવા ચરમસ્પર્શ મેળવવાની હરીફાઈ કરવા લાગ્યા

પથ્થરની કે પાનુની મૂર્તિને પૂજા માટે ગમે તેટલી વાગ નવગ્રવીએ, ગમે તેટલી વાર ખવડાવીએ, અને ગમે તેવા ઉપચાર એના પર લાગીએ તોયે એ મૂર્તિને મંગેખમ, અપયો કે અશ્વામસુ થાય એમ નથી તેથી ભક્તિનાં વણાવ મૂર્તિ ઉપર ઠાકવવામાં ક્યો મુશ્કેલી નથી મંદિરના મુખિયાઓ જેમ ઈચ્છે તેમ મૂર્તિઓની પૂજા કરી શકાય. ભક્તો મંદિરમાં એકબીજાને દેરાન કહે તેનો જ વિચાર કરવાનો રહ્યો પણ કોઈ દેહધારીને ઈશ્વરનો અવતાર માનવા આપણે બેસીએ, અને આપણી ઘેઘણમાં એના સુખ પનો કે એની લાગણીનો વિચાર ન કરીએ, એ તો અવિવેકની સીમા થઈ સ્પર્શ અને સ્પર્ગની વીજળી ઉપરનો વિશ્વાસ એ તો ધામિક રિવાજોમાં ધૂસેલો જડવાદ છે ઘણા લોકો ભેના થાય એટલે એકબીજાનું જોઈને એમનું ગાડપણ વધી પણ જાય છે પછી તો સત્પુરુષના ઉન્નત જીવનનો વિચાર કરવાને બદલે પામર માણસ એના પ્રત્યેની પોતાની ભક્તિની જ કદર કરતા લાગે છે અને અતે ઈશ્વરને નામે પોતાની નબત્તી પણ ઉકેરાયેલી લાગણીની જ તે ઉપાત્તના કરતો થાય છે

ગાંધીજીની હિંજનશત્રામાં આ વાતનો અનુભવ — અત્યંત કડવો અનુભવ હોય ને પગલે થાય છે લોકો મધ્યગતે પણ સ્ટેશને આવે રાતના બેઠણ વાગ્યે પણ છોડે નહીં ગાંધીજી સૂતા છે એમ કહીએ તો એમને ઉઠાવા માટે કાન ફાડી નાખે એવા મોટા જળધ્વનિ ચલાવે એમની તમિયત ચિતાજનક છે એમ સમજાવીએ તો પોતે દૂરદૂરથી આગાની વાતો કરી એની જ કદર માગે 'આમ ગાંધીજીને િવમસાદ દેરાન કરશો તો તમે એમને ખોઈ બેમશો,' એમ કહીએ તો અવાજ ઓછો કરવાને બદલે, અને એમને વિશ્વાસિ આપવાને બદલે, 'ત્યારે તો હમણા જ એમનું દર્શન કરવા દો ' એ જાનની વૃત્તિ બતાવનાર લોકો પણ આપણે ત્યાં પડેલા છે આ ધામિક લોભમાં ધામિકતાનો લેશ પણ નથી એટલી વાત એ લોકો ક્યાં સમજાવે? સભાની ભીડમાંથી પસાર થતાં કેન્દ્રો લોકો ચરમસ્પર્શ માટે દોડી આવે છે ગાંધીજી ઢોકર ખાઈને પડી જશે એવો વિચાર કરવા જેટલી ભક્તિશૂન્યતા એમનામાં નથી હોતી પુણ્ય મેળવવાનો લાગ છે, એ છોડીએ તો આપણે બેવકૂફ ગણાઈએ, એ એક જ વૃત્તિ ઊછળી આવેલી હોય છે

હજાર વાર ચરમસ્પર્શ કર્યા છતાં મનનો મેંચ ગયો નથી, દૈવ્ય ઉન્નત થયું નથી, એનો અનુભવ થયા છતાં માણસ એટલું સ્પષ્ટ જોતો નથી કે દૈવ્યમાં પલટો જ્યાં સુધી થયો નથી ત્યાં સુધી આ સ્પર્શની વીજળી ભાગ્યે જ કઈ કરી શકવા ની છે

ભક્તો આનંદ આવી વાત કોઈ કરે તા તેને નાસ્તિક ગણી કાઢનાં એમને વાર નથી લાગતી કવિઆ જાનિયામ્નિ કરી વર્ણનો લખે છે મિત્ત્રાનવાદીઓ ઉક છેજી દોગે પોણીને એ વચનાનો બચાવ કરે છે અને સામાન્ય લોકો એ બધાં વચનોના અપરાધને વળની રહેવામાં જ ધામિકતા જુએ છે લોકોને પોતાના સંતમહત્તો ને ધામિક સેવકો પત્ત ભોગવવા લાય છે આ વૃત્તિમા ખરી ધામિકતા નથી, પણ લીનતા નહીં તો જડતા છે એથી ધર્મનો વિજય નથી થવાના

તમણાં જ મિધમા લોકોએ ચરમસ્પર્શ કરવા જતા ગાંધીજીના પગને ઉઝરડા પાડયા એના ઈલાજ ધજુ ચારે છે [સાચી વાત એમ જણાય છે કે ભક્તિધેલા લોકોના હાથ ખનેડવા દોડનાર પણ અમના જેટલા જ ભક્તિધેલા એવા સ્વપસંદકોથી એ ઉઝરડા થયા હતા આ સુધારાથી પણ મૂળ વાત બદલાતી નથી] લોકોની ગાંઠી ભમ્મિનો આપો પ્રસાદ ગાંધીજીને ધમ્મી વાર ચાખવો પડે છે માટીના રસ્તા પરથી ઉઘાડે પછે ચાવવાનો ત્યાં રિવાજ છે ત્યાં પગના ઉઝરડા ધમ્મી વાર ગભીર સ્વરૂપ લે છે માટીનું ઝેર લોહીમાં પ્રવેશ કરે છે એમાથી ભારે માદગી પણ પેદા થાય તે મટનાં ધમ્મી વાર લાગે

એક વાર મધરાતે ગાંધીજીને ન સતાવવાનું સમજવવા જતા કેટલાક લોકો કહે, 'ગાંધીજી તો ઈશ્વરના અવતાર છે એમને તે વળી, યાક કેવો?' મેં કહ્યું, 'તેઓ પોતે જ કહે છે કે હું યાકયો છું તો જો સાચું ન મ્હેતા હોય તો તેઓ મલાત્મા નથી ને જો સાચું કહે છે એમ કબૂલ કરો તો આવા યાકમાંથી એમને જરૂર બચાવો' મેં માન્યું કે આવી દલીલથી એ લોકો સમજે નહીં તોયે નિરુત્તર તો થશે જ પણ પુરાણમરો અને બાબકારોની તાલીમમા નૈયાર થયેલા આપણા લોકો પામે એનો પણ જવાબ લાગર હતો એમણે કહ્યું, 'એ તો લીલા કરે છે પોતે અવતારી પુરુષ છે એ છુપાવવું છે, એટલે પોને યાકયાની વાતો કરે છે તો સમચદ્રજ સીતાજીના વિરલમા ફરતા હતા ત્યાં એ શું જાણતા નહોતા કે સીતા તો પોતાની નિત્યક્રિત છે ને ગુપ્તરૂપે પોતાની પાસે જ છે?'

આવી દલીલ આગળ જવાબ શો? ભગવાને પોતે બુદ્ધનું રૂપ ધારણ કરી દુનિયાને છેતરવાનો ધધો કયો એમ કહી નવમા અવતારનું સ્વસ્થ સમજાવનાર ધર્મવાચસ્પતિ આગળ બુદ્ધિને સ્થાન જ નથી અકલને સાચવી ધર્મનું સહસ્થ ઉલ્લી શકાય એમ ત્યાં કોઈને લાગતું નથી, ત્યાં બિચારી દલીલો શું કરે?

દર્શનની અભિલાષા સ્વાભાવિક છે સરથસો, યાત્રાઓ, સભાઓ અને સમે લનોમા વિચારોની આપલે થાય છે એટલું જ નહીં પણ વિચારના પ્રચારનું તે ઉત્તમ પ્રતિબિંબ છે લાગણી કેળવવાનું ને લોકમાનસ નિલાણવાનું તે એક જબરદસ્ત સાધન છે હજારોની સખ્યામા લોકો ભેગા થાય એ અનિષ્ટ નથી વિરાટ જનતાની જાગૃતિ એવા જનસમુદાયથી જ દેખાઈ આવે છે મોગ સમુદાયમાં બધા સાત્ત્વિક ભાવો ફૂટવા માટે તો તે જેટલું સ્વાભાવિક છે તેટલું જ ઈષ્ટ પણ છે પણ

એની સાથે લોકોમાં અમુક તારીખ તો આવવી જ જોઈએ બીજાનાં સુખદુઃખ વિષે, બીજાની લાગણી વિષે એવે વખતે વધારે કોમળતા પ્રગટ થવી જોઈએ. અને સામાજિક જીવનનો વિવેક તો એવે પ્રમંથે પ્રધાન ધર્મ થવો જોઈએ ઘેલછામાં આવેને ભક્તિનો પ્રસાદ મહાત્માને ચખાડીએ એ તો જુલમ જ કહેવાય.

૨૨-૭-૩૪

૯

હૃદયધર્મની દીક્ષા

સૌથી શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે—હૃદયધર્મ દુનિયામાં જોટલા ધર્મ, પથ, ફિરકા અને સપ્રદાય છે, તે બધા આજે ગમે તેટલી તંગદિલી પેદા કરતા હોય, પરંતુ અસહ્ય તો તે બધા કોઈ ને કોઈ માનવપ્રેમી સસ્કૃતિપરાયણ હૃદયમાથી જ નીકળેલા છે ‘ધર્મંગારત્ર મહર્ષીણાં અન્તરવર્ણ સમૃતમ્’ જે ઉદાર હૃદયની પ્રેરણાથી એ નીકળ્યાં એ ઉદાર હૃદયનો જે વ્યાપક પ્રેમધર્મ છે તે જ હૃદયધર્મ છે હિંદુસ્તાનમાં દુનિયાભરના બધા ધર્મ એકઠા થયા છે કારણ કે તેમને ખબર પડી છે કે અહીં હૃદયધર્મનું સામ્રાજ્ય છે અહીં જે આવ્યા તે સૌ પોતપોતાનું અભિમાન લઈને આવ્યા તેમણે પોતાનાથી થઈ શક્યુ તેટલું ભણુ અથવા બૂટ કર્યું પરંતુ એ બધા ધીમે ધીમે હૃદયધર્મની પ્રેમશ્રવિથી બધાઈ ગયા સૌને પ્રેમધર્મનું બાન થયું. પણ કોઈને તેની દીક્ષા ન મળી તે માટે તે સૌ અંદર અંદર ખેંચતાણુ કરવા લાગ્યા છે અને આ દેવભૂમિને ભૂતળનું સ્વર્ગ બનાવવાને બદલે ભૂતળનું નરક બનાવી રહ્યા છે જેના હૃદયમાં જોટલી સકીર્ણતા અને શુદ્ધતા હશે તેટલું તે દુઃખ ભોગવશે અને બીજાને પણ વધારે ને વધારે દુઃખ આપશે પરંતુ અતમા (અથવા અનતમા) વિજ્ય તો હૃદયધર્મનો જ થશે

પ્રભુ આપણને આ હૃદયધર્મની દીક્ષા આપે અને આપણી મહાને અનત બનાવે, જેથી ભારતના હૃદયધર્મની સાચી સેવા કરીએ અને આપણા જીવનમાં અને મરણમાં એનું સામ્રાજ્ય સ્થપાયું જોઈએ

ડિસેમ્બર, ૧૯૩૯

હૃદયશુદ્ધિની યાચના

પશુઓ પણ પોતાનું હિત નહિત ઘોડું વિચારે છે. તે એટલું તો જાણે છે કે, “સંકટને સમયે આપણે સૌએ ભેગા થઈને, સંગઠિત બનીને, આપણા સામુદાયિક સંઘબળથી આવી યઠનારા સંકટનો સામનો કરવો જોઈએ; એ જ મુક્તિનો માર્ગ છે” પરંતુ જે જાતિમાં લોકો મુક્તિને જ સંકટ માને છે તેમની નીતિ કાંઈ જુદી જ હોય છે! જ્યારે આપણને એક ધવાની સૌથી વધારે જરૂર છે તે વખતે જ આપણો દેશ અનેક પક્ષ, અનેક માર્ગ અને અનેક દુર્ગુણોથી પીડાય છે!

તો, શું આ વિનાશની નિશાની છે કે સૂર્યોદય પહેલાં, ઉપકાળ પહેલાં અને બાહ્ય મુદ્દર્ભની પણ પહેલાં જે અંધારુ હોય છે, તે આ છે? જ્યારે માણસ મોટામાં મોટી બૂલ કરી બેસે છે ત્યારે તે ચોકીને જગી ઊઠે છે અને પોતાનું વર્નન સુધારે છે.

આપણે ખૂબ જ સહન કર્યું છે અને વધારે પણ કરીશું, પણ હવે આપણને ‘બુદ્ધિબ્રથ’ની સજ કે તકલીફ વધારે સહન કરવી ન પડે એવી એકમાત્ર પ્રાર્થના કરીએ જે આપણી બુદ્ધિ શુદ્ધ રહે, હૃદય ઉદાર રહે, દૃષ્ટિ નિર્મળ અને દૂરદર્શી રહે તો આપણને બીજું કાંઈ નથી જોઈતું બાકીનાં બધાં સાધન આપણે આપણા પુરુષાર્થથી એકઠાં કરી લઈશું. જ્યાં આપણું ચાલતું નથી ત્યાં જ આપણે પ્રભુની પ્રાર્થના કરીએ હૃદયસ્થ પરમાત્મા આપણુ હૃદય શુદ્ધ બનાવે, ઉદાર બનાવે, તેજસ્વી અને ક્રમાશીલ બનાવે, જેથી આપણે આપણો ઉદ્ધાર કરી શકીશું

જાનેવારી, ૧૯૪૦

કયો માર્ગ સ્વીકારીશું?

{ સસ્કૃતમા યજુને સપત્ન કહે છે એક જ પિતાના દીકરા માતા બૃહ હોવાને કારણે એકબીજા નાથે હો છે અને એકબીજાના યજુ બની બેને છે તેમન આ એવકૂફી બનાવવાને માટે આપણી સમ્કારી ભાષાએ યજુને માટે સપત્ન શબ્દ રાખી લીધો એનો અર્થ છે ‘ઓરમાન ભાઈ’

પરંતુ એક જ માતાના દીકરા પણ યજુ બનીને આપત્તમા લડી શકે છે. એક જ નદીનું પાણી પીનારા લોકો આ કિનારે અને સામે કિનારે રહેવા લાગે છે ત્યાં પોતપોતાના ખેતરોમા પાણી ખેંચવાને માટે અંદર અંદર હો છે! નદીના તીરને, કિનારાને, ‘કૂળ’ કહે છે જે લોકો સામે કિનારે રહે છે તે આપણા ‘પ્રતિ કૂળ’ છે અને જે આપણી બાજુ રહે છે તે ‘અનુ કૂળ’ છે ‘અનુકૂળ’ લોકો એમા મળીને ‘પ્રતિકૂળો’ની સાથે હમેશા લડતા રહે છે

નદીના પાણીને માટે જેની સાથે ઝઘડો હોય તે ધરીકને અંગ્રેજીમા ‘ચઈવલ’ કહે છે ‘ચઈવલ’નો અર્થ ‘રિવર’ એટલે કે નદી સાથે છે

બુદ્ધ ભગવાનના દિવસોમા એક વખત અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ નદી પુત્રો અંદર અંદર લડવા લાગ્યા ભાર મુદ્દ જામું બુદ્ધ ભગવાનને ખરેખર પડી તે ત્યાં પહોંચી ગયા બંને પક્ષના આગેવાનોને બોલાવીને તેમણે એક સીધોસાદો સવાલ પૂછ્યો “પાણીની કિંમત વધારે છે કે માણસના લોહીની?” બંનેના મોઢામાથી એક જ જવાબ નીકળ્યો “બેચક, માણસના લોહીની કિંમત પાણીની કિંમત કરતા કેટલીયે વધારે છે”

“તો પછી પાણીને માટે માણસનું લોહી રેડવું એમા બુદ્ધિમાની છે?”

બુદ્ધ ભગવાનના આ પ્રશ્નથી બંનેની આખો ખૂંદી ગઈ લડાઈ ટળી

કેટલા ભોળા ભગવાન બુદ્ધ અને કેટલા ભોળા એ જમાનાના લોકો! સીધી વાત તરત સમજી ગયા અને માની પણ લીધી હવે સજ્જનિતિશાસ્ત્ર બહુ આજ વધી ગયું છે આજે યુરોપ અમેરિકાના લોકોને કોઈ મહાત્મા પૂછે કે, “પેટ્રોલની કિંમત વધારે છે કે માણસના લોહીની?” તો લોકો કહેશે કે, “જરા વિચાર કરવો પડશે” આજકાલ માણસનું લોહી ખૂબ જ સસ્તું થઈ ગયું છે તે લોભે લોકસખ્યાનું શાસ્ત્ર ખોળી કાઢશે અને દલીલ કરશે કે મુદ્દ સિવાય માણસનો વિકાસ જ ન થઈ શકે આમ તેઓ અધર્મને ધર્મનું રૂપ આપશે અને જોરથી બંધુલ્લ્યા ચાડી રાખશે

આજે રાજનીતિનું તો દેવાળુ નીકળી ચૂક્યું છે મોટા મોટા ધર્મ અધાર્મિક લોકોના હાથમા પડીને નિસ્તેજ બની ગયા છે આજે તો માત્ર એક હૃદયધર્મ બચ્યો છે, જે આપણને માતાની ગોદમાં મળે છે બાકી તો સંપત્તિશાસ્ત્ર આજે અર્થશાસ્ત્રનું નામ ધારણ કરીને અનર્થ કરી રહ્યું છે હવે તો હૃદયધર્મને દૃઢતાથી પકડી રાખીશું અને બુદ્ધિને વિચલિત નહીં થવા દઈએ તો જ દુનિયાનો ઉદ્ધાર છે

એપ્રિલ, ૧૯૪૧

૧૨

સમાના હૃદયાનિ વઃ

પરમાત્માનો આ આદેશ ઋગ્વેદના છેલ્લા મંડળના અંતમાં આવ્યો છે બધા પ્રકારનું આધ્યાત્મિક જ્ઞાન આપ્યા બાદ વેદ ભગવાને સંગઠનનો મંત્ર બતાવ્યો છે જે લોકો ધૈર્ય જાણતા નથી, અસંસ્કારી છે, અસંગમી છે, સ્વાર્થી છે, દ્રોહી છે, તેમનું સંગઠન જગતને માટે વિનાશક છે તેથી ધર્મરહિત્યનું બધું જ્ઞાન આપ્યા પછી જ ભગવાને સંગઠનનો ઉપદેશ આપ્યો છે

આ વૈદિક ઉપદેશ મનુષ્યજાતિને માટે બધી રીતે હિતકર છે

“હે ધાર્મિકો, ઈશ્વર ઉપર કાર્દા રાખીને તમે સૌ એક જ દિશામા પ્રગતિ કરો તમારી વાણીમા પરસ્પર મેજ હો તમે તમારા મનને એક જ આદર્શને માટે સસ્કારી બનાવો, અને દેવોમા જેમ પોતપોતાનાં કર્તવ્યોના પાલન માટે આગ્રહ રહે છે તેવી રીતે તમે પણ પોતપોતાને ભાગે આવેલાં કર્તવ્યોનું પાલન કરો

“તમારા લોકોની કાર્યનીતિ (મંત્ર) એક જ પ્રકારની બનો તમારું હિત વિચારનારી તમારી સખા પણ એક હો તમારાં મન અને ચિત્ત કદી પણ પરસ્પર વિરોધી ન હો આ સંગઠન જે દૃઢ કરવું હોય તો તમારે એક વિચારથી ચાલવું પડશે, બધા ઉપભોગોમાં પણ તમારી વચ્ચે અસમાનતા ન હોવી જોઈએ ઉપભોગોમાં અસમાનતા આવવાથી જેર થેદા થાય છે અને એક આદર્શ પણ ટકી શકતો નથી પરિણામે સંગઠન નૂટી જાય છે તેથી મારો આદેશ છે કે તમારું ધ્યેય એક રાખો તથા રહેણીકરણીનું ધોરણ પણ એક રાખો

“તમારા લોકોમાં હેતુ અને ધ્યેય, બધા એક જ રહેવા જોઈએ તમારાં હૃદય પણ એક થાઓ તમારા મન પણ એક જેવા થઈ જાઓ આ મારે તમારું સંગઠન તારી રીતે ટકી શકશે અને તમારું કલ્યાણ થશે ”

આ અંતિમ ઉપદેશનો મર્મ શો છે? જીવન એકરૂપ બનો, ઉદ્દેશ એક બનો, મંત્ર એક જ હો, પ્રગતિની દિશા એક હો આ બધું જ્યારે સૌનાં હૃદય એકરૂપ અને સૌ એકબીજાને ભાઈબાઈની દૃષ્ટિએ જોતા થશે ત્યારે જ સિદ્ધ થશે વિચારમા

જમે તેટલી મિનનતા હોય પણ હદય એક હોય તો એકબીજાની વાત સમજવામાં કશી તકલીફ નહીં નડે.

સૌથી ભારે શક્તિ તો સત્યની જ છે. એ સત્ય તો હદયથી જ સમજી શકાય છે. યાજ્ઞવલ્કય કહે છે. હૃદયેન હિ સત્ય જાનાતિ, હૃદય હિ એવ આત્મા ॥

તેથી, જે હદય શુદ્ધ હોય, અને હદયોનો પરસ્પર મેળ હોય તો બાકીનું બધું આપોઆપ નિવ્વ થઈ જાય. ભગવાનના આદેશનો મર્મ એ છે કે તમારાં હદય એવાં શુદ્ધ બનો, એવાં ઉદાર બનો કે જેથી આપસઆપસનો મેળ આપો-આપ સ્થપાઈ જાય. તમારાં હદય એકરૂપ બનીને ભેગાં થઈ જાય એ જ સંગઠન છે, એ જ સામર્થ્ય છે, એ જ તિથિ છે.

જુલાઈ, ૧૯૪૧

૧૩

પુણ્ય સંકલ્પ

(એમણે અને કેન એ બે ભાઈઓની જૂના બાઈબલમાં વાત છે ભાઈ હોવા છતાં પણ કેનમાં દુશ્મનાવંટ જગી અને તેણે એમણનું ખૂન કરી દુનિયામાં આ પહેલી બંધુહત્યા થઈ તેમનો દાખલો લઈને બીજા દુર્ગંનો પણ પોતાના ભાઈઓને મારવા લાગ્યા. ઈસ્લામમાં કહ્યું છે કે, 'કેન' જ બંધુહત્યાનો આદ્ય પ્રચારક હોવાથી જ્યારે કોઈ માણસ પોતાના ભાઈની હત્યા કરે છે ત્યારે તેના પાપનો ઘોરો હિસ્સો 'રૉયલ્ટી' રૂપે કેનને નામે જમા થાય છે !

એ જ રીતે જ્યારે કોઈ માણસ કાઈ પણ ભલાઈ કરે છે અને તેના એ સત્કૃત્યનું અનુકરણ થવા માંડે છે ત્યારે આ રીતે વધતી એ તમામ ભલાઈની કાંઈ ને કાંઈ 'રૉયલ્ટી' એ સદાવાર પ્રવર્તકને જરૂર મળે છે

આટલું જાણીને, ભારતવર્ષ નિર્વેર બંધુતાનું પુણ્ય એકદુ કરવાનો સંકલ્પ કેમ ન કરે?)

સપ્ટેમ્બર, ૧૯૪૧

શાસ્ત્રોનો ઉપયોગ

શ્વાસ લેવા માટે જેમ કોઈને પૂછવા જવું નથી પણ, હિંદુસ્તાનમાં રહેવા માટે આપણા લોકોને જેમ કોઈની પરવાનગી લેવી નથી પડતી, તેમ સનાતન-ધર્મમાં રહેવા માટે કોઈની મહેરબાનીની જરૂર નથી. સનાતનધર્મ ઉપર કોઈનો ખાસ હક નથી એ બધાનો જ છે હિંદુમાત્ર એની અંદર રહી શકે છે, અને એનો લાભ ઉઠાવી શકે છે

સનાતન ધર્મના ઋષિમુનિઓએ ધર્મશાસ્ત્રો રચ્યા છે અને તે સંસ્કૃત ભાષામાં લખેલાં છે, તેથી સંસ્કૃત ભાષા પવિત્ર ગણાય છે પણ સંસ્કૃત ભાષા એટલે કઈ સનાતન ધર્મ નથી એકલાં શાસ્ત્રોને પણ કઈ સનાતન ધર્મ ન કહી શકાય. હિંદુ કોમના એટલે કે બ્રાહ્મણથી માંડી અન્યજ સુધીની બધી જાતિના સમજુ અને પવિત્ર પુરુષોનું જીવન અને ચિંતન એ જ સનાતન ધર્મ છે

આવા પુણ્ય પુરુષો અત્યંત નમ્રતાથી શિષ્યભાવે જૂના ઋષિમુનિઓનાં વચનોનો સ્વીકાર કરતા આપ્યા છે ઋષિમુનિઓનાં વચનોને આધારે પોતાની જિંદગી ઘડવાની યોગ્ય મેળવતા આવ્યા છે તેથી જ શાસ્ત્રોનું આટલું મહત્ત્વ છે અને તે યોગ્ય છે કેમ કે ઋષિમુનિઓ પોતે ધર્મપ્રાપ્ત હતા એટલે કે તેઓ ધર્મને માટે જ જીવતા હતા ઈશ્વરપ્રાપ્તિ માટે મથતા હતા અને પ્રાપ્તીમાત્રનું ભવું ચાહતા હતા

ધર્મનો વિચાર કરવો હોય ત્યારે ધર્મનિષ્ઠ, ધર્મપરાયણ ધર્મપ્રાપ્ત લોકોનાં વચનોથી પ્રથમ ધર્મની દૃષ્ટિ મેળવવી જોઈએ. એટલા માટે અને એટલા પૂરતો જ ધર્મશાસ્ત્રોનો ઉપયોગ છે.

ઈશ્વરે બધાને આંખો આપી છે, બધાને જ મન આપી છે, દરેકને માટે એના પોતાપુરતી અને એનાં બાહ્યબચ્ચાં પુરતી સ્વતંત્ર જવાબદારી પણ ઈશ્વરે આપી છે માત્રમ ગમે તેટલો નાનકડો હોય તોયજ એનાં બચ્ચાંનો ઉછેર એના હાથમાં સોંપવા જેટલો વિશ્વાસ ઈશ્વર એના ઉપર રાખે જ છે એ જ બતાવે છે કે માત્રમ પોતાની અને થોડે દરજ્જે બીજાની જવાબદારી માથે લેવાનો હકદાર તો છે જ. કોઈ પણ માત્રમ મંદબુદ્ધિ છે, અભણ છે, પછાત છે, સંસ્કારહીન છે, એ કારણે એ પરતંત્ર ન રહી શકે. શાસ્ત્રો માત્રમને પરતંત્ર કરતા માટે નથી પણ એને સ્વતંત્રતાને માટે જગારે લાગુ કરવા માટે છે, તેથી શાસ્ત્રો એ રાજ કે કાયદાને દેખાતે નથી, પણ મા અને ગુરુને દેખાતે છે જ્યાં રાજ અને કાયદા પાસે જવાનો દરેકને હક છે, ત્યાં મા અને ગુરુ પાસે જવાનો હક સાબિત કરવાપદું રહેતું જ નથી શાસ્ત્રોનો હક ગ્રાહ્યોને જ છે, એવી માન્યતા જો

નમાન્યા દ્વારેથી હોય તો તેનું કારણ શાસ્ત્રો જાપવા માટે જે બાધાજ્ઞાન જેઈએ છે, જે પીરસ જેઈએ છે, જે ઉભા. જેઈએ છે તે લાગેમાં નથી હોતાં એ જ છે બ્રાહ્મણના પાતાનો નુજારો જ શાસ્ત્રોનો આર્થ મરવા પર રક્ષો એટલે તેઓ શાસ્ત્ર ન બલે તો કયા જય? પણ જ્યારે મોઈ પણ વસ્તુના માપનને ઈજારો જ મુશી જય છે ત્યારે તે સહેજે અધિમાની અને આજમુ બની જય છે બ્રાહ્મણોનું પણ એમ જ બન્યું છે

એ વાત ખરી છે કે શાસ્ત્રોનું રક્ષણ મરવાનું, એનો પ્રચાર મરવાનું, અને એનું વધુ ને વધુ ઊંડુ ખેડાવ મરવાનું કામ બ્રાહ્મણોને સોંપેલું છે સમાજ જે જાત રહે તો જ બ્રાહ્મણો પોતાનું આર્તન બરાબર પાઠ પાઠ્યે બ્રાહ્મણોને જે દિવિયા અને આશ્વિદિવ્ય મને છે તે બીજી કોમના લોકોને ક્ષમ આશીર્વાદ આપવા માટે નથી હોતી એમણે પાતે જ્ઞાનવાન અને ચારિત્રવાન સહી તમામ લોકોને પવિત્રતાની કેળવણી આપવી જેઈએ લોકોને સદાચારનું જ્ઞાન આપવું જેઈએ પાઠકા લાભના દુમલામાથી બચાવવા જેમ ક્ષત્રિયોની, ગણસિંધાઓની, ક્ષેત્ર પત્રી, તેમ બ્રાહ્મણોની ક્ષેત્ર પાપ અજ્ઞાન, વડમ અને અનાચારદૂષી યત્રુ સામે ઝૂઝીને પ્રજાનું રક્ષણ કેવા માટે હતી ગણસિંધા જે બહારવળિયા થઈ જાય અને બ્રાહ્મણો જે અજ્ઞાન અને વલેમના હિમાયતી થઈ જાય તે તેઓ સમાજદ્રોહ કુ છે પરી સમાજ પાનેશી ગણસ કે દિવિયા મેળવવાના તેઓ અધિકારી નથી

સમાજમાં એકાદ માપત બગડ કે વીકરે ત્યાર સમાજ એને સજ કરી શકે છે આખો વર્ગ જ જ્યાર બાડે છે, રખડ છે, સડ છે આપવા મોજો પડે છે ત્યાર સમાજે પોતાના રક્ષણનું મમ પોતે જ કરવાનું રહ્યું આવા પ્રસંગે ગણસિંધાઓ અને બ્રાહ્મણો પરાપૂર્વથી ચાલતી આવતી પોતાના ઘડની વાનો મરે તો એમને એ શોભે નહીં અને એમનું ચાલે પણ નહીં લોકો તોફાની થાય આપવા બીમ્બ થાય તો બન્ને રીતે જેમ રાજની લાજ જય છે તેમ લોકો નાસ્તિક થાય કે વલેમી થાય તો ધર્માચાર્યની લાજ ગઈ જ

વલેમ એ જ મોટામા મોટી નાસ્તિકતા છે, ઈશ્વરનો દ્રોહ છે, ધર્મનું ખૂન છે આપણા લોકો એ નથી સમજતા એ દુખની વાત છે લગભગ દોઢ હજાર વરસ પહેલા અરબસ્તાનમા એક જગે આ વાત જાણી લીધી કે વલેમો રાખવામાં ઈશ્વરનો દ્રોહ થાય છે તેથી એણે વલેમનાથક એક પંથ ચલાવ્યો ગુમડુ થવું તથા ત્યાં જેમ માખીઓ આવીને બેસે છે અને સ. તરફ આપણા ધ્યાન ખંચે છે તેમ જ્યાં વલેમ હોય ત્યાં તેને ઉઘાડે પાડવા ઈસ્લામ પહાંચી જવાનો ઇસ્લામનો મોઈ ધર્મ સામે વિરોધ ન હોઈ થકે પણ વલેમો સામે એનો જબરો વિરોધ છે ઈસ્લામ ફાલ્યો કે જાણી લેવું કે સમાજમાં ધર્મને નામે અધર્મ ચાલે છે સાથા શાસ્ત્રો સુઈ ગયાં છે અને વલેમોનું રાજ્ય ચાલે છે દરક ધર્મને ઈશ્વરની એ નોટિસ છે એ મળતાવેંત દરક સમાજે જગત થવું જ ઘટે છે

હિંદુ ધર્મમાં જટલી કોમોનો સમાવેશ થાય છે તે બધી કોમોએ પોતપોતાની ચારિત્ર્યશુદ્ધિ કરવાની જરૂર છે, બધાએ ચારિત્ર્યસંગઠન કરવાની જરૂર છે. તેથી વહેમોનો આવવા વહેમી લોકોના દોર નહીં સ્વીકારતાં પોતે ધર્મનું રહસ્ય જાણી લેવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

સંસ્કૃત ભાષા આજે ગમે તે થીખી શકે છે. શાસ્ત્રો સાવ ઉધાડાં છે. શાસ્ત્રોમાં સારું શું છે અને આજે ન ચાલે કે ગળે ન ઊતરે એવું કેટલું છે એ પણ બધા જાણી શકે છે. સ્મૃતિગ્રંથો એટલા તો જૂના થયા છે કે યુસ્તમાં યુસ્ત સનાતનીઓ પણ એમ ન કહી શકે કે તેઓ શાસ્ત્રોના અક્ષરાર્થ પ્રમાણે ચાલી શકે છે, અથવા ચાલવા તૈયાર છે. શાસ્ત્રોના એકેએક અક્ષરને પર્સદ કરનાર કોઈ મળે કે કેમ અને વિષે પણ શંકા જ છે. વકીલની પેઠે દલીલો કરી કેટલાક આ સ્થિતિને ઠાંકી શકે ખરા; પણ એમાં એનું પોતાનું જ સમાધાન નથી થવાનું ત્યાં બીજો કોણ છેતરાય? તેથી જ એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે સનાતન ધર્મ એટલે તમામ હિંદુ કોમમાંના સમજૂ અને ચારિત્ર્યવાન લોકોનો ધાર્મિક આદર્શ.

જીવનવ્યવસ્થા

ધર્મગ્રંથો વિષયક

મહાભારત

ઉપનિષદ્ કાળના ગુરુશિષ્યના સંવાદ અને સાદી રહેલી પછી આપણને મધ્યેયના તેમ જ ઈન્દ્રપ્રસ્થના મહારાજાનો દર્શન થાય છે

હસ્તિનાપુરના રાજા યાન્તનુને ઘરે ધૃતપથ બીજા વાર પરજીવાનો મોડ થયો અને તે પથ એક માછીની છોકરી સાથે, અને અગ્રીથી જ મહાભારતની દુર્દશાની શરૂઆત થઈ પિતાની ઈચ્છા બર લાવવા માટે ભીષ્મે બ્રાહ્મણની રહેવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી અને રાજપદનો ત્યાગ કરી પોતાનાથી બનની રાજસેવા કરવાનું ઘટ લીધું યાન્તનુ પછીના રાજા નારા નીપત્યા જ નહીં વિવિત્રવીર્ય બહુ નાની ઈમરમાં મરી ગયો ધૃતરાષ્ટ્ર જન્મથી આવ્યો હતો અને પાંડુ પાડુરોગથી ગુજરી ગયો અને રાજગાદી માટે ધૃતરાષ્ટ્રના દીકરાઓ અને પાંડુના દીકરાઓ વચ્ચે અધ્યે શરૂ થયો દુર્યોધને અનેક રીતે કપટ રચ્યું અને દરેક વખતે પાંડવો તે જાળમા ફસાયા વિદુર અને ક્રીદૃષ્ટ તેમની મદદમા હતા તેથી દરેક વખતે તેઓ જીતેમ જાળમાથી બીસી જતા આખરે યુધિષ્ઠિર દુર્યોધન સાથે દ્યૂત રમવા તૈયાર થયો! અને તેમા હાર્યા પાચ જાણની સી દ્રોપદી પથ એણે હોજમા મૂકી ને ખોઈ! અન્તે બાર વર્ષ વનવાસ અને એક વર્ષ અજાતવાસ પૂરો કર તો એમને એમનું રાજ્ય પાછું મળે એવી શરત નક્કી થઈ બાર વર્ષ તો સાહવાઈથી નીકળી ગયા તેરમે વરસે પાંડવો વિશટ નગરીમાં ગુપ્ત રીતે રહ્યા અજાતવાસનું વર્ષ માડ પૂરું થયું હશે એજામા શાત્રધર્મને અનુસરીને ગાયોનું રક્ષણ કરવા પાંડવોને પ્રગટ થવું પડ્યું વર્ષ પૂરું થયું કે નહીં એ વિષે વાદ ચા-યો ચદ્રની ગતિ પ્રમાણે વર્ષ ગણવું કે સૂર્યની ગતિ પ્રમાણે એની ચર્ચા ચાલી અને અન્તે રણનું શરૂ લેવાનું નક્કી થયું આ ભારતીય યુદ્ધમા ભારતવર્ષના લગભગ બધા જ રાજાઓ સામેલ થયા હતા બન્ને પક્ષની મળીને અઢાર અક્ષીહિસી ચતુરંગ સેના કુરુક્ષેત્ર ઉપર જમા થઈ અઢાર દિવસ સુધી યુદ્ધ ચાલ્યું અને આખર બન્ને પક્ષના મળીને અઢાર માણસ બચ્યા પાંડવો જીત્યા, પથ યુધિષ્ઠિરને હાથ ધરીને કંઈવું પડ્યું કે આ જય તો પરાજય ધરતાં પણ વસમો છે અધર્મનો સગો ખૂબ જામ્યો હતો ધર્મ વિષેની દલીલનાજમા દરક જામ પ્રવીણ હતો મહાભારત યુદ્ધમાથી બચી ગયેલા કાકિયાવાડના ચાવો ઉન્મત્તા થયા અને આપસમા લડતા લાગ્યા આખર ત્યા પણ જાદવાસ્થળી જામી અને સહારનું કાર્ય પૂરું થયું ત્યાર પછી પરીક્ષિતનું રાજ્ય શરૂ થયું તક્ક નામના નાગ રાજાએ તેના ઉપર હુમલો કરી તેનો વધ કર્યા અર્જુને ખાવવન બાગી નાગકુળનો ઉચ્છેદ કર્યો હતો તેનો આ બદલો હતો પરીક્ષિત પછી જન્મેજયે નાતોકો સામે વેર વાળવાનું સત્ર શરૂ કર્યું હિંતા અને પ્રતિહિંતા જોરથી ચાલી

પણ નાગકન્યાના ઉદરમા જન્મેલા આસ્તિક નામના એક બ્રાહ્મણની દરમ્યાનગીરીથી આ વિગ્રહ થમ્બો અને વિગ્રહથી અકબાઈ ગયેલી ભરતભૂમિને આખરે શાન્તિ મળી ત્યાર પછી શુ થયું તેનો ચોક્કસ ઈતિહાસ જડતો નથી પણ વેરથી વેર થમ્બુ નથી, શમાથી જ વેર શમી જાય છે, એટલો પાક ભરતભૂમિ ભારતીય યુદ્ધ, યાદવાસ્થથી અને સર્પસત્રથી થીખી ગઈ એમ કહીએ તો ચાલે

આ ભારતીય યુદ્ધના વખતના જ કૃષ્ણદ્વેષાયને (એમને જ વેદવ્યાસ કહે છે) એ યુદ્ધનું અને તે વખતનું સંપૂર્ણ વર્ણન જય અથવા મહાભારત નામના એક મહાભારત ગ્રંથમા લખી રાખ્યું છે મહાભારત દુનિયામાં મોટામાં મોટા ગ્રંથોમાંનો એક છે વ્યાસે જે સ્વરૂપમા એ લખ્યો હતો તે જ સ્વરૂપમા તો આપણી પાસે આજે તે નથી આ મહાન રાષ્ટ્રીય ગ્રંથના રાષ્ટ્રીય સંસ્કરણો અનેક વાર થયા છે

રામાયણમા ભારતવર્ષનો આદર્શ ચીતરેલો છે, મહાભારતમા અનેક સારી અને નરસી વાસનાઓથી પીડિત મહાન જનસમુદાયનો યથાર્થ ચિતાર ચીતરેલો છે હિંદુસ્તાનના અસંખ્ય પહાડોમા જેમ હિમાલય પોતાની ઉત્તુંગતાથી જુદો પડે છે તેમ મહાભારતમા શ્રીકૃષ્ણ અને ભીષ્મ બે નરવીરો જુદા પડે છે બન્ને ઘટનાજળના સૂત્રધાર હોવા છતાં પરિણામ વિષે બેચરવા છે ભીષ્માચાર્ય વિરુદ્ધ પક્ષના સૂત્રધાર હોવા છતાં શ્રીકૃષ્ણના પરમ ભક્ત છે તેઓ અન્યત્ર સ્વાર્થન્યાગી, પ્રતિજ્ઞાનિષ્ઠ બ્રાહ્મચારી અને તપસ્વી છે છતાં નિષાબલ્લ થવાથી એ પોતાનો પક્ષ અસત્ત પક્ષ છે એમ જાણતા છતાં છોડી શકતા નથી અર્ચસ્ય પુરુષો દાસ એવું દીન વચન કહી તેમને પોતાના આચરણનું સમર્થન કરવું પડે છે, જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ આવી કશી જવાબદારી સ્વીકારતા જ નથી તેઓ બધું પરિણામ પહેલેથી જ જાણે છે ભીષ્મ અર્થના દાસ છે ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ પ્રેમભક્તિના વેચાણ છે ભીષ્મની કર્તવ્યનિષ્ઠા અલૌકિક છે, શ્રીકૃષ્ણની અનાસક્તિ દેવી છે ભીષ્માચાર્યે નિષ્કામ કર્મ આચર્યું અને ફળની બધી ગોઠવણ ઔશ્વર્થભાવે શ્રીકૃષ્ણે કરી

રામાયણની સીતા અને મહાભારતની દ્રૌપદી એમના સ્વરૂપની માફક સ્વભાવમાં પણ વિરોધી છે, છતાં બન્ને પોતપોતાની ઢબે આદર્શ છે સીતાનું સર્વાર્પણ આદર્શ છે, જ્યારે દ્રૌપદીની તેજસ્વિતા અનુકરણીય છે તેથી જ શાસ્ત્રકાશેએ બન્નેને એક જ શ્લોકમા પાસે પાસે મૂકી પ્રાતરમરણીય કરેલા છે

મહાભારતનો સમય એટલે શ્રીકૃષ્ણ, ભીષ્મ અને યુધિષ્ઠિર, જયારંધ અને ભીષ્મ, કર્ણ અને અર્જુનનો સમય એ જ અરસામા યવન અને નાગ લોકો પણ હિંદુસ્તાનમા આવેલા અફધાનિસ્તાન અને તિબેટ સાથે આજના કરતાં તે વખતે આપણે વધારે સંબંધ હતો કુન્તી અને માદ્રી, દ્રૌપદી અને ગાંધારી, સત્યભામા અને રુકિમણી, ઉત્તરા અને ચિત્રાંગદા બધી દૂર દૂરની રાજકન્યાઓ કુરુકુલમાં પરણેલી.

જે સ્વરૂપમાં મહાભારત આજે આપણી પાસે છે તે સ્વરૂપ ઈ સ ૪૦૦ની આસપાસ એટલે કે આજથી લગભગ દોઢ હજાર વર્ષ ઉપર નક્કી થયું હશે એમ વિદ્વાનોનું માનવું છે.

૧૯૨૩

૨

મહાભારતનો આસ્વાદ

મહાભારત જેમ જેમ વધારે વાંચીએ છીએ તેમ તેમ તેને વિષેનો આદર વધતો જાય છે ‘પ્રતિપત્તિ રસાવહમ્’ એ એનું વર્ણન તો છેક સામાન્ય લાગવા માંડે છે ભારતને શોભે એવું કોઈ એક વિશેષણ હોય તો તે ‘આર્યભવ્ય’ છે સમાયત્તુ વીર્યામધુર છે, જ્યારે મહાભારત મેઘગભીર છે ભારતે મનુષ્યસ્વભાવનો છેક ઊંચાણથી તાગ કાઢ્યો છે

ચરિત્રચિત્રણમાં મહાભારતકારે પોતાનો બધો શક્તિવૈભવ સંકટપથિવિધ ધૃતરાષ્ટ્રને આનેદૂલ અને આભાદ ચીતરવામાં વાપરેલો છે આ આધળો રાજા કર્ણ કરતો નથી એ બધાનું માત્ર સાંભળતો જ રહે છે તોપણ પહેલેથી છેવટ સુધી, છેક છેવટ સુધી, આપણે તેને નજર આગળથી દૂર રાખી ચકતા નથી ડમલે ને પગલે દૈવની મહત્તા વર્ણવતો એ રાજા દૈવની સામાન્ય મૂર્તિ જ છે બધું જાણવા સમજવા છતાં દૈવ જેમ આધિપતિ છે તેવો જ ધૃતરાષ્ટ્ર છે ભીષ્મ, વિદુર અને સન્યાસરખા સલાહકારો તેની આસપાસ છે, ગાધારી જેવી પતિવ્રતા પણ તેની ધૂળ ખંખેરી કાઢે છે, ક્રીકૃષ્ણ પ્રત્યક્ષ પરમાત્મા છે એ પણ તેનાથી અજાણ્ય નથી છતાં એ આધ્યાત્મ એ ન જોયું તે ન જ જોયું

શ્લેષપિયરના હેમ્લેટ જેવો આ ભીષ્મસંકટ ધૃતરાષ્ટ્ર ‘આપણે હાથે કર્યું બનવાનું નથી, આપમેળે જે થવાનું હો તે થાઓ’ એવી વૃત્તિથી જીવે છે ચેતનવાન (ચેતનાધારી) છતાં ‘જહવન્જોવજાવરેત્’ સૂત્રનું તેણે વિકૃત વૃત્તિથી પાલન કર્યું છે સર્વે દોષ દુર્યોધનને માથે ઢોળવા તૈયાર હોવા છતાં એનો વધારમાં વધા દેમે દુર્યોધનને જ પ્રસંગ પડશે વિદુરને દૂર કરશે પણ દુર્યોધન પર અકુશ નહં રાખે ચકુનિ જેમ જેમ દૂતમાં જીતતો ગયો તેમ તેમ આ ડ્રેસાને ઉમળકાઈ આવતા ગયા ‘કોણ જીત્યું? શું જીત્યા? હોડમાં શું હતું?’ એવું એણે મહા આનુરક્તથી તે પૂછતો રહ્યો એમાથી જ એનો મૂળ સ્વભાવ ઓળખાઈ આવે છે ભારતીય મુદ્દને અંતે આ કોરવ રાજાએ લોહભીમને ચગદીને ચૂર્ણ કર્યો તેમાં પણ એ જ સ્વભાવ છેવટ સુધી ટકી રહ્યાની સાબિતી છે ધૃતરાષ્ટ્ર અનમર્થ અને કૂટ મનોવૃત્તિનું અતિ સમર્થ ચિત્ર છે

દરેક નાટકમાં તેમ જ કથામાં નાયક સાથે ઉપનાયકો હોય છે. સાહિત્યશાસ્ત્રે એમનો સ્વભાવ કેવી રીતે ચીતરવો તેની મર્યાદાઓ બતાવેલી છે. પરંતુ કોઈ કોઈ વેળા કથાનકોમાં નાયક ઉપરાંત બીજું એક મંગળમૂર્તિ પાત્ર હોય છે. વિકટર હ્યુગોના 'લા મિઝેબલ્સ'માંનો બિશપ ઓફ ડી એવું જ એક મંગળમૂર્તિ પાત્ર છે. 'લા મિઝેબલ્સ'ના દીર્ઘ અને વિખુલ કથાનકમાં બિશપ ઓફ ડીનો સંબંધ બહુ ઓછો આવે છે. પરંતુ તેની મંગલ છાયા ઠેક છેવટ સુધી કથાનકને આવરી રહે છે. એ કથાનકનું કોઈ પણ પાત્ર બિશપ કરતાં ઊંચે જઈ શક્યું નથી.

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના 'ઘરે બાહિરે'માં નાયક નિખિલ અને ઉપનાયક સંદીપ છે. પણ મંગળમૂર્તિ તો નિખિલનો અધ્યાપક, 'નત નયને અનિમેષે' તેની ચિતા રાખનારો ચટ્ટોપાધ્યાય છે.

મહાભારતની મંગળમૂર્તિઓ ત્રણ : ભીષ્મ, કૃષ્ણ અને વ્યાસ. આ ત્રિમૂર્તિમાં પણ પ્રધાન સ્થાન ભીષ્મનું જ. કૃષ્ણની વિભૂતિ તો આખરે દિવ્ય હોઈ અને ભવ્ય નહીં કહી શકાય વ્યાસ કોઈ વાનપ્રસ્થની જેમ દૂરના દૂર જ રહે છે. સમસ્ત મહાભારત પર પોતાની મંગલ છાયા પાથરનાર તો ધર્માત્મા ભીષ્મ જ છે. તે સાગર સમા ગંભીર, હિમાલય સમા પ્રચંડ અને અનંત આકાશ જેટલા શાન્ત, નિર્મળ છે.

ભીષ્મ કૃષ્ણના ઉત્તમ ભક્તો પૈકી એક છે.

પ્રહ્લાદ નારદ પરાશર-પુણ્ડરીક-

વ્યાસામ્બરીષ શુક ધૌનક મીષ્મ દાલમ્યાન્ ।

સ્વમાગદાર્જુન-વસિષ્ઠ વિમીષણાદીન્,

પુષ્પાન્ કમાન્ પરમ્ભાગવતાન્ સ્મરામિ ॥

એવું જ જો પરમ ભાગવતોનું રોજ સવારે ઊઠીને આપણે સ્મરણ કરીએ છીએ તેઓમાં પણ ભીષ્મનું સ્થાન ન્યારું છે. ભીષ્મ ભાગવતો ભગવાનને આધીન રહીને તેની પ્રેરણાને અનુક્રમ વર્તન રાખે છે. ભીષ્મને ભાગ્યે પોતાના પરમપ્રભુનો અખંડ વિરોધ કરવાનું જ આવ્યું. અને તેમ છતાં તેમની વિરોધભક્તિ નહોતી.

ભીષ્મ અને કૃષ્ણનો રાષ્ટ્રપુરુષ તરીકે વિચાર કરતા પણ તેમનો આત્મીય સ્વાભાવભેદ દેખાઈ આવે છે. બન્ને ધર્મનિષ્ઠ, ધર્મપરાયણ અને ધર્મકાર, પરંતુ બન્નેનું જીવનતત્ત્વજ્ઞાન તદ્દન ભિન્ન. ભીષ્મનું જીવનતત્ત્વ બહુ અંશે પ્રભુ રામ ચંદ્રના જીવનતત્ત્વ જેવું છે. બન્ને મર્યાદાપુરુષોત્તમ, પોતાને ધર્મપરતંત્ર સમજનારા અને ધર્મપાલન સારુ કોઈ પણ ત્યાગ ચીતવણિથી કરનારા. મનુષ્યજાતને દાખલો બેમાડનારા એ બે જ. બીજી બાજુ કૃષ્ણ જેવા પ્રતિષ્ઠાભંજક તેવા જ મર્યાદાભંજક. ધર્મમાર્ગમા દરેક નિયમને અપવાદ કેમ હોઈ શકે, એ બતાવવાને જ જાણે તેમણે અવતાર ધારણ કર્યો હતો. ભંકિમચંદ્રે શ્રીકૃષ્ણનું એક જીવનચરિત્ર લખ્યું છે તે ચરિત્ર નહીં, પણ કૃષ્ણ પર મુકાતા આનેપોનું એક મોટું ખંડન જ છે. ન્યાયનિપુણો

પોતાનું બુદ્ધિસર્વસ્વ વાપરી બચાવ ન કરે તો શ્રીકૃષ્ણના એક પણ કૃત્યની યોગ્યતા ધ્યાનમાં નહીં આવે. ગાંધીએ જેમ ગાયનું વાછરડું મારી અહિંસાધર્મનું પાલન કર્યું, તેવું જ કઈક દર વખતે શ્રીકૃષ્ણે ધર્મપાલન કર્યું હશે એવો ભાસ થાય છે! ધર્મના પ્રિદ્ધાતના મૂળ સુધી પહોંચી તેના તત્ત્વાર્થના પાલનને સારું શબ્દાર્થનો વિરોધ કેમ કરવો તેનો જ શ્રીકૃષ્ણે અભ્યાસ કર્યો હોવો જોઈએ.

દેવદત્તે (ભીષ્માચાર્ય) ભરજુવાનીમા એક ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞા કરી રાજ્ય અને સ્ત્રીનો ત્યાગ કર્યો એ એક પ્રતિજ્ઞાના પાલનને સારું તેમણે ચારે બાજુથી ધ્યાન થવા દીધી. પ્રતિજ્ઞાના પાલનનું પ્રયોજન ન રહ્યા પછી પણ તેમણે તે પ્રતિજ્ઞા ન છોડી તે ન જ છોડી અને તેમનું નસીબ પણ કેવું વિચિત્ર! તેમણે રાજ્યનો સ્વીકાર ન કર્યો છતાં તેનો બધો ભાર તેમને જ વહેવો પડ્યો ભાઈભાંડુઓ વચ્ચેનો ટટો ટાળવા તેમણે લગ્ન કરવાનું માડી વાળ્યું પરંતુ તેમને કેટલાયે નિયોગો અને કેટલાયે લગ્નો કરાવવાં પડ્યા વિશેષ શું કહેવું? સ્વમવરોમા ભાગ લઈ તે જુવાનજોષ છોકરીઓ પણ જીતી લાવ્યા! અને ભાઈભાઈનો જે અધડો ટાળવાને માટે તેમણે અખંડ બ્રહ્મચર્ય સ્વીકાર્યું તે જ અધડને કાસે પોતાની ઈચ્છા વિરુદ્ધ અસત્યપત્નને માટે લગ્નને અને લાખો લોકોનો સહાર જોઈને તેમને પોતાનો પ્રાણ આપવો પડ્યો! ભીષ્મપ્રતિજ્ઞા એ જગતને માટે આદર્શભૂત છે તેનું બ્રહ્મચર્ય પણ તેવું જ અલોકિક. એ બ્રહ્મચર્યના બળથી તે પરમજ્ઞાની, પરમસમર્થ અને ધર્મજ્ઞ થયા એટલું જ નહીં પણ ઈચ્છામરણી પણ થયા પરંતુ તેમની એ પ્રતિજ્ઞાથી કૌરવકુળને કે આર્યસંસ્કૃતિને કયો લાભ થયો? કઈ નહીં તો પોતે સત્યને ખાતર પુલ્ક કરે છે એટલું સમાધાન તો તેમને મળવું જોઈતું હતું રાજ્ય ઉપરનો હક છોડીને તે રાજાના સેવક થયા પોતાની બધી વફાદારી તેમણે રાજગાદીને આપી, જે લઈ છુ તે આ ગાદીનું અન્ન છે, ગાદીની આજ્ઞા થાય તે ચિરસાવધ ગણવી જોઈએ, એવી બંધારણીય વૃત્તિ તેમણે પાસ કરી ભીષ્મ જેવો તંત્રવાદી (constitutionalist) ભાગે જ બીજે કોઈ થયો હશે પરંતુ તંત્રને જ દેવ સમજીને વર્તવાથી તેમણે રાષ્ટ્રહિતનું માત્ર સત્યાનાથ વાળ્યું.

બીજી બાજુ શ્રીકૃષ્ણે હરેક પ્રસંગે બડખોરપણ જ કાયમ રાખ્યું જે જે પ્રસંગે પોતાની સર્વજ્ઞતા અને ધર્મવૃત્તિ જે માગે કે પગલાંને યોગ્ય ઠરાવે તેનું જ નિરાકરણ પાલન કરવું એ શ્રીકૃષ્ણનો માર્ગ એ માર્ગથી પાડવોનું રક્ષા થયું તેમને વિનય મળ્યો એ ખરું પરંતુ એ વિનય ઈતિહાસમાના પિરહસૂના વિનય જેવો હતો ધર્મરાજને છેવટે આંસુબરેલી આંખે કહેવું પડ્યું.

જયોઝ્યમજ્ઞવાકારો ભગવન્! પ્રતિમાતિ મ ।

રાષ્ટ્રના સાત્રકુળનો હોસ થયો અર્જુનને લાગેલો ભય ખરો ઠર્યો સાંભળેલા રાજપુત્રો નાચનારા છોકરાઓનું કામ કરવા લાગ્યા અને મુનિઓની મશકરી કરતા થયા કશયપ જેવા વૈદ્યવિચારદ્વ બ્રાહ્મણો પણ તલકની લાંચ ખાઈ રાજસેવા

છોડીને પાછા ફર્યા એવી અંધાધૂંધી ફેલાઈ ને ખુદ ગ્રીકૃષ્ણને ઘેર તો સુરામત્ત કલાત્મક જાગ્યો, અને તેનાથી જ બીજે મહાન કુલતપ થયો ગ્રીકૃષ્ણે ધર્મની સ્થાપના કરી એ વિષે શક નથી, કેમ કે તેમણે અર્જુનગીતા, ઉદ્ધવગીતા અને અનુગીતા જેવા સર્વોચ્ચ ધર્મોપદેશો દુનિયાને આપ્યા પરંતુ તેમના પોતાના જમાનામાં કે તે પછી ૧૫૦૦ વર્ષમાં કૃષ્ણધર્મનો પ્રચાર કે તેનાથી થનારી મનુષ્યસમાજની આબાદી એનું નામનિશાન જણાતું નથી રાજસૂય યજ્ઞ કરી ધર્મરાજે રાજકુળનો ઉચ્છેદ કર્યો એમ જ કહેવું જોઈએ પરંતુ ભીષ્મના કે કૃષ્ણના માર્ગની પરીમા તાત્કાલિક પરિણામની દૃષ્ટિથી કરવામાં જ ભૂલ છે ગ્રીકૃષ્ણના મરણ પછી આંધ્રનો ધૃતરાષ્ટ્ર જો જીવતો હોત તો તે જરૂર એમ જ કહેત કે ખરેખર 'કાળ જ બળવાન છે, તેની ઈચ્છા અન્યથા કરવાને કોઈ અમર્થ નથી'

ગીતાધર્મ પ્રમાણે યથાશોગ્ય વર્તન રાખી, નમ્રપણે કર્તવ્ય કરનાર અને માનવપ્રાણીને જેટલું સમાધાન મેળવવું શક્ય છે તેટલું મેળવનાર એવો એક પૂરો રાષ્ટ્રપુરુષ મુખિષિર છે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચતુર્વર્ગનો તેનામાં યોગ્ય મેળ બેગો હતો ઐહિક વિજય, ઐહિક સુખ અને ઐહિક વૈભવ એ બધાં બહારથી આકર્ષક અને અંદરથી નિઃસાર ઈર્ષ્યવારણના ફળ જેવા છે એ સમજીને તેણે વર્તન રાખ્યું છે ઘર્મો રક્ષતિ રક્ષિત એ તેનું બિરદવાકય ધર્મમાર્ગ પરની મુખિષિરના જેટલી શાહા કોઈની જ જણાતી નથી ધર્મમાર્ગ પોતાને ગમે ત્યાં લઈ જાય, નિશકપણે ત્યાં જ જાય અને ધર્મના હાથમાં આપણે કોઈ પણ વખતે સુરક્ષિત જ છીએ એવી શાહા કાયમ રાખવી, એ વૃત્તિથી ધર્મરાજનું જીવન બધી બાજુથી સફળ થયું છે

ધર્મનો વડીલ બધું કર્ણ જન્મથી જ બિચારાને આર્થ અને શુભ સંસ્કાર મળ્યા નહીં કર્ણ નિષ્ઠામાં મક્કમ તેમ જ હૃદયનો ઉદાર, રક્ષામાં શૂર અને આદર્શ દાતા હતો પણ હીનત્વભાવની ગાંઠ (Inferiority complex) તેના હાડમાં વણી ગઈ હતી કેટલીક વાતો દુર્યોધનને ન સમજાતી તેની એને સમજ હતી તે પણ તેણે દુર્યોધન આગળ સાફ સાફ રજૂ ન કરી મિત્રનિષ્ઠા એટલે મિત્રનું અનુયાયીપણું નથી, તેની ધૂન પ્રમાણે ચાલવાપણું નથી કર્ણે નિષ્ઠાનો, વફાદારીનો અનિરેક કરી દુર્યોધનની સઘ હીન વૃત્તિઓને ઉત્તેજન જ આપ્યું તેથી કર્ણ સરખા અનન્ય મિત્રની નિષ્ઠાની પ્રતિનિધિ બતાવવા દુર્યોધનને પોતાના અધર્મ માર્ગમાં વધારે વધાર દૃઢ થયું પડ્યું

કર્ણનો મોટામાં મોટો દોષ તેનું અભિમાન અહમ્મિયા તેની પાસે હિસાબ જુઓ તો કથાનો જ ન મળે પ્રત્યક્ષ ભારતીય મુલ્ય પહેલા અનેક વખત પરાવવ પામીને તેને અને દુર્યોધનને પોતાના અને સામાના બલાખલનો અનુભવ થયો હતો પરંતુ એ અનુભવ તરફ અખડ દુર્લભ કરવામાં જ કર્ણને બહાદુરી જણાઈ હોવી જોઈએ પાંચ પાંડવોએ મળીને જે દિગ્વિજય કર્યો તેવો તેણે એકલે હાથે કરી

દુર્યોધન પાને વૈષ્ણવ યાગ કરાવ્યો અને તેમ કરીને ધોષયાત્રાથી આત્મવિશ્વાસ ગુમાવી બેઠેલા દુર્યોધનને તેણે પાણી ચણવું પરશુરામ પાસેથી અસ્ત્રો મેળવ્યા કે ઈન્દ્રને કુડોનો આપી દીધા એનાથી પણ કર્ણના તે દિગ્વિજયનું મૂલ્ય વિશેષ છે પરંતુ મહાભારતકાળે એ વિજયને ઝાઝુ મહત્ત્વ આપ્યું નથી કદાચ પાંડવોના દિગ્વિજય પછી કર્ણ ગયો હોવાથી તેને તે ફોકટમા જ મળી ગયો હોય હિતની વાત સાભળવામા ધૃતરાષ્ટ્ર, દુર્યોધન અને કર્ણ ત્રણેના રસ્તા ત્રણ જુદી જુદી જાતના ધૃતરાષ્ટ્રને જે કહી તે જટ ગળે ઊતરે પરંતુ તે પ્રમાણે વર્તન કરવામાં મીંડુ પાડવગીતામા દુર્યોધનના મોઠામા જે શ્લોક મૂક્યો છે તે સાચી રીતે ધૃતરાષ્ટ્રના સ્વભાવનો દ્યોતક છે

જાનામિ ધર્મં ન ચ મે પ્રવૃત્તિ ।

જાનામ્યધર્મં ન ચ મે ત્રિવૃત્તિ ॥

કેનાપિ દેવન હૃદિ સ્થિતેન ।

યયા નિયુક્તોઽસ્મિ તયા કરોમિ ॥

ધૃતરાષ્ટ્રને ભાગે દેવ અને દેવ એમા એક માત્રાનો જે ફરક છે તે પણ નહોતો રહ્યો

દુર્યોધન પમાભિમાની, સ્વાર્થી અને દીર્ઘદ્રેષી હોવાથી તેનામા અતર્બુખતા જેવું કશું જ નહોતું તે વારવાર ઊછળતો, વારવાર પોતાના કહેવાનું સમર્થન કરતો, બોધ કરનારના હેતુ વિષે જ શકા કરતો, અને પોતાના નિશ્ચયમા વળગી રહીને બધાનો પહેલો પકડતો તોપણ તેને વિષે એક બાબતમા આદર જ થાય છે કે તે અતર્બાહ્ય સરખો જ હતો તે પોતાની મનોવૃત્તિ સાથે ઈમાનદારી જાળવતો કર્ણને વિષે એમ કહેવું મુશ્કેલ છે કેટલીક બાબતો કર્ણને બરાબર સમજતી પણ વફાદારીથી વર્તવાના આગ્રહને વશ થઈ તે સામી જ બાજુ ગ્રહણ કરતો ને પછી હૃદયપૂર્વક તેને જ ધારણ કરી વળગી રહેતો આવા તેના સ્વભાવને કારણે તેને મહાપુરુષોની પ્રથમ પંક્તિમા મૂકવાનું મુશ્કેલ પડે છે બીજા તદ્દન નમીને પોતાનો અભિપ્રાય જાહેર કરતા, તે તેમનો અભિપ્રાય ધર્મજ્ઞાન અને પરિસ્થિતિના સંપૂર્ણ જ્ઞાનને અનુરૂપ રહેતો એ અભિપ્રાય બેશક દુર્યોધનની વિરુદ્ધ જતો પરંતુ યુદ્ધને પ્રસંગે સોએ સો ટકા નિષ્ઠાથી તે લડતા બીજાની પણ એ કર્તવ્યનિષ્ઠા અને સંજનિષ્ઠા કર્ણ જેવા ઊતરતા દરજ્જાના માણસથી કયાથી સમજાય ? તેને તો અનુયાયીઓમાં જે એકનિષ્ઠાની ધૂન હોય છે તેનું જ ભાન. એ કારણે તેણે બીજાપાત્રને રોજ ઊઠીને અન્નવાપ કરી, અને દુર્યોધનનું મન તેમને વિષે અત્યંત કનુપિત કરી નાખ્યું બીજા મન મૂકીને લડતા નથી, તેમને પક્ષપાત છે એટલે ને જાત ચોરે છે એવું દુર્યોધનને લાગતું તેનું કારણ કર્ણ જ હતો બીજાના દશ દિવસના યુદ્ધમા છેવટે છેવટે તે પિતામહને દુર્યોધનને મોકેથી જે મર્મના વવનો (patkintd twas) સહન કરવા પડ્યા અને જેને યોગે એ વીર પુરુષની

આંખમાં આંધુ આવી ગયાં તેનું કારણ પણ કહી જ. સ્વપરબળને વિષે યથાર્થ ખ્યાલ ન હોવો, અને ચીટથી સળગીને રિસાઈ બેસવું એ જો મુદ્ધકળાની દૃષ્ટિથી મોટો દોષ હોય તો ભીખ્યાચાર્યે કહ્યોને અર્ધ-રથી ઠરાવ્યો તે યથાધોગ્ય જ હતું.

રથીપણું માત્ર શૌર્ય પર આધાર રાખવું નથી. યુદ્ધે અપલાયનમ્ એ પ્રત્યેક ક્ષત્રિયનો ધર્મ હોવો જોઈએ એ સારું, પરંતુ કુશળ યોદ્ધાને પ્રસંગ પ્રમાણે વલણ રાખવું પડે છે, અને આગળ ઉપરનું ધોરણ નજર સામું રાખી પૂઠ પણ બતાવવી પડે છે. ધર્મરાજાએ ઘણી વાર પૂઠ બતાવી છે. દુર્યોધને પણ બતાવી છે. પછી કહ્યું બતાવે તેમાં નવાઈ નથી. નિષ્પ્રભ થઈ, ઝાંખા પડી, હતબળ થઈ પૂઠ બતાવવી એ જુદું અને યત્નનું બળ અજમાવી જોઈ આ કાલે આપણાથી ટકાવાનું નથી એવો અંદાજ કાઢી તક ચૂકવવી એ જુદું; આ બેદ જોને સમજાયો નથી અને જે આંખે પાટા બાંધી આંધળો બની મરણ સ્વીકારે છે તેને વિરક્ત કહી શકાય, કદાચ તેને મરણપરાયણ ગણીએ, પણ તેણે ક્ષાત્રધર્મનો પરમ ઉત્કર્ષ બતાવ્યો છે એમ નહીં કહી શકાય.

ભીષ્મે કહ્યોને અર્ધરથી કહેવો તે મત્સરથી કે દ્વેષથી નહીં પણ તેનો પાલુ-ઉતારો એ જ તેના હૃદયમાં વસેલો અભિમાનનો ઉતાર છે એમ સમજીને અને દુર્યોધને યુદ્ધને માટે ચંગ બાંધતી વખતે જે ભૂલભરેલો હિસાબ કરી રાખ્યો હતો તે સુધારવાના હેતુથી જ. ‘ભીષ્મ જીવે છે ત્યાં સુધી હું મુદ્ધમાં ભાગ લેવાનો નથી.’ એવું જાહેર કરીને કહ્યું ક્ષાત્રધર્મ અને મિત્રનિષ્ઠા બન્ને ભૂંસી નાખ્યાં અને મુદ્ધમાં ભીષ્મ વિજયી ન થતાં મરીને પડશે એ ખ્યાલને મજબૂત કરીને શત્રુઆતથી જ અપશુકનનું વાતાવરણ પેદા કર્યું મિત્રનિષ્ઠ, દાનપ્રતિષ્ઠ, અને મુદ્ધદુર્દમ તનુત્યાગી કહ્યાં પોતે સરવાળે અહંપ્રેમી જ હતો એવું એ પ્રસંગે તેણે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું.

કર્ણનું વીર્ય, તેની મિત્રનિષ્ઠા, જન્મની બાબતમાં તેને થયેલો અન્યાય, તેને મળેલું વીરોચિત મરણ અને તે વખતે પણ તેને થયેલો અન્યાય, એ બધી બાબતોને લીધે કર્ણ વિષે જનતામાં સ્વાભાવિક સહાનુભૂતિ, ક્રોધ અને પક્ષપાત છે. આ પક્ષપાતને લીધે કર્ણના દોષ તરફ ધ્યાન જતું નથી ને તેને ઉદાર ન્યાય આપવા જતાં કૃષ્ણ, અર્જુન વગેરે પાંડવપક્ષીઓને અન્યાય ન થાય અને ભીષ્મા-ચાર્યનું મન કર્ણની બાબતમાં કંઈક કલુષિત થયું હતું એવો ગ્રહ ન બંધાય તેટલા માટે જ આટલું વિવેચન આવશ્યક જણાયું છે.

એક રીતે જોતાં ભીષ્મ અને કર્ણ બન્ને પીતાની બાજુ અસંન્યની છે, અને બળકોશલ્યતામાં પણ લૂહી છે એ જાણવા છતાં માત્રે કર્ણવિનિષ્ઠાથી, પીતાની આર્પવૃત્તિને વફાદાર રહી ફળ વિષે સંપૂર્ણ ઉદાસીનતા રાખી, તેઓ લડ્યા હતા. ભારતવર્ષ પર રાજપણાનો હક જેવો ભીષ્મનો હતો તેવો જ કર્ણનો પણ હતો. ભીષ્મે સાવકી માન્ય વંશને સાડુ અથવા તેના સંતોષને માટે અને કર્ણે જન્મદાતા

માની ઉપેશાને કારણે ગાદી પરનો હક જતો કર્યો ભીષ્મની ભ્રાતૃનિષ્ઠા તેમ જ કર્ણની મિત્રનિષ્ઠા એને પમનિષ્ઠા એ આર્પસંસ્કૃતિની મોટી સપત્તિ છે

કર્ણ અને ભીષ્મ એકબીજાની અદેખાઈ કરે છે એમ લાગવું સ્વાભાવિક છે, તોપણ મહાપુરુષો એકબીજાની મહત્તા ઓળખ્યા વિના રહેતા નથી એ જ વાત જ્યોતને દેખાડવા માટે ભીષ્મ પડ્યા પછી અને બન્ને પાસે શોક નિમિત્તે શુદ્ધ તદ્દકૂબ રાખ્યા પછી ભારતકારે દુષ્કર્મ માનસવાળા કર્ણને ભીષ્મની પાસે આણ્યો છે એ પ્રસંગ ખરેખર ઉદાત્તકરુણ છે આ ડોસો પક્ષપાતી છે, આપણ બધાનું અહિન થિતે છે એવું હમેશ દુર્યોધનને ભરવનારો કર્ણ આંતુથી રૂપાયેલા અવાજથી 'આ હું કર્ણ આપના દર્શને આવ્યો છું, મારા તરફ દયાથી જોઈ મારી સાથે બે શબ્દો બોલો,' એવી જ્યારે વિનવણી કરે છે ત્યારે ખરેખર જ ભીષ્મ કવિયુગનું બીજરોપણ કરનાર જાન પૂરો થઈ પ્રેમધર્મનું સિંચન કરનારો અને સત્ય-યુગની ઋતિ શુભ કરાવનારો કાળ આવ્યો છે એવો ભાસ થાય છે સજ્જારણી લોકો પ્રસંગે નરમ દિલ દેખાડે છે, મતઘ્ન સભાળી ઉદારતા, આર્પતા અને અંતર્મુખતા પણ બતાવે છે, પરંતુ આ પ્રસંગે એવી દલીલ સસ્કારિતાનો જરા પણ ભાસ થતો નથી

‘આદો નમ્રા પુનર્નમ્રા વાયંકાઠ ચ નિષ્કુરા કૌર્યમ્ કૃત્વા પુનર્નમ્રા’

એવો બીભત્સ મુન્સદી કર્ણ કે ભીષ્મ એકે નહોતા કલ્પિકનીતિમા જણાવ્યા પ્રમાણે કામ થઈ ગયા પછી આંખની પાપણ ભીની કરીને દેખાડવાની પૂર્વતા પણ એ સ્થળે નહોતી એક આર્ય પુરુષ બીજ આર્થોત્તમ અને અહંતપદે પહોંચેલા પુરુષને પ્રણામાન્તરિ અર્પવા માટે આવેલો છે ભીષ્મે સગદગદિત અતઃકરણથી કર્ણને પાસે લઈ તેને વિષે પોતાના મનમા કેટલો આદર છે તે કહી બતાવ્યું, કર્ણનો હમેશ તેજેવધ કરવામા પોતાનો કપો હેતુ હતો તે પણ જણાવ્યું અને જન્મભર જે ધ્યાતિને સાડુ તનતોડ મહેનત કરી તે ધ્યાતિને માટે કર્ણ પાસે નિર્મજપદે યાચના પણ કરી, કર્ણે પણ તેટલા જ ખુલ્લા દિલથી તેમ કરવું કેમ અશક્ય છે તેના પોતાના કારણો જણાવી પોતાના નિશ્ચયને માટે ભીષ્મનો આથી વાંદ માગ્યો, ઉદાર ભીષ્મે તે આપ્યો, અને તેને પાછી ચડાવી અનાસક્તપદે શુદ્ધ કરવાની અને કૌરવોની આગેવાની લેવાની તેને ભલામણ કરી હિમાલય જેટલું ઉતુગ આર્પત્વ અને મહાસાગર જેટલું ગભીર કારુણ્ય એક જ વખતે વ્યક્ત કરવું બીજે કપે પ્રસંગે બની શકત? યુદ્ધના વર્ણનાની જેમ આ પ્રસંગના વર્ણનને ન વાતાવતાં ભારતકારે પ્રસંગની પવિત્રતા અને સમમનું ઔચિત્ય બન્ને જાળવ્યા છે ભારતવર્ષ જેવા ત્રમુદ્ધ, ભવ્ય અને સૌંદર્યવિપુલ દેશની જ જેને ઉપમા છાત્રે એવા મહાભારતમા પણ આવા દેવ દુર્ભિજ પ્રસંગો કેટલા હશે?

જીવનવ્યવસ્થા

ખંડ ચોથો

રહસ્યનું ઉદ્ઘાટન

ભગવદ્ગીતા

કુરુક્ષેત્રની રણભૂમિ ઉપર બન્ને યોધો લડવા સજ્જ થયા છે. કોઈને હજી પણ ન્યાયની ખાતર પોતાનો પક્ષ છોડી સામા પક્ષમાં ભળવું હોય તો તે ભગી શકે છે એવી છૂટ આપનાર ધોમણા પુષ્પિષ્ઠિરે પોતે બન્ને સૈન્ય વચ્ચે ઊભા રહીને કરી છે એવે પ્રસંગે પાંડવપક્ષના વીર અર્જુનને શંકા થઈ કે આપણે લડીએ છીએ એ યોગ્ય છે ખરું? લડવામાં પુણ્ય છે કે પાપ? સર્ગાવહાચાંને મારીને રાજ્ય કરવું એ ઉચિત છે કે રાજ્યનો ત્યાગ કરી સંન્યાસ લઈએ એ યોગ્ય છે? શ્રીકૃષ્ણ પોતે અર્જુનના સારથિ તરીકે રથમાં બેઠા હતા અર્જુન તેમને શરણ ગયો. કેટલો વિચિત્ર, કેટલો બોરીક અને તે છતાં કેટલો સ્વાભાવિક પ્રસંગ! જેના ઉપર આખી લડાઈનો મદાર, તે જ જે છેલ્લી ઘડીએ આમ શસ્ત્ર ફેંકીને ‘હું નથી લડવાનો’ એમ કહીને ઊભો રહે તો માણસ શું કરે? ઉત્સાહના ચાર થઈથી અર્જુનને શૂરાતન પડે એમ ન હતું. તેથી શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને ધર્મનું રહસ્ય સમજાવી તેણે શું કરવું જોઈએ તે બતાવી દીધું શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન વચ્ચે થયેલો આ મવાદ મહાભારતમાં અઢાળ અન્યાયમાં વફાવિલો છે તેમાં કુલ સાતસો શ્લોકો છે હિંદુ ધર્મના બધા તત્ત્વો તેની અદર બરાબર આવી જાય છે અને આ દુનિયામાં માણસે કેવી રીતે વર્તવું તેનું ભાન માણસને તેના ઉપરથી ઉત્પન્ન રીતે થાય છે ભગવદ્ગીતા હિંદુમાત્રનું મોટું ધર્મપુસ્તક બની ગયું છે બધા જ પથવાળા લોકો ભગવદ્ગીતા વિષે આદર રાખે છે ગીતાજીનું ભાષાન્તર દુનિયાની બધી ભાષાઓમાં થયું છે અને દરેક દેશના લોકો તેના વખાણ કરે છે હિંદુસ્તાનમાં તો ભગવદ્ગીતાનો અથ સમજાવવા એટલા બધા ગ્રંથ લખાયા છે કે તે બધા ભેગા કરીએ તો અનેક કપાટ ભરાય

રાષ્ટ્રના જીવન ઉપર જેની ભારેમા ભાઈ અસર થઈ હોય, પછી તે કોઈ રાષ્ટ્રીય પુરુષ હોય, રાષ્ટ્રીય ઘટના હોય કે રાષ્ટ્રીય ગ્રંથ હોય, ઈતિહાસે તેની નોંધ લેવી જ જોઈએ મહાભારતરૂપી વિસ્તીર્ણ મહાસાગરમાં ગીતા એક એવું રત્ન છે કે જેની અગર હિંદુ નમાજ ઉપર જ નહીં પણ હિંદુસ્તાન સાથે જે જે પ્રજાનો સંબંધ થયો છે તે તે પ્રજા ઉપર થતી આવી છે અને હજી પણ થશે એ ગ્રંથ હજી ઘરડો થતો જ નથી

માણસનું કર્તવ્ય શું છે, ધર્મસકટમાં માણસે કયો રસ્તો લેવો, શું કરવામાં માણસ ઈર્મ કરતો છતો તેથી નિરાળો રહી શકે તેની ચર્ચા આ ગ્રંથમાં છે વ્યાન અને સમાજના જીવનનું રહસ્ય આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ આમાં ચર્ચેલું છે

આપણા શાસ્ત્રોમા ભગવદ્ગીતાને ઉપનિષદોનું શ્રીકૃષ્ણે દોહરું દૂધ કહેવું છે જ્ઞાન, કર્મ, ભક્તિ, સાધ્ય, યોગ વગેરે બધા માર્ગોના મૂળ તત્ત્વોની વ્યાવહારિક ચર્ચા કરી અર્જુન જેવા ક્ષત્રિયનું કર્તવ્ય શું છે એ તેને શ્રીકૃષ્ણે બતાવ્યું છે અર્જુનની ખાનગી કરવા માટે શ્રીકૃષ્ણે પોતાનું કાળસ્વરૂપ અથવા વિશ્વરૂપ અર્જુન આગળ પ્રગટ કર્યું આ વિશ્વરૂપ એટલે ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન ત્રણે કાળની એકત્ર કરેલી ઇતિહાસની મૂર્તિ જેને આપણે ભાવી કે અદૃષ્ટ કહીએ છીએ તે ઈશ્વરની દૃષ્ટિએ વર્તમાન અને જ્ઞાત છે એમ અર્જુનને બતાવી દીધું અને તેમ છતાં 'તારી ઇચ્છા હોય તેમ કર' એમ કહી એને એના સ્વાતંત્ર્યનું ભાન કરી આપ્યું)

શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને મુદ્ધમા પ્રેરી ચક્રવા તેથી આપણને શું? વેદવ્યાસે કૃષ્ણાર્જુનનો દિવ્ય સવાદ દુનિયા આગળ ઇતિહાસ તરીકે નથી મૂક્યો પણ મનુષ્યમાત્રના હૃદયમા વાસનારૂપી પ્રબળ શત્રુ સામે (કામરૂપ દુરાસનમ્) જે સનાતન મુદ્ધ ચાલે છે તેમા માણસે નિરાશકાર થઈ કેવી રીતે લડવું (મુદ્ધસ્ત વિગતજ્ઞ) તે ધર્મસ્થિતિ બતાવેલું છે, તેથી હૃદયમા કે સમાજમા જે દુષ્ટિ કોય તેની ચામે લગનાર દરેક ચોખ્ખા માટે ભગવદ્ગીતા એ ગુરુ-ઉપદેશ થઈ પડી છે

૧૯૨૩

૨

પ્રસ્થાનત્રયી શા માટે ?

આ દુન્યવી જીવનના ચક્રવાસમાથી નીકળી જઈ મોક્ષ તરફ જે માણસ પ્રયાણ કરવા માગે છે, એને માટે મુસાફરીનું ભાથું કયું? પૂર્વજેએ નક્કી કરી રાખ્યું છે કે, (૧) દસ ઉપનિષદ, (૨) બ્રહ્મસૂત્ર અને (૩) ભગવદ્-ગીતાએ ત્રણ ગ્રંથ મોક્ષમાર્ગ માટેનું સંપૂર્ણ ભાથું છે અને તેથી આ ત્રણ ગ્રંથોને પ્રસ્થાનત્રયી કહે છે પ્રસ્થાન એટલે દુનિયાદારીનું ઘર છોડી (મોક્ષ તરફ) પ્રયાણ કરવું તે, અને તેને માટે જે ઉત્તમમા ઉત્તમ ભાથું હોય તે

હવે આ જ ત્રણ ગ્રંથો શા માટે પસંદ કરવામાં આવ્યા? અને એમનો અધિકાર શા કારણે સ્વીકારવામાં આવ્યો?

ભૌતિક ક્ષેત્રમા તેમ જ આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમા અનુભવ એટલે કે સામ્યાન્કાર એ જ અંતિમ પ્રમાણ હોઈ શકે એનો જ અધિકાર માન્ય રખાય

વેદકાળમા જે ઋષિઓએ પોતાની જિંદગી ધર્મને અર્પણ કરી, અને ધર્મનું જ ધ્યાન ધર્યું, તે લોકોએ પોતાના અનુભવો, વિચારો અને કલ્પનાઓ વેદન

બંને બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં અને ઉપનિષદોમાં મોટી સખ્યા છે આ બધો ધર્માનુભવ વેદને અને મોધાશી છે એટલે માટે જ એને વેદાન્ત કહે છે

હવે દરેક પ્રામાણિક અને પ્રાગ્વિદ્ય મનુષ્યને જે અનુભવ થાય છે તે સર્વત્ર એકરૂપ જ હોવો જોઈએ કપતામા ફેર પડી શકે, તર્ક અડે મ્લેતે જઈ શકે, પણ અનુભવ તો એકરૂપ જ હોઈ શકે અનુભવ એકાંતી હોય તોપણ અનુભવના જ બીજા અંગો સાથે એ બધ તો બેસે જ તેથી દસ ઉપનિષદોમા જે અનુભવો દાકના છે અને મધરવામા આવ્યા છે તેમની વચ્ચે જે એકવાક્યતા ન જડે તો આપણે જણવું જોઈએ કે આપણે એ વચનોનો અર્થ બરાબર નથી કરી શક્યા અને તેથી એ વચનોનો જે કોઈ મેળ બેસાડી શકે તેની જ વાત વિચારવા જેવી ગણાય.

જેમ બિન્ન બિન્ન દેશોમા લુદા લુદા કાયદાઓનું અધ્યયન કરી, એમા જડી આવતા મૂલ્યભૂત તત્વોને આપણે તારવી કાઢીએ છીએ અને એનું Jurisprudence સ્ત્રીને કાનૂનોનું શાસ્ત્ર બાધીએ છીએ, તથી જ રીતે ધર્માનુભવના વિશ્વવચનો ઉપરથી પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ અને એને પ્રાપ્ત કરવાની સાધના નક્કી કરી આપનાર બ્રહ્મમૂત્રો બાદરાયણ કૃષ્ણ દ્વેપાયને તૈયાર કર્યાં. જે દશોપનિષદને આપણે raw material of Religious Experience કહી શકીએ, તો બ્રહ્મસૂત્રને the organised essence of Spiritual Knowledge કહી શકીએ આ science of metaphysicsની મદદથી ઉપનિષદોનું સ્વરૂપ સમજવું સહેલું થાય છે Science is organized knowledge ઉપનિષદોમા જે આધ્યાત્મિક જ્ઞાન વેશ્યેનું છે તે બ્રહ્મમૂત્રોમા organise થયું છે Scienceનું પ્રયોગન કેવળ જણવાથી નૃપિત થાય છે

પણ માણસ કેવળ જણીને નૃપિત નથી થતો જેવું જાણ્યું તેવું જ્યારે એ જીવે—જીવવું જાણે—ત્યારે જ એને નૃપિત થવાની અને તેથી દરેક સાધન સાથે એનું application—એનો વિનિયોગ—એની art—કળા એટલે કે જીવનકળા—જ્યારે કેજવાણ ત્યારે જ જ્ઞાન અને એનું શાસ્ત્ર કે વિજ્ઞાન કૃતાર્ગ થયું કેજવાણ એ જીવનકળા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે એક અદ્ભુત પ્રસંગે, યોગયુક્ત થઈને, અર્જુન માટે તૈયાર કરી આપી તેથી જ કહેવાય છે કે ઉપનિષદો ગાયો છે અને ગીતા એ ગાયોનું દુગ્ધામૃત છે ગીતાના દરેક અધ્યાયને અતે આપણે બોલીએ છીએ. ‘ઉપનિષદોમા જે બ્રહ્મવિદ્યા આવી છે તેને અનુસાર યોગશાસ્ત્ર રચીને ભગવાને જે ગાઈ બતાવી, તે ભગવદ્ગીતા’ (‘વિદ્’ એટલે જાણવું, એ ઉપરથી સાધનસ માટે ‘વિદ્યા’ શબ્દ છે, અને ‘શાસ્ત્ર’ એટલે નિયંત્રણ કરવું, દોરવું, એ ઉપરથી ‘શાસ્ત્ર’ એટલે code of Conduct અથવા art of Life આમ એ બે શબ્દો બને ॥ છે)

ઉપનિષદોમાંથી પ્રથમ બ્રહ્મવિદ્યા નીકળી, ત્યાર પછી યોગશાસ્ત્ર નીકળ્યું અને એ જ ભગવાને ગામું તેથી એને ભગવદ્ગીતા કહે છે. સંસ્કૃતમાં ઉપનિષદ્ શબ્દ નારી જાતિ છે. ભગવદ્ગીતા એ એનું વિશેષણ છે. “ભગવાને ગાયેલી ઉપનિષદ્” એ એનું આખું નામ છે.

આ રીતે ધર્માનુભવ નોંધી રાખનાર (૧) દસ પ્રધાન ઉપનિષદ, (૨) એ ઉપરથી તારવી કાઢેલી બ્રહ્મવિદ્યા, અને (૩) એ બંનેની દૃષ્ટિ સાચવીને ગોઠવેલું યોગશાસ્ત્ર, એટલે કે જીવનકળા, એ ત્રણે વચ્ચે જે મેળ બેસાડી શકે, ત્રણેની એકવાક્યતા કરી શકે, તે જ જીવનનું રહસ્ય પામ્યો એવો વિશ્વાસ રખાય અને તેને જ આચાર્ય કહી શકાય, એવી જૂની મર્યાદા છે. ત્રણે વચ્ચે જે વિચાર-મેળ બેસાડી આપે, એટલે કે જે કોઈ જીવનવ્યવસ્થા આ પ્રસ્થાનત્રયી સાથે બંધ બેસે છે, તે ધર્માનુભવને અનુકૂળ છે એવો વિશ્વાસ રાખી શકાય એમ આપણા પૂર્વજોએ નક્કી કરી રાખ્યું છે. અને આ કસોટી પર ખરી ઊતરે એવી કોઈ નવી જીવનવ્યવસ્થા સમાજ આગળ જે રજૂ કરે તેની દોરવણી સ્વીકારવા સમાજ તૈયાર થાય છે. પણ એવો માણસ જે કેવળ બૌદ્ધિક કસરત કરી બતાવે, તો તેટલાથી એને આચાર્યત્વ નહીં પ્રાપ્ત થાય. એણે એ પ્રમાણે જીવીને, પોતાના આચરણ-દ્વારા પોતાની પારમાર્થિકતા (earnestness) સિદ્ધ કરવી રહી. આ રહ્યો આચાર્યનો આદર્શ—

આચિનોતિ હિ શાસ્ત્રાર્યમ્ આચારે સ્થાપયતિ ઉત ।

સ્વયમાચરતે યસ્તુ ગ આચાર્ય પ્રવક્ષતે ॥

તમામ શાસ્ત્રોમાંથી એમનું રહસ્ય જે વીણી કાઢે છે—(આચિનોતિ હિ શાસ્ત્રાર્યમ્) અને એ રહસ્ય જીવનમાં કેમ વણી કાઢવું અથવા વાવી દેવું એ પણ જે બતાવે છે—(આચારે સ્થાપયતિ ઉત) અને—એથીય મહત્ત્વનું અને અધરું કામ,—જે તે પ્રમાણે આચરે છે, એટલે કે જીવી બતાવે છે—(સ્વય આચરતે યસ્તુ) તેને જ આચાર્ય કહી શકાય પ્રસ્થાનત્રયીની એકવાક્યતા તર્કથી, જીવનવ્યવસ્થાથી અને પોતાના આચરણથી જે સિદ્ધ કરી બતાવે, તે જ આચાર્ય, એટલે કે ધર્મવિદ લોકનાયક તરીકે સ્વીકારાય છે.

આવા આચાર્યો આજ સુધી કંઈ નહીં તો પાંચ દસ યથા છે. શંકરાચાર્ય, રામાનુજાચાર્ય, મધ્વાચાર્ય, વલ્લભાચાર્ય, નિમ્બાર્ક ઇત્યાદિ પ્રાચીન આચાર્યો અને દયાનંદ સરસ્વતી, શ્રી અરવિંદ ઘોષ, મહાત્મા ગાંધી વગેરે આધુનિક આચાર્યો આ દેશને દોરતા આવ્યા છે. હવે સવાલ એ છે કે, જે આ બધાનું કહેવું મુજ ધર્માનુભવ સાથે સંગત છે, તો એમની જુદી જુદી દૃષ્ટિઓમાં પણ કંઈક મેળ જડવો જ જોઈએ. એમને અંદર અંદર લગાવીને ઉલ્લે જે જીતે તેને પ્રમાણ ગણીએ તો આપણે જીવનદ્રોહ કર્યો ગણાય. આ બધા આચાર્યો પોતાની બુદ્ધિથી અને શ્રાવણી આપણને સંપૂર્ણ જીવનવ્યવસ્થા આપે છે એટલું જ નહીં પણ પોતે એ પ્રમાણે

આવર્ય નવારી, જ્યાં એમણે સૂર્યતાપૂર્વક લોકનેતૃત્વ કર્યું છે ત્યારે, એ બધાની દૃષ્ટિ વચ્ચે પણ ક્યાંક તો મેન હાલો જ જોઈએ

એટલે, આજે આ બધા આચાર્ય વચ્ચે જે કોઈ સમન્વય સાધી આપે તે ખરેખર આચાર્યોનો આચાર્ય યહી શકાય એવી વિભૂતિની આજના જમાનાને જરૂર છે

એને માટે જોનોનો નખતબગી સ્પાદવાદ કામમાં આવવો જ જોઈએ

૨૬-૧-૪૧

૩

ઉપનિષદોની કેળવણી

[એક પત્રમાધી]

તમારો કાળ મયો

વચમા મારી તમિયત ખૂબ સુધરી જણાતી હતી તે દરમ્યાન વાચવાનો લઘાવો લીરો ચોમાસાની વનગી નિહાળવા થોડુક રખડતો પણ ખરો મહારાષ્ટ્રની ભૂમિની થોભા કઈ અપૂર્વ છે જમીન ઊંચીનીચી, જ્યાં જુઓ ત્યાં નાની મોટી ટેકરીઓ, તેથી ચાલવામાં કે જેવામાં શણે શણે નવનવો આનંદ મળે ગુજરાતમાં આ નથી મળતું પથારીમાં પડ્યો પડ્ય પછી અહીંથી સિલગઢ જોઈ શકુ છું, અને મેથોની પ્રતિભા તો શણેશણે નવું નવું રૂપ ધારણ કર છે લીલી ધરતી અને નીલ આકાશ બને મગીને રંગના બધા જ મિશ્રણો અને પ્રકારો કરી બતાવ છે લીલું ઘાસ ખાઈને માતેલા વાજરડાઓ ખૂંછડીઓ ઊંચી કરીને ચોમેર ફૂદતા ફર છે અને પોપટ, કાનરો અને હાવાઓ નવા નવા ગાન શોર છે આવી વનથોભા વચ્ચે ભૂમીભૂખ મોટરમસો અને વરુના ટોળા જેવી રવ ટેનોની અભદ્રતા પણ દટાઈ જાય છે, અને સર્વત્ર પથારીવા કાવ્યમાં ઉમેરો જ જરૂર છે

આવા અનુકૂળ વાતાવરણમાં ઉપનિષદો વાંચવાનો કેટલો આનંદ આવતો પડે એની તમે કલ્પના કરી શકો એમ છે લગભગ બધા જ ઉપનિષદો ફરી ફરી વાંચી નથો દર શણે નવી નવી દૃષ્ટિ એમાંથી મળે છે આજથી ખરેખર વસ્તુ પડેલા ઉપનિષદો વાંચેલા પણ તે ભાષ્યની મદદથી

ભાષ્યમરોએ આપણા ઉપર ઘણા ઉપકાર કર્યા છે એ ખરું પણ ઉપનિષદો વસ્તુ જ એવી છે કે ભાષ્ય સાથે વાચવાથી એનો અસલી સ્વાદ રહેતો નથી ભાષ્ય કરોને એવી ખોટ હોય છે—તમે એને જોઈએ તો મર્યાદા કહો—કે અમુક એક તર્કસિદ્ધ અને સમન્વિત વસ્તુ ઉપનિષદોમાંથી ઘટાવી બતાવવી આવી રીતે વાંચવા માટે ઉપનિષદો છે જ નહીં ઉપનિષદો તો ગાનવીર પરમહરોના inspired ઉદ્ગારો છે પોતાના વચનોમાં પરસ્પર વિરોધ છે કે કેમ એમાંથી પાતાદાર ફિરસૂદી નીતરે

છે કે કેમ એનો વિચાર સરખો એ ઋષિઓએ નહીં કર્યો હોય એમના વિચારોમાં અને કલ્પનાઓમાં શુદ્ધ કૌમાર્ય છે એમના ભાષાપ્રવાહ સાથે એક વાર પરિચય થયો એટલે પછી જેમ આપણે ધારોધ્ધુ દૂધ પી જઈએ છીએ તે ઢંગે ઉપનિષદો ના અમૃતની સેરો આરોગવી જઈએ

ઉપનિષદોની કેટલીક દલીલો આપણે ગમે નથી ઊતરતી કેટલીક વાતો વાંચીને તો હમણુ જ આવે સત્યની શોધમાં તેઓ કેવા અનેક દિશાઓમાં દોડે છે એ જોઈ આપણા મનમાં વહાવ ઊપજે છે વિચારની એકે દિશા એમણે ખોજવી ત્રાહી નથી રાખી પણ જ્ઞાનાંઓ સુધી ચલાવેલી આ ખોજને અને જ્યારે તેઓને બ્રહ્માત્મજ્ઞાનના ધવલગિરિની ટોચે જઈ બેઠેલા આપણે નિહાળીએ છીએ અને 'અમય વૈ બ્રહ્મ'ની એમની ગભીર ગર્જના સાંભળીએ છીએ ત્યાં ભક્તિભાવે માથું તમે છે અને સાષ્ટાંગ પ્રણિપાત કરી 'ત્વ હિ ન પિતા યોજ્માક અવિદ્યા પરપાર તારયસિ । નમ પરમશ્રુષિમ્ય નમ પરમશ્રુષિમ્ય ।' એવી ઓપનિષદી નતિ (નમસ્કૃતિ) મોઝામાંથી નીકળી જાય છે

આપણા તમાજમાં ઉપનિષદોને દૂરથી જ નમસ્કાર કરવાની વૃત્તિ દેખાય છે ઉપનિષદોનું અધ્યયન બહુ જ ઓછું થાય છે, અને જે થાય છે તે ઘરનાં મોસાઓમાં ભાળોની મદદથી તેમ જ પચીકરણના પ્રયાગ પછી આપણા યુવાના સ્ત્રીધા ઉપનિષદો પાસે જથ્થે ત્યારે જ તેમની દૃષ્ટિ ખૂબથે અને વિચારના અને જીવનના દરક કોત્રમાં નવા નવા અનુભવા મેળવવાની શક્તિ દેવાથે ઉપનિષદના રચનો એ તો લીજળીના ઝગઝગ છે એનો સંપૂર્ણ અર્થ હજી કોઈએ કર્યો નથી થાય પચાસ હજાર વર્ષ સુધી નવી નવી રીત પ્રચલ્ન કરીએ તાથે એમાંથી જાણવાનું કઈ બાકી જ રહેવાનું દરક જ્ઞાનો પોતાના અનુભવની મદદથી નવી રીતે ઉપનિષદો પાસે જથ્થે અને અનુભવથી તેજ બનેલી બુદ્ધિ વડે ઉપનિષદોમાંથી નવી પ્રેરણા મેળવથે આ એક જ વચન લઈએ સંપૂર્ણ સોમ્ય હમા તવા પ્રજા સદાયતતા મત્પ્રતિષ્ઠા ।' આમાં આર્ધુ માનવ-માનવશાસ્ત્ર છે

'મર્મસા વિદ્યાઽઽ હૃદય એકાવનમ' આ વચન વાંચ્યા પછી કેવણીની આખી દિશા ફેરવવાનું મન ન થાય ?

હૃદયનં હિ રૂપાન્નિ જાનાતિ । હૃદયં હિ એવ રૂપાન્નિ પ્રતિષ્ઠિતાનિ ભવન્તિ ।' એ ચાલવડક-નું નિરૂપણ વાચનાર કંઈ અને આનંદમીમાંથી નવી રીતે જ સમજાવે, અને સહેજ આગળ જઈ જ્યારે એ જ અધ્યાત્મવિદ્યાનો પ્રિમાલ્પ કહે છે 'હૃદયનં હિ સત્ય જાનાતિ । હૃદયં હિ એવ સત્ય પ્રતિષ્ઠિત મવન્તિ ।' ત્યારે તો આખી ફિલસૂફીનું મંથન જ ફેરવવાની જરૂર છે એમ આપણને લાગ્યા વિના રહેતું નથી.

હુ તો તમને એટલું જ લખવા માગતો હતો કે ઉપનિષદોનો સ્વતંત્ર અધ્યાયન થવાની જરૂર છે આધારી શ્રદ્ધાથી નહીં પણ સ્વતંત્ર બુદ્ધિ અને આદર વૃત્તિથી કાવ્યના સંત્રમાં છેલ્લા પચાસ વર્ષમાં આપણા છોકરાઓને આપણે ખૂબ

દોષો છે. ઉપનિષદોના આ ભવ્ય જાલમાં હવે એમને દોરવાની જરૂર છે તો જ સન્કારી કેળવણી માર્ગક થશે. માણની ગમે તેટલી ભરીએ તોપણ તેટલાથી જ મું વળે? દૈન્યપણે થવો જોઈએ. અને દૈન્યપણે કરવાનું મનું તો આ ઉપનિષદોના જીવિઓનું જ છે.

ઓક્ટોબર, ૧૯૨૬

૪

નવાં જીવનદર્શનો

[એક જૂની નોંધ]

પ્રશ્નપત્રોની એકવાક્યતા કરી બતાવે તે આચાર્ય, એમ આપણા વિદ્વાન ધામિકોએ નક્કી કર્યું છે. પ્રશ્નપત્રોની એટલે શું? ઉપનિષદો, બ્રહ્મસૂત્ર અને બનવદ્વનીતા ઉપનિષદો એ આપણા જીવિઓનો મૌલિક અનુભવ અને મૌલિક વિચાર છે. બ્રહ્મસૂત્રો એ ઉપનિષદોના વચનોમાંથી નીતરતું દાર્શનિક શાસ્ત્ર છે અને ગીતા એ એ જ ઉપનિષદોમાંથી નેચાર કરેલું દિવ્ય રસાયન છે. ગીતા એ ઉપનિષદોનું અત્યંત વ્યાપક પણ ટૂંકું જીવનભાષ્ય છે.

એટલે મુજ વસ્તુ તો ઉપનિષદમાં સાથેલો જીવંત અને પ્રામાણિક અનુભવાત્મક વિચાર જ છે એ બધાની જ એકવાક્યતા કરી શકે, એટલે કે એ ઉદ્ગારોમાંથી એકરૂપ સજાન જીવનરાસ્ય નિચોવી કાઢી આપે તે જ આચાર્ય, તે જ જીવનસ્વામી.

જીવનના અખિલ તત્ત્વોની મીમાંસા જેમાં કરવી હોય, એક સાર્વભૌમ તત્ત્વની કૂંચીથી એકેએક સવાલનો ઉકેલ જેમાં આણેલો હોય, બુદ્ધિનું જે સમાધાન કરે, દૈન્યને સતોષે, કર્મને પ્રેર, અને એ ત્રણેનો સમન્વય કરી પુરુષાર્થને અને વિજ્યની શાંતિ મેળવી આપે, તે દર્શન એવું દર્શન જોનાર તે જીવિ. અને એનો વ્યાસ (organizer) તે આચાર્ય.

આજના જમાનામાં જીવનના બધા જ મુખ્ય સવાલોનો ઉકેલ આજના કંટાળાકાર દર્શનો પ્રવૃત્ત થયાં છે સપત્તિશાસ્ત્ર એ એવું એક દર્શન છે એ માને છે અને કહે છે કે સપત્તિના પ્રયોગથી એકેએક વસ્તુમાં સફળતા મેળવી શકાય છે સંપત્તિના મેત્રમાં જે નથી જ આવતું તે ઉપેક્ષા-યોગ્ય છે એમ એ દર્શન કહે છે. આ ઉપેક્ષાની સ્વાધારને લીધે એ દર્શન અપૂરું કે અપંગ ન ગણાય વેદાંત પણ જાતની અને માણની ઉપેક્ષા જ સૂચવે છે ને!

વેદવ એ પણ એક દર્શન છે એ કહે છે કે આત્મરક્ષા એટલે કે ચતીર અને પ્રાણની રક્ષા એ પરમધર્મ છે, બધી જાતના કામોપભોગ ભોગવવાની શક્તિ કેળવી વધારેમા વધારે જીવન એ જીવનનો પરમ પુરુષાર્થ છે.

રાજસત્તા એ પણ એક દર્શન છે સૈન્યબળ અને કાયદાનું બળ એ એનું દ્વિવિધ સાધન છે દુનિયાના તમામ દુ ખોનું ઔત્તર સત્તાના યોગ્ય ઉપયોગ દ્વારા થઈ શકે છે એમ એ માને છે જે કોઈ સામાજિક આધર્ષિત દૂર કરવી હોય અથવા સામાજિક અભિલાષ પૂરો પાડવો હોય તો ડહાપણુભર્યા કાયદા કરવાથી અને તે કાયદાનો વ્યવસ્થિત અમલ કરવાની શક્તિ કેળવવાથી તે થઈ શકે છે

જગદ્ગ્વાપી વેપાર અને વસ્તુવિનિમય એ પણ દર્શનની કોટિએ પહોંચવાને ઉમેદવાર છે ભૂખ એ જીવનનું મુખ્ય પ્રેરક તત્ત્વ છે જ્યાં ભૂખ જાણાય ત્યાં તે નૂત્ત કરી, એટલે જીવનનું મુખ્ય કાર્ય થયું

દુનિયાનો દરેક ધર્મ તો જીવનના એકેએક સવારનું નિરાકરણ કરવા માટે જ આવતો છે દરકને યાચ છે કે જીવનનું સદસ્ય અમે જ બરાબર જાણીએ છે લોકો એનું સેવન કરે એટલે એમને સુખ મળવાનું જ અથવા એમને જે કંઈ મળશે તે જ સાચું સુખ છે

આજકાલ કલ્યાણ પણ પોતે સંપૂર્ણ દર્શન હોવાનો દાવો કરે છે દુ ખની વાત એટલી જ છે કે એ પોતે પોતાનું સ્વરૂપ જ જાણતી નથી દરેક વાન સહેલી, આદુવાદક અને અનુકૂળ કરવાનું બીડુ કળાઓ જાણુ છે જે સવારો ધર્મને વિકટમા વિકટ લાગ્યા તે પણ અત્યંત સહેલા અને મુખસાધ્ય જરી શત્રુવાનું જાદુ પોતાની પાસે છે એ કળાનો મોટો દાવો છે

દરેક દર્શન સ્વયંભૂ સમ્રાટ જેવું હોય છે પોતાની શક્તિથી પોતે બધું કરી શકે, પોતાને બીજા કોઈની મદદની જરૂર નથી, પોતે આસપાસ નથી, મદદ લે તો તે ઉદારતા બતાવવા અને ઉત્તેજન આપવા ખાતર જ, એવી વૃત્તિ દરેક દર્શનની હોય છે એના વગર એનામા દર્શનત્વ કેમ આવી શકે? ચલુદી લોકોના પરમેશ્વરની પેઠે દરેક દર્શન એ દ્વિતીયાક્ષમ - આખાખાથી હંમેશર હોય છે

કેટલાક લોકો દરેકમાથી થોડુંક થોડુંક સાતુ તત્ત્વ ભેળું મરી તારાપાયાનો સંપૂર્ણ મતારો નેશાર કરવા માગે છે પણ દર્શનનો સ્વભાવ જ એવો છે કે બીજા નાથે એ બને નહીં તેવ પાણી બળે નહીં, ખાંડ મીઠું બળે નહીં, તેમ જ દર્શનો મજીને ન નાથે બીક રહ છે કે એમનો ખીચરો કરવાથી એ જાને પણ બગી જાય અને જીવનને પણ બમાડી મુકશે છતાં માનવસ્મૃતિની યર આતશી મનુષ્યજન તો દરેકમાંથી થોડુંક થોડુંક ભેળું રોને જ પોતાનું જીવન નભાવતી આવી છે અશક્તનું માધ્યસજન પોતાની જ્ઞાપદારી એક જ નામમાં સોયે નાં બધા દર્શનોની સમિતિ નીમી પોતાનું મ જાદુ બોના વાદ્યમાં સોંપ છે

માધ્યજનને જાને લીધે તાવડ બરે ઘણી થઈ હોય, નુબનિતના પણ જ્ઞાપદારી ગોય, પણ એ કમ ઉન્નતિને માટે યોગ્ય નથી એક બાકના વાદ્યમાં પાતાનું જીવન સોપીને માધ્યજનને મેટલાં પ્રવોઓ કર્યા, પણ એમાં એને હમેશાં પરનાનું પડ્યું છે પણ એમાં વાંદ દર્શનોના નથી, વધે માધ્યજનની આવીસદનો જ

મૂળગામી મનન

— And having found his instrument,
Forgets or disregards or more presumptuous still,
Denies the Power that wields it.

— William Cowper

નિસર્ગમાં બુદ્ધિ, હેતુ અને યોજના નથી એમ કોણ કહી શકે છે? મદાન્ય થઈને જે બુદ્ધિ નિસર્ગ વિષે આવો સંકુચિત અભિપ્રાય ધરાવે છે, તે બુદ્ધિ પણ નિસર્ગની જ કૃતિ નથી શું?

સૃષ્ટિમાં અસખ્ય જીવો પેદા થાય છે. એમને પોષણ મળે છે, એમનો વકાસ થાય છે અને એમનો નાશ થાય છે. અને એ બધું આમુક માંગલિક નિયમ કે ધર્મ પ્રમાણે જ થાય છે એ શું બતાવે છે? જ્યાં જુઓ ત્યાં વ્યવસ્થા છે, યોજના છે, ઔચિત્ય છે, આનુકૂલ્ય છે, સુંદરતા છે, ધીરજ છે, વિકાસ છે. આ બધું મહા-બુદ્ધિ વગર સંભવે જ નહીં વનસ્પતિનું જીવન અને વિકાસ તપાસો સૂક્ષ્મકોટોનો જીવનધર્મ શોધી કાઢો. તારાના વિસ્તારનું અને એમના વિરાટ રાસનું ધ્યાન ધરો. હૃદયની ગૂઢ અને જટિલ ભાવનાઓના મહાસાગરમાં આવગાહન કરો જ્ઞાત અને અજ્ઞાત બધું જ અદ્ભુત છે, વ્યવસ્થિત છે, હેતુપૂર્ણ છે પાદોનો આકાર, પાદોની અરુપ્ટ રેખાઓ, ઘાડકાંનું ઘડનર, શખલાનો મરોડ, પર્તગિયાની પાખો, હિંસક જાનવરોની ભૂખ, સ્વાપદોની બીંક, દુષ્ટોનાં કાવતરાં, અને દરેકને વ્યાપતી અદ્ય કે મહાનિદ્રા બધું જ હેતુપૂર્ણ છે. કેટલુંક આપણને ગમે છે, કેટલુંક નથી ગમતું કેટલાકથી આપણે રાજી થઈએ છીએ, કેટલાકથી અકબાઈએ છીએ એ આપણો જીવનધર્મ થયો 'આપણે અંશમાત્ર છીએ. અંશની લાગણીથી સંપૂર્ણની રચના કે યોજના ન મપાય, ન તપાસાય, ન મૂલવાય. ભૂખ વગર જેમ ખોરાક ન પચે, જિજ્ઞાસા વગર જેમ નિરીક્ષણ ન થાય, આગંદ જગુનિ વગર ઉન્નતિ ન સંધાય તેમ નમ્રતા વગર, પોતાની અદ્યજ્ઞતાના ભાન વગર વિશ્વરહસ્યની ગાખી ન થાય, એટલું માનવ કથારે સમજાયે?

જ્યાં જુઓ ત્યાં કેટલી સુંદરતા છે, કેટલી વ્યવસ્થા, કેટલી પરસ્પર અનુકૂળતા, કેટલી મિતવ્યયતા, કેટલું સામંજસ્ય!

ત્યારે શું નિસર્ગમાં ઉણતપણું નથી? છે અને નથી. જે દરેક પ્રયોગમાં આમુક વેધિષ્ટય ધોષ અને દરેકનો અનુભવ લેતું ચૈતન્યનું કેન્દ્ર અથવા વ્યક્તિત્વ દરેક પ્રયોગમાં ધોષ, તો પછી ઉણતપણું કયાં રહ્યું? નિમર્ગમાં સમૃદ્ધિ

છે, ધીરજ છે અને બુદ્ધિની અનતતા છે જેટલું ખરી પડે છે, અકાળે વિનષ્ટ થાય છે, અધૂરું રહી જાય છે, નાચવા બીજાનો ભોગ થઈ પડે છે, તે બધું શું એણે ગયું? ના હરિનજ નહીં દરક વસ્તુ જેમ સકારણ છે તેમ નપ્રયોજન પણ છે નિસર્ગમાં વ્યર્થ કર્યું નથી

આપણી બુદ્ધિ અને તે મહાબુદ્ધિ વચ્ચે જાનિનું એકથ છે પણ એશ્વર્યનું એકથ નથી તેથી જ તે મહાબુદ્ધિનું આકલન કરવાને હામ ભીડી થકીએ છીએ અને છતાં નમ્રતા દ્વારા જ તેમ કરવાની આશા રાખીએ

અને તે મહાબુદ્ધિ પણ શું પૂર્ણ વિકસિત થઈ છે? પૂર્ણ વ્યક્ત કે પ્રગટ થઈ છે? એનો નિત્ય વિકાસ થતો જ જાય છે એ વિકાસનો છેલ્લો ત્યારે આવશે એ હોલ કહી શકે? એને છેલ્લો પણ શા માટે હોય?

વ્યક્તિનું કે વિશ્વનું જીવન પ્રવાહરૂપ હોય છે

આપણે માનીએ કે યૌવનમાં બાલ્યકાળ મટી જાય છે, અને વાર્ધક્યમાં બાલ્ય અને યૌવનનો લોપ થઈ જાય છે, પણ તેમ નથી હોતું બધી અવસ્થાઓ—વિકાસના ક્રમ પ્રમાણે જેટલી અવસ્થાઓ દ્વારા આપણે પસાર થયા હોઈએ તે બધી અવસ્થાઓ—એકીસાથે જ આપણામાં હોય છે કથાના અંત સુધી આવ્યા તો શું તેના આદિ મધ્ય નષ્ટ થયા? રાગ પૂરો થયો એટલે શું એના અસ્તિત્વ અંતરા નાશ પામ્યા? તેમ હોત તો રાગનું જ્ઞાન જ આપણને ન થાત ભૂત પણ વર્તમાન છે નહીં મમુદ્રને મળી તોય એનો ઊગમ અને એનો મધ્ય વહે જ છે ને? નિસર્ગની મહાબુદ્ધિ વ્યક્ત થતી જાય છે વિશ્વસની જાય છે તોય એનાં પ્રાથમિક સ્વરૂપોનો અવશેષ રહે જ છે હિંદુ ધર્મમાં જેમ તાતિ ધર્માણિ પ્રયમાનિ આસન-થી માંડીને અદ્યતન વિચાર અને આચાર સુધી બધાને જ સ્થાન છે બધાનો આદર છે તેમ નિસર્ગમાં બધી સ્થિતિનો સમાસ છે ઠંઠકાણે સ્થૂલ રૂપમાં, તો કોઈ કેકાણે સૂક્ષ્મરૂપમાં

પુરુષસૂત્રમાં કહ્યું છે કે વિરાટ પુરુષને અસખ્ય માથા, અસખ્ય આંખો અને અસખ્ય પગ છે એ પરથી આપણે જાણવું જોઈએ કે વિરાટ પુરુષને અસખ્ય મન અને અસખ્ય હૃદયો પણ છે, કેમ કે એ બધું એકરૂપ છે આ અનંત મનોમા કોઈ પણ વિચાર સ્ફુર્ષો, કલ્પના જાગી કે લાગણીની ઊર્મિ ઊઠી, કે એ કોઈ ને કોઈ રીતે મૂર્ત થવાની જ એટલા માટે જ તો મનોવ્યાપાર પર જબરદસ્ત કાબૂ રાખવો ઘટે છે

જેટલા માનસિક પાપો હું કરું છું, તે બધા મારા આચરણમાં ભલે ન ઊતરે પણ કયાક એ આચારમાં પરિવ્રમે જ છે કોઈ પણ રીતે આપણા વિચારો આપણા મનોરથો અને કલ્પનાતરંગો આપણે અવગ કે અવિખત રાખી શકીએ એ આશા કે ઉમેદ વ્યર્થ છે

પાણીમાં પડેલું મીઠું જેમ બધે ફેલાય છે, આકાશમાં ઊડેલી ઊંમિ અનંત પુખી પહોંચી જાય છે, તેમ આપણી વાસનાઓ વિશ્વમાં ફેલાય છે અને વિશ્વને ઘડે છે અથવા નડે છે. એકલો આચાર પરનો કાબૂ બસ નથી, ચિચ્છિકા તો સંકલ્પમાં જ રહેલી છે. આખું વિશ્વ અને એમાંનો એકેએક રજ સંકલ્પપ્રભવ છે તેથી સંકલ્પશુદ્ધિ એ જ મહાસાધના છે.

૨૧-૪-૨૭

૬

વાસ્તવવાદ વિં ધ્યેયવાદ

વાસ્તવવાદ અને ધ્યેયવાદનો ઝઘડો માત્ર સાહિત્યમાં જ નહીં પણ રાજનૈતિક ક્ષેત્રમાં પણ વધ્યો છે. જ્યાં બે ભિન્ન વસ્તુઓ એકત્ર થઈ ત્યાં પરસ્પર વિરોધ થવો જ જોઈએ એવું માની લેવું એ એક મોટો ભ્રમ છે. કુટુંબમાં સત્તા કોની હોય; પિતાની કે માતાની?—આવો પ્રશ્ન ઉઠાવી કુટુંબનો નાશ કરવો અશક્ય નથી.

વાસ્તવવાદ અને ધ્યેયવાદ વચ્ચે વિરોધ ક્યાં છે? જે લોકોને કંઈ પુરુષાર્થ જ કરવો નથી તેઓ વાસ્તવવાદને આધારે ધ્યેયવાદનો વિરોધ કરતા રહે છે. ત્યાગ, બલિદાન, આત્મસંયમ, નિર્ભયતા વગેરે ચારિત્ર્યની ઉજ્જવળ બાબુઓ નષ્ટ કરવા ધ્યેયવાદનો વિરોધ કરવો એ સહેલું છે.

જે લોકોને કેવળ ક્લાનો વિલાસ જ કરવો છે અને પોતાના જીવનમાં જતા પણ પરિવર્તન કર્યા વિના આદર્શની મોટી મોટી વાતો કરવી છે તેઓનો ધ્યેયવાદ નામનો જ હોય છે. પણ જે લોકોએ ન્યાયદાનમાં ભાગ લીધો છે, શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં વરસો સુધી પોતાના જીવનનો સર્વોચ્ચ સમય ગુજાર્યો છે, જે લોકો વ્યાપારઉદ્યોગમાં સફળ થયા છે અને રાજનીતિમાં જે લોકોએ દેશને જાગ્રત કરી આઝાદીનો માર્ગ બતાવ્યો છે તે લોકોનો ધ્યેયવાદ તમારા વાસ્તવવાદને ઓળખી ઘકતો નથી એમ કંઈ રીતે કહી શકો?

સાચી વાત એ છે કે વાસ્તવવાદના કાદવમાંથી જ જીવનકમળ જન્મે છે. પણ ધ્યેયશી સૂર્યપ્રકાશ વડે જ, તેના આકર્ષણથી જ તે કમળ જીવનની સપાટીથી ઉપર આવે પોતાની કલ્યાણમય પ્રસન્નતા ખીલવી શકે છે. જે ગંદા પણ પુષ્ટિકારક કાદવથી કમળને અલગ કરવામાં આવે તો પાણીમાં તરવા છતાં તે સડી જાય. પણ જે સૂર્યપ્રકાશથી તેને બધી રીતે વંધિત રાખવામાં આવે તો કમળનું અસ્તિત્વ જ અસંભવિત થઈ પડશે. પછી તો તેના રંચ, રૂપ,

સુગંધ, તાજગી અને કોમળ પ્રસન્નતાનો પ્રશ્ન જ નહીં બિભો થાય. વાસ્તવવાદનો સ્વીકાર જરૂરી છે, સાથે સાથે ધ્યેયવાદની પ્રેરણા પણ પ્રાપ્ત સ્વરૂપ છે. જોઓને કીડા બની કાદવમાં જ રહેવું હોય તેઓ ભલે ત્યાં રહે. પણ ત્યાં પડયા પડયા ધ્યેયવાદની નિંદા કરી દેશની સ્વતંત્રતા અને ભાષાના ચૈતન્યનો દ્રોહ તો તેઓ હરગિજ ન કરે.

માર્ચ, ૧૯૩૬

૭

બુદ્ધિ અને તેનો વિકાસ

[પ્રશ્નોત્તરી]

પ્રશ્ન—બુદ્ધિ શી વસ્તુ છે? માણસમાં તે જન્મથી જ ઓછીવત્તી હોય છે અથવા પ્રયત્નથી વધારી શકાય છે? જે પ્રયત્નથી વધારી શકાતી હોય તો બુદ્ધિ વધારવા માટે શા શા ઉપાય કરવા જોઈએ?

ઉત્તર—બુદ્ધિ શી વસ્તુ છે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ તેની અનુભવ અને પરિચય દરેકને હોય જ છે.

સંભવ છે કે બુદ્ધિ એ વિશ્વવ્યવસ્થાનો ગુણધર્મના અંતરમાં પડતો પડ્યો છે. ઈશ્વરનો સ્વભાવ, સૃષ્ટિની રચના, બંને સાથે માણસનો સંબંધ છે. એ સંબંધ બુદ્ધિ દ્વારા વ્યક્ત થતો હશે.

માણસનો જન્મ એ કંઈ એના જીવનની શરૂઆત નથી. તે તો જીવન-પરંપરાનો એક વચ્ચો ગાળો અથવા તબક્કો છે, જે મુકામ વચ્ચેની એક મજલ છે. પૂર્વકર્માનુસાર જ્યારે માણસ નવો જન્મ લે છે, ત્યારે પોતાની બુદ્ધિનું સાર-સર્વસ્વ એ સાથે લાવે છે. એટલે જન્મ વખતે જ બુદ્ધિધર્મમાં ભેદ હોય છે. જે માણસોમાં બુદ્ધિધર્મનો જે ભેદ જણાય છે તેમાં કેવળ પ્રમાણ આવવા પરિ-માણભેદ નથી હોતો, પણ પ્રકારભેદ પણ હોય છે. કેવળ વૈદગ્દ્યનો નહીં પણ kindનો પણ ભેદ દેખાય છે. થરીર, આહાર, સ્વભાવ, વાસના, સોબત વગેરે અસંખ્ય વસ્તુની બુદ્ધિ ઉપર અસર થાય છે.

ગીતાએ સાત્ત્વિક, રાજસિક અને તામસી એવો ત્રણ જાતનો બુદ્ધિનો ભેદ બતાવ્યો છે જ.

થરીર નીચેગી અને શુદ્ધ રાખવાથી, અપચો અને બાદકોશ ટાળવાથી, બુદ્ધિનો નિરલસ વ્યવહાર કરવાથી, તેમ જ આત્મપરીક્ષણથી બુદ્ધિને શુદ્ધ અને તેજ કરવાથી બુદ્ધિશક્તિનો વિકાસ અવશ્ય થાય છે.

બુદ્ધિનો વિકાસ જ્ઞાનેન્દ્રિયથી થાય છે તે કરતાં કર્મેન્દ્રિયો દ્વારા વધારે થાય છે, એટલું જ નહીં પણ કર્મેન્દ્રિયોની કેળવણીથી બુદ્ધિનો અનિશ્ચય દૂર થઈ તે નિશ્ચયાનુભવ થાય છે વૃદ્ધિ વર્માનુસારિણી ।

શુદ્ધ હેતુપૂર્વક નિસ્પૃહ અને નિવિકારી જીવન ગાળવાથી બુદ્ધિ તેજ અને દૃઢ થાય છે હૃદયશુદ્ધિ થવાથી બુદ્ધિમા એકાગ્રતા પણ આવે છે અને એની વિકિરણ શક્તિ, Radiating શક્તિ પણ ખીલે છે

ઉપરાન્ત, ઈશ્વરકૃપાથી પણ બુદ્ધિ વધી શકે છે ગીતામા ભક્તની જે વ્યાખ્યા છે તે જ સ્થિતપ્રજ્ઞની પણ છે ભગવાન કહે છે 'સાચા ભક્તોને હું બુદ્ધિયોગ આપું છું, જેથી તેઓ પરમ સહસ્ય પણ પામી શકે છે'

મારે અહીં સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે કેવળ તર્કચાતુર્યને હું બુદ્ધિ માનતો જ નથી કોઈ વાર તો તે બુદ્ધિનો એક વિકાર જ હોય છે

ઓક્ટોબર, ૧૯૩૬

૮

ૐ — પ્રણીતોપાસના

[એક પ્રવચન]

ૐકાર એ આપણો મર્વશ્રોત્ર એકાક્ષરી મંત્ર છે તેને પ્રણવ કહે છે તેનું દર્શન અને શ્રવણ ગભીર તેમ જ આહુલ્યાદક છે જપિઆએ આ પ્રણવનું સ્વસ્થ બતાવવા એક આખું ઉપનિષદ વાપર્યું છે, છતાં તેનું સંપૂર્ણ આકલન થતું નથી એ ૐનો અર્થ શો? ૐ એટલે સનાતન 'હા' સદાય, અશ્રાદ્ધા, નાસ્તિકતા બધાને એક સિમતથી જ દૂર કરનાર તે પ્રસન્ન હા છે ૐ કહે છે, બ્રહ્મ છે, આ દુનિયા છે, ભૂત, ભવિષ્ય વર્તમાન બધું જ છે તેમનો પરસ્પર સંબંધ ગમે તેવો કંપો, બધું છે, અને તે એક જ છે, કશું નથી એમ નથી જ્યાં ૐ છે ત્યાં અસત્યને, અભાવને કે સદાયને સ્થાન જ નથી

એ જ સત્યનારાયણ છે એ જ આપણો પ્રિય સખા છે એના સહવાસમા આપણે બધે જ સુરક્ષિત છીએ જીવનમાં અનેક માર્ગો આપણને વલચાવે છે, દરેક પગનું શકાયી ભરેલું હોય છે, સર્વોચ્ચ આદર્શ કયો એની હમેશા મૂંઝવણ રહે છે, કાણે કાણે ધર્મસંકટ આવે છે, પણ આ પ્રિયસખા ૐ અથવા શુદ્ધ સત્યનું ચાહ્નિગ્રહણ કરીને ચાહ્નીએ એટલે ક્યારે મૂંઝવણ રહેતી નથી સમજાવેલા કરવી છે? હા, પણ તે સત્યનો હાથ છોડીને નહીં દાન પરોપકાર કરવા છે? તે પણ સત્યને વફાદાર રહીને જ ચાહ્નો રચવા છે? જ્યાં સુધી સત્ય લઈ જાય ત્યાં સુધી જ બીજા બધાનો સહવાસ જોખમ ભરેલો હોઈ શકે, પણ બાળકને જેમ તેની પરમ આખ, પરમ કલ્યાણકારી તેની માતા જ હોય છે તેમ માણસને આ સત્ય

પરમ જ્ઞાત છે બાકી બધી વસ્તુ બાહ્ય હોય છે મેળવવી કે કેળવવી પડે છે, પણ સત્ય તો આપણી ઉત્પત્તિની સાથે જ છે, આપણા પહેલાનું તે છે વહુ સામરિયાના બધા જ માણસોની ગદ્યાબદ્ધિપૂર્વક સેવા કરે છે, પણ તેની નિષ્ઠા તો એક પતિને જ અર્પણ ઝંઝી હોય છે તેમ ગમે તે ક્ષેત્રમાં કામ કરતા હોઈએ, ગમે તે જોખમ ઉગવના હોઈએ, ગમે તે સાધના કરતા હોઈએ, એ પ્રિયત્તમાને, એ સંગાતન સાથીને છોડીને નહીં એ છે માટે દુનિયા છે એ છે તે જ ઈશ્વર છે દૃષ્ટિ અતર્મુખ થશે ત્યારે ખાતરી થશે કે આત્મા એથી જુદો નથી સત્ય એટલે માત્ર વ્યવહારનું પ્રામાણિકપણુ નથી સત્ય એટલે કઈ યથાર્થ કથન જ નથી સત્ય આપણી સાથે પ્રથમથી જ છે આપણી જેમ જેમ ઉન્નતિ થાય છે તેમ તેમ તે સત્યનું સૂક્ષ્મ અને સૂક્ષ્મતર દર્શન થતું જાય છે સ્થૂલ કે સૂક્ષ્મ સત્યના દર્શનથી વર્ણિત કોઈ છે જ નહીં તેથી જ બધાને માટે આશા છે, અને બધાના જીવનમાં જવાબદારી છે તેનું દર્શન એ જ જીવનનો સાર છે, બાકી બધું નિઃસાર છે કેમ? ખાતરી નથી થતી કે બાકી બધું નિઃસાર છે? ખરખર કહુ છું બાકી બધું જ નિઃસાર છે આપણે તે દૃઢ્યસ્વામીને દગો ન દઈએ તે આપણને મેઈ કાળે દોડે જ નહીં, તે કલ્યાણકારી છે એ તેની સુદરતા છે, પણ એ કઈ તેની શિક્ષારસ નથી સત્ય સત્ય છે એ જ એની શિક્ષારમ દરક પ્રનૂતિનું અંતિમ ફળ, અંતિમ સમાધાન એ સત્ય જ છે

એનો અનુભવ થયા પછી કે એ જ આપણુ મહાકાવ્ય થઈ જાય છે તેનું રત્ન એ જ આપણુ અખડ સમાધાન થઈ જાય છે

૧૯૨૪

૯

સત્યનારાયણવ્રત

૧

પ્રાસ્તાનિક

સ્વામી વિવેકાનંદે પોતાના ‘ઉદ્બોધન’માં કેટલીક સરસ વાર્તાઓ અને મહેદાર શબ્દચિત્રો આપેલા છે તેમાં નીચેનું એક છે

“નનાનન હિં ધર્મનું । નરુપર્ણી મંદિર તે મંદિરમાં જવાના કૃમ્મ રસ્તાઓ પણ કેટલાં અને તે મંદિરમાં શું નથી? વદાતીઓના નિર્ગુણ બ્રહ્મથી લઈને બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહાદેવ, દુર્ગા, સૂર્યનારાયણ ચાદા મામા અને ઈ ૨ ઉપર સવાર થયેલા અમેશ્વથી લઈને તે દેવ છઠ્ઠી શીતળા જેવા નાના મોગ દેવદેવીઓ સુધી બધું છે અને વેદ, વ્રત, દર્શન, પુરાણ તત્ત્વ વગેરેમાં એટલો તો માન ભરવો છે કે જેમાની એક જ વસ્તુથી પણ ભવખન્ધ નૂતી શકે અને એ મંદિર આ જ લોકોની ભીડ પણ કેટલી! તેનીસ કરોડ લોકો તે મંદિર તરફ ૧૦૨ છે

“અમારા મનમાં પણ કુતૂહલ પેદા થવાથી અમે પગે ચાલ્યા. પરંતુ જઈને જોઈએ છીએ તો આ શું? મંદિરની અંદર તો કોઈ જનું જ નથી બારણા ઉપર પચાસ માથા, સો હાથ, બે પેટ અને પચાસ ટાટિયાવાળી એક મૂર્તિ ઊભી છે અને બધા લોકો એ મૂર્તિના જગ આગળ આજોટે છે ‘આ છે શું?’ એમ એક જણને પૂછતા તેણે કહ્યું, ‘પેલા મંદિરની અંદર જે દેવદેવીઓ દેખાય છે તેમને દૂરથી જ નમસ્કાર કરીએ અને તેમની ઉપર એક બે ફૂલ ફેંકી દઈએ એટલે તેમની ખૂબ પૂજા થઈ પણ અસલ પૂજા તો આ બારણા પરના દેવની જ કરવી જોઈએ અને આ જે વેદ, વેદાંત, દર્શન, પુરાણ, શાસ્ત્ર બધું તમે જુઓ છો એનું પ્રસંગોપાત્ત શ્રાવણ કરો તો વાંધો નથી’ પણ માનવો જોઈએ આનો જ હુકમ’

“અમે ફરી પૂછ્યું, ‘ત્યારે આ દેવાધિદેવનું નામ શું છે?’

“જવાબ મળ્યો ‘લોકાચાર એટલે કે રૂઢિ’”

આ છટાદાર શબ્દચિત્રમાં સ્વામી વિવેકાનંદે હિંદુ ધર્મનું અમલી સ્વરૂપ બતાવેલું છે. આ સ્થિતિ હિંદુ ધર્મની જ છે એમ નથી આખી દુનિયામાં બધા ધર્મોની આ જ સ્થિતિ છે. શાસ્ત્રની પ્રગતિ ભલે તર્ક પ્રમાણે ચાલે, પણ લોકરૂઢિ તો હૃદયનો પ્રવાહ જ્યાં જાય તે દિશામાં જ વહે છે. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં તેમ જ મુસલમાની ધર્મમાં કેટલાયે સસ્કારો અને રિવાજો તે તે ધર્મના સિદ્ધાંતોથી જુદા જ છે. હિંદુસ્તાનમાં દ્વિજ અને અદ્વિજ એવો સમાજનો મોટો ભેદ હોવાથી શાસ્ત્ર ધર્મ અને પ્રાકૃત ધર્મ એવા બે ચોખ્ખા ભેદ પડેલા આપણે જોઈએ છીએ દરેક વખતે ધર્મસુધારકોએ આ પ્રાકૃત ધર્મને સુધારી તેનો સસ્કૃત ધર્મ કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે. રૂઢ ધર્મ અને તેની રૂઢિઓ વખોડવામાં જ આપણે હમણા હમણા ઘણા વર્ષો ગાળ્યા, પણ રૂઢ ધર્મ પાછળ રાષ્ટ્રીય પ્રાણ હોય છે તે આપણા ધ્યાનમાં ન આવ્યું. દેશની ખામી અને ખૂબી, દેશની શક્તિ અને અશક્તિ આ રૂઢ ધર્મને જ આભારી હોય છે. કોઈ પણ દેશનો શાસ્ત્રધર્મ તે તે દેશનો કેવળ આદર્શ અથવા સર્વોચ્ચ મહત્ત્વાકાંક્ષા બતાવે છે, પણ રૂઢ ધર્મ ઉપરથી જ દેશની યથાર્થ સ્થિતિ સમજી શકાય છે. સમાજ જ્યારે વહેતા પાણીની માફક પુરુષાર્થી અને સ્વચ્છ હોય છે ત્યારે શાસ્ત્રધર્મ પથર જેવો કઠણ બનેલો નથી હોતો અને રૂઢ ધર્મ પણ અપમાનિત નથી હોતો. સમાજમાં ઉચ્ચવર્ગ અને આમવર્ગે જ્યારે અરસપરસ મળીને રહે છે ત્યારે શાસ્ત્રધર્મની ઉદાત્તતા રૂઢ ધર્મમાં ઝીંટી ઊતરે છે, અને જેમ કમળને કાદવમાંથી પોપત્ત મળે છે તેમ શાસ્ત્રધર્મને રૂઢ ધર્મમાંથી નિત્યનૂતન ભોજન મળે છે. શાસ્ત્રધર્મનું તર્કશાસ્ત્ર બહુ તીવ્ર હોય છે, શાસ્ત્રધર્મનું માનસશાસ્ત્ર બહુ સૂક્ષ્મ હોય છે. રૂઢ ધર્મ ભોળો હોય છે તે મનુષ્યસ્વભાવનું ઊંડુ પરીણત્ર નથી. ૧. ધર્મ બે વેળા પેટે યજ્ઞવાલકે ૧૫ જે જગારે ૩. ધર્મ બહુચરાજીની

પેઠે કુકુટવાહન હોય છે શાસ્ત્રના હત્તને તત્ત્વ રૂપી મોતી મળે છે કે નહીં તે જ્ઞેનું મુશ્કેલ છે, પણ ડિના કૂકણને, તે બહુ ફરતો હોવાથી, સાતનરસા સંસ્કાર રૂપી દાણા તો ખૂબ મળે છે

હાલમા યુરોપમાં એન્થ્રોપોલોજી અથવા માનવવશ્યાસ તરફ સંસ્કારી લોકોનું લગ વધારે છે એની અસર અહીંયા પણ થઈ છે, અને અહીંયાના વિદ્વાન લોકો શાસ્ત્રબાહ્ય એવા હિંદુ સંસ્કારો અને રિવાજોનું અધ્યયન કરતા થયા છે બગાળમા રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે બાઈબલ સપ્રદાયના નાહિત્ય તરફ લોકોની દૃષ્ટિ ખેંચી છે મૈસૂરમા મિથિકલ સોનાપત્રીએ, મુંબઈમા સર નારાયણ ચદાવરકરે લોકકંઠિની દૃષ્ટિએ હિંદુ ધર્મનું રહસ્ય શોધી કાઢવાનો પ્રયાસ આદર્યો છે યુરોપમા માનવવશ્યાસીઓ મુખ્યત્વે આવા સાધનો નોંધવાનું અને ભિન્ન ભિન્ન દેશોમા ચાલતી માન્યતાઓની સરખામણી કરવાનું કામ કરતા આવેલા છે

સંસ્કારી સનાતન ધર્મનો રૂઢ ધર્મ પણ ભારે સંસ્કારી છે એનું અધ્યયન જુદી જ રીતે થવું જોઈએ કિંબલુના, હિંદુ સમાજના નેતાઓની દૃષ્ટિ પહેલેથી જ આ રૂઢ ધર્મ તરફ ગયેલી હોવાથી તેમણે રૂઢ ધર્મના સ્વતંત્ર પ્રવાહને કોઈ પણ રીતે રોક્યા વગર તેને સંસ્કારી બનાવવાનો શુભ પ્રયત્ન પહેલેથી આદર્યો છે રૂઢ ધર્મના બધા દેવદેવીઓને પચાસતનના અવતાર કરી નાખ્યા, તેમનામાથી પ્રમુખ દેવદેવીઓને રાષ્ટ્રીય તહેવારોમા સ્થાન આપી દીધું, માસને બદલે અડદનો લોટ અથવા ભૂરુ કોળું મૂકી હિંસક સંસ્કારોને અહિંસક બનાવી દીધા અને જન સમસ્તને ઉન્નતિને પંથે દોર્યો

રૂઢ ધર્મમાં બહુ શુદ્ધતા શોધવા ન્હા એ જ ભાર ભૂવ છે લોકોનો સ્વભાવ નેવો છે તેવો જ લઈ તેમાં ઉન્નતિનું એકાદ બીજ વાવી દેવું, લોકજીવનમા અહિંસાની એકાદ કાવ્યમય છટા ઉમેરી દેવી એટલું જ કામ ત્યા થઈ શકે એ જ દૃષ્ટિથી હિંદુ શાસ્ત્રકારોએ રૂઢ ધર્મ પર કયા અને કેટલા સંસ્કારો ચડાવ્યા છે અને તેને લીધે આજનું હિંદુ જીવન કેવું સંસ્કારી ને કાવ્યમય થયું છે એ આપણે સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ તપાસવું જોઈએ આણું અધ્યયન ભગિની નિવેદિતાએ ઘણું કર્યું છે ફીલિંગ હોવે બ્રહ્મદેશ વિષે એ જ જાતના લખાણો લખેલા છે કિન્ડેડ સાહેબે એન્ડ્રી ઈન્ડિયન પદ્ધતિથી આ દિશામા ઘણું લખ્યું છે પણ આપણે આટલાથી સતોષ ન જ માની શકીએ દરેક તહેવાર, રિવાજ અને સંસ્કાર આપણે તપાસવો જોઈએ અને તેમા કર્યું રહસ્ય ચોકવવાનો પ્રયત્ન છે તે શોધી કાઢવું જોઈએ રૂઢિમા દોષ જોવા એ કાંઈ અધરુ નથી પરંતુ સત્યની શુભ દૃષ્ટિ ગુણ વિવેચનથી સતોષ નથી માનતી પણ રહસ્ય જાણવા માગે છે આવી જ દૃષ્ટિએ આપણા દેશમા ચાલતા વ્રત અને ઉત્સવોનો અભ્યાસ કરવાનો અમારો વિચાર છે તેમાં ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રના લોકપ્રિય અને પ્રમાણમા અત્યંત નવીન વ્રત સત્યનારાયણના વ્રતથી જ શરૂઆત કરીએ

૨

૧. વ્રતરહસ્ય

મર્યાદા પરા નાહી ધર્મ ।

સત્ય સૌંચિ પરબ્રહ્મ ।।

— મુક્તેશ્વર

સત્યનારાયણનું વ્રત આ પ્રાંતમાં તેમ જ મહારાષ્ટ્રમાં બહુ જ લોકપ્રિય છે. ધર્મશાસ્ત્રોમાં આ વ્રતને સ્થાન નથી, પણ રૂઢ ધર્મમાં સત્યનારાયણવ્રતનું સ્થાન હિંચું છે. આ વ્રતથી ઇષ્ટકામના સિદ્ધ થાય છે એવી લોકોની માન્યતા છે. આ વ્રતમાં સત્યનારાયણની પૂજા, કથાકાવલ અને પ્રત્યાદભ્યસ એવા ત્રણ મંત્રુર વિભાગ છે. કદાચ આ જ કારણસર આ વ્રત પાછળ સત્યનો જે મહિમા મેલ્યો છે તે ઠકાઈ ગયો છે. તે તરફ લોકોનું ધ્યાન ખેંચવા માટે આ કૌશલ પ્રયત્ન છે.

આ રહસ્ય વાવતાં પડેલા સત્યનારાયણની કથા જોમને યાદ ન હોય તેમણે તે જાણી લેવી અગત્યની છે.

ધર્મ એ માનવીહૃદયની અત્યંત ઉચ્ચ એવી વૃત્તિ છે, અને તે મનુષ્યના આત્મા જીવનને બાંધીને રહેલી હોય છે. આપણ જીવન જેમ ઉત્તમ, સામાન્ય અથવા હીન હોય છે, તેમ આપણે ધર્મને પણ તેવું જ સ્વરૂપ આપીએ છીએ. બુદ્ધિપ્રધાન તાકિક લોકો ધર્મવૃત્તિને તત્ત્વજ્ઞાનનું દાર્શનિક રૂપ આપે છે, પ્રેમાત્મ નમ્ર લોકો ઉપાનયનનું રૂપ આપે છે, કર્મપ્રધાન કલ્પારસિક લોકો પૂજાઅર્ચા વૈજરે તાત્ત્વિક વિધિ દ્વારા ધર્મવૃત્તિનું પોષણ કરે છે, જ્યારે સામાન્ય અજ્ઞ જાતનમુદાય કથાકીર્તન દ્વારા જ ધર્મના ઉચ્ચ મિષ્ટાનોનું આકર્ષન કરી શકે છે.

ધર્માચરણના ફળની ભાજતમાં પણ એ જ સિદ્ધાંત લાગુ પડે છે. ધર્માચરણનું ફળ આંતરિક, અંતઃસ્થ અને ઉચ્ચ હોય છે. એ વસ્તુ જોમના ધ્યાનમાં નથી આવતી શકતી. તેમના સતોષની ખાતર પૌરાણિક કથા દ્વારા બાહ્ય ફળ બતાવવું પડે છે. ધર્મતત્ત્વો ગમે તેટલાં ઉચ્ચ હોય, પણ જો તે સમાજમાં રૂઢ કરવા હોય તો તેમને સમાજની ભૂમિકા સુધી નીચે ઉતારવા જ પડે છે. ભગવાન તથાગતે ઉપદેશેલાં તત્ત્વો ઉચ્ચ, ઉદાત્ત અને નૈતિક હતાં, પણ જ્યારે તેમને દેવદેવતા, પૂજાઅર્ચા, મંત્રતત્ત્વ વગેરેનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ આપી મહાધ્યાન પંથ અવતર્યો ત્યારે જ તે તત્ત્વો અથવા તેમની અંશ અર્ધા ઓશિયા ખંડને ગમે જિતયો. સત્યનારાયણનું વ્રત જો એવી જ જાતનું એક તાજુ ઉદાહરણ છે. સત્યનારાયણનું વ્રત છેલ્લાં સો વર્ષની અંદર જ નિર્માણ થયું છે. એમ એક પુરાણધર્માભિમાની શાસ્ત્રીએ જાહેર કર્યું હતું. ગુજરાત મહારાષ્ટ્ર વચ્ચેના વેપારનું અને નાનકડાં રાજ્યોનું સ્મરણ જ્યારે તાજુ હતું ત્યારે આ વ્રત થઈ થયું હશે. પણ આ વ્રતનો વિસ્તાર અને તેની લોકપ્રિયતા જોતાં લોકહૃદયમાં વસતું ધર્મનું સ્વરૂપ આ વ્રતમાં સુંદર રીતે મળી આવે છે. એમ કહેવા માં લાગે નથી.

દુનિયાનો ઘણોખરો વ્યવહાર એ પપ્રાપ્ત લોભેના હાથમાં હોય છે બહુજન સમાજની સત્ય પગની તારિવ- શબ્દ બહુ ઓછી હાય છે સસારમાં ગમે તેવી હાનિ સહન કરવા બેટનું પૌરુષ સામાન્ય લોકોમાં જોવામાં નથી આવતું સત્યાસત્યના મર્થ પણ વિધિનિયેવ સાધ્યા વગર ક્ષત્રિક અને દુશ્વમાન લાભને ખાતર લોકો વચનભંગ જરૂર છે, નિયમ તોડે છે, જૂઠાને સાચું કરી દેખાડે છે કામનાસિદ્ધિને અર્થે સત્ય સાથે માડવાન કનાર આવા અજ્ઞ લોભેને સત્યની લગની કેવી રીતે લગાડવી અને સત્યમેવનથી જ આખરે સવ કામના મિલ્લ થાય છે એવી શબ્દ અજ્ઞ લોકોના મનમાં કેવી રીતે દનાવવી એ એક બારે સનાતન પ્રશ્ન છે સાધુ સતોએ, કાષ્ઠ ઘડનારાઓ તેમ જ સમાજના નેતાઓએ અને રીતે પ્રણીત કરી જોયા છે સત્યનારાયણપ્રતપ્રવર્તકે આ પ્રશ્નનો ઉમેલ પોતાની યત્નિ અને મતિ અનુમાર સત્યનારાયણની પૂજા અને કથા દ્વારા લાવવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે

(સત્યનારાયણની પૂજા લોકોમાં ચાલતી કરવામાં બે હેતુ સધાયેલા છે લોભે સત્યનું સેવન કરવું એ એક ઉદ્દેશ, અને સત્યનો મહિમા સમાજમાં નિસ્તર ગવા ન્દે એ બીજો ઉદ્દેશ આ પૂજાને ઉત્સવનું નામ આપ્યું નથી, વ્રત કહ્યું છે, : પણ આઠો ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે ઉત્સવમાં આપણે કોઈ ભૂત વૃત્તાન્તનું અથ કોઈ ધાર્મિક તત્ત્વનું ઉત્સાહપૂર્વક સ્વર્ણ સ્મરણ કરીએ છીએ, જ્યાર વ્રતમાં આપ આપણુ જીવન ઉચ્ચતર બનાવવા માટે કોઈ પણ દીગા ગ્રહણ કરીએ છીએ,

સત્યનારાયણની કથા નાખવાથી અને સ્વાલિષ્ટ પ્રસાદભક્ષણ કરવાથી સત્ય નારાયણના ઉત્તવ થયો ગણાય, તેને કાઈ વ્રત ગણી ન થાય જેન સત્યનારાયણ નું વ્રત કરવું હોય તેણે પોતે સર્વ કાળે, સર્વ સ્થળે અને સર્વ પ્રસંગોમાં સત્યનારાયણની, અને તક મળતાં સર્વ લોકોને સત્યનું મહત્ત્વ સમજાવી સત્યનું કીર્ત કરવાની દીગા લીધી હોય તો જ તેને સત્યનારાયણનું વ્રત કરાવું પુરુષ મળે, બાક ન મળે ૧

દુનિયામાં બધા લોકો સામર્થ્ય અને સપત્તિ ઈચ્છે છે ધર્મ કહે છે, 'ભૂત દયા અને સત્યાચરણ મારફતે જ તમને સાચું સામર્થ્ય અને સપત્તિ મળી શકશે આ જ સિદ્ધાંત પુરાણોએ એક સુદર રૂપક દ્વારા આપણા મન પર છસાવેલ છે પુરાણો કહે છે, સામર્થ્ય અને સપત્તિ એટલે કે શક્તિ અને લક્ષ્મી, અનુકર્ષ કૃપાપત્તિ ઈચ્છા અને સત્ય એટલે કે શિવ અને સત્યનારાયણને આધીન રાં છે કેમ કે યત્નિ એ શિવની પત્ની છે અને સત્યનારાયણની પત્ની લક્ષ્મી છે પતિની આરાધના તમે કરો એટલે પત્ની તમારા પર જરૂર અનુગ્રહ કરે આ રીતે ધન, ધાન્ય સંતતિ, સપત્તિ વગેરે ઔદિક લક્ષ્મીની ઈચ્છા રાખનાર લોકોને સત્યનું એટલે કે સત્યનારાયણનું આરાધન કરવાનું આ વ્રતમાં કહેલું છે

હિંદુ ધર્મમાં અને હિંદુ નીતિશાસ્ત્રમાં સત્યનો વ્યાપક અર્થ કરેલો છે કીર્તેદ્યાસે મહાભારતમાં સત્યના તેર પ્રકાર કહેલા છે હિંદુ શાસ્ત્રો અને પુરાણો

ઉથલાવી જોઈએ તો છેક પરસ્પર ભિન્ન એવી ત્રણ વસ્તુઓનો સત્ય શબ્દમાં સમાવેશ થાય છે.

પહેલી વસ્તુ:— સત્ય એટલે યથાર્થ કથન. જે વાત જેવી હોય, જે સ્વરૂપમાં આપણે જાણતા હોઈએ, અથવા જે રૂપે બનેલી આપણે જોઈ હોય, જે સ્વરૂપમાં આપણે તેનું આકલન કર્યું હોય, તે તેવી જ રીતે યથાનય કહેવી તેનું નામ સત્ય.

બીજી વસ્તુ:— સત્ય એટલે ઋતુમ્, સૃષ્ટિનો નિયમ અથવા કોઈ પણ મહાકાર્યનું વિધાન. ‘સત્યથી જ સૂર્ય ઊગે છે’, ‘સત્યથી જ વાયુ વાય છે’, ‘સત્યથી જ પૃથ્વી વિશ્વને (સર્વને) ધારણ કરે છે,’ ‘સત્યથી જ આ લોક ચાલે છે,’ ‘સત્ય એ જ યજ્ઞની પ્રતિષ્ઠા છે,’ ઇત્યાદિ શાસ્ત્રવચનોમાં સત્ય એટલે અનુલ્લંઘનીય નિયમ, ‘એવો અર્થ થાય છે.

ત્રીજી વસ્તુ:— સત્ય એટલે પ્રતિષ્ઠાપાલન. સત્ય એટલે એક વાર મોઢેથી નીકળેલો બોલ પાળવો જ જોઈએ એવી ટેક; એક વાર કહેલું વચન આપણે ગળી ન જઈએ એવી ટેક. આ સત્યને માટે જ કહ્યું તેનાં કુંડળો આપી દીધાં, આ સત્યને માટે જ શમ વનવાસે ગયા, આ સત્યને માટે જ હરિશ્ચંદ્રે રાજદાન દીધું. કિંબહુના, માનુભક્ત પ્રાંડવોએ માતાનું વચન ‘સારું પાડવા ખાતર એક દ્રોપદી સાથે પાંચે ભાઈઓએ લગ્ન કરવાનું નિદાપાત્ર ગણાનું કર્મ કર્યું.

(આજે આપણી સત્યની અને વફાદારીની કલ્પનાં વધારે વિશુદ્ધ થઈ છે. પોતાના દીકરાઓએ થું મેળવી આણેલું છે એ જાણ્યા વગર પાંચે ભાઈ સૈરખું વહેંચી લો એવું માતાના મુખેથી નીકળેલું વચન સારું પાડવા આજ જે પાંચ ભાઈઓ એક સ્ત્રી સાથે પરણવા જાય તો આપણે તેમને સત્યદ્રોહી મૂર્ખ ગણી કાઢીએ. સ્વપ્નામાં બ્રાહ્મણને આપેલું વચન સારું- પાડવા ખાતર પ્રજાની માલિકીનું આખું રાજ્ય પ્રજા ઉપર કાળો કેર વર્તાવનાર એક તામસી બ્રાહ્મણને ખરેખર આપી દેનાર રાજાને આપણે રાજધર્મભ્રષ્ટ, કાલ્દાજડ, પામર કહીશું. અસ્તુ. અહીં તો આપણે જૂની કલ્પના પ્રમાણે સત્યનારાયણકથાનું સ્વરૂપ ઉકેલવા નીકળ્યા છીએ.)

જનસમુદાયમાં બે વૃત્તિઓ ખાસ કરીને જોરાવર હોય છે: લોભ અને ભય. આ બે વૃત્તિઓનો લાભ લઈ સત્યનારાયણકથાકારે સત્યનો મહિમા ગાયો છે. સત્યનું સેવન અને કીર્તન કરો, એટલે તમને સંતતિ, સંપત્તિ વગેરે બધાં વાનાં મળશે, સંકટો દૂર થશે અને મનકામના પરિપૂર્ણ થશે; આ થઈ લાઙ્ગ્ય. સત્યને વીસરો, સત્યને છુપાવો કે તરત જ તમારાં બાળબચ્ચો મરશે, ધનધાન્ય નાશ પામશે, જમાઈ ડૂબી મરશે; સંજા જે અન્યાયથી કોઈને કેદખાનામાં પૂરી દેશે, તો તેની સત્તા નાશ પામશે ને તેની ઉપર સર્વ પ્રકારના અનર્થો આવી પડશે; આ થયો ભય.

સત્યનું ઘ્રાત બધાને માટે સરખું જ ફળદાયી છે. સત્યપાલન એ સાર્વવાર્ષિક ધર્મ છે એમ બતાવવા સાડુ આ કથામાં બ્રાહ્મણ, રાજા, વાણિજ્ય,

ગોવાગ્રિયા, અને કઠિયારાને આણેલા છે / અને ઉપર આપેલા સત્યના ત્રણે અર્થ સત્યવ્રતમા અભિપ્રેત છે એમ લાગે છે વાણિયો સાધુ અને તેનો જમાઈ કરેલી પ્રતિજ્ઞાઓ ભૂલી જાય છે તેથી તેમના ઉપર સત્યદેવનો કોપ થાય છે તેના પરિણામ તરીકે ચંદ્રકેતુ રાજા પણ પરાક્રમુખ થાય છે આ દુર્દેવી લોકોની સ્ત્રીઓના હૃદયમા પ્રતિજ્ઞાપાલનની ધર્મશ્રુતિ જાગ્રત થઈ એટલે તરત જ ચંદ્રકેતુ રાજાના હૃદયમા પણ ન્યાયશ્રુતિ જાગ્રત થાય છે સાધુ અને તેનો જમાઈ ચોરભયર્થ દડી માધુ આગળ જૂઠું બોલે છે, માટે આપણા કથાકાર આ તેમના અસત્ય ભાષણને લીધે તેમના સર્વસ્વનો નાશ થયો એમ તેમનો અનુભવ આપી વિનાશના ભયદ્વારા તેમને સત્યનિષ્ઠ બનાવે છે કલાવતી પતિદર્શનના મોહને લીધે સત્યનારાયણવ્રતના નિયમ તોડે છે નુગધ્વજ રાજા પોતાના ઉચ્ચ વર્ણના ગર્વથી અને સત્તાના મદથી સત્યનો અનાદર કરે છે તેથી કલાવતીનો પતિ અને નુંગધ્વજ રાજાનું રાજ્ય નષ્ટ થઈ જાય છે, પણ તેમનો તે મોહ અને તે મદ નષ્ટ થતાવેત તેમને તેમનું સૌભાગ્ય ફરીથી પ્રાપ્ત થાય છે, એમ બતાવી કથા કાર લોકોને કહે છે ભાઈઓ, જે સાચુ હોય તે જ બોલો, પોતાનું વચન તોડો નહીં, તેમ જ સમાજના અંધવા નિસર્ગના સર્વવ્યાપી નિયમો તોડો નહીં, તેમનું ઉલ્લંઘન કરો નહીં આ પ્રમાણે વર્નશો તો તમારુ ઔદિક અને પારલૌકિક કલ્યાણ જરૂર થયે, કેમ કે જે સત્યથી ચાલે છે તે

सर्वान् कामान् अवाप्नोति

પ્રેત્ય સાયુજ્યમ્ આપ્નુયાત્ ।

[આ લોકકાલ્પની અદર સત્યને સર્વસંગપરિત્યાગી દડીનું સ્વરૂપ આપેલું છે, એ પણ ધ્યાનમા લેવા લાયક છે સત્યને અનુસરીને ચાલવાથી બધી વાસનાઓનો ભય થઈ મનુષ્યમા સંત્યસ્તવૃત્તિ ઠસી જાય છે, અને સત્યાચરણી મનુષ્યમા અત સ્થ વૃત્તિઓનું તેમ જ બાહ્ય સમાજનું નિયમન અથવા દરન કરવાની દડીશક્તિ આવી જાય છે, એમ કવિએ બહુ સુંદર રીતે સૂચવેલું છે સત્યનારાયણની પૂજામા સત્યનું સ્વરૂપ અને ગ્રહિમા બતાવનાર કેટલાક શ્લોકો અત્યંત ઉદાત્ત છે, તે અહીં આપી શ્રીસત્યનારાયણની યજ્ઞમંત્રિ કરેલી આ ઉપાસના અહીંશ પૂર્વે

नारायणस् त्वमेवासि सर्वेषां च हृदि स्थित ।

પ્રેરત્ પ્રેર્યમાણાના ત્વમા પ્રેરિતમાનસ ।

त्वदाज्ञा तिरस्तां घृत्वा भजामि जनपावनम् ॥

નાનોપાસનમાર્ગાના માવર્ત્તદ માવવોષક ।

त्वदधिष्ठानमाश्रेण सैव सर्वविचारिणी ।

તામેવ ત્વા પુરસ્કૃત્ય ભજામિ હિતવામ્યયા ॥

न मे त्वदन्यस्य भ्रातास्ति त्वदन्य न हि दैवतम्

ત્વદન્ય ન હિ જાનામિ પાલક પુણ્યરૂપકમ્ ॥

નમસ્તે દેવદેવેશ નમસ્તે ઘરણીઘર ।

ત્વદત્ય કોઽન્ન પાપેભ્યસ્ ત્રાતાત્સ્યે જગતીતલે ॥

વાદિતાર્થફલપ્રદ એવા આ શ્રીસત્યનારાયણવ્રતનું, અને કથાનું આ સ્વસ્થ જે વાંચશે તેને જ શ્રીસત્યનારાયણનો કૃપાપ્રસાદ મળશે. તે સંસ્કૃત ભાષામાં લખેલું નથી અથવા આધુનિક છે એમ માની જે કોઈ એનો અનાદર કરશે તો તેનું સત્યનારાયણવ્રત નિષ્ફળ જાય, પણ જે કોઈ ધ્યાનમનનપૂર્વક આનું શ્રવણ કરી સત્યનારાયણનું વ્રત આચરશે તો તે

સર્વદુઃખેભ્યો મુક્તો ભવતિ માનવ ।

મર્વપાપવિનિર્મુક્તો દુર્લભ મોક્ષમાપ્નુવાત્ ॥

इह सच. फल भुक्त्वा परत्रे मोक्षमाप्नुवात् ।

घनघान्यादिक तस्य भवेत् सत्यप्रसादत ॥

दरिद्रો लभते वित्त, बद्धो मुच्येत बन्धनात् ।

મીતો મયાત્ પ્રમુચ્યેત, સત્યમેવ ન સગમઃ ॥

કલિયુગમાં ગમે તે માણસ ગમે તેવી સારીનરસી કામનાઓ સિદ્ધ કરવા માટે સત્યનારાયણવ્રત કરવા લાગ્યો, એ જેઈ શ્રીમહાદેવે કૃષ્ણપ્રાપ્તિના રસ્તામાં એક કીલક અને અર્ગલા નાખી દીધાં છે :

જે માણસ જિતેન્દ્રિય અને સત્યવાદી હશે તે જ તેનું ઉત્કીલન કરી આ વ્રતકૃષ્ણનું દ્વાર ઉઘાડી શકશે. इति शम् ।

૧૦

ગજેન્દ્રમોક્ષ

ઈશ્વર આપણો પરમ પિતા છે એમ તો સૌ કોઈ માને છે, પણ આપણે સૌ ભાઈભાઈ છીએ એ વાતનો વિશ્વાસ સૌને નથી હોતો. સર્વોદયમાં માનનાર સત્યાગ્રહી 'वसुधैव कुटुम्बकम्'ના નિયમનું પાલન કરનાર હોય છે, તેથી તેને કોઈ થતુ નથી હોતો, એનો અર્થ એ નથી કે કોઈ એની પ્રત્યે થતુતા નથી રાખતું. એના થતુ થણા હોઈ શકે છે. ધર્મ અનુસાર ચાલનાર દરેક માણસ અધર્મથી ચાલનાર માણસના માર્ગમાં વિઘ્નરૂપ થઈ પડતો જણાય છે. છતાં સત્યાગ્રહી પોતાના મનમાં કોઈને વિરોધ પ્રેમ ત્રિવિધ બીજે ભાવ નથી રાખતો. જ્યારે તે પોતાના ભાઈને કુવાસનાને વશ થયેલો જુઓ છે ત્યારે તેનો પ્રેમથી વિરોધ જરૂર કરે છે. વખત આવ્યે પ્રેમ કટોર થઈ શકે છે પ્રેમમાં દુર્ભજતાની કે મોહની મૂદતા નથી હોતી. પણ સત્યાગ્રહી વિરોધ કરતો છતાં પણ પોતાના ભાઈનું હિત જ ઈચ્છે છે, અને પોતાનો વિરોધ તો પોતે કષ્ટ સહન

શ્રીને જ વ્યક્ત છે છે પ્રેમમુદ્ધ-વિરોધ હમેશા સદા જ થાય છે જરા વાર ભલે લાગે, પરંતુ વિજય તો તેનો જ છે અને માયું જેઈએ તો પ્રતિપક્ષનો પણ વિજય છે એ બિચારો જે દુરાસનાથી ઘેરાયેલો હતો તેમાથી છૂટી ગયો —તેમાથી પોતાના જાત્યાને ફરી પ્રાપ્ત કરી શક્યો આ પણ એક અસાધારણ જન છે તત્ત્વાત્માનું મુદ્ધ ધર્મમુદ્ધ હોય છે તેથી તેનું પરિણામ સંકુલ જ હાય જ્યારે બે માણસ પરસ્પર વિરોધી સ્વાર્થને વધ થઈને લડે છે ત્યારે એકની ડા અને બીજની હાર થાય છે, ઈશ્વર તટસ્થ રહીને જુઓ છે અને કર્મની નિયમ નિવેદો આપે છે પણ જ્યાં એ પમ સ્વાર્થને છોડી ધર્મનો આધાર લે છે ત્યાં પરમાત્મા પોતે તેનો પમ કંટે છે, કાગળ પગમાત્મા હમેશાં સત્યનો પમપાતી હોય છે ક્ષય વસ્તુ છે સ્વાર્થ છોડીને ધર્મનું પાતન કરવાની ધર્મનિષ્ઠ મનુષ્યની ઓટી પણ ઈશ્વર કઈ થોડી નથી મરતો ધર્મનિષ્ઠ તેમ જ તેનો વિરોધ મરનાર અનેનું હિત કંડુ એ ઈશ્વરની નીતિ છે, તેથી ધર્મસંગ્રામની અવધિ પણ બાધુ લાગી હોય છે ધર્મનિષ્ઠ પણ નિષ્પાપ થઈ જાય ત્યાર જ તેને સફળતા મળે છે અને નફાતાનો મુખ્ય ભાગ તો એ છે કે વિરોધીઓનો વિરોધ થમી જઈને બંને ફરી પહેલાના જેવા એકપ્રાણ ભાઈ-ભાઈ બની જાય આ જ સિદ્ધાંત પુણ્યોમા 'જન્મેન્દ્રમોષ'ની મ્થામા બતાવવામા આયો છે

ઈન્દ્રના દરબારમા લાલા અને હૂણુ નામના બે ગવૈયા ભાઈઓ હતા તેમના હૃદયમા મન્સર પ્રવેશ નહોતો કર્યા ત્યાં સુધી તેઓ હામીમળીને રહેતા હતા પણ એમના દુર્ભાગ્યે એમના અંતરમા સ્પર્ધા વધી પડી બનેના મનમા એવો ભાવ ઉત્પન્ન થયો કે 'હું જ શ્રેષ્ઠ છું, તેથી શ્રેષ્ઠ સ્થાન મને મળવું જેઈએ' ઈન્દ્રે તેમને સમજાવીને કહ્યું, 'ઈશ્વરને ઘેર સૌ સરખા છે હું તો તમારા બેમા કથો ભેદ જેઈ શકતો નથી' છતાં પેલા ગવૈયાઓને સંતોષ ન થયો આખરે ઈન્દ્રે તેમને દેવ જાપિની પાસે મોકલી દીધા દેવ મહાજ્ઞાની હતા, ત્રિકાળ-દર્શી હતા પણ પૂર્ણજ્ઞાની ઘણખરુ મીની જ હોય છે જાપિનું મીન જેઈને ઈર્ષા અને મન્સરથી ભરવા બંને ગવૈયાઓ કહેવા લાગ્યા, 'સાવ ગમાર છે કશું સમજતો નથી' મુનિએ મીન મૂકીને દયાભાવથી કહ્યું, 'કેવા મૂરખ છો! સ્પર્ધા અને ઝાસૂયાથી તમારા ભેજ સડી ગયા છે તમારા ભાગ્યમા શું ભયું છે તે તમે નથી જાણતા જાણતા હોત તો આવડો મન્સર ન સેવત પર માત્માએ હરેક માલસનું ભવિષ્ય તેનાથી છૂપું રાખ્યું છે, છતાં કર્મનો સિદ્ધાંત ગમજવવાને ખાતર જરા કમોર થઈને હું તમારું ભવિષ્ય જોટલું ભાળી શકું છું તેટલું તમને સુણાવી દઉં છું ભાઈઓ થઈને પણ તમે એકબીજાનો મન્સર કરો છો એનું પરિણામ એ આવવાનું છે કે તમે સ્વર્ગમાથી નીચે પડશો અને ત્રિકૂટ પર્વતની પાસે પશુયોનિમા જન્મ લેશો એક થશે જગલનો હાથી અને બીજે

થશે સરોવરમાં રહેનારો મગર. ત્યાં તમે તમારા વેરને પશુભાવે પોષશો; ભાઈ-ભાઈ મટીને થતુ બની જશે.’

બસ, બંનેનો મદ ઊતરી ગયો. બંનેને શક્તિ પશ્ચાત્તાપ થયો. બંને ઋષિને પૂજે પડ્યા અને આજીજી કરવા લાગ્યા કે ‘આપ અમારા પર કંઈ દયા નહીં કરો?’ ઋષિએ કહ્યું, ‘કર્મનો નિયમ અટલ છે. એમાં કોઈની દયા કામ આવતી નથી. પણ સાથે સાથે કર્મનો નિયમ કલ્યાણમય પણ છે. તે જટલો કઠોર તેટલો દયામય પણ છે. કર્મનું ફળ દંડપૂર્ણ નથી હોતું. બગડેલાને સુધારવાનું બળ એનામાં છે. તમારા બેમાંથી એકના હૃદયમાં પશ્ચાત્તાપ જાગ્રત રહેશે અને તે ધર્મને માર્ગે ચાલશે. આકૃતની વેળાએ તેને ઈશ્વરનું સ્મરણ થશે. બીજાના હૃદયમાં મત્સરનો અગ્નિ ભડભડાટ બળી રહ્યો છે. તે નીચે ને નીચે જ પડતો જશે. છતાં એનો પણ ઉદ્ધાર થશે. પોતાના ભાઈનો વિરોધ કરતાં કરતાં તેના હૃદયમાં ભાઈની શ્રદ્ધાનો સંચાર થશે, તેનામાં પણ આસ્તિકતા આવી જશે અને આસ્તિકતાને બળે તેનો પણ ઉદ્ધાર થઈ જશે.’

ભવિષ્યનો આટલો પડદો ખોલીને મુનિરાજ પાછા મૌનમાં ડૂબી ગયા અને ડાહ્યા તથા હૂહૂ સ્વર્કર્મવધાતુ સ્વર્ગમાંથી નીચે પડી ગયા. એક થયો રાજાનો હાથી અને બીજો પાસેના સરોવરનો મોટો મગર. બંને પોતાના પૂર્વજન્મને ભૂલી ગયા, પોતાનું ભાંડુપણું વીસરી ગયા. મગર હાથીને ખાવા ઈચ્છતો હતો અને હાથી મગરથી ડરતો હતો. હાથી પોતાના પશુજીવન અનુસાર વિલાસમાં ચક્ર્યુર થયો. થતુ કયાં છે અને થતુનું બળ કયાં રહેતું છે તે વાત વિલાસના નશામાં તે ભૂલી ગયો અને રૂપયોવનવતી હાથણીઓની સાથે સરોવરમાં ઊતર્યો. ગ્રાહને તો જોઈતું મળી ગયું. તેણે ગજરાજનો પગ પકડી લીધો. ગજા છૂટી જવાને ચીસ પાડવા લાગ્યો. હાથણીઓ પણ લાચારીની ચીસો પાડવા લાગી. પણ પાણીમાં હાથીનું બળ કેટલું ચાલે? હાથી જમીન તરફ દોડવા લાગ્યો અને ગ્રાહ પાણી તરફ ખેંચવા લાગ્યો—ગજો હાથપર્ષતે તીરં ગ્રાહચાથપર્ષતે જલમ્ । સદીઓ સુધી (દિવ્યવર્ષમહસ્રમ્) બેનું એ યુદ્ધ ચાલ્યું. અંતે અવ્યક્તમૂર્તિ ગ્રાહે એ વિદ્યાજ ગજને પંકજત્વનમાં—કીચડમાં ખેંચી લીધો. ‘હવે ગજને બચવાનો કોઈ આરો રહ્યો નહીં. હવે એક હૃદયસ્થ પરમાત્મા જ બચાવી શકે એમ છે એવું જ્ઞાન ગજને થયું. ગજરાજ ન તો શાસ્ત્ર ભણ્યો હતો કે ન તો વેદ-વિદ હતો. પણ ઉચ્ચ કુળમાં જન્મેલો હોવાથી તે નાસપણપરાયણ હતો. તેણે નાસ-પણનું ધ્યાન ધર્યું: કવિએ એને ગીર્વાણવાણીમાં ગોઠવી આપ્યું છે—

અગ્રાધ્રષાય દેવાય નિઃસ્પૃહાય નમો નમઃ ।

નમો જગત્પ્રતિષ્ઠાય ગૌવિન્દાય નમો નમઃ ।

વિસ્વેશ્વરાય દેવાય નિવાય હૃદયે નમઃ ॥

તારાયણાય પરલોચનપરાયણાય ..

કાલાય લોકેનાયાય ।

હિતાત્મકાય આતિવિનાશનાય નમસ્કરોમિ ।

અચ્યુત આત્મવન્ત પ્રમુ પ્રપદ્યે ।

સનાતન લોકગુરુ નમામિ ॥

શરણ્યં શરણાર્તાન્તા પ્રપદ્યે ભક્તવત્સલમ્ ।

પ્રપદ્યે મુક્તસગાના યતીના પરમા ગતિમ્ ॥

एकाय लोकनायाय परतः परमात्मने ।

नमः सहस्रशिरसे अनन्ताय नमो नमः ॥

ધ્યાન પૂરું થતાં જ આત્મશક્તિનો આવિષ્કાર થયો; હૃદયમાં શ્રદ્ધાનું પૂર ચડ્યું.

તાવદ્ ભવતિ મે દુઃખ ચિન્તાસંસારસાગરે ।

યાવત્કમલપત્રાસ ન સ્મરામિ જનાર્દનમ્ ॥

ગજરાજ પાણીમાં પૂરેપૂરો ડૂબી ગયો હતો. શ્વાસ લેવાની સુંઠનો અગ્ર-ભાગ પાણી પર રહ્યો હતો. તેનાથી એક કમળ તોડી લઈને ગજેન્દ્રે ભક્તિભાવે ઈશ્વરને અર્પણ કર્યું. કમળ તો અનાસક્તિનું પ્રતીક છે. કીચડમાં તેનો જન્મ છે; પાણીમાં તેનો નિવાસ છે; છતાં તે શુદ્ધ અને પવિત્ર રહે છે. પાણીમાં રહીને પાણીથી અલિપ્ત રહે છે અને પ્રકાશમાન પ્રતાપશાળી સૂર્યનું ધ્યાન ધરે છે. કમળની વૃત્તિ ધારણ કરીને ગજરાજે કમળ અર્પણ કરી દીધું, એટલે ભગવાનને ધાનું પડ્યું. પરમાત્માએ બનેને કીચડની બહાર ખેંચી લીધા.

પૃથ્વી પર આવતાં જ ગ્રાહની શક્તિ અને તેની દુર્બુદ્ધિ દૂર થઈ ગયાં. સ્વાર્થ છૂટી જવાથી તેને પણ પશ્ચાત્તાપ થયો. અપ્રમેય પરમાત્માએ બનેનો ઉદ્ધાર કર્યો. ભગવદ્દર્શન થયા પછી કોની દુર્ગતિ થઈ શકે? બનેનાં હૃદય પવિત્ર થઈ ગયાં. એક જ પરમપિતાતા આપણે પુત્ર છીએ, ભાઈભાઈ છીએ; સમન્માન છીએ; એક જ છીએ, એ વાતનું ઓમને ભાન થયું

दृढवद्धर्ममूलो वेदस्कन्ध पुराणशास्त्राढ्यः ।

ऋतुकुसुमो मोक्षफलो मधुसूदनपादपो जयति* ॥

મહાભારતકાર લખે છે: ગજેન્દ્રમોક્ષની આ કથા સાભળવાથી દુષ્ટ સ્વપ્નનો નાશ થાય છે. કેમ ન થાય? ઈશ્વર ભલા બૂરા બનેનો કલ્યાણકર્તા છે. બંને પોતાપોતાની રીતે તેની ચરણપૂજા કરે છે.

મુરારુરૈરચિતપાદપ્પ સનાતન એકગુરુ નમામિ ।

અર્ચા, ૧૯૨૨

* ધર્મે જેનું દૃઢ મૂળ છે, આધ્યાત્મિક જ્ઞાન જેનું યડ છે, પ્રાચીન ઇતિહાસ જેની સાખ્યા છે, સ્વાર્થત્યાગપૂર્વકનો પુરુષાર્થ જેનું પુષ્પ છે અને મુક્તિ-સ્વતંત્રતા જેનું ફળ છે એવા પરમાત્માશ્રી કલ્પવૃક્ષનો સદા જય છે.

સ્વાદસંયમ

['સ્વાદેન્દ્રિયતા સયમ ઉપર આપણા શાસ્ત્ર બહુ બાર નથી મૂકતા દેખાતા, ' એવા ગાંધીજીના એક વચનથી પ્રેરાઈને કાકાસાહેબે સ્વાદેન્દ્રિય સયમ ઉપર કટલાક સુંદર શાસ્ત્રવચનો મોકલ્યા છે તે મોકલતા તેઓ લખે છે 'આને જે શાસ્ત્રો વધારે રૂઢ છે તે વિશે બાધુજીની ટીકા સાચી છે મોટામા મોટું પુણ્ય બ્રહ્મભોજનમાં છે એમ લોકોને સમજાવી રાજ મિષ્ટાન્ન ખાનારા બ્રાહ્મણો સ્વાદસંયમની વાતો ન કરે એ સ્વાભાવિક છે ']

ગાંધીજીનું વચન બ્રહ્મચર્યને ઉદ્દેશીને હતું બ્રહ્મચર્યનો પાયો તો બાળપણમાં જ નખાય, અને સ્વાદેન્દ્રિય સયમનો કોલ કર્યા વિના તો પાયો કાચો જ રહે એવું ગાંધીજીનું કહેવું હતું એટલે બ્રહ્મચર્યના ઉપર આપણે બાર મૂકીએ છીએ તેટલો જ બાર આરમ્ભી જ સ્વાદેન્દ્રિય સંયમ ઉપર મૂકવો એઈએ એવું ગાંધીજીનું કહેવું હતું. શીતાનને પેટમાંથી પ્રવેશ કરવું બહુ સહેલું પડે છે એ દ્વાર ખુલ્લું નૂકરું કે બધા પાપને માટે બધા દ્વાર ખુલ્લા મુકાયા એમ સમજવું — એવું ગાંધીજીનું એક વચન અહીં ટાકવા જેવું છે ।

કાકાસાહેબ પણ આ ઉતારાઓને અને કબૂલ કરે છે કે બાળબ્રહ્મચારીઓને માટે સ્વાદેન્દ્રિય સંયમ વિશે ગાંધીજી મૂકે છે તેટલો બાર શાસ્ત્રોમાં નથી મુકાયેલો પણ સ્વાદેન્દ્રિયને બહેકાનવાથી કેવી અનર્થપરપરા થાય છે તે તો ચિત્તિને ઉદ્દેશીને કહેલું છતાં સૌએ હૃદયે ધરવા જેવું છે. એટલે કાકાસાહેબે મોકલેલા વચનો અહીં આપી દઈએ છીએ

કહેવાની જરૂર નથી કે જ્યાં અતિ-આહારને વર્જ્ય કહ્યો છે ત્યાં સ્વાદેન્દ્રિયસંયમની જ વાત કરી છે, કારણ અતિ-આહારના મૂળમાં સ્વાદ જ છે મં. ૭૦ દે.]

અનારોગ્ય અનાયુષ્ય અસ્વર્ગ્યં ચાતિભોજનમ્
અપુણ્ય લોકવિદિષ્ટ તસ્માત્તત્પરિવર્જયેત્ ॥
નોચ્છિષ્ટ વસ્પચિદ દદ્યાત્ નાદ્યાન્નૈવ તથાતરા
ન ચૈવાત્પશન કુર્યાત્ ॥

— મનુરમૃતિ

અતિભોજન એ આરોગ્ય, આયુષ્ય અને સ્વર્ગ ત્રણેને અથકથ કરનારું છે, અપુણ્ય છે, જગતમાં નિદાષેતું છે, એટલે ત્યાગ્ય છે

કોઈને એકું અજીકું અન્ન આપવું નહીં, આડે વખતે ખાનું નહીં, તેમ જ અતિઆહાર કરવો નહીં

(૧મસ્મૃતિમાં નીચે પ્રમાણે વચનો છે

અન્નસગાત્ વલ દર્ષો વિપયાસક્તિરેવ ચ ।

કામ વ્રોધ તથા લોભ પતન નરકે દ્યુવમ્ ॥

જિજ્ઞતેન્દ્રિયો ન સ્પાદ્ વિજિજ્ઞાત્યેન્દ્રિયઃ પુમાન્ ।
જયેદ્રસન યાવજ્જિજ્ઞત સર્વં જિજ્ઞતે રસે ॥

અન્નના આસાન્નથી બળ, દર્પ, વિષયામગ્નિ, કામ, ક્રોધ, રાગે અંતે અવશ્ય નરકપાત ધાય છે. અન્ય ઈન્દ્રિય જીતેલો છતાં, જ્યાં સુધી રસ જીત્યો નથી ત્યાં સુધી તે જિજ્ઞતેન્દ્રિય નથી. જેણે રસ જીત્યો તેણે બધું જીત્યું.

મનુસ્મૃતિમાં બીજું પણ વચન છે :

एक काल चरेत् भिक्षु, न प्रसज्जेत विस्तरे ।
भिक्षे प्रसक्तो हि यतिर् विषयेष्वपि सज्जति ॥
अलाभे न विपादी स्याल्लाभे चैव न हर्षयेत् ।
प्राणयात्रिकमात्र. स्यान् मात्रा समाद्विनिर्गतः ॥

એક ટાણુ ભિક્ષા માગી લેવી, ઘણું મેળવવામાં પડતું નહીં. ભિક્ષા મેળવવામાં આત્મક્રમ થતિ વિષયમાં પણ પરે છે.

અલાભ થતાં વિપાદ ન કરવો, લાભ થતાં હર્ષ ન કરવો, ઘણા પ્રપંચનો પરિગ્રહ તજી કેવળ શરીરચાત્રા ચલાવવાનો જ પ્રપંચ રાખવો.

આગળ જતાં મનુસ્મૃતિ કહે છે :

अल्पान्नाम्यवहारेण, रह स्यानासनेन च ।
हियमाणानि विषयेर् इन्द्रियाणि निवर्तयेत् ॥
इन्द्रियाणा निरोधेन रागद्वेषक्षयेण च ।
अहिंसया च भूताना अमृतत्वाय कल्पते ॥

અલ્પાન્ન લઈને, એકાંત સ્થાન અને આસનથી, વિષયોથી ખેંચાતી ઈન્દ્રિયો-ને (વિષયમાંથી) વાળી લેવી

ઈન્દ્રિયોના નિરોધથી, રાગદ્વેષના ક્ષયથી, તેમ જ જૂનો વિષે અહિંસા કેળવવાથી અમૃતત્વ મેળવાય છે

વળી વિષ્ણુસ્મૃતિ જુઓ.

ना स्वादयेद्रस तत्र जिह्वया घर्मेवित् क्वचित् ।
अनेन विधिना कृत्वा पञ्चप्राणाहुतिं पूयक् ॥
शेष औषधवत्प्रास्य स्थित्यर्थं श्रुतिशमनात् ।
मूष्टामूष्टे न कुर्वीत रागद्वेषौ च चेतसा ॥
मिताशनो भवेन् नित्य भिक्षुर्मोक्षपरायण ।
कामदर्पादयो दोषा न भवन्ति मिताशिन ॥

ધર્મ જાણનારાઓ (અન્ન લેતા) જિહ્વાથી રસનો સ્વાદ ન કરવો, આ વિધિથી પંચપ્રાણાહુતિ જુદી જુદી આપીને બાકીનું શ્રુતિના થાસન પ્રમાણે નિર્વાહાયે

કેવળ ઔપધવત્ આઈ લેવું, તેમા કાચુ કે ચડેવું, સ્વાદિષ્ટ કે સ્વાદ વિનાનું છે એવો વિચાર ન કરવો, તેમ જ મનથી રાગદ્વેષ ન કરવો

મોતપરાયણ એવા બિજુનો નિત્ય મિતાહારી રહેવું મિતાહારી માણસ કામ, ક્રોધાદિ દોષોથી મુક્ત રહે છે

ખાવામા ક્યું અન્ન પસંદ કરવું એ વિષે

હિત મિત સદાઽસ્નીયાદ યત્મુક્તેનૈવજીર્યતે ।

ધાતુ પ્રકૃપ્યતે યેન તદન્ન વર્જયેદ્ યતિ ॥

સદા પથ્ય અને મિત ખાવું, સહેલાઈથી પચાવી શકાય એવું જ ખાવું જે અન્નથી ધાતુનો પ્રકોષ થાય તેવા અન્નનો યતિએ ત્યાગ કરવો

દત્તાત્રેય કહે છે

આત્મસમિતમ્ આહાર આહરેદ્ આત્મવાન્ યતિ ।

અત્યત્કુપિતસ્યાપિ સમાધિર્ નૈવ જાયતે ॥

જિતાત્મા યતિએ આત્માને અનુકૂળ આહાર કરવો અત્યત્ કુપિત રહેનારને પણ સમાધિ સિદ્ધ નથી થતી

વ્યાસ કહે છે.

તાહાઽ ચિત્તયેત્રાજ્ઞ ધર્મમેક તુ ચિત્તયેત્ ।

સમજી માણસે આહારનો વિચાર ન કરતાં કેવળ ધર્મનો જ વિચાર કરવો શ્રુતિવચન આ પ્રમાણે છે

ઔપધવત્પ્રાસ્નીયાત્રાણસંચારણાર્થં યથા મેદોવૃદ્ધિર્ન જાયતે ।

કેવળ પ્રાણને ટકાવી રાખવાને માટે ઔપધવત્ ખાવું, એવી રીતે ખાવું કે જેથી મેદ એટલે કે ચરબીની વૃદ્ધિ ન થાય

પરાશરનો શ્લોક સ્પષ્ટ છે

અન્નદોષેણ ચિત્તસ્ય કાલુષ્ય સર્વંદા ભવેત્ ।

કલુષીકૃતચિત્તાના ધર્મ સમ્યક્ ન ખાસતે ॥

અન્નના દોષથી ચિત્ત સદા કલુષિત થાય છે, અને કલુષિત થયેલા ચિત્ત વાળાને ધર્મનું યોગ્ય ભાન થતું નથી

વાયુપુરાણમાં છે તાંબૂલ વિષે

દ્વાવેતૌ સમવીર્યૌ તુ સુરા તાંબૂલમેઘ ચ

તસ્માત્ સર્વપ્રયત્નેન તાંબૂલ વર્જયેદ્ યતિ ॥

સુરા અને તાંબૂલ બંને સરખા પ્રભાવવાળાં છે, માટે સુરાની જેમ તાંબૂલનો પણ યતિએ સર્વ પ્રયત્ને ત્યાગ કરવો

મનુસ્મૃતિઓ સરસ દલીલ કરી છે :

इन्द्रियाणां तु सर्वेषां यद्येकं शरतीन्द्रियम् ।

तेनास्य शरति प्रज्ञा दूते: पात्रादिवोधम् ॥

જોમ ચામચના પાત્રમાં (પખાણમાં) એક પણ કાણું પડ્યું નથી પણ પાણી ઝરી જાય છે, તેમ એક પણ ઈન્દ્રિય ખરી, કે માણસની આખી પ્રજ્ઞા ખરી જાય છે.

શંખસ્મૃતિમાં વાનપ્રસ્થ વિષે એટલે સુધી કહ્યું છે કે

गाम्निशुश्रूषया, शान्त्या, स्नानेन विविधेन च ।

વાનપ્રસ્થો દિવ યાતિ, યાતિ મોજનવર્જનાત્ ॥

આગિનેચાથી, શમાથી, વિવિધ તીર્થના સ્નાનથી પણ વાનપ્રસ્થ સ્વર્ગે જતો નથી; બોજનન્યાયથી જ જાય છે.

વાનપ્રસ્થ તો ઘરડો માણસ હોય, એ વિષયોનો ત્યાગ કરે તે પહેલાં વિષયો-એ જ એનો ત્યાગ કરેલો હોય છે. એક જગત રહે છે કેવળ રસેન્દ્રિય. તે તો ઝળા જ કરે છે. તેનો સંયમ સીધી અગત્યનો છે એમ માનીને ઉપલો મ્લોક સ્થાયેલો હોવો જોઈએ.

મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે વિદ્યાર્થી બ્રહ્મચારી વિષે સ્મૃતિઓમાં ખાવાનો સંયમ કહ્યો જ નથી વધતું શરીર જેટલું માંગે તેટલું તેને ખાવાનું આપવું જ જોઈએ.—મયેચ્છ બ્રહ્મચારિણામ્ ગૃહસ્થો કાઈ મોક્ષમાર્ગી, અત્યંત સંયમી નથી હોતા. એટલે વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસી વિષે બોલનાં જ સ્વાદેશ્યની વાતો આવે છે.

संशवेऽभ्यस्तविद्याना यौवने विषयैषिणाम् ।

ઃ વાર્યવ્યે મુનિવૃત્તીના યોગેનાન્તે તનુત્પજામ્ ॥

(રધુ રાજાઓનું વર્ણન કરતાં કવિ કહે છે તેઓ બાળપણમાં વિદ્યાભ્યાસ કરનારાઓ, યૌવનમાં વિષય સેવનારા, વૃદ્ધાવસ્થામાં મુનિવૃત્તિવાળા, અને અંતે યોગથી શરીર તજનારા હતા)

એ કાલિદાસની લીટીઓ પ્રમાણે જ સાધારણ રીતે આપણો સામાજિક આદર્શ રહેલો છે, છતાં મોક્ષ માટે કામ જીતવો અને કામ માટે રત્ન જીતવો જરૂરનો છે એ વાત આપણા શાસ્ત્રકારોએ ફરી ફરીને કહી છે.

વ્યાન કહે છે .

काम एव मनुष्याणां निवान ब्रह्मबोधये ।

તસ્માત્કામં ત્યજન્વીરો જ્ઞાનમાપ્નોતિ મોક્ષદમ્ ॥

કામ જ મનુષ્યને બ્રહ્મ જાણવામાં અંતરાય રૂપ છે. એટલે કામને તજીને જ ધીરપુરુષ મોક્ષ આપનારું જ્ઞાન મેળવી શકે છે.

કાગળ પૂરો કરતા કી શકરાચાર્યનું આ સુદર વચન યાદ આણું

દુદ્ધવાચિદ્ધ ચિવિત્સ્યતામ્
તદુદિત મિક્ષોપઘ ગૃહ્યતામ્ ।
સ્વાદન્ન ન તુ યાવ્યતામ્
વિધિવશાત્પ્રાપ્તેન સતુપ્યતામ્ ॥

(શુધાને ઓક વ્યાધિ (રોગ) ગણવી અને એને માટે બતાવેલું ઔષધ તે બિજાન્ન લેવું પણ સ્વાદિષ્ટ અન્ન ન માગતા વિધિવશાત્ પ્રાપ્ત થયેલ અન્નથી સતોષ વાળવો)

૧૨

સપ્તપદી

વૈવાહિક જીવનના બધા આદર્શો સપ્તપદીમા સમૂર્ણપણે વ્યક્ત થાય છે જીવનનો આદર્શ ઊંચો અને ઊંચો બનાવવાની મહેનત કરનાર લોકોએ સપ્તપદીના મંત્રમાથી અનેક સારા સારા અર્થ કાઢ્યા છે તે બધા સાચા છે, સ્વીકારવા જેવા છે, પણ તે બધાનો આધાર એ મંત્રોના સીધા શબ્દાર્થ ઉપર રવાબેલો છે

૧ ઓમ્ હૈંશ્વ એકપદી મઘ સા મા અનુવ્રતા મઘ વૈવાહિક જીવન ચલાવવા માટે 'પતિપત્ની બનેમા ઉત્સાહ જેઈએ છે એકબીજાને પ્રેરણા આપવું એવન્ય જેઈએ છે સગાવડાયા, ઈષ્ટ મિત્ર, અતિથિ અભ્યાગત, વૃદ્ધો અને બાળકો, નોકરચાકર અને બીજાં આશ્રિતો બધાનો આધાર ગૃહસ્થાશ્રમ ઉપર છે માટે ઘરની સમૃદ્ધિ સદા વધારવા માટે પતિપત્નીએ હમેશ તેમજ રહેવું જેઈએ એમા પણ કમાણી કરવાની જવાબદારી પતિની છે, એટલે સુખદુઃખમા પોતાનો ઉત્સાહ ટકાવવા માટે એ પોતાની પત્ની પાસેથી સહાયતા માગે છે પુરુષાર્થ કરવાની જવાબદારી મારી છે પણ તારી સહાયતા હમેશ જેઈએ છે જીવનયાત્રામા કાટા આવશે, કાળે આવશે, માટે હુ આગળ ચાલીશ, તુ મારી પાછળ પાછળ આવજો તુ જે વ્રતો પાળીશ તે તુ પણ પાળજો આપણો આદર્શ એક રહેજે તેથી જ આપણું જીવન એકરૂપ થશે એમ કહી પતિ સર્વવ્યાપી પરમાત્માને પ્રાર્થના કરે છે કે તે પતિ પત્ની બંનેને દોરે.

'ઈશ' એટલે પ્રેરણા, એને જોરે જ ઘરસસારનું શાન્ત ચાલવાનું

૨ ઓમ્ ઋજે દ્વિપદી મઘ ઊર્જ એટલે શક્તિ, શારીરિક તામસ્વ વિવાલ સંબંધથી શારીરિક તેમ જ બીજી શક્તિઓ વધવી જેઈએ મોટા કુટુંબનો ભાર

ઉપાસ્યા માટે બનેલા મર્ચ પ્રકારની તાકાત આવશ્યક છે ગૃહસ્થાશ્રમમા પરસ્પર આકર્ષણ સાથે એકબીજાની યજ્ઞિ વધારવાની પ્રવૃત્તિ પણ હોવી જોઈએ

૩. ઐ રાયન્વાપાય ત્રિવદી મવ વિવાહનો ત્રીજો આદર્શ તે ધનધાન્યની મમુદ્ધિ ગૃહસ્થાશ્રમ ઉપર બ્રહ્મવર્ચ, વાનપ્રસ્થ અને સન્યાસ ત્રણે આશ્રમ અવયવે છે, એટલા માટે દરેક ગૃહસ્થીએ ધનધાન્યની સમૃદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરવો જ જોઈએ જેમ ધનધાન્યની આવશ્યકતા છે તે જ પ્રમાણે જ્ઞાન, કૌશલ્ય અને દરેક જાનના શુભ મસ્ત્રાણોની આવશ્યકતા પણ છે, એ બધા માટે કુટુંબીઓએ હમેશા પ્રયત્ન વાન રહેવું જોઈએ

૪. ઐ માયોમવ્યાય ચતુષ્પદી મવ જે લોકો માને છે કે વિવાહ એ કેવળ અન્યોન્ય મુખ માટે જ છે તેમણે જાણવું જોઈએ કે પરસ્પર પ્રેમની ઊંડી ધાનસી, બધી જાતનું સામર્થ્ય, તેમ જ ધનધાન્ય અને જ્ઞાન કૌશલ્યની પ્રાપ્તિ એટલું મેળવ્યા પછી જ અને આ ત્રણે વસ્તુની જોગવાઈ અને વૃદ્ધિ કર્યા પછી જ માણસ સુખની કામના કરી શકે અને તેને યોગ્ય પણ થઈ શકે છે માટે વિવાહના સાત ઉદ્દેશમા સુખસમાધાનને મધ્ય સ્થાને મૂકવું છે

જેમ ત્રિવિધ તૈયારી કર્યા પછી જ મુખ ભોગવવા માટે માણસ તૈયાર થઈ શકે છે, તેમ એ સુખમાવી ત્રણ જાનના ઈષ્ટ પરિણામ નીકળવા જોઈએ

૫. ઐ પ્રજાન્ય પચ્ચપદી મવ પ્રજા એટલે સતાન અને સમાજ એમના હિતને માટે ગૃહસ્થાશ્રમ હોવો જોઈએ વિવાહના સતાન સસ્કારી હોય, કેળવણેલા હોય, તો જ માત્રાપોને ઈહલોકમા અને પગલોકમા, કૌટુંબિક જીવનમા તેમ જ નનાતન સામાજિક જીવનમા સ્થિરતા પ્રાપ્ત થઈ શકે ઉપનિષદમા કહ્યું છે કે જે મનાન તરત કેળવણેલા હોય તે જ માત્રાપોને અને બીજા પિતરોને ઉત્તમ લોક મેળવી આપે છે, એમને સદ્ગતિ અર્પે છે પુત્ર યનુચિષ્ઠ લોભ્ય આદુ ।

આના પછીનો આદર્શ વૈવાહિક જીવન માટે અત્યંત આવશ્યક છે એ આદર્શ નવવાય તા જ લગ્નજીવનની સફળતા સંધાય અને એની મુવાસ આખર નુધી ટકે

૬. ઐ જનુમ્ય ષટ્પદી મવ વર્ષમા જેમ એક પછી એક એવી છ જનુઓ આવે છે અને આખી સૃષ્ટિ એ જનુ પરત્વે પોતાના જીવનમા ફેરફાર ને છે, તેમ જ પતિપત્નીઓ પણ જીવનની જનુઓ જેમ જેમ ફેરે તેમ તેમ એકબીજાને નવી નવી ઢાંચે અનુકૂળ થવું જોઈએ વેપારવહેવારમા મૂળ મ્યારને જ વગગી રહેવાની વાત હોય છે જ્યાં આમા એકબીજાને અનુકૂળ થવાની વાત છે બાળપણના રમનિયારપણમા એકબીજા સાથે જેમ બને તેવી જાય છે તેમ જ પ્રીટ થતાંવેત બને એકબીજાની પ્રીટ રનિતતાને અનુકૂળ થઈ જાય છે આના પછી જીવન સમૃદ્ધ થતા થતા એમમા આર્થ ગભીરતા આવવા લાગી કે તરત બીજાએ પણ એને અનુકૂળ પ્રત્યક્ષ ગંભીરતા કેળવવી જોઈએ મૂળવત્ વખતે

જે ધીરજ આપે, દુ ખ વખતે જે સાંત્વન આપે, પરાક્રમ કવવાના પ્રસન્ન આવે ત્યારે જે પ્રોત્સાહન આપે, વિજયમા મુદ્રિતા વ્યક્ત કરે, અને ધર્માવરણમાં પૂર્ણ રીતે માથ દે તે જ સહ ધર્મચારિણી છે અને જ્યારે જીવન પરિપક્વ થતા એક પક્ષ વિરમિત અનુભવે ત્યારે રામકૃષ્ણ પરમહમને એમના પત્ની શારદામાતા અનુ કૂળ થયા તેમ મોક્ષમાર્ગે પણ પત્ની સાધના-સહચરી થાય તો એ વિવાહનો પરિ પૂર્ણ ઉત્કર્ષ થયો ગણાય.

૭ ઐ મહા સત્તપદી મય આખા જીવનમા જેને અનુસરણ જ કરવાનું છે, તે અનુયાયી કે ગુલામ નરીકે ગણાઈ જવાની બીક રહે છે તે દૂર કરવા માટે વિવાહનો સર્વશ્રેષ્ઠ અને ચરમ ઉદ્દેશ પરસ્પર સમાનતાવાળા સંખ્યનો છે એ આમા સિદ્ધ કર્યું છે સખ્ય અથવા સમાનતા એ કોઈનો અધિકાર નથી જ્યાં એકથ છે ત્યાં સમાનતાની જિદ્દ હોઈ જ ન થકે સખ્યના મૂળમાં પરસ્પર આદર અને ભક્તિ હોવા જોઈએ પતિએ પત્ની સામે સ્વાભિમાન ન કેળવતા, વ્યવહાર મા મુરબ્બીપણ્ય એની પાસે આવેનું હોય તોયે ભક્તની વૃત્તિ જ ધારણ કરવી જોઈએ આમ એકબીજાના ઉપાસક થવાથી જીવનમા અપરિમેય આનંદ તો પ્રાપ્ત થાય જ છે, પણ અખંડ સહવાસ હોવા છતાં કોઈ પણ વખતે એ સંબંધમાં વાસીપણ્ય આવતું નથી થાક કે કટાણો ચડતો નથી ઉપા રોજ રોજ આવતા છતાં જેમ પોતાની પ્રસન્નતા જાળવે છે તેમ વિવાહમાં પણ નવાં નવાં આકર્ષણો અને નવું નવું સમાધાન અખંડ મળ્યા જ કરે છે આવી નિત્યનૂતનતા પ્રસન્નતા અને જીવંતી શાંતિ જે સંબંધમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે તે સમગ્ર જ ત્રાયો વિવાહ છે એમાથી જ બધી જાતનાં કષ્ટાણુ સરે છે વિવાહસંબંધ જાદિ, મધ્ય અને પરિણતિ ત્રણે સ્થિતિમાં સુખમય, શાંતિમય અને કલ્યાણમય કસી થકાય છે.

આવો આદર્શ સેવનારી પત્ની સેવા દ્વારા, નમ્રતા અને પ્રનમ્નતા દ્વારા કેવળ પતિની જ નહીં પણ સાસુમતરાની, નણદ ભોજઈની, બાંપાની માનીની સમ્રાગી, થઈ જાય છે અને એના વાતાવરણને લીધે મનુષ્ય અને દેવ બધા જ સંતુષ્ટ થાય છે.

ન્યુવાઈ, ૧૯૩૯

મૃદિની સંહારલીલાનો બોધ

રાત્રા જ્ટે નારી જગે અપની

મેં હર જ્ટણા વજા જાગા ?

—મીરાંબાઈ

મુગેપમાં સંહારલીલા વિશ્વનાથનો મહત્વ કરીને મુહુર્તની જ રાત્ર જૈઈ ગી છે એમિનિનિયા, ચીન, રૂપેન વગેરના અનુભવ તાજ છે જ. મનુષ્ય ત્યારે ધાન કરવા તેવા જઈ જાય છે, ત્યારે પ્રત્યક્ષ વિસ્તાથી જેટલું નુકસાન થાય છે, તેના કરના વિસ્તાવૃત્તિ વપવાથી તદ્દયનાથના રૂપમાં જે નુકસાન થાય છે તે કેટલુંયે વધારે ઘાય છે તોપણ આ સૌ માનવી-આપત્તિઓ છે માત્ર નહીં તો એમાંથી બચી શકે છે યજુને યજ્ઞને જઈને, મુહુર્તમાંથી નાતી જઈને કે દેશાંતર જીને માત્ર પોતાને બચાવી શકે છે પણ આ રસ્તો કાચરોનો છે, વીરોને એ ગમતો નથી

વીરોને પણ માનવીસંહારથી બચવાનો ઉપાય મળી શકે છે યજુના કરતાં વધારે તેજાસી કરીને અને ઘણા બહાદુરોનું બલિદાન આપીને બાકીના લોકો બચી શકે છે મત્સ્યગ્રહ કરીને પણ મનુષ્ય મુહુર્તનો ઉપાય કરી શકે છે અને ઘણી પ્રાણ લાગે નિવારી શકે છે

પણ ત્યાર કુદરતનો કોપ થાય છે, હરિ રૂં છે, ત્યારે બચવાનો કોઈ ઉપાય રહેતો નથી ધરતીકપ, રેવ, પૂર, કંઝિરા, પ્લેગ વગેરે રોગો અને દુષ્કાળ વગેરે કુદરતી આપત્તિઓ ત્યારે આવી પડે છે, ત્યાર જે મનુષ્યસંહાર થાય છે તેનાથી કોણ કેવી રીતે બચી શકે? જે વીર છે તેઓ જ બચી શકશે એવું તો આપણે કહી ન શકીએ અને જેઓ કાચર છે તેઓ જ બચી શકશે એવો પણ કોઈ નિયમ નથી કુદરતી આફત વીરોને ખાઈ જાયે અને સીઓ અને બાળકોને છોડી દેશે એવો નિયમ પણ ક્યાંય નથી પવિત્ર લોકો બચી જાય છે અને અપવિત્ર જ મૃત્યુને યજ્ઞને જાય છે એવું પણ ક્યાંય જણાતું નથી ત્યાર દ્વારકા નમુદ્રમાં દુનિ જત્યાની હતી, ત્યારે ભગવાને પોતાના થોડા શ્રોત્ર ભક્તોને દ્વારકા છોડી જવાનો આદેશ દઈને બચાવ્યા સગજનો પ્રત્યેનો ભગવાનનો આ પદપાત આપણે યોગ્ય માનીએ કે ન માનીએ, પણ ભગવાને ફરી કદીયે એવો પદપાત નથી કર્યો હવે તો ત્યારે ત્યારે આફત આવે છે ત્યારે ત્યારે તે કોઈ પણ બિદભાવ વિના પોતાનું અધિકાર્ય કરી જ નાખે છે

હમણા જ નુર્કેના અંગોરામાં ભયાનક—જેનાથી ભય પણ બચતીત થઈ જાય—એવા કુદરતી કોપ થયો. મહામુહુર્ત ભડે ગમે તેટલું ભયંકર હોય, એમાં

એક દિવસમાં, એક જ ક્ષણમાં ૪૫,૦૦૦ લોકોનો સંહાર સહેજે ન થાય * યુદ્ધમાં લોકો બોહામાં ઓછું એકબીજા ઉપર ગુસ્સો થાય છે ચૂસ લોકો બદલો લે છે, સંઘટ કયાંથી આવ્યું તે જાણીને તેનો ઉપાય જરૂર છે પ્રાચીન કાળનાં ધર્મયુદ્ધમાં સૂતેલા શત્રુને જગાડીને, એના હાથમાં શસ્ત્ર ન હોય તો એને શસ્ત્ર આપીને, એની પાસે રથ ન હોય તો પોતે રથમાંથી ઊતરીને, પહેલા સમાનતા લાવીને પછી સત્રિય લોકો યુદ્ધ કરતા હતા પણ કુદરતે ધર્મયુદ્ધનો એવો નિયમ કદી માન્યો નથી કે પાગલો નથી ધરતીકપ કદીયે જોતો નથી કે દિવસ છે કે રાત, લોકો ધરમાં છે કે બહાર ફરે છે એ તો એક ક્ષણમાં મોટા મોટા, ઊંચા ઊંચા મહેલોને જમીનદોસ્ત કરે છે થહેરના નાનાં મોટા બધા મકાનોને એવી રીતે હલાવી નાખે છે કે જમ્મિ એ સૌ ગજજ્ઞાના મહેલ ન હોય!

ધરતીકપથી કેટલીક વખત કેટલાય મકાન પોતાનું મોં ફેરવીને આવળી દિશામાં જુઓ છે નદીનો પટ ઊંચો આવીને એ નદીને ક્વાની કયા ધકેલી દે છે ક્યારેક જ્યાં જગલ હતું ત્યાં એક તળાવ બની જાય છે અને જ્યાં તળાવ હતું ત્યાં હિમાલય જેવડો પર્વતરાજ ઊભો થઈ જાય છે શ્વેતાય છે કે એ જ રીતે પ્રાચીનકાળનો એક આખો ને આખો ખંડ આટલાક મહાસાગરને તળિયે જઈને બેઠો છે ભૂમધ્ય સમુદ્ર વિશે પણ એવી જ વાત શ્વેતાય છે

પણ આ વખતે તુર્કો ઉપર જે આફત ગુજરી છે તે અજોડ છે અપૂર્વ ધરતીકપ થઈને હજારો મકાનો બેસી ગયા, હજારો માણસો જમીનમાં દટાઈ ગયા એટલામાં પાણીએ વિચાર કર્યો કે ‘હુ થોડું જ કોઈથી ઊતરુ છું’ હુ પણ ચમત્કાર બતાવું!’ એટલે પાણીનું એવું તો પૂર આવ્યું કે રહાસઘાં ઘાસ માણસો અને ઘોર તણાઈ ગયા લોકો આ વખતે જીવ બચાવવાની ચિંતામાં હતા ત્યાં તો એક ગાંડા કૂતરાની ફોજ ઉત્પન્ન થઈ

પુરાણોમાં મહાન આપત્તિઓની યાદીમાં ઉદર છે, તીડ છે અને ધાનના ખેતરોને વેરાન કરનાર સૂડ (ચોપટો)નો પણ ઉલ્લેખ છે

અતિવૃષ્ટિ અનાવૃષ્ટિ કાલમા મુશકા શુકા ।

પ્રત્યાસન્નાશ્ચ રાજાન યદેતા ઐતય સ્મૃતા ॥

પાછાતરમાં કહ્યું છે

સ્વચક્ર પરચક્ર ચ સર્વેતા ઐતય સ્મૃતા

સ્વચક્રનો અર્થ છે આતરિક બળવો, અને પરચક્ર એટલે વિદેશીઓનું આક્રમણ એવી ઈતિ અથવા રામમાની સુ તાની આપત્તિમાં પ્રભુએ હવે કૂતરાઓની એક વધુ આપત્તિ ઉમેરી છે!

* આ લખાણ ત્યારે હિરેશદામા અને નાગાસાજી જેવા શહેરોને કાજુમા નાશ કરનારા આજુબાબની જાણ થઈ ન હતી!

જ રોસની ઉત્તરમા કાનો સમુદ્ર છે એમાં પણ એ ઘેલછા પોર્ણવી નઈ એણે પણ એ એ તોડાન મથાવ્યું કે જીવન (પાતી) ઉપર વિહાર કરનાર અનેક નૌકાઓની એણે મૃત્યુને બેટ કરી દીધી

હવે આ મહાન પ્રાપ્તનાથ માટે કોના ઉપર ક્રોધ કરીએ? એનો ઈલાજ પણ શું કરીએ? જે માનવી સંસ્કૃતિના આપણે આપણા અભિમાની ભક્ત છીએ અને જેની રંગા માટે આપણે ઘિર સાટે પ્રયત્ન કરીએ છીએ એનો કુદરતની નજરમા કઈ જ સ્થિત નથી મધમાખીઓનો મધપૂરો, ઊધઈના સફાઈ, સમુદ્રમા થનારા પગલાના કીડાના ઝાડ અને માનવી મહામાત્રાઓ આ સૌની કિંમત પ્રકૃતિની દૃષ્ટિએ એકસરખી છે

મધમાખીઓનો મધપૂરો જે સરગતાથી જોવાગિયાનો છોકરા તોડી નાખે છે, તે જ સરગતાથી ઈતિહાસવિધાતા મોટા મોટા સામ્રાજ્યોને એક લાલમા માટીમાં મેળવી દે છે ઈતિહાસ કહે છે કે સમગ્રકદ અને બુખારાના પ્રદેશમા આમુર્થા અને નિરદયતાના કિનારે ત્રણે ખડોના વેપાર ચાલતો હતો અને એ મોટી આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિનો ત્યાં વિકાસ થયો હતો પણ જ્યાં ભગવાને એ ફૂંક મારી અને આખી આવી કે રેતીની રેવ આવી અને સારી વસ્તી—આખી સંસ્કૃતિ—એની તળે એક લાલમાં દટાઈ ગઈ પોમ્પી થલેર ત્યાંવામુખીના અગ્નિમા જે રીતે ભૂજઈ ગયું તે જ રીતે મધ્ય એશિયાનું એક સમૃદ્ધ થલ ગેતીના સમુદ્રને સુકે તળિયે ડૂબી ગયું અને નદાને માટે નાથ પામ્યું ત્યાનો જુલમી રાજા પણ મી ગયો અને લોખંડિને માટે લડનાર લોખંડેતાઓ પણ દટાઈ ગયા નારી અને અન્યાયી, પ્રામાણિક અને અપ્રામાણિક, સ્વપક્ષી અને પરપક્ષી સૌ ધરતીમા સમાઈ ગયા તમામ આનંદ અને તમામ દુખ સદાચાર અને અનીતિ, જીવન અને કલ્હ—બધુંજે એકદમ ઘાત થઈ ગયું હજારો વર્ષથી મનુષ્યજાતિએ જે પુરુષાથ કર્યો હતો તે આખો જોતજોતામા સ્મૃતિશેષ થઈ ગયો સ્મૃતિ પણ ક્યાથી રહે? સ્મૃતિ રાખવા માન પણ કોઈ જીવતો તો રહેવો જોઈએ ને? એ સંસ્કૃતિ રેતીના સમુદ્રમા ડૂબી જઈને વિગ્મૃતિની ખાઈમા અલોપ થઈ ગઈ

હજારો વર્ષ પડી ભગવાને ફરીથી ફૂંક મારી અને આખી ઊંચડી વાવા લાગી રેતીના સાગરમા ઓટ આવી અને સર્વ પ્રકારના પ્રાચીન ગવશેર છતાં થયા જે સંસ્કૃતિની સ્મૃતિનો પણ નાથ થયો હતો તના ઘણા બધા ગયલા અવતરો હાથ આવ્યા

જે ધરતીકપ અગોરામા થયો તે જ જે ભૂમધ્ય સમુદ્રમા ઘાત તો કદાચ એ સાગરના તળિયેની ભૂમિ ઊંચી આવત, મુસોલિનીનું ઘટાડી, આતાપુર્વનું તુર્કસ્તાન, ફાસનું અઝરિથા અને નેગસનું એમિસિનિયા એ સૌ પાણીમા દગાઈ જત અને જ્યાં આજે સહરનુ સહ છે ત્યાં ફરી એક મોટો સમુદ્ર ગર્જના કરતો ઘાત તો તો પુરોષના સવાલો જ એકદમ બદલાઈ જત અને જે આખા

મુનોપમાં જોતી દુરની ઉપાસવા માં જન તો ફાનીજમ અને નાત્રીજમ, આદરિજમ અને વિધિજમ બાણે વાં રિત્તે ભાડે નિદ્રાવશ થઈ જન મનુષ્ય જીવન ૧૦ | ૫૪૨ને આપીત । એ મું જમ ૧૨ છે કે જોમા મુદ્ધ લાખાઈત માટે, રાત્રેજના જ્ઞાતમાં રાત્રી મનુષ્યમાત્રને ૩૧ કેટું ઈતિ છે એના વિચાર મરવાના વખત ૧૧ આવી ૫ રિયા છે મુલાખના માવજુખની નામે ૧૨ જમ પોતાનું ઉપાસના ની ૧ અને લોખપદન વિષ્ણુ વાસ્ય મરવાને માટે ૧૩ વિશ્વનિર્વાસને અંતરના ધરતીકથ મોડવી રીયા મનુષ્ય ૧૪ જે મુદ્ધ વચાનું છે તે ઉપર જમ બચવાને પોતાનું આ બાળ મરી દીડું

માનવધિત્રા મનુ બચવાન ૧૫ છે ૧૫૧૧ દેશમારિય શંકર મુર્ચીત રેતિષ્ણ । આવી લવખંડુર મળની આર રાત્રેને અભિમાન મું ૧૬ છે ૧ અને મોઈની તાત ૧૭ પણ મું વખતું છે ૧

અત્યંત મ લુહા વચા પછી જે બાપપાત્ર પ્રાચીનો શીખ્યા તતા તે ફરી શીખવા માત્ર મનુષ્યાન પ્રાચીનોના જેટલી કે તેમી કે ત્રીપે વધારે કિમત આપવી ૫ થે ૧ આ ૧૮ છે મનુષ્યની બુદ્ધિમત્તા!!

૧ આ સુષ્ટિમાં નીતિનું સાધાવત છે ૨ કેવળ આપજા અદુષ્ટનું ૧ મનુષ્યને જે દુષ્કર્મ મ ન કરું પડે છે તે તેના દુરાચારનું પરિણામ છે કે કેવળ આસ્તિક ધર્મના છે? નથા સંધા ૧ છે? ૧ આ સત્વાચ વારવારે મનમાં ઊપજે છે અને જ્યાર નંગોરા જેવા બીજા સંકટ અકરમાત્ આવી પડે છે ત્યાર તો વધુ જોરથી મનમાં ઊપડે છે ત્રિવારના ધરતીકથ પછી જ્યાર ગાંધીજીને મ્હુ કે, ૧ આ બધાનક પ્રકોપની પાછળ તુ બારતના માપાપની સજ જોઈ હતું ૧ ત્યારે બધા બુદ્ધિવાદી લોભેએ આશ્ચર્ય વ્યક્ત કર્યું રવીન્દ્રનાથ ટાકુરને પણ દુષ્કર્મ ત્યાં કલવું પડ્યું કે ગાંધીજીનું મેડું મુનિસગત નથી એવા વહેમની સાથે તેઓ સ મત નથી ઘડે થકતા એટલું જ નહીં પણ ગાંધીજી જેવા મહા પુરુષ દ્વારા જનતા ઉપર પ્રચારની જે ઊલટી અસર થાય એને દૂર કરવાને માટે એમને પોતા તો મત જાડ રીતે પ્રગટ મરવાનું આવશ્યક લાગ્યું ગાંધીજીએ આ બધા લોકોને એક જ સત્વાચ પૂછ્યો કે, મું દુનિયામાં અંધત નીતિનું રાજ્ય છે અને અંધત અદુષ્ટનું ૧ જો, જે કોઈ પણ થાય છે તેનું કોઈ ને કોઈ કારણ લોવું જ જોઈએ અને દરમ મરમનું કોઈ ને મોઈ પરિણામ લોવું જ જોઈએ, તો મું આ મહાન પ્રમેયની પાછળ પણ માનવી અપરાધનું કોઈ ને કોઈ કારણ નથી જ લોય?

ગાંધીજીને જિ રત્ના ધરતીકથે અલ્લીને એમ નહોતું કહ્યું કે ૧ અસ્પૃશ્યતાદૂષી પાપનું જ ફળ હતું ગાંધીજી પણ નહોતા માનતા કે અસ્પૃશ્યતા બિહારમાં જ છે અને બીજા પ્રાંતોમાં નથી—અને એ પણ નહીં કે બિહારનો ભુકથ બિહારની જ પાપોનું ફળ હતો કુદરતમાં બધી વસ્તુઓ એકબીજાની સાથે અનુબદ્ધ છે

પેટ ત્રાટુ ન હોય તો માથું દુખે છે, મજ્જાતંત્રીની દાનત બનવાથી પ્રજાને દુખ વેઠવું પડે છે મરકીના એક દંદીના મપકંમા આવવાથી આખા શહેરને કેલેંગ કે એવી કાઈ બીમાનીના ભોગ થવું પડે છે હાથે ચારી કરી તો કોરડો પીઠ પર પડે છે, એટલા માટે કે હાથ અને પીઠ એક જ ચરીરના અવયવ છે કુદરતની સજ્જઓ પણ જાણે સાંનિત્રિક સંબંધનો પાક ભણાવવા માટે જ ગમે ત્યાં પ્રગટ થઈ શકે છે કુદરતની આ રચના આપણે પૂરેપૂરી સમજી શકતા નથી તોયે નીતિના સાંબોમ તત્ત્વોમાં આપણી મદદા હોય છે તેથી જે વાત આપણે અનુભવથી સિદ્ધ નથી કરી શકતા તેમ જ જેને વિરુદ્ધ તર્કથી કાપી પણ નાખી નથી શકતા તેને કાલ્પાથી માની લઈએ છીએ ગાંધીજીએ જેઈ લીધું કે મિત્તરનો ધરનીકષ એક અમાધારસ્ આકત છે એનો સંબંધ દેશના કોઈ સેંકડો વર્ષથી ચાલતા આવતા કોઈ જૂના અને અસાધારણ વ્યાપક પાપની સાથે હોઈ શકે છે એટલે જ એમણે પોતાની અમુક મદદા તે વખતે પ્રગટ કરી

અને આપણે જ્યાં વિચારીએ કે બાપ્તનો અર્થ શું થાય છે? અકસ્માતનો અર્થ શું થાય છે? દેવ કોને કહે છે? જેનું કારણ તો છે પણ દેખાતું નથી તે છે અદૃષ્ટ જે ઘટનાનું ‘કસ્માત્’ બનવા મારણ આપણે નથી થોધી શકતા પણ જેનું કોઈક તો કારણ હોવું જ જોઈએ એવા બનાવને આપણે અકસ્માત્ કહીએ છીએ

આ બનાવનાં માતવી અને કુદરતી કારણનો હિસાબ ક્યાં પછી પણ કેટલાંક કારણ રહી જાય છે ‘અધિખન’, ‘કર્તા’, ‘નાના પ્રકારનાં કારણ’ અને ‘વિવિધ વ્યાપાર’ આ ચારે પ્રકારના કારણોનો હિસાબ થયા પછી જે કારણ અવશેષ રહે છે તે દેવ કહેવાય છે બાકીનાં ચાર કારણોમાં તો કાંઈ ને કાંઈ નૈતિક પ્રયોજન રહે જ છે, અને કેવળ ‘અજ્ઞાત’ કારણમાં જ ‘નૈતિક હેતુનો અભાવ છે’ એમ નિશ્ચિત કહેવું તે મુક્તિસગત નથી પણ જે કોઈ કારણ વિષે આપણે આટલુંયે નિરાશય કહી શકીએ કે તે તદ્દન ‘હનુહીન’ છે તો તે પૂર્ણતયા ‘અજ્ઞાત’ નથી રહેતું!

ખેર! બુદ્ધિમત્તા તો એમાં છે કે આપણે દરેક મહાન પ્રસંગમાંથી કાઈ ને કાંઈ બોધ શીખી લઈએ, આધ્યા અને બે ખબર રહેવામાં જ બુદ્ધિની સફળતા ન માનીએ અહીં જ્યારે મુરોપનું મહામુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે, પચાસ પચાસ હજાર લોકો કુદરતી દુર્ઘટનાથી આમ જ મરી જાય છે, એ વાતમાં મનુષ્ય માટે મઈ બોધ જ નથી એવું માનવું તે તો કતરખાનાની પાસે મજાથી ઘાસ ચરનારાં જનવરોની વિશિષ્ટતા રહેવા જેવું છે મનુષ્યે વિચાર કરીને કાઈ નહીં તો પોતાના મુદ્ધન્વરને હટાવવો જોઈએ

સાર્વભૌમ જીવન-દર્શન*

દર્શનપરિપદના પ્રમુખપદે પોતાને જોઈને મને જેટલું આશ્ચર્ય થાય છે તેટલું તમને પણ કદાચ નહીં થતું હોય! કોલેજ છોડ્યા પછી ન તો મેં એ વિષયનો વધારે અભ્યાસ કર્યો છે, ન મેં એ વિષે કઈ સાહિત્યરચના પણ કરી છે જીવન ના જુદા જુદા અંગોનું મહત્ત્વ જે સમજે છે તેના અભ્યાસમા અને ચિતનમા દર્શનશાસ્ત્ર પણ આવે જ. એ રીતે મારો પણ દર્શનવિદ્યા સાથે સંબંધ રહ્યો છે પણ હું અહીં મારી યોગ્યાયોગ્યતાની ચર્ચા કરવાની જરૂર જોતો નથી પ્રમુખ બે પ્રકારના હોય છે—કેટલાક અગ્રમાન્ય હોય છે તો કેટલાક બીડ ભાંજક હોય છે હું માનું છું કે અહીં હું બીજા પ્રકારનો પ્રમુખ છું અને તેથી પરિશિષ્ટિપ્રાપ્ત કર્તવ્યને પોતાનો ધર્મ સમજીને તેની આગળ માર્થું નમાવવું અને યથાશક્તિ તે ખૂટ કરવું એટલી જ હું મારી ફરજ સમજું છું

હમણા હમણા મારો સંબંધ ત્રણ સાહિત્યપરિપદો સાથે જોડાયો છે — હિંદી, મરાઠી અને ગુજરાતી પ્રત્યેક મુખ્ય પરિપદ સાથે આવી વિભાગી પરિપદો પણ યોજવામા આવે છે આ પરિપદો માટે સામાન્ય લોકોનો કેટલો ઉત્સાહ હોય છે તે જોઈને મેં એ પરિપદોનું નામ અભાગી પરિપદો રાખ્યું છે કેટલેક સ્વજોથી તો આવી પરિપદો બધા કરવાની સૂચના પણ થઈ છે પણ હું તે પસંદ નથી કરતો

આ બાબતમા મારો આદર્શ તો એ છે કે દરક વિભાગની પરિપદ ભરાયા પછી તેનો એક અલગ મંત્રી નીમવામા આવે હિંદી ભાષામા તે વિષયના સાહિત્યની આખા વર્ષ દરમિયાન કેવી અને કેટલી પ્રગતિ થઈ છે, એ વિષે શું શું લખાયું છે, તેમ જ તે વિષય ઉપર બીજા પ્રાતોમા કે પરદેશમા કેવી મૌલિક કૃતિઓ પ્રગટ થઈ છે, તેની એક વિગતવાર યાદી તે તૈયાર કરે અને બીજા વર્ષની પરિપદ આગળ રજૂ કર

વિજ્ઞાન, દર્શન, ઇતિહાસ, સાહિત્ય, સમાજશાસ્ત્ર, નૃવંશશાસ્ત્ર (Anthropology), રાજનીતિ વગેરે વિષયોમા જેમને રસ છે તેવા જૂના અને નવા સાહિત્યસેવકોનું જુદું જુદું સંગતન કરવા માટે જુદી જુદી પરિપદોના એવા કેટલાક ખાસ સભ્યો બનાવવામા આવે કે જેમની પામેથી કશી ફી ન લેતાં તેમને સભ્ય બનાવવા માટે કોઈ ગણ્ય માન્ય જ્ઞાનિની તેમને માટેની ભવામાત્ર જ

* સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૮મા સિમતામા મળેલા હિંદી સાહિત્ય સમેલનના દર્શન વિભાગના પ્રમુખપદેથી આપેલા હિંદી વ્યાખ્યાનનો અનુવાદ

પૂનતી નવાય મંત્રી આવા નબ્બો નાથે સંબંધ બાંધે અને જે તે તેમની પાનેલી કંઈ લખાતી થયે તા તે લખાતી સમેલનપત્રિકામાં પ્રસિદ્ધ કે

આ બધા વિભાગોના મંત્રીઓનું મંડળ સમેલનપત્રિકાનું નત્રીમંડળ બને

આ રીતે જે નામ કંવામાં આવે તો તાજાંબાણા દિદીના બધા અગ્રોની ઉન્નતિ થયે, પગીઆવિભાગનું નામ પણ પરિપુષ્ટ બનયે અને ‘પ્રવારને અધિક માહત્વ આપનું કે સાહિત્યને?’ એવા આત્મધાતી પ્રશ્નો આપોઆપ યાંત થઈ જાયે જે વિજ્ઞાન મદ્દ ગતિથી નાકતો હોય તેને વિશેષ ઉત્તેજન આપી આગળ વધારવો જેઈએ

જ્યાં સમેલન આ રીતે દિદી સાહિત્યના અપ્રત્યગનુ રક્ષણ કરયે ત્યારે તે ‘વિન્નની ઓર્ગેનાઈઝ’ અથવા એન્જિનિયર બની જાયે (ઓર્ગેનાઈઝરને આપણે દિદી કે ગુજરાતીમાં શું કહીશું? વ્યાસ કે પૂષા?)

૨

માગ આર્થને અનુનરીને જે આ પરિપદ ભરાઈ હોત તો ભીડ દાળવાની દ્રષ્ટિએ પણ હું આ સ્થાનનો કદી સ્વીકાર ન કરત પરંતુ આપણા સમેલનની તો હજી આગમિક દશા જ છે, એટલે મારા થોડા વિચારો અને સૂચનાઓ દિદી જનતા આ દગ રજૂ કરવાનો મને જે આવસર મળ્યો છે તેનો વાળ વેરાના વિચારથી જ હું આ મ્થાને ઊભા રહેવાની પૃષ્ટતા કરું છું

દર્શનશાસ્ત્રનો ઊંચો અભ્યાસ ન કરવાને મારણ જ કદાચ મારી દર્શન વિશેની રૂપના કંઈ જુદી થઈ નઈ છે વિદ્વાન દાર્શનિકો તેનો કલ્લો સ્વીકાર મર્યે તે હું જાણતા નથી પણ એ વિષે જે થોડી ચર્ચા પણ થયે તો તેથી મને સતીષ થયે અને મારા એ વિશેના જ્ઞાનમાં કંઈક સુધારો અથવા વધારો થાય એવો પણ અભવ છે

દર્શન શબ્દ આનો કયાથી? એને ઠકાણે તત્ત્વજ્ઞાનશાસ્ત્ર અથવા તત્ત્વ વિજ્ઞાન એમ ન મ્હુ? મ્હે છે કે જાત્મા યા જરે દ્રષ્ટવ્ય શ્રોતવ્ય મન્તવ્ય નિદિધ્યાસિતવ્ય ।

આ ઉપનિષદના વચનમાં આત્મજ્ઞાનની જે સાધના બતાવવામાં આવી છે તેના આગમિય વિભાગને (દ્રષ્ટવ્ય વિભાગને) જ દર્શન કહવામાં આવે છે

આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે જે તત્ત્વચિંતન કરવામાં આવે છે તેને જ દર્શન કહેવામાં આવે છે તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે જે શાસ્ત્રવિચાર થાય છે તે જ દર્શન છે ને સાધિયોના મન પ્રમાણે બાર તત્ત્વો અથવા પ્રમેય છે જેનું તાત્ત્વિક જ્ઞાન હોવું જરૂરનું ગણાય છે તે જ્ઞાન ઉન્નતિકારક અને બધી ગ્રથિઓનું છેદન કરનાર હોય છે આપણે એ બાર તત્ત્વોને જ દર્શનશાસ્ત્રના મુખ્ય વિષય ગણીએ — જ્ઞાત્રા, ઘરીર, ઈન્દ્રિય, અર્ગ, બુદ્ધિ, મન, પ્રવૃત્તિ, દોષ, પ્રેત્યભાવ, ફલ,

દુઃખ અને અપવર્ગ એમાંનો દ્રવ્ય ગુણ કર્મરૂપી ‘અર્થ’ તો બ્રાહ્મસૃષ્ટિ સાથે સંબંધ ધરાવે છે બાકીના શરીરથી તે આત્મા અને અપવર્ગ સુધીના બધા મનુષ્યજીવન સાથે મબંધ રાખે છે

જૂના જમાનામાં દર્શનના આસ્તિક અને નાસ્તિક એવા મુખ્ય બે ભાગ ક્રમશઃ આવ્યા હતા આ ભેદ જરા સમજી લેવો જોઈએ આજે તો જોઓ ઈશ્વર અને ધર્મ ઉપર (અને કદાચ રૂઢિ પર) શ્રદ્ધા રાખે છે અથવા શ્રદ્ધા હોવાનું બતાવે છે તેઓ આસ્તિક કહેવાય છે અને જોઓ ઈશ્વર અને ધર્મ પ્રત્યે અવિશ્વાસ પ્રગટ કરે છે તેઓ નાસ્તિક કહેવાય છે અસલનો એનો અર્થ એવો નહોતો વેદ અને વૈદિક યાત્રો પર વિશ્વાસ ન હોવો એ જ નાસ્તિકતાનું લક્ષણ ગણાતું જે કોઈ માણસ ઈશ્વરમાં તો વિશ્વાસ રાખે પણ વેદોને ન માને તો તેને નાસ્તિક જ કહેવામાં આવતો પણ જોનો વેદોમાં વિશ્વાસ છે તે ઈશ્વરના અસ્તિત્વનો ઈનકાર કરે તોપણ તેને શુદ્ધ આસ્તિક ગણવામાં આવતો હતો. નાસ્તિકા વેદાનિન્દક । જે કોઈ વેદોની બધી આજ્ઞાઓ ઉત્તમ અને ગ્રાહ્ય હોવાનું સ્વીકારે પણ તેનું અપોરુષેયત્વ ન સ્વીકારે તો તેને પણ નાસ્તિકની જ ઉપાધિ મળતી

આસ્તિક નાસ્તિકની વ્યાખ્યાઓ હમેશા એકતરખી નહોતી, ન હોય પર લોકમાં જોનો વિશ્વાસ હોય તે આસ્તિક અને જોનો ન હોય તે નાસ્તિક, એવી પણ એક વ્યાખ્યા જૂના જમાનાથી ચાલતી આવી છે મારા વિચાર પ્રમાણે આ વ્યાખ્યામાં ઘણું તથ્ય છે પરંતુ એકની રૂઢ ક’પનાનો ત્યાગ કરી તેની આપણે તર્કશુદ્ધ અને યુક્તિમાન્ય વ્યાખ્યા કરીએ તો આત્માના અમરત્વનો જે સ્વીકાર કરે છે તેને મરણોત્તર જીવન, સામ્પ્રસાય અથવા પરલોકનો પણ સ્વીકાર કરવો પડે છે પરંતુ આ વિષે આપણે આગળ વિચાર કરીશું

મારી દૃષ્ટિએ તો જોનો આત્મામાં વિશ્વાસ છે તે આસ્તિક જ છે અને જે જડવાદી હોઈ આત્માને માનતો નથી તે જ નાસ્તિક છે

પહેલા તો આપણે શાસ્ત્ર પ્રામાણ્યવાળી વ્યાખ્યાનો વિચાર કરીશું હું શાસ્ત્ર પ્રામાણ્ય અને ગ્રંથપ્રામાણ્યમાં ભેદ પાડું છું રૂઢ અર્થમાં આજે જોને ‘ગ્રંથપ્રામાણ્ય કહેવામાં આવે છે તેનો તો સાચા દાર્શનિકોમાંથી કોઈક જ સ્વીકાર કરશે જેટલાયે ગ્રંથો છે, તે બધા મનુષ્યના બનાવેલા છે જેના કૃતિને આપણે નથી જાણતા તેને આપણે ‘એનોનિમસ’ અથવા અપોરુષેય કહીએ, પણ ગ્રંથમાત્ર મનુષ્યકૃત છે એમાં કશી શંકા ન હોઈ શકે આવા ગ્રંથોમાં જે ઉચ્ચ કોટિના પુરુષોએ રચેલા ગ્રંથો છે તેમાં ઈશ્વરપ્રણીત તત્ત્વજ્ઞાન જરૂર ભરતું હોઈ શકે પણ ઈશ્વરે આપેલું જ્ઞાન મનુષ્યે ગ્રહણ કર્યું ત્યારથી જ તેમાં દોષ, અજ્ઞાન અને અપૂર્ણતા ભળી ગયા વરમાદનાં શુદ્ધ જલકણો હવામાં આવતાં જ તેમાં હવાના રજકણો ભળી જાય છે અને તે જમીન પર પડે છે ત્યારે તો જમીનના ગુણધર્મો

પણ તેમાં પ્રવેશે છે પડી એ પામીને આપણે પૂરેપૂરું યુદ્ધ નહીં કહી શકીએ એવી રીતે ઈશ્વરદત્ત જ્ઞાન પણ જ્યારે મનુષ્યની વાણીમાં આવ્યું ત્યારે તે મનુષ્યની બુદ્ધિ અને મદદ નાથે સંસ્કાર રાખતું થયું તેમાં અપૂર્ણતા આવી જ ગઈ ઈશ્વરપ્રણીત વેદોને અને શાસ્ત્રોને પણ મનુષ્ય પોતાની ધીર ધીંગ વિકાસ પામતી શાસ્ત્ર-બુદ્ધિ દ્વારા જ ગ્રહણ કરી શકે ના? માટે દર્શનશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં ગ્રંથનું પ્રામાણ્ય મ્હી મદદ કરી શકતું નથી

પ્રગ્જ્ઞાનત્રયીના આદર્શમાં તો ઉપનિષદ, બ્રહ્મસૂત્ર અને ગીતાને જ વેદાન્ત દર્શન માટે પ્રમાણ માનવામાં આવ્યા છે એનો એવો અર્થ કરું છું કે ઉપનિષદના ઋષિઓના ધર્માનુભવ જ આપણે પ્રમાણ માનીએ છીએ તેઓ પોતાનો અનુભવ નીતી સાદી આર્થ ભાષામાં કહી દે છે અને કોઈ કોઈ વખતે તો તેઓ એમ પણ કહે છે કે જે કઈ અનુભવગી જામે કહ્યું તે જ અમુક વૈદિક ઋષિઓમાં પણ કહેવામાં આવ્યું છે— તત્ત્વ એતદ્ ક્વચા અમ્યુક્તમ્

ઉપનિષદોમાં જે કહેવામાં આવ્યું છે તે અનુભવસિદ્ધ છે, અને તેથી તે પ્રમાણ છે ઉપનિષદોનો અર્થ ભગવાન બાદરાયણે બરાબર સમજી લીધો હતો ઉપનિષદોનું તત્ત્વજ્ઞાન તેમણે બ્રહ્મસૂત્રમાં શાસ્ત્રીય રીતે સંપ્રિત કર્યું માટે તેને પણ આપણે પ્રમાણ માનીએ છીએ અને એ જ ઉપનિષદોના દોહન રૂપે અને બ્રહ્મ સૂત્રોએ નિશ્ચિત કરવા નિર્ણયને આધાર શ્રીકૃષ્ણ જેવા જગદ્ગુરુએ ગીતા દ્વારા જે જીવનકલા અથવા યોગશાસ્ત્રની રચના કરી તેને પણ પ્રમાણ માનવામાં આવે છે આ રીતેને અનુકૂળ જે જ્ઞાન આપવામાં આવશે તે અનુભવમૂલક જ્ઞાન હશે, માટે એવી મર્યાદા બાધવામાં આવી કે જે પ્રસ્થાનત્રયીનો સમન્વય કરશે તે જ આચાર્ય થઈ શકશે આચાર્ય કેવળ બુદ્ધિશાળી હોય એટલું જ પૂરું ન હતું

ઢાઢિનાતિ હિ શાસ્ત્રાર્યં । ઢાચારે સ્થાપયત્સુત ।

સ્વયમાચરેત યત્તુ । સ ઢાનાય પ્રત્સત ॥

એનો અર્થ એ કે ધર્માનુભવી લોકોના વચનોને જે બાદરાયણ અને શ્રીકૃષ્ણ જેવા સર્વમાન્ય આચાર્યાના કથનાનુસાર સમજે છે અને એ સિદ્ધાંતો પ્રમાણે યોક્તસમાજનો જીવનકલ્પ થી આપે છે અને પોતે પણ તેને અનુસરે છે એવો તત્ત્વજ્ઞ, ધર્મકાર સમાજશાસ્ત્રી લોકગુરુ જ આચાર્યપદ પ્રાપ્ત કરી શકે

ગ્રંથ કદી આગળ ન વધી શકે શાસ્ત્ર તો સદા પ્રગતિશીલ હોય છે મનુષ્યની બુદ્ધિ, અનુભવ, રૂપના, ગુણના અને મદ્દોના વિકાસની સાથે સાથે શાસ્ત્રનો પણ દિનપ્રતિદિન વિકાસ થતો જાય છે મનુષ્યની આ બધી શક્તિઓ ઈશ્વરદત્ત હોય છે અને તેવી દરક શાસ્ત્ર મનુષ્યકૃત હોવા છતાં પણ ઈશ્વરપ્રણીત કહી શકાય આ નિર્દાંત પ્રમાણે જે જેવામાં આવે તો જે સાહિત્ય અથવા ધર્મગ્રંથ વિભૂતિમત્, શ્રીમત્ અને ઊર્જિત દેખાય તેને ઈશ્વરસભૂત જ સમજવું

મે પણ કોઈ વિશેષ ગ્રંથ ઈશ્વરના ખાત નિશ્વાસરૂપે છે એટલે તે નિર્ભ્રાંત કોઈ થકે આ ભૂમિકાનો હુ, સનાતની હોવા છતાં પણ સ્વીકાર કરી શકું નથી જેટલા ધર્મગ્રંથો અને શાસ્ત્રગ્રંથો છે તેમના પ્રતિ મને ઘણું માન વ્યાખ્યાવધી જ હુ તેમને જોઉં છું તેમાંથી હુ જે કંઈ ગ્રહણ કરી શકું, શીખી તે કૃતજ્ઞતાપૂર્વક લઈ લઉં છું અને જે નથી સમજાનું તે વિષે મારો નિર્ણય ખુલતવી રાખું છું, અર્થાત્ ન તો હુ તેનો સ્વીકાર કરું છું, ન વિરોધ હુ તો માનું છું કે પ્રત્યેક દાર્શનિકની આ જ દૃષ્ટિ અને ભૂમિકા હોઈ શકે છે

પરમાત્મા પર વિશ્વાસ રાખવો કે ન રાખવો એ પ્રત્યેકની પોતાની નિષ્ઠા, અને અભિરુચિ પર આધાર રાખે છે પરમાત્માને કેવળ ‘માનવાથી’ ન કોઈ પણ સાત્ત્વિકતા પ્રગટ થાય છે અને એને ન માનવામાં કોઈ ખાસ બહાદુરી કોઈ હદિસાસ્ફુરત્ આત્મતત્ત્વને માને છે અને પૂરેપૂરો યત્ન કરવા છતાં આત્મતત્ત્વ પર વિશ્વાસ નથી કરી શકતો તેવા વિજ્ઞાસુને હુ તો નાસ્તિક નહીં જે આત્મતત્ત્વનો ઓછો યા વત્તો, સ્પષ્ટ યા અસ્પષ્ટ અનુભવ દરેકને છે, તેનો જે ઈન્કાર કરે છે તેને હુ નાસ્તિક અવશ્ય કહીશ તેવા મનુષ્યની છા, તેની શબ્દ અને તેની જીવન પ્રત્યેની દૃષ્ટિ જ અલગ હોય છે મારી વ્યાખ્યા છે જેનોને નાસ્તિક નહીં કહી શકાય પોતાને અનાત્મવાદી કહેવડવનાર ટોને પણ હુ તો નાસ્તિક નથી ગણતો હુ તો એમ માનું છું કે તેઓ જ્યારે આત્માનો ઈન્કાર કરે છે ત્યારે તેઓ કેવળ અહ પ્રત્યયનો જ ઈન્કાર કરે છે તેમની યની ઉપાસના સાથે જ અચિન્ત્ય, અતર્ક્ય અને અવ્યાખ્યેય આત્મતત્ત્વની જ સંસના છે મારી આ ભૂમિકા બદલત આનંદ કોથલ્યાવનને માન્ય નથી, પણ હજી તેને છોડી શક્યો નથી

આત્મા અને પરલોકનો જેવો સબંધ હુ માનું છું તેવો સબંધ જેતા જે મુખ્ય પરલોકમાં નથી માનતો તે નાસ્તિક જ છે ‘અય લોક , નાસ્તિ પર ।’ મ જે માને છે અને સામ્પ્રદાય વિષે ‘લાઈફ આર્ટ્સ રેવ’ વિષે, મૃત્યુ પછીના સ્તિત્વ વિષે, જેને શબ્દ નથી તે નાસ્તિક છે મૃત્યુનો અંતરણ હોવા છતાં ક જાતનું અખંડ, અનુસ્યૂત, ધારાવાહિક જીવન ચાલે છે એ વાત પર જેને વિશ્વાસ નથી તે ધર્મધર્મવિવેક ન જ કરી શકે તેના આચારમાં અને જીવનમાં હચાર સહેલાઈથી પ્રવેશ કરી શકે છે, કારણ કે તેની નાસ્તિકતા તેને બધી તના મોહથી ઘેરી લે છે અને તેની બુદ્ધિ ક્ષીણ થઈ શકે છે

પ્રજ્ઞા અને આસ્તિકતાનો સબંધ જુદો ન પાડી શકાય એવો છે

प्रज्ञानाशात्मको मोह तथा परमार्थनाशक ।

तस्मान्नास्तિકता चैव दुराचारश्च जायते ॥

મનુષ્યના મૃત્યુ પછી જે કંઈ અવશેષ રહે છે, પછી તે જીવ હોય, સસ્કાર-જીવ હોય, વાસનાગ્રંથિ કે કર્મસમુચ્ચય હોય—જે કંઈ પણ હોય તે નવો દેહ

ધારણ કરીને પોતાનું કનુત્વ, જ્ઞાનુત્વ અને બોકનુત્વ વધારવા માટે આ દુનિયામાં ફરી આવે છે, એવી આપણી સર્વમાન્ય અને રૂઢ કલ્પના છે અને જ આપણે પુનર્જન્મ કરીએ છીએ અને આપણે એવી વિશ્વાસ છે કે આ પુનર્જન્મની પગપરા અપવર્ગ અથવા મોમ સુધી એમની એમ ચાલ્યા કરે છે આ કલ્પના અધ્યાત્મીય કે બોજાનિક નથી બુદ્ધિથી પણ તે સમજી શકાય તેવી છે પણ તેનો કાંઈ અનુભવ કરાવી શકે એમ નથી એટલે એને એક 'વાયપોષેસિત્ત' - વાદ અથવા અભ્યુપનમ જ કહેવો જોઈએ.

મનુષ્ય તેના મૃત્યુ પછી તેની સંતતિમાં જીવે છે અને પોતાના કાર્યનો વિચાર કરે છે એને પણ તેનો એક જાતનો નામ્પરાય કહી શકાય જેવી રીતે વૃષ પોતાના બીજ દ્વારા પોતાની સંતતિપગપરા કાયમ રાખે છે અને પોતાની જાતને નિત્યજીવી બનાવે છે, તેમ જ મનુષ્ય પણ પોતાની સંતતિ દ્વારા અન્યથામર થઈને પોતાના નામ્પરાયને સિદ્ધ કરે છે

આપણી જિજ્ઞાસાનો વિષય એ નથી કે શરીર છૂટ્યા પછી તેના શ્વાસો અશ્વાનનુ શું થાય છે “શરીર નિશ્ચેષ્ટ થયા પછી તેમાની પ્રાણચક્તિ કયાં જાય છે ?” એ વિજ્ઞાનનો વિષય ભલે ગમે દર્શન શોધવાનો વિષય એ નથી તેના શરીરનું શું થાય છે અથવા તેનું આપણે શું કરીએ છીએ તે તો આપણે બધા જ જાણીએ છીએ “વાયુ અનિલમ્, મસ્માન્તમ્ શરીરમ્ એન્ગ્ તો સ્પષ્ટ જ છે એ સિવાય જે કંઈ સ્વભાવ, અધ્યાત્મ અથવા પર્સનેલિટી બાકી રહે છે તેનું શું થાય છે, એ જ મુખ્ય પ્રશ્ન છે મનુષ્યે પોતાના સમસ્ત જીવનમા જે કંઈ સંસ્કાર મેળવ્યા હોય, જે જે ધર્મોનું અનુશીલન કર્યું હોય, તેમના સમૂહ અથવા ગ્રંથિનું શું થાય છે એ જ મુખ્ય વિષય છે આત્મા વિભુ છે તેના આવવા જવાનો, થવા ન થવાનો પ્રશ્ન જ નથી. પરમાત્મા પણ—જે તે હોય તો—વિભુ છે તેને વિષે પ્રશ્ન જ શું હોઈ શકે? પણ જે વ્યક્તિત્વ (પર્સનેલિટી) રહ્યું, અને જે બધા સંસ્કારસમૂહનો આધાર છે, મૃત્યુ પછી તેનું શું થાય છે એ જ માણસજાત માટે મહત્વનો પ્રશ્ન છે

મનુષ્ય જે એમ સમજી જાય કે તેના વ્યક્તિત્વનું કેન્દ્ર તેનું શરીર ભલે રહ્યું, પણ તે શરીરથી મર્યાદિત તો નથી જ, તેનો મોટો ભાગ તો તેના સાથીઓ, તેનો સમાજ, તેની પરિસ્થિતિ અને જે જે તત્ત્વો સાથે તેનો સંબંધ છે તેમાં હોય છે, તો તે એ પણ સમજાતો થશે કે મૃત્યુથી તેનો ઘણો જ અ પ અંશ નષ્ટ થાય છે શરીર છૂટતા તેનું કર્મસ્થિતિત્વ નષ્ટ થતું હશે, કદાચ સૂક્ષ્મ બનવાને કારણે તે વધતું પણ હોય, પરંતુ મૃત્યુથી એના વ્યક્તિત્વનો નાશ તો નથી જ થતો

રાજનું રાજત્વ તેનું રાજ્ય, તેનો પ્રજાસમૂહ અને રાજ્યના કાયદા કાનૂનો અને એનું તત્ત્વ એટલા સુધી વિસ્તૃત હોય છે એટલું જ નહીં પણ સંધિ વિગ્રહ દ્વારા જે પડોશી રાજ્યો સાથે તે સંબંધમા આવે છે તેમાં પણ તેનું રાજત્વ વ્યક્ત થાય જ છે આ રાજત્વને એક પ્રકારનો પ્રવાહ જ ગણવો જોઈએ એનો ઉદ્ગમ

અનાદિ ઈતિ । ભાગ્યં યના હોરો જૈર્દેગ અતે તે કોણ જામ કયા ચમ્પિના ભાગ્ય-
પુરુષાર્થના ભાગ્ય રિચીન થવાના છે' નાજના મુન્યુથી નાજના નાથ નથી થતા
તને માત્ર નર્મ કન્દ બદલવું પડે છે અને તેથી જ હજારોમા રાજાના મન
પ્રતિને લોકો કા છે "The king is deade, long live the king"

પ્રત્યેક જામિના વ્યક્તિત્વની તારી જિંદગી આવી જ છે આપણે આપણા
શરીરમા સ્ત્રીએ છીએ તેના કરતાં કે સારે વિશેષ આપણા સજા ભેદો, નમાન્યા,
કાર્યામા, સાકારોમા, વાતનામામા સમીઆમા, વિરોધીઆમા, આપણી સંતતિમા
અને પાસવારી સનાતન અને અનન્ત કાળમા રહીએ છીએ જેવા જ્યાર આપણ
કુનાર્થ થઈને અનન્તમા વિચીન થઈએ છીએ સ્મૃતિનિ શેર બનીએ છીએ, ત્યાર જ
આપણે નિર્વાણ અથવા મોક્ષ મેળવીએ છીએ પ્રત્યેક મનુષ્યના જીવનની સમૃદ્ધિ
કે સંતતિ એક સરખી નથી હોતી કેટલાકે લોકો પોતાના અદ્ય સંક્રમણે લીધે
પોતાના જીવનનો વિસ્તાર કે પનાતીત વધારી મૂકે છે જે એક સ્વપના એક
ક્રમ મુતી વિકાસ પામતી રહેતા તેમાં કશું આશ્ચર્ય નથી પરંતુ કૃતાગ્ર થતાં જ્ઞાનમા
તેની પરિત્રાપ્તિ થતા, તેને મોક્ષ મળવો જ જોઈએ

મારી દૃષ્ટિએ સામ્પ્રસાયનો આ જ સાચો અર્થ છે મનુષ્યનું શારીરિક, માનસિક
અને સંક્રામક માર્ગ જ તેના વ્યક્તિત્વનું તાલું રહસ્ય છે 'મયારમ યયાયુતમ્'
એનો પ્રવાહ ચાલતો રહે છે જ્યારે જરૂરસર આત્માને યાજવડકથને પૂછ્યું કે
શરીર, આત્મા આદિ બધાં તત્ત્વો જ્યારે વિવેક પામે છે ત્યારે પુરુષનું શું થાય
છે? ત્યારે યાજવડકથે એને એક બાજુ પર લઈ જઈને જે ગુહ્ય રહસ્ય બતાવ્યું
તેમા પણ આ જ કર્મતત્ત્વનો ઉલ્લેખ હતો એવો રહસ્યભેદ ઉપનિષદકાળના ઋષિએ
નોંધ્યો છે

જેને આ સામ્પ્રસાય વિષે વિશ્વાસ છે તે જ મારા મન પ્રમાણે જ્ઞાનપૂર્વક
ત્રિકાળાશ્રયિત રહી શકે છે તેની દૃષ્ટિ પણ વ્યાપક અને દીર્ઘ બને છે તેની
સત્તા સાર્વભૌમ હોય છે તે જ અજ્ઞાનમર હોય છે આ સૃષ્ટિમા જે વિરાટ
તત્ત્વ બધે વ્યાપક છે (અનુસ્યુત છે) તે જ આત્મા છે તેથી જુદો કોઈ પદાર્થ
આત્મા નથી બધી સંખ્યાઓમાં જેમ એકનો ગુણક તદા હોય જ છે તેમ આત્માનું
પણ બધે અને બધામા અસ્તિત્વ છે તેના અભાવની કાપના પણ ન કરી શકાય
એની આસપાસ જ આપણું વ્યક્તિત્વ અને આપણું જગત પ્રગટ થાય છે અને
આપણે આપણા વ્યક્તિત્વનો અનુભવ કરી શકીએ છીએ

જેઓ આત્માને નથી માનતા તેમને પણ આત્મા છો? તો નથી જ દેતો
એટલે તેમનું પણ અશ્રય થવાનું નથી જેમનો આત્મામાં વિશ્વાસ નથી તેઓ તો
આત્માની એક વિશિષ્ટ વ્યાખ્યા કરીને જ તેનો ઈનકાર કરે છે તેમને કદાચ એ
ખ્યાલ નહીં હોય કે તેમના એ ઈનકારથી જ તેઓ આત્માનો સ્વીકાર કરે છે પછી
બધે તેઓ એ ન સમજે

અને આપણે કોઈને મનાવવાના પ્રાપ્તિ પણ શા માટે કરીએ? હંમેશાં અને આત્માના ટેમ્પ્લન—ત્રાસ—અનવાની નકામી કોશિશ શા માટે કરીએ? શું ધોરનું જ્ઞાન અને જ્ઞાન વાનન આપે એ સ્ત્રી એની મેજે ઉત્પન્ન નથી કરું? આ આત્મા જ અધુ યજ્ઞ કરે છે, મેજે છે, બધાનો ઉપબોગ કરે છે અને અખડ, અનન્ત રૂપે નિરતર રહે છે માટે જ તે આત્મા છે શ્રી શમ્ભુનાય આત્માની વ્યુત્પત્તિ આપ્, આ ૧, આ+અદ્, ધાનુઓથી કરી છે આપ્ એટલે પ્રાપ્તિ કરવું, આદા એટલે ગ્રામ્ય કરું, આ+અદ્=ઉપબોગ કરવા, આ+અદ્=નિરતર ચાલ્યા કરવું

આત્માના નાખાન આત્મા સુખ છે કે નહીં એ કહેવું કમ્મ છે પણ આત્માની પ્રાપ્તિમાં આપણને આપણ પોતાનું કેન્દ્ર મળી જાય છે તે પછી જ અધુ વિશ્વ યથાસ્થિત પ્રતીત થવા લાગે છે આપણા જીવનના બધા મૂલ્યો (Values) યથાર્થ બને છે એવા મૂલ્યપરિવર્તનમાં જ જીવનનું પરિવર્તન રહેવું છે—જીવન-સિદ્ધિ રહેતી છે એ પછી કોઈ ગ્રામ્ય નથી રહેતી, કશી શકા નથી રહેતી આત્મચાતુર્ય જ એ જ એક અદ્ભુત મામર્ય છે, પરમ શક્તિ છે એ પ્રાપ્ત થવા પછી એનો કદી જ્ઞાન નથી થતો અને તેથી જ બીજા બધી વસ્તુઓનો જ્ઞાન કરીને આત્મપ્રાપ્તિ માટે અખડ અને અથાક પ્રયત્ન કરવો જોઈએ તત્ત્વવેદમ્ જાનીય આત્માનમ્ અન્યા વાચા વિમુક્ચય અમૂનસ્તેષ સત્ત્વ ॥

એ આત્માને જ અંતરાત્મા કહે છે, પરમાત્મા કહે છે, પરબ્રહ્મ કહે છે, આ માત્રમ કહે છે અને પુરુષોત્તમ પણ કહે છે, મનુષ્યમાત્રના હૃદયમાં તેનો નિવાસ હોઈને તેને નારાયણ પણ કહે છે વર્તમાન, ભૂત, ભવિષ્યનાં નર નારીસમૂહને નાર અથવા Humanity કહે છે એ નાર જ જોવું અપન છે, પ્રતિષ્ઠાનું સ્થાન છે તે જ નારાયણ God of Humanity છે મનુષ્યજીવનના સર્વાનુકૂળ સામાજિક આદર્શના વિચારથી તેને પુરુષોત્તમ કહેવામાં આવે છે અને તેના વ્યાપકપણને લીધે તેને નારાયણ કહે છે આખા સમાજ સાથે, મમજિ સાથે, આપણા 'નાર' સાથે એકરૂપ થતા આપણ મર્યાદિત વ્યક્તિત્વ નષ્ટ થઈ જાય છે આપણી 'પર્સનલિટી' ઓગળી જાય છે અને નારાયણ સાથેનું સાયુજ્ય આપણે મેળવીએ છીએ એ જ બધી વ્યક્તિઓનું ચિર સામ્યગમ્ય છે જે એને માનતા નથી તેમના જીવનમાં ભવ્યતા, દૃઢતા અને પૂર્ણતા આવવી શકતી નથી અર્થવ્યાપી વૈષ્ણવી યમિથી તે વંચિત રહે છે મારા આગળના વિવેચનની દૃષ્ટિએ આસ્તિક નાસ્તિકનો આ ભેદ સ્પષ્ટ કરવાનું જરૂરી હતું મારા કે મારે આગળ ઉપર એ સિદ્ધ કરવું છે કે 'જેવું આપણું દર્શન હશે તેવો જ આપણો ધર્મ હશે, અને આપણું સમાજશાસ્ત્ર પણ તેને અનુકૂળ જ રહેવાનું'

હું તો માનું છું કે આપણે અત્યાર સુધી આપણાં દર્શનોનો પૂરો લાભ નથી લીધો પ્રત્યેક દર્શન જીવનની એક પૃથક્ દૃષ્ટિ (View of life) છે અને

જેવી દૃષ્ટિ તેવો જ જીવનક્રમ (scheme of life) પણ હોવો જોઈએ આપણે સામાજિક બંધારણ (social structure) પણ તેને અનુકૂળ જ બાંધવું પડશે

મેં ઉપર લખ્યાં છે તેમ ઉપનિષદોમાં આત્મવૈર ઋષિઓની તાર્કિક શોધો અને ધર્માનુભવ છે મનુષ્યે વિચાર્યું કે બધા અનુભવો તો એકરૂપ હોવા જ જોઈએ—પણ ભણે તે જમે તે શબ્દોમાં વ્યક્ત કેમ ન થયા હોય—તેમનું સ્ટેટમેન્ટ (અભિવ્યક્તિ) જમે તેટલું બિન્ન કેમ ન હોય આ એક જ વિચારે ભગવાન બાદશાહને ઉપનિષદોના આધારે બ્રહ્મસૂત્રોમાં એક સળંગ તત્ત્વવિદ્યા નૂચી

હવે પ્રત્યેક અનુભવનું વિજ્ઞાન કે શાસ્ત્ર—science બનવું જોઈએ અને પ્રત્યેક શાસ્ત્રની સાથે તેની જીવનપ્રેરક અને જીવનગાપી કળા art of life પણ હોવી જોઈએ ઉપનિષદોમાં જે અનુભવ અને વિચાર જોવામાં આવે છે તેનું જ બ્રહ્મસૂત્રે વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર બનાવ્યું અને એ બનેને આધારે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે એક સર્વાંગ-પરિપૂર્ણ જીવનકળા અર્થાત્ યોગશાસ્ત્ર અદ્ભુત રૂપે રચીને આપણને આપ્યું એને આપણે ભગવદ્ગીતા કહીએ છીએ

પણ જે આપણા સમાજવ્યવસ્થાપકોએ પોતપોતાનાં દર્શન સાથે એને અનુકૂળ એવી સ્મૃતિ પણ આપી હોત તો આપણે વ્યક્તિ તથા જીવન તથા સામાજિક જીવન કૃતાર્થ થાત

આપણા પ્રત્યેક દર્શનની સાથે તેની પોતાની કઈ ને કઈ સાધના પણ હોય છે જ પરંતુ પ્રત્યેક દર્શનની સાથે, તેના આધાર પર જેનો વિકાસ કરવામાં આવ્યો હોય એવી, તર્કશુદ્ધ અને ધ્યેયમિત્તિ માટે શક્તિશાળી સમાજવ્યવસ્થા અથવા સ્મૃતિ આપણી પાસે નથી

જેનોની અર્હન્ટીતિ મેં જોઈ છે તેમાં મને જેનદર્શનનો તર્કશુદ્ધ વિનિશેગ કયાંયે દેખાયો નથી દ્વૈત, અદ્વૈત, વિશિષ્ટાદ્વૈત આદિ બિન્ન બિન્ન દૃષ્ટિવાળા વેદાન્તીઓએ પોતપોતાની અતત્ર સ્મૃતિઓ નિર્માણ કરવાનો કયાય પ્રયત્ન કર્યો જણાતો નથી જે અદ્વૈતવાદી છે તે સમાજમા ધીચનીચભાવ શી રીતે સહન કરી શકે? જે અદ્વૈતવાદી હોય તે વર્ણવ્યવસ્થા સ્વીકારી શકે કે નહીં? એવા પ્રશ્નો ન કોઈએ કર્યા ને ન કોઈએ તેના જવાબ આપ્યા અદ્વૈતની સાથે અધિમરબેદનો સિદ્ધાંત બધાંત્રેમતો આવે છે કે નહીં એનો પણ કોઈએ નિર્ણય કર્યા નથી પરિણામે આપણી દર્શનચર્ચા કદી પણ જીવનચર્ચા થઈ સકી નહીં, અને આપણી સ્મૃતિઓ પણ દર્શનશુદ્ધ ન બની

પ્રાચીન કાળમાં પ્રસ્થાનત્રયીની જે એકવાક્યતા કરી દેખાડે તેને જ દર્શનાચાર્ય ગણવામાં આવતા આ આદર્શ અવશ્ય સાચો હતો પણ હવે તો આપણે તેને જ આચાર્ય કહીશું જે આપણા બધાં દર્શનોનો મહત્ સમન્વય કરી, એ સમન્વિત દર્શનોને અનુસરીને એક કોણીબદ્ધ સાધનાક્રમ તૈયાર કર અને તે સાથે એક

સાર્વભૌમ સ્મૃતિનું પણ સૂચન કે આવી વ્યક્તિને આપણે દર્શનાચાર્ય ન કહેતા જીવનાચાર્ય કહીશું

બીજી દૃષ્ટિએ વિચારીશું તો ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારે પુરુષાર્થની જે વ્યવસ્થા બતાવે, એ ચારેનું તારતમ્ય અને અધિકાર નક્કી કરી જીવનગમનવ્યવહાર બતાવે તે જ જીવનાચાર્ય અને આપણી દર્શનવિદ્યા અને જીવનકળા એમા જ સાર્થક થયે આત્મવિદ્યાને, બ્રહ્મવિદ્યાને, અનુસરતું યોગશાસ્ત્ર, જીવનસાધના અને નામાર્ગિક સ્મૃતિ મળવાથી વ્યક્તિગત તેમ જ સામાજિક મનુષ્યજીવન સુસંસ્કારી અને મશાસ્ત્ર બનશે

આપણા તત્ત્વજ્ઞાને સમાજને કદાચ માથાદુપ માન્યો હશે પરંતુ સમાજ અને જાતિ તત્ત્વકપે તો એક જ છે જે જાતિ નિત્ય છે તો વ્યવહારદૃષ્ટિએ સમાજ પણ નિત્ય છે તેને પણ તત્ત્વજ્ઞાનનું પ્રમેય બનાવવું પડશે તેની ઉપેક્ષા કરવી એ તદ્દન આત્મઘાતી ગણાનું જેઈએ

જ્યારે માર્ગ માર્ગે પોતાનું સામ્યવાદી સમાજશાસ્ત્ર દુનિયાને આપ્યું ત્યારે તેને સંપૂર્ણ બનાવવા માટે તેનો પાયો કયા દર્શન ઉપર આધાર રાખે છે તે પણ તેણે બનાવ્યું જે તે આત્માનો સ્વીકાર કરી શક્યો હોત તો તે વર્ગવિગ્રહ ઉપર આટલો બધો ભાર ન જ મૂકી શકત તેનું દર્શન સાચું હોય કે ખોટું, તેણે દર્શનશાસ્ત્રને તાત્ત્વિક ચર્ચાની મરુભૂમિમાંથી બહાર કાઢી તેને સામાજિક જીવનનો આધાર બનાવવાનો જે માર્ગ બતાવ્યો છે તે એની મોટામાં મોટી સેવા છે ગાંધીજીએ સત્ય અથવા આત્માને પોતાની જીવનવ્યવસ્થાનું કેન્દ્ર માની લીધું અને તે સિદ્ધાંતને પરિણામે અહિંસાને જીવનસાધના તરીકે સ્વીકારી, આથી તેમના જીવનદર્શનમા સર્વતદ્ભાવ, મર્વસમન્વય, અને સર્વોદયની જ વાત આવી શકે તાત્ત્વિક વિવિધતા હોવા છતાં પણ તેમા એકતા ક્રમ સ્થાપી શકાય તે બતાવવું એ તેમનું જ કામ

હવે આપણે આપણા દર્શનશાસ્ત્રને પણ સામાજિક કે આપણું પડશે કોઈ પણ વિચારવ્યવસ્થા અને તત્ત્વજ્ઞાન જે સાર્વભૌમ હોવાને કારણે વ્યક્તિગત તેમ જ સામાજિક જીવનના બધા અંગપ્રત્યંગો પર અને તેની દરક બાજુ પર પ્રમુશ પાડી શકે છે, બધાની સતોષકારક ઉપપત્તિ અને સમન્વય કરે છે અને રાજનીતિ, ધર્મનીતિ અને અર્થનીતિને શાસ્ત્રયુક્ત બનાવે છે, તે જ ખરું દર્શન છે

આ દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો વ્યક્તિવાદ પણ એક દર્શન જ છે એનાથી ઊંચે સમાજવાદ પણ એક બીજું દર્શન છે સામ્યવાદ કે સમષ્ટિવાદ તેનું જ એક બદલાયેલું સ્વરૂપ છે

નત્ય, અહિંસા, શરીરશામ અને સ્વદેશી વગેરેના આધાર પર જે સત્યાગ્રહી વ્યવસ્થા ગાંધીજીએ દુનિયા સમક્ષ રજૂ કરી છે તે પણ એક સાર્વભૌમ દર્શન જ છે એને આપણે સત્યાગ્રહદર્શન કહી શકીએ એને સર્વોદયદર્શન પણ કહી

શકાય સામ્યવાદમાં તથા એમાં જે કંઈ મામ્ય અથવા ભેદ જોવામાં આવે છે તે સ્પષ્ટ કરવા સારુ ગાંધીવાદને આપણે ગીતાની પરિભાષામાં સામ્યયોગનું નામ આપી શકીએ આ દર્શનમાં વ્યક્તિવાદ અને મમાજવાદનો આત્મિક વિરોધ નષ્ટ પામીને બનેનો સુભગ સમન્વય થાય છે

‘જીવનના બધા પ્રશ્નોનો ઉકેલ કેવળ બળથી જ થઈ શકે છે, બળપ્રયોગ અને બળસંગ્રહન એ જ જીવનની ચાવી છે’ એવું માનનારા બળદર્શનના અનુયાયીઓ છે

જીવનની બધી પ્રવૃત્તિઓ ધન વડે જ ચાલે છે ધન જ જીવનકમનું છેવટનું નિર્ણાયક તત્ત્વ છે એવું માનનારા ધનજન્ય લોકોનું ધનદર્શન ચાર્વકદર્શનથી કંઈ ઓછું લોકપ્રિય નથી

આજે તો કળા પણ એક સ્વતંત્ર જીવનદર્શન તરીકે પોતાને રજૂ કરે છે પણ આપણે તેની અહીં ચર્ચા નહીં કરીએ

હવે તો કેળવણીનું દર્શન પણ પોતે એક સાર્વભૌમ દર્શન હોવાનો અનુભવ કરવા લાગ્યું છે શિક્ષણે હવે સામાજિક અને આધ્યાત્મિક જીવનની બધી ગૂંચો ઉકેલવાનો દાવો કરવા માડ્યો છે કેળવણીનું શાસ્ત્ર કહે છે કે બળ દ્વારા અથવા શાસનનંત્ર દ્વારા કે પ્રાચીન ગૂઢ ધર્મોની ઉપાસના દ્વારા જે આજ સુધી સિદ્ધ ન થઈ શક્યુ તે કેળવણી દ્વારા સંપૂર્ણપણે સિદ્ધ થશે કેળવણીમાં નિરીક્ષણ, પરીક્ષણ, પ્રયોગ નથા સાધના વડે જ્ઞાન, કૌશલ અને બલ પ્રાપ્ત થાય છે શિક્ષણશાસ્ત્રનો આધાર તેની બોધશક્તિ, ધીરજ, સેવા, બલિદાન અને ઈશ્વરપ્રતિધાન ઉપર હોય છે કેળવણીને અંગેનું શાસ્ત્ર તત્ત્વિક રીતે રાજ્યશાસનનું વિરોધી છે કેળવણીના શાસન વડે જે આદર્શ અરાજક વ્યવસ્થા (Ideal state of Anarchy) સ્થપાયે તે જ મનુષ્યજીવનની પ્રતિષ્ઠાને અનુકૂળ અને મનુષ્યોને યોગ્ય એવી સમાજવ્યવસ્થાને માટે સંપૂર્ણ હશે જે મર્ચ કાયદા મરવાથી, ધર્મશાસ્ત્રની આભાથી, કળાના અનુભવથી કે બળપ્રયોગના ડરથી નથી થતું તે શિક્ષણ દ્વારા સંપૂર્ણ નિષ્ઠ થાય છે દુનિયામાં એવું કોઈ કાર્ય નથી જે કેળવણીના પ્રયોગ માટે દુરાધ્ય હોય કેળવણીને આપણે મત્યાગ્રહનું પૂર્ણ દર્શન કહી શકીએ છીએ મત્સ્ય કે કેળવણી દ્વારા આખા સમાજની સેવા મરનાર સેવક સત્ય, અહિંસા અને આત્મબલિદાન થી જ પોતાનું કાર્ય મિદ્ધ કરે છે

પોતાની શક્તિનું પૂરપૂરું ભાન થતા કેળવણી, (જેને હું વિનયા કહુ છું) કહેશે કે ‘સત્તાની હું દાસી નથી, કાયદાની મિત્રી નથી, વિજ્ઞાનની સખી નથી, કળાની પ્રતિહારી નથી, અર્થશાસ્ત્રની ગુલામ નથી હું તો ધર્મનું પુનરાગમન છું મનુષ્યના હૃદય, બુદ્ધિ અને બીજી બધી ઈન્દ્રિયોની સ્વામિની છું માનસશાસ્ત્ર અને નમાજશાસ્ત્ર મારા બે પગ છે, હુન્નર અને કળા મારા હાથ છે, વિજ્ઞાન મારું મસ્તિષ્ક છે, નિરીક્ષણ અને તર્ક મારી આંખો છે, ઈતિહાસ અને ગાથાઓ મારા જાન છે, સ્વાતંત્ર્ય મારો મ્વાસ છે, ઉત્સાહ અને ઉદ્યોગ મારા હૃદય છે, ધીરજ

માડુ ધન છે, માદ્રા મારુ ચેતન્ય છે, સર્વોદય મારો પ્રતાદ છે એવી હું જાગૃદા છું—જાગ્રાત્રી છું મારી ઉપાસના કરનારને કોઈનું મો જોવા નથી પડતું તેની બની ઈચ્છાઓ માન વડે જ નૃપત થયે ભવિષ્યની હું સમ્રાજી છું મારા વડે જ મનુષ્ય પરિપૂર્ણ અને કૃતાર્ગ બનશે ’

દર્શનશાસ્ત્ર એ નાર્વબોમ વિદ્યા છે કેવળ તત્ત્વવર્થા પૂરતી તેને આપણે મનાદિત ન કરી મૂનીએ જીવન પર તેનો પૂરપૂરો પ્રભાવ પડવો જોઈએ અને એ દર્શનની મિલિ માટે આપણે તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શનનું ૩૫ જ બદલી નાખવું જોઈએ, એટલું જ મારું અહીં કહેવું છે

હું મારા વિચારોનો જાણ વિસ્તાર નથી કરી શક્યા તેમનું સમર્થન કરવાનો પણ મને અવકાશ નથી મળ્યો એ તરફ માત્ર આગળી ચીંધીને જ મારે સતોષ માનવો પડતો છે હું લાચાર હતો એવાનો આદેશ માથે ચઢાવીને અહીં આપ્યો જે વિચારોથી પ્રેમઈને હું તત્ત્વજ્ઞાનની શોધ કરું છું તે વિચારોને આપની આગળ રજૂ કરીને સતોષ માન્યો છે

સત્ય પર ધીમહિ ।

૧૫

ઈશ્વરની કૃપા

[એક પ્રવચન]

દીનનદુ સહરન દેવ સતનહિતકારી ।

ઈશ્વરના નામો અનંત છે, પણ દેશ્વરને પોતાને તેમાથી જે મોઈ સૌથી વધારે પમંદ હોય તો તે ‘દીનનદુ ખહર’ એ જ નામ હશે, ‘સતનહિતકારી’ એ જ હશે દીન જનોનું ૨ ખ દૂર કરવું એમા જ પરમાત્માનો આનંદ રહેલો છે પોતાના બાળકોની એવામા આખો વખત ગાળવો, પોતાને ભૂલી જવું એમા જ જેમ માતાનો આનંદ રહ્યો છે તેમ સંતોના હિતમા સદાને માટ પરોવાઈ રહેવું એમા પરમાત્માની પ્રમનતા છે

પરમાત્માનો આ સ્વભાવ કોણે જોઈ લીધો? એક આધિજા સાધુએ ટુનિયા તરફ જે આધિજો હોય તે જ આવી દિવ્ય વસ્તુ જોઈ શકે ને! ટુનિયા દૃષ્ટિ ખોયા વગર આવી દિવ્ય દૃષ્ટિ આવે નહીં વ્યવહારની દૃષ્ટિ ખોયા વગર પારમાર્થિક દૃષ્ટિ ખીંચે નહીં દહાડે એક સૂર્ય ઊગે છે તેને આધાર આપણો બધો વ્યવહાર ચાલે છે, પણ તે જ મારણે અસખ્ય તારાઓ અને નજીવો આપણે માટે અતોષ થઈ જાય છે, વ્યવહારનો એ સૂરજ આથમે ત્યાર જ અનેક તારાઓ,

અનેક સૂરજે દેખાવા લાગે છે—ત્યારે સૃષ્ટિના અનંત વિસ્તારનું કંઈક ભાન થાય છે અને તેના રહસ્યનું કંઈક જ્ઞાન થાય છે.

વ્યવહાર કયે છે, ‘સ્વાર્થ અને તે સાધવા માટે ચલાવેલો કલહ, એમાં જ જીવનની સફળતા છે. જેણે સ્વાર્થ અને કલહ છોડ્યા તે ડૂબી જ ગયો, તે રસાતાળ ગયો જ સમજવો.’ અનુભવનો પ્રકાશ પણ સાક્ષી પૂરે છે, ‘હા, એમ જ છે. હમેશાં એમ જ થતું આવેલું જોવામાં આવ્યું છે. આ સફળ વ્યવહાર અને તેના ઠોસ અનુભવ વિષે જે આધિજો થઈ ગયો છે તે જ કહી શકે કે ‘ઈશ્વર પરોપકારી સંતોનો પક્ષપાતી છે, દીન જનો જ અને વહાલા છે. ઈશ્વરની કૃપા તેમને માટે જ અવતરેલી છે.’

પણ એ ઈશ્વરી કૃપા કોઈને મફત મળતી નથી. ઈશ્વર કંઈ ગરીબોને ખેરાત કરનાર દાનશૂર શેઠ નથી. ચાચકની ભીડ ભાંગીને તેને ભિખારી બનાવવો, તેના આત્મામાં ગ્લાનિ આણવી એ ઈશ્વરની રીત નથી. ઈશ્વર તો કર્મધ્યક્ષ છે. થોડું પણ સત્કર્મ હોય તો જ તે કૃણ આપે. તપશ્ચર્યાની કંઈક કસોટી કર્યા વગર તે પલળતો જ નથી. ભીડને પ્રસંગે પણ તે ભાજનું પાંદડું માગવા જ જિભો રહે છે. અને કર્મનો નિયમ એવો છે કે થોડુંક પણ શુભ કર્મ કર્યું હોય તો તેનું પરિણામ વિશાળ આવે છે. એમાં આશ્ચર્ય જેનું કશું નથી.

આપણે હમેશાં પાપને માનતા આવ્યા છીએ, પાપનો વિસ્તાર જ જોતાં શીખ્યા છીએ, પણ સાચું જોતાં પાપ અસત્યરૂપ—માયારૂપ—છે એની શક્તિ કેવડી? પુણ્ય જ બળવાન છે. પુણ્ય જ વીર્યવાન છે. પ્રકાશનું એક કિરણ જેમ ઘન અંધકારને વીંધી નાખે છે તેમ પુણ્ય—શુભ કર્મ—કર્મશાશિને વીંધીને સાત્ત્વિકતાનો ઉદય કરાવે છે.

એ જ વાત કવિએ ગાઈ છે કે ઈશ્વર સંતનહિતકારી છે, દીનનદુઃખહરન છે. જે દુનિયાની દૃષ્ટિએ આધિજો હોય તે જ એ સમજી શકે, જે આવો આધિજો હોય તે જ દુનિયાને દોરી શકે.

ફેબ્રુઆરી, ૧૯૨૬

ઈશ્વરની આસ્તિકતા

ઈશ્વરના અસ્તિત્વ વિષે લોકોએ ઘણું લખ્યું છે અને દરેક લખનાર માને છે કે પોતે ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ પૂરેપૂરું સિદ્ધ કર્યું છે પણ ઈશ્વરના પોતાના આસ્તિકત્વ વિષે કોઈએ વિચાર જ કર્યો નથી આસ્તિક અથવા નાસ્તિક એ વિશેષણો માણસને જ લગાડવામાં આવે છે જે ઈશ્વર ઉપર વિશ્વાસ રાખે તે આસ્તિક, અને ઈશ્વરના અસ્તિત્વ વિષે જેને વિશ્વાસ બેસતો નથી, તે નાસ્તિક એવો સામાન્ય લોકોનો અર્થ છે આવી હાલતમાં ઈશ્વર આસ્તિક છે એ વાક્ય રચના જ લોકોને મૂંઝવણમાં નાખે એવી છે, છતાં ઈશ્વરનું આસ્તિકત્વ એ એક સાચી વસ્તુ છે અને એમાં જ માણસને મોટામા મોટું આશ્વાસન મળે એમ છે ભક્તોએ આજ સુધી ઈશ્વરને બાદશાહ જેવો માન્યો છે, અને સર્વસમર્થ તરીકે વર્ણવ્યો છે કર્તુમ્, અકર્તુમ્ અને અન્યથાકર્તુમ્ શક્તિ તો એની જ છે, એ જે શક્તિ જેમ ધારે તેમ થઈ જ જાય છે એની ઈચ્છાને રોકનાર કશું જ નથી એમ ભક્તો બહુ ઉત્સાહપૂર્વક કહે છે

તેઓ ભૂલી જાય છે કે ઈશ્વર સર્વસમર્થ હોવા છતાં પોતાનું સામર્થ્ય વાપરવા માગતો નથી એ ઈશ્વર છે કે માણસ પોતાનું સામર્થ્ય પોતાની મેળે કેળવે, વીટો (veto) અને સર્ટિફિકેશન (certification)ની સત્તા પોતાના હાથમાં હોવા છતાં એ ન વાપરવી એમાં જ ઈશ્વરનો આનંદ છે એ સર્વસમર્થ છે, છતાં સર્વસહ રહેવામાં જ એ પોતાના ઔશ્વર્ચનો અનુભવ કરે છે એ બધું સહન કરે છે અને ધીરજપૂર્વક અનંતકાળ સુધી રાહ જુઓ છે અનંતવીર્ય હોવા છતાં, બ કે અનંતવીર્ય હોવાને કારણે જ એ અનંત ધીરજ ધારણ કરે છે અને માણસને બધી રીતે સ્વનત્ર રાખી એની સગવડે અને પોતાની પાસે આવવા દે છે

વેપારીઓ કોઈ સંજોગને કરજ આપ્યા પછી ધીરજ ખૂટે એટલે કહે છે, કે “રકમ જોખમમાં નથી, પણ મુદત જોખમમાં છે અને મૂડી કરતાં અમારે મન મુદત વધારે મહત્વની છે પૈસા જે વખતસર ન મળે, તો એ ગયા જેવા જ છે” ઈશ્વરને ત્યાં મુદતનો સવાલ જ નથી હોતો એના ચોપડામાં હિસાબ અનંતકાળનો જ હોય છે અને કોઈ પણ માણસ વિષ પોતાની મૂંઝવણમાં નથી એ એનો દૃઢ વિશ્વાસ હોય છે

માણસ પોતાના પર વિશ્વાસ રાખે એના કરતા ઈશ્વરનો માણસ ઉપરનો વિશ્વાસ વધી જાય છે

આ વસ્તુ સમજવા માટે મનુષ્યજીવનની વિવિધતા સમજી લેવી જોઈએ.

મામત જોટો દેખાતી આત્મા એક બાજુ વિષયો તરફ દોડનારુ થરીર, અને બીજી બાજુ ઈશ્વર તરફ બાંધેલ પેશાબ ચલાવનાર આત્મા એ બેનો મધ્યેનો નસાર તે મનુષ્યજીવન એ જીવનમાં થરીર અને આત્મા વચ્ચે, વાસનાઓ અને ભક્તિ વચ્ચે, પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ વચ્ચે સંનાતન ગજગ્રહ વાડે જ છે અને એ ગજગ્રામાં દુર્ભાગ મામન ઘણી વાર હારીને નાંતીપાસ થાય છે ત્યાર એને થાય છે કે “આપણે માટે ઉન્નતિનો માર્ગ છે જ નહીં આપણે કોઈ કાળે નહીં થકવાના જ નથી પ્રયત્ન કર્યે લાભ થો?”

જાણ જણાઃ મામન પોતાના પરનો વિશ્વાસ ખોઈ બેસે છે, એની પ્રવૃત્તિ દેવાજી નીચે છે, ત્યાર પાસ ભગવાન એને આપનાવે છે એને વિષે નિરાશ થતો નથી એની જાત્યશક્તિ ઉપર વિશ્વાસ રાખે છે અને મ્હે છે, “તુ હજી તપ જોઈશ મજા આ મામનને ઉપરતિ વધે અને એ ખાણમાંથી નીકળી આવી દેકરીએ નહવા માંડશે તુ તપ જોઈશ એના અનેક ભવ સુધી તપ જોઈશ એ આજે મને ભૂલી ગયો છે, પણ એને મારુ સમસ્ય થયા વિના રહેવાનું નથી અત્યારે તે રમ્તે જા છે એમાં એને મજા પડે છે, પણ એની એ મજા ટકવાની નથી એ ત્યાં કદાગરે, અને અંતે મારી પાને આવશે જ એ હમણા સૂતો છે, પણ તુ તો જાગું છું હમણાં એના મનમાં માર વિષે ભક્તિ નથી પણ તુ એને તાલુ છું મારા મનમાં એને વિષે ભક્તિ છે (હા ઈશ્વરની એ ભક્તિ જ કહેવાય) એનામાં પોતા વિષે તે વિશ્વાસ નથી, તે મારામાં એને વિષે છે એની કદશ શક્તિ, એની જાત્યશક્તિ ઉપર મારો તે વિશ્વાસ છે એ જ અને અંતે તારશે પોતાની દેહ વાસના અને દરેક કૃતિદ્વાર એ મને આજે ભલે પરચરત કરતો હોય, પણ તુ નિરાશ થવાનો નથી અંતે એ મારો જ છે એ કોઈ પણ સમયે મારાથી “ર જવાનો જ નથી અંતે ૧ એને ખોવાનો નથી”

ઈશ્વરનું આ વલણ — ઈશ્વરની આ નિષ્ઠા એ જ ભાવાનની આસ્તિકતા છે ઈશ્વર આસ્તિક છે તથા જ દુનિયા ટકી છે અને દુનિયા આગળ સાધનક્રમ મોજૂદ છે આસ્તિકતા એ જ ઈશ્વર છે

નાસ્તિકતા

માનવને અમુક વસ્તુ પર શબ્દા ન બેસે તો ત્રિવારો શું કર? શબ્દા ન હોય છતાં છે એમ કેમ કહે? તેમ કરું એ અમત્ય ઉપશાન્ત બીમ્બ દબ ન ગણાય?

‘જે વસ્તુ પર તમારી શબ્દા બેસે છે એ વસ્તુ મારા અંતરને મુદ્દલ સ્પર્શ નથી કરતી એથી હું રાજી નથી મને એ વાતનું દુઃખ છે તમારું સમાધાન મને મળ્યું હોત તો હું રાજી થાત માત્ર મૂંઝવણ સમજી તમે મારી દયા ખાઓ મારામાં શબ્દાનો ઉદય થાઓ એવી તમે પ્રાર્થના કરો મારા પર ચિંતાઓ શા માટે?’

‘તમે તો માનો છો ને કે મારામાં પણ અમર આત્મા છે ત્યારે માટે વિષે તમે નિરાશ કેમ થઈ શકો? આત્મા હોય તો એનો ઉદય થવો જ જોઈએ મારામાં અજ્ઞાન હોય તો એક જાણે એ દૂર થવું જ જોઈએ

‘જ્ઞાનની શક્તિમાં તમે માનો છો ને? સર્વોત્ક્રમ જ્ઞાન મારા અજ્ઞાનનો જો નાશ કરી ન શકે તો જ્ઞાનનો એ પરાભવ જ થયો ગણાય ને? જો તમે મારી નાસ્તિકતા પર ચિંતાઓ, મારો દ્વેષ કરો, અને મને ત્યાગ્ય ગણો તો તો સન્નાતન આત્મા અને પરમમત્ત જ્ઞાન વિષે તમે નિરાશ જ થતા ગણાઓ પછી તમે શી રીતે આત્મિક ગણાઓ? તમે પણ નાસ્તિક જ થયા ને!’

નાસ્તિકતા અને આસ્તિકતા એ શબ્દો આપણે હાલના ચાલતા, વિચાર કર્યા વગર વાપરીએ છીએ ખરું જોતા એવા તે સહવા નથી જ એમ જે માને છે તે આત્મિક, અને નવો અમ માનનારા તે નાસ્તિક, એ આ બે શબ્દોનો મૂળ અર્થ છે દુનિયામાં ધર્મી વસ્તુઓ છે, અને એથીયે ધર્મી નથી ભૂતો નથી એમ હું માનતો હોઉં તો ભૂતો વિષે હું નાસ્તિક છું હિસાથી મનુષ્યજાતિનું કે યાજ્ઞ કોઈ પણ રીતે થવાનું નથી એવો મારો દૃઢ વિશ્વાસ હોય તો હિસા વિષે હું નાસ્તિક છું સરકારી કેળવણીથી જ્ઞાનભાર ગમે તેવો વધતો હોય તોરે ચારિત્રશક્તિ અથવા દેશદાઝ દૃઢ કરવામાં એની જરૂર મદદ નથી થતી, ઉવટી એ કેળવણી વિનરૂપ જ થાત છે, એવો મારો પાકો અભિપ્રાય હોય તો સરકારી કેળવણી વિષે હું નાસ્તિક છું મારાથી જેમના અભિપ્રાય જુદો છે તેઓ જરૂર કહી શકે કે મારા વિચારમાં દોષ છે, વિકૃતિ છે એમની આસ્તિકતા વિષે મારો પણ અભિપ્રાય એવો જ હોઈ શકે, હોવો જોઈએ

આત્મિકતા અને નાસ્તિકતા એ બંને શબ્દોનો આવો વ્યાપક અર્થ કર્યા પછી નાસ્તિક શબ્દવાચી ગાળ દીવા જેવું થતું નથી, અને આસ્તિક શબ્દવાચી વખાણ થતો નથી બને શબ્દો તટસ્થ છે

પણ ભાષામાં નાસ્તિક શબ્દનો અર્થ આટલો વ્યાપક નથી જૂના લોકોએ વેદને ન માનનાર તે નાસ્તિક એવો અર્થ કર્યો હતો નાસ્તિકો વેદનિંદક । ખેચેછ, કાફિર હીધન વગેરે શબ્દો જેવી જ નાસ્તિકની કિમત હતી નાસ્તિકનો વપારે શાસ્ત્રશુદ્ધ અને વ્યાપક અર્થ ‘પરલોક વિષે અગ્રાદ્વા રાખનાર’ એવો છે ન સાપરાય પ્રતિભાતિ વાલ પ્રમાચન્તમ્ વિત્તમોદ્દેન મૂઢમ્ ।

‘અમ લોકો, નાસ્તિક પર’ इति मानी पुन पुनर्वैशमापद्यते मे ॥

સાપરાય એટલે કે પરલોક નથી, પરમમગલ તત્ત્વ નથી, ઈદ્રિયાતીત વસ્તુને જાણવાનું સાધન નથી, બોગૈશ્વર્યથી યજ એવુ સતોષ મેળવવાનું અન્ય તત્ત્વ નથી, એમ જે માને છે તે નાસ્તિક છે

સામાન્ય વ્યવહારમાં ઈશ્વર નથી એમ છડેચોક કહેવાની જે હિમત કરે છે અને જે સમાજમાન્ય કૃદિઓ હિમતપૂર્વક તોડે છે તેને જ નાસ્તિક કહેવામાં આવે છે આ વ્યાખ્યામાં જેઓ નથી આવતા તે બધા અસ્તિક કહેવાય છે આ માન્યતા પ્રમાણે જેટલા અસ્તિક ગણાય છે તે બધા જે સાચા જ અસ્તિક હોત તો આજે સન્યયુગ છે એમ કહેવામાં જરાયે અનિશ્ચયોક્તિ ન થાત સમર્થ ચમદાસ સ્વામીએ એક ઠેકાણે કહ્યું છે તેમ

देवा वेगळें काही नाही । ऐसेंचि बोलती सर्वही ।

परंतु त्याची निष्ठा काही । तैसीच नसे ।

કેટલાક લોકો માટે આજે ધર્મનિષ્ઠા અને ઈશ્વરનિષ્ઠા એ રાજનિષ્ઠા જેટલી જ ઔપચારિક થઈ ગઈ છે ઈશ્વર નથી એમ કહીને સમાજમા બદનામ થવું અને પોતાના ચિત્તને અસ્વસ્થ કરી મૂકવું એના કરતાં ઈશ્વર છે એમ માનીને જ ચાલો ને! એમાં આપણુ શું બગડે છે? એ વૃત્તિ જ જ્યાં ત્યા દેખાય છે ઈશ્વર છે એમ માને તો માણસના જીવનમા અમુક ફેરફાર તો દેખાવા જ જોઈએ અમુક ગામમા ખેડે છે, અમુક ઓરડીમાં સાપ છે, બેઠકમાં મારા આટલા કપિયા છે, અથવા કોરટમા ન્યાયાધીશ બેઠો છે એવી માન્યતા સાથે જ તે તે ઠેકાણે આપણા આચરણમા જેવો ફરક પડે છે, તેવો જ ફરક જો ઈશ્વર છે એમ માનવાથી આ પૃથ્વી પરના નિવાસ દરમિયાન આપણા જીવનમા પડે તો તે ગાદા, નિષ્ઠા અથવા અસ્તિકતા સાચી

ઘણી વાર ઈશ્વર નથી એમ કહેનાર પ્રામાણિક અને નમ્ર નાસ્તિકમાં સામાન્ય અસ્તિકો કરતાં વધારે નિષ્ઠા હોય છે આવો હાલહતો પણ શુદ્ધ નાસ્તિક જ્યારે કહે છે કે ઈશ્વર નથી, ત્યારે એનો અર્થ એટલો જ હોય છે કે ‘ઈશ્વરની મેં શોધ કરી છે, એનું સ્વરૂપ અકળ છે, એની માયા અગાધ છે, એનું આકલન કરવાને માનવી થમ્મિ અસમર્થ છે, એને વિષે હુ તો કશું કહી શકતો નથી’ ઈશ્વરની ખોજમા રહી આટલો અનુભવ જો મેળવી શક્યો તેને અસ્તિક કહેતા શો બાપ? यस्यामत तस्य मनम् ।

પણ ઈશ્વર છે કે નહીં, તેનું સ્વરૂપ કેવું છે એની દાર્શનિક ચર્ચામાં બિરવાની જરૂર નથી છે? હૃદયમાં અખંડ સ્ફુરતા આત્મનત્વ ઉપર જેનો વિશ્વાસ છે તે આસ્તિક છે દરેકના હૃદયમાં આત્મારામનો વાસ છે, દરેકના હૃદયમાં આછીવત્તી મજબૂતતા રહેલી નથી છે, પાપીમાં પાપી માણસ પણ બેઠે બેઠે પુણ્યને અને પવિત્રતાને નથી જાણે છે એવી શ્રદ્ધા તે આસ્તિકતા દુનિયા ગમે તેટલી પીડાતી હોય, ડગલે ને પગલે સાધુઓ પરાસ્ત થતા હોય, દુર્જનો ઉન્મત્ત થઈને અધિનાર ભોજવતા હોય, તોયે અન્તે ધર્મનો નથી વિજ્ય છે, એકે એક હૃદયમાં સજ્જનનાનો નથી ઉદય થવાનો છે, એવી જ શ્રદ્ધા તે આસ્તિકતા પાવિત્ર્યને પમદ કરવું, નિખાવસતાની કદર કરવી, અને સદાચારથી પ્રાપ્ત થતી સ્થિતિમાં સતોષ માનવો એ દરેક હૃદયનો ધર્મ નથી છે અને એ ધર્મનું ગમે તેટલા કાળ સુધી ગ્રહણ થયું હોય તોયે એ ખગાસ તો નથી નથી થવાનું, અને એ ધર્મનો સંપૂર્ણ અન્ત પણ કોઈ કાળે નથી થવાનો, એવો નથી 'દૃઢ ભગેસો' તેનું નામ આસ્તિકતા. માના હાથમાં બાળક જેમ પોતાને સુરક્ષિત માને છે તેમ નત્યના ખોળામાં આપણે હમેશા સુરક્ષિત છીએ એવી શ્રદ્ધા તે આસ્તિકતા અને સત્યનો ટોડ મોઢીનાથી થઈ શકવાનો નથી, સત્ય અપગ નથી, દુર્બલ નથી, તેનો તદા વિજ્ય નથી છે, સત્ય કોઈને હાથે રક્ષણની અપેક્ષા કરતું નથી, પોતાના અમોઘ સામર્થ્યને કારણે સત્ય પાસે અખૂટ ધીરજ છે, એ ધીરજમાં જ એનો વિજ્ય છે, એવી સત્ય વિષેની દૃઢ ભક્તિ એ પરમ આસ્તિકતા છે

ષ્ટેઝનકરણે મારી ખાનાર વાઘમાં પણ ભૂતદયા સુખ રીતે વસે નથી છે એવી શ્રદ્ધા તે આસ્તિકતા શબ્દિક કે સહસ્ર યુગ પર્યંત ટકનારા સ્વાર્થને વશ થનાર માનવજાતિમાં પણ મુખ્ય પ્રેરક તત્વ પ્રેમ નથી છે અને આતે એનું જ સામ્રાજ્ય જગતમાં ચોમેર સ્થાપવાનું છે, એવી સૂક્ષ્મ રીતે તગતગતી, કડવામાં કડવા અનુભવની પરપરા પછી પણ હોલવાઈ ન જતી અદભુત શ્રદ્ધા એ જ મુખ્ય આસ્તિકતા છે એ હોય તો પછી સગુણ કે નિર્ગુણ ઈશ્વરને માનો અથવા ન માનો ઈશ્વરની વિભૂતિ એક માનો કે અનેક માનો, શાસ્ત્રોની મૂર્તિપૂજા કરો કે એને બાળી નાખો એનું જાતું મહત્ત્વ નથી

સાચું જ્ઞેતા આસ્તિકતા અને નાસ્તિકતા એવો ભેદ કરવો નથી વ્યર્થ છે દરેક હૃદયમાં આસ્તિકતા તો રહેતી છે જ એ કેટલે દરજ્જે સુખ છે અને કેટલે દરજ્જે જાગતી છે, વ્યાપક છે, જાદ છે, એ જ મહત્ત્વનો સવાલ છે શિક્ષક જ્યારે કોઈ વિદ્યાર્થીને કહે છે કે તને આ વસ્તુ કદી આવડવાની નથી ત્યારે શિક્ષક નાસ્તિક બન્યો બીક, લાલચ કે બાહ્ય રસ અખાડયા વગર છોકરાઓ નરી જ્ઞાનપિપાસાથી ધરાવે ભણવાના નથી એમ શિક્ષકો અથવા માબાપો માને તોપણ તેઓ નાસ્તિક નથી છે પોતાના સિધ્ધાંતોના વખાણ ન કરીએ છાતીએ ચોડવા માટે એમને રજાગી પટ્ટીઓ ન આપીએ તો તેમનામાં શીર્ષ પ્રગટવાનું નથી

એમ માનનાર સેનાપતિ નાસ્તિક છે સેનાપતિ લડે છે એ વડો સેનાપતિ થવા ખાતર, પણ સૈનિક લડે છે તે દેશ ખાતર, સ્વધર્મના પાલન ખાતર, એ સેનાપતિના ધ્યાનમાં નથી આવતું બહારનો દબ અને આચારનો આડબર બતાવ્યા વગર પોતાની પામિશ્તાનો ચેપ લોકોને લાગવાનો નથી એમ માનનારે ધર્મોપદેશક ધર્મ પર જીવનારો છતા નાસ્તિક જ છે અમુક લોકોમા શાત્રતેજ કોઈ કાળે આવવાનું નથી, અમુક પ્રજા કે વર્ગ હમેશાં ગુલામીમા જ રહેવાને ગરજાયેલાં છે, એવો મૂઠગ્રાહ પણ નાસ્તિકતાનું જ એક રૂપ છે

અરે, માયાવી નાસ્તિકતા કેટલાંયે રૂપો ગ્રહણ કરે છે! માદો માણસ અપભ્યને ઓળખતો છતાં તે સેવીને આટલાથી કર્શુ બગડવાનું નથી એમ જાણે મનને મનાવે છે ત્યારે એ નાસ્તિકતા જ કેળવે છે છતાં કરેલું પાપ પોતાને કે બીજાને નડવાનું નથી એમ માનનાર પ્રતિષ્ઠિત માણસ નાસ્તિકતાને સેવે છે સદ્ગુણ અને લાયકાતને કોઈ પુરસ્કર્તા ન મળે તો તે એણે જવાના છે એમ માનનાર દૃષ્ટિ પણ નાસ્તિકતાને જ વરેલો છે અને આજે આખી દુનિયામાં સર્વત્ર ફેલાયેલી નાસ્તિકતા તો ‘ધૂર્તતા, દુરચાઈ, કપટ, અને ધૂષ્ટતાનો જ વિજય છે’ એમ માનવાની વૃત્તિ છે દુનિયાની રાંક અને સહનશીલ પ્રજાઓ અનતકાળ લગી અન્યાય સહન કર્યા જ કરશે, કોઈ કાળે સામી થવાની જ નથી, ઈશ્વરના અવતાર થઈ ગયા તે ગયા, ઈશ્વર હવે મરી ગયો નહીં તો કુભકર્ણની નિદ્રામા તો પડ્યો જ છે, હવે એનાથી ડરવાનું કશું નથી, એવી જે વ્યવહારુ માન્યતા સત્તાધારીઓમા ધર કરી બેઠી છે એ પણ નાસ્તિકતાનો તાજે અવતાર જ છે સત્યયુગ એની મેળે ઊગવાનો છે, એને માટ આપણે કયો પ્રયત્ન કરવાની કશી જરૂર નથી, એવી આશા બાધવી એ પણ જુદી જાતની છતા નાસ્તિકતા જ છે એ ભૂલવું ન જોઈએ

આવી સૂક્ષ્મ એટલે શુદ્ધ દૃષ્ટિએ જોતાં, મનુષ્યહૃદયમાં નાસ્તિકતા કેટલી વ્યાપેલી છે એનો કઈંદ્ર ખ્યાલ આવશે પણ એ સપૂર્ણ ખ્યાલ આવ્યા પછી પણ ખ્રિષ્ટિય સામ્રાજ્ય કરતાંયે મોટી એ નાસ્તિકતાનો આખર અંત આવવાનો છે એવી ખાતરી જે આપણામા ન હોય તો નાસ્તિકતાની ફોજના સિપાઈ આપણે ન થઈ થકીએ નાસ્તિકતા એ બજતણના ઢગલા જેવી છે અને આસ્તિકતા તો દેવતાની ચિનગારી સમાન છે બજતણ ભીનું છે ત્યાં સુધી એ ટકવાનું માણુમજાતની બેદરકારી એ નાસ્તિકતાની ભીનાશ છે એ ગઈ એટલે હોળી સળગવાની જ એક લાકડું બજે તે બીજને બાળે છે, અને એમ પોતામાથી જ અગ્નિને ખાદ્ય પુરુ પાડી પોતાને બસ્મસાત્ કરે છે

શ્રાદ્ધ અને ધીરજ એ અગ્નિને અપાનું ઘી છે

આત્માની કૃપના

આત્માની કૃપના કરવી એ બહુ મુશ્કેલ કામ છે કહ્યું છે કે યોગયુગ્મ પડ્યાં અને સ્પર્શ સ્પર્શી ધવાયેલા વીર અને નૂર્મિયા બેદીને જાય છે, એટલે કે આત્મા તો? એમને તો આત્માનું જ દર્શન થતું હશે દરેક વીરમાં આત્માનું કઈક દર્શન—કઈક અખી—મગવાથી જ શક્ય અને છે કેમ કે એ આત્માની જ શક્તિ છે વાતમાં વાત જીવન વેડી નાખવાની શક્તિ આત્મામાંથી જ ઉદ્ભવી શકે છે સર્વસ્વના ન્યાન કેવળ નિરાશાથી થઈ જ ન શકે અથવા નિરાશાથી થયા હોય અને છતાં સાચો ન્યાન હોય તો એ વિફળ નથી જવાનો દરેક વાક્ય પછી જેમ પૂર્ણવિરામ આવે છે તેમ દરેક સંસ્કૃતિને પરિણામે આત્માનું દર્શન થાય જ છે ભોજન પછીની તૃપ્તિ એ જી આનંદકર હોય તો નરમ પડીની શાંતિ આત્મદર્શનકર હોય જ

એક વાર લાગુ કે સદ્ભાવ એટલે જ આત્મા, તત્ત્વતા એટલે જ આત્મા, પરમ શાંતિ એટલે જ આત્મા છતાં દરેક માણસમાં સદ્ભાવ નથી હોતો, પણ આત્મા તો સર્વવ્યાપી છે, સર્વાનંદમાં છે સદ્ભાવને જ આત્મા કેમ મળેલાય? આત્મા સર્વવ્યાપી છે, પણ સર્વત્ર સરખો પ્રગટ થયો નથી જ દરેક દેશમાં છે એ વિષે શકા નથી જેને આપણે સદ્ભાવશૂન્ય ગણીએ છીએ દુર્જનતામાં જ જે આનંદ માને છે એવો માણસ પણ દુર્જનતાનો પૂજક નથી હોતો એ દુર્જનતાનો દાન હોય છે, દોસ્ત હોય છે આપણે સમભાવપૂર્વક તપાસીએ તો દુર્જન માણસ પાસે પણ દુર્જનતાની મર્યાદા હોય છે આથી વધાર ન જ જતું એવું કોઈક ધોરણ એની પાને હોય જ છે હુ છું એના કરતા વધાર દુર્જન નથી એનો આનંદ અથવા સમાધાન દરેકના હૃદયમાં વસે છે જે વસ્તુસ્થિતિના ક્ષેત્ર કરતાં શક્યતાનું ક્ષેત્ર અમર્યાદ મોટું હોય તો દરેક માણસ આત્માથી જ સ્વાય અને પછી સદ્ભાવ એ જ આત્મા એમ સ્પષ્ટ મળી શકાય

માત્ર સદ્ભાવનું વ્યાપક સ્વરૂપ જાણવું જોઈએ

આપણા ઈશ્વરનું સ્વરૂપ

“સૈકાંઓ થયાં ઈશ્વર આપણને નડ્યો છે, હવે એને પેન્શન આપીએ તો કેવું? વિજ્ઞાન અને ઇતિહાસની મદદથી આપણે આપણું જીવન હવે સારી રીતે ખીલવી થકીશું માણસજાતના બાલ્યકાળમાં ઈશ્વરરૂપી ચાલણગાડીની આવશ્યકતા હતી ઈશ્વરે એ રીતે માણસજાતની ઘણી સેવા કરી છે એ સેવા માટે આપણે હમેશને માટે તેના કૃતજ રહીએ પણ હવે આપણે આપણો વ્યવહાર આપણે પોતાના જ હાથમાં લઈએ એ માત્ર

“ઈશ્વરની બાબતમાં બીજી એક મુશ્કેલી છે ઈશ્વર સ્વનત્ર નથી શાસ્ત્રકારો, ધર્મગુરુઓ, ઉપદેશકો અને દરક જાતનું જૂઠાણ ચલવનાર લોકો ઈશ્વર પર પોતાનો કબજો કરી બેઠા છે એટલે ઈશ્વરનો ઉપયોગ આમત્રજાતે માટે ન થતા, પ્રાચીન કાળને નખાવવામાં જેમનો સ્વાર્થ છે એમને માટે જ મોટે ભાગે થાય છે જેમ ગુલાબ સાથે એના કાંટા આવ્યા વગર રહેતા નથી, જેમ જમફળ માથો એના બિયા છૂટા પાડવા મુશ્કેલ છે, તેમ ઈશ્વર સાથે તેને નામે રચાયેલા શાસ્ત્રો, તેને નામે ચરી ખાનારા બાવાઓ અને ફકીરો, તેનો ઈજારો લઈ બેઠેલા પંડિતો, મુનિઓ, પાદરીઓ અને મુલ્લાઓ, તેના કેફથી જડ થયેલા સંન્યાસીઓ અને ભગતડાઓ, અને તેની મૂડી હોઈયા કરનાર મંદિરો અને મઠો, બધા આવી જાય છે તક્કને હોમવો હોય તો જેમ ઈંદ્રને પણ એની સાથે હોમવો જ જોઈએ, તેમ માનવજાતિમાં અજ્ઞાન, વહેમ, સકુચિતતા, અમુદ્ધિ અને ઝંઘડા ચલાવનાર એ બધું ચડાળચક હાકી કાઢવા માટે ઈશ્વરને પણ હોમવો પડે તો જરૂર હોમી દેવો જોઈએ

“ઈશ્વર છે કે નહીં એ તાત્ત્વિક ચર્ચામાં પણ અમે પડવા માગતા નથી ધર્મશાસ્ત્રની ચર્ચા જોટલો જ એ રુક્ષ વિષય છે ઈશ્વર ઉપયોગી પ્રાણી છે કે નહીં એનો જ અમે વિચાર કરવાના અમારી ખાતરી થઈ છે કે ઈશ્વરનો હવે ઉપયોગ રહ્યો નથી અને તેથી ઈશ્વરને હવે અમારા જીવનમાં સ્થાન આપવા અમે નેવાર નથી જૂના જમાનાના એક નાસ્તિકે ભલે કહ્યું કે ‘ઈશ્વર ન હોય તોયે સમાજ ચલાવવા ખાતર આપણે કાલ્પનિક ઈશ્વરની યોજના કરવી જોઈએ એ સસ્તામાં સસ્તો પોલીસ છે એટલે સત્યની દૃષ્ટિએ ઈશ્વર નથી એમ સિદ્ધ થાય તોયે ઉપયોગની દૃષ્ટિએ આપણે ઈશ્વર ઊભો કરવો જોઈએ’ આજે તો અમને બરાબર એવી ઊલટુ લાગે છે કે ઈશ્વર છે કે નહીં એ સવાલ તો કોરે જ મૂકીએ, પણ એ છે એમ સિદ્ધ થાય તોયે આપણે એનો ઇનકાર કરવામાં જ સાર

તે માનજીવનના મેરમાંડી એન તાડી ઇલા જોઈએ એ પ્રજાના પાલીન નથી, પણ નામાર્મિ અનમાનતા પ્રજામય અજ્ઞાનતા અને બુદ્ધિવિનાશી બાના ઉપર બા જીવનના વિવિધ વાતાના બા અક્રમાત્ર આપણા થઈ બધા છે એવા તમને સાચા બા ઇશ્વરને પણ લાગવા બા જાણીએ

આ તમા અમાનતાને તમા તમા વિચાર પૂર્ણ પા તમા અજ્ઞાત વિદ્વાનોના અભિપ્રાયના ના ઉપર ક્રાંતિ આપ્યો છે જેમ સમાપત્તી પ્રજા વચ્ચે દલી સીતાની ગુનિ બા દલી રી રાંના વિચાર થતો તેમ જિયા બા જાણનાની બંતી દલી દલી જાનમમાં જાણી થ છે ઈશ્વર બાના નથી હાત તો કોઈ કાળે અક્રમાત્રો નથી બા બા મુશ્કેલી તા છે બા પણ એટલા બા કારણ રા બા જોખમમાં ન જાણી થ ત પણ જોખા ઈશ્વરના જાણવાનો હાલો મર છે જેમણે ઈશ્વર પર જાણના મનુ બધા રા છે તેજા ઈશ્વર વિચારે સામી પૂ છે ઈશ્વર વિષારે સ્વભાવ જાણ છે ઈશ્વરનું બે જીવનચરિત્ર કે રખાવિત્ર આપે છે ત બેટલાં બે હા છે તે પરી તો ઈશ્વરના સ્વીકાર મરવામા ભાર વાધો ઉપજા થાય છે ઈશ્વરની રાંતી જાણ હો જો બા જોખમમાં જાણી છે જમ અસ્પર્શન હ છે મ 'શ્રવિક મમના નિ બેના ત્રયા વચી વાચીન બા કથાવિ ધર્મ પર મારી મજા જમી' તેમ ઈશ્વરના જનમ કરના પારમાર્થિક લાગો મર છે કે ઈશ્વરની તમાનુ સ્વભાવ વાચીન બા અમારી નામિતમ્તા દૂર થઈ છે

ઈશ્વરનો નામા રા પામવા બા જાણિત ઈશ્વરની સ્વજાતિમાત્ર સ્વાગતી વિ અમામાથી ઈશ્વરના બચાવવાની અગતી બા બદર પી હથ બા ત આપણું

ઈશ્વરું તસ્વ જાણ છે મારી પાસરી તમ જાણી હો અંત્ર મ વર્ણવી હાથ તા જાણતો નથી પણ લાગો બાજા બની ઉપાસના છે ત તો ઈશ્વરની બા નાચો ઈશ્વર તમ આ બધ જાણો તો તમ બચી ત્રા નહિ તા તમાર માત્ર મહાન વિનાશ નિમલા છે

તમા બા જાણા ઈશ્વર છે સ્વા? અન આપણા જીવન સાથે બેનો સબધ કો? આપણા બધા પ્રિત આદર્શાન બા પોષ છે કે શોષ છે? મો પ્રજાના સલાયક છે? પ્રજાનો રમ છે? પ્રજાના તારક છે? અને જો બેવં બા હોય તો બેને મ આજખવો? મના થી રીત ઉપયોગ કરવો? ઈશ્વરના હજારદારોથી બેન બસાચો તો બા ત આપણન બચાવી શક તમ છે

તમા ઈશ્વર છે મું? એમું તો સ્પષ્ટ છે કે જા ઈશ્વર બાવું કઈ હોય તો ત આપણા તમા બા છે ઈશ્વરું નર્વા કૃષ્ટ નામ ત અતર્થામી છે આપણા હૃદયમા અનક વજા અનક જાતની મગલ આમણાઓ બધા છે તે સ્વેચ્છ મ પના જોવી નથી લાગતી પણ વ્યવહારની આ જનિયા કરતા વધાર જાણી અન વધાર અગત્યની લાગે છે આપણા જીવનનો મુખ્ય ભાગ ખાનું પીધું ને ભા કંપું બે નથી પણ જે પગમ મગલ કંપનાઓ અને આદર્શ આપણા

હૃદયમાં વસે છે ને આપણા જીવનને દોરે છે તે જ છે. અનાદિકાળથી માણસજન આદ્યોને સેવતી આત્મા છે. એ આદ્યો જિન્ન હોવા છતાં એકરૂપ છે એવો અનુભવ થાય છે. જ્યાં ભેદ દેખાય, જ્યાં વિશેષ દેખાય ત્યાં શુદ્ધીકરણની ક્રિયા એકદમ પ્રવેશ કરે છે અને પછી સમન્વયવૃત્તિ એ આદ્યો વચ્ચે મેળ બેસાડી આપે છે. એ આદ્યો, એ શુદ્ધીકરણની ક્રિયા, અને એ બધાનો મેળ—એ બધું એકરૂપ જ છે એવો અનુભવ થાય છે. આ આખું વિશ્વ, અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો આપણું તમામ મનુષ્યજીવન, કોઈ સત્ય ઉપર રચાયેલું છે એવી આપણને અખંડ પ્રતીતિ હોય છે. કોઈ પણ દિવ્યગૃહી વસ્તુતઃ એ પ્રતીતિનો ઇન્કાર નથી કરી શકી; પછી તાકિલ ભાષા ગમે તે કહે. એ પરમ સત્ય પર, એ અમર અખંડ સનાતન સત્ય પર રચાયેલું જે કંઈ છે તે શુદ્ધ જ હોવું જોઈએ, એના સ્વભાવમાં મેળ જ હોવો જોઈએ, એનામાં અનંત વિવિધતા હોઈ જતી એનામાં સંભવે જ નહીં, એમ આપણને લાગ્યા કરે છે.

આ જે આપણી અમર લાગણી છે, એમાં જ આપણને ઈશ્વરી તત્ત્વ જડવાનું છે માણસે ઈશ્વર જેટલી ડાક્યો છે કે ઈશ્વરે માણસને જેટલી ડાક્યો છે, એ સંવાદનો અર્થ જ નથી. કેમ કે એ બંનેમાં ભેદ જ નથી. માણસમાં ઈશ્વર છે અને ઈશ્વરમાં જ માણસ છે. પછી કોણ કોની કૃતિ ગણાય? આપણે તો ઈશ્વરનું સ્વરૂપ જાણવાને નીકળ્યા છીએ, અને એની ઉપયોગિતા આપણે માટે સિદ્ધ કરવા માગીએ છીએ. જે જીવન સત્ય હોય તો ઈશ્વર સત્ય છે. જે જીવનમાં કંઈ રહસ્ય હોય તો ઈશ્વર પરમ મંગલ છે. જે જીવનમાં તૃપ્તિ અને અનુપ્રાપ્તિ બંને તત્ત્વો રહેલાં હોય તો આદર્શની હસ્તી છે. આદ્યો એ વાસ્તવિક ચીજ છે. મનુષ્યજીવનનો પરમ ઉત્કર્ષ, સર્વ આદ્યોની કૃતાર્થતા, સર્વ જનના વિરહનો અંત, સર્વ અશાંતિની શાંતિ, સર્વ મુસાફરીનો મુકામ, અને છતાં સર્વ આકાંક્ષાઓની ચિરંતન અનુપ્રાપ્તિ તે જ ઈશ્વર છે. જે ઈશ્વર બધી રીતે પ્રાપ્ત થયો હોય તો તે ઈશ્વર રહે નહીં. એટલે જ ઈશ્વરનું સાચું નામ અનંત છે.

એવા ઈશ્વરનો ઇનકાર કરવો એ પોતાના જીવનનો ઇનકાર કરવા સમાન છે; એકેએક ઉચ્ચતાનો, ઉદારતાનો, ઇનકાર કરવા સમાન છે. અને તમામ પ્રામાણિક ઇનકાર પાછળ જે સત્યની શોધ રહેલી છે, જે પ્રામાણિકપણું રહેલું છે, જે ઉન્નતતા અને એકાગ્રતા રહેલી છે, તેનો પણ ઇનકાર કરવા સમાન છે.

એ ઈશ્વરને જેમ પોતાનું નામ નથી, આપણે એને નામ આપ્યું છે, તેમ રૂપ પણ નથી, આપણે એને જે રૂપ આપીએ તે ધારણ કરવાનું સામર્થ્ય એનામાં છે. દેહમાત્રમાં જેમ ફેરબદલ થયા જ કરે છે તેમ એ ઈશ્વરના રૂપમાં અખંડ ફેરફાર થવો જ જોઈએ. જેમ બાળક સૂર્યકિરણ મૂઠીમાં પકડવાનો પ્રયત્ન કરે છે છતાં સૂર્યકિરણ મૂઠીની અંદર કેદ થતું નથી, તેમ માણસ ઈશ્વરને પોતાની સગવડ ખાતર પોતાના સ્વભાવને લીધે એકરૂપમાં બાંધવાનો પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે ઈશ્વર એ રૂપમાં

બધાઈ જવાની, રૂપાઈ જવાની ના જ પાડે છે જ્યાં સુધી એને બાધવાનો આપણે પ્રયત્ન ન કરીએ ત્યાં સુધી તે આપણો જ છે, અને ત્યાં સુધી જ આપણો છે ત્યારે શુ માણુનના આદર્શ એ જ હિંસ્વર ?

આદર્શ એ હિંસ્વર એમ કહેવા જતા હિંસ્વર બહુ સહેલો અને સોંધો થઈ જાય છે હિંસ્વર એથી માલો છે હિંસ્વર એ જ માણુસનો આદર્શ છે એ વાત નાવી છે અને આદર્શ વિષેની કે પના શુ ૧ અને વ્યાપક કરીએ તો આદર્શ એ જ હિંસ્વર છે એ પણ ખરું છે પણ પરમ આદર્શ મનુષ્ય કૃત ન હોય, એ સ્વયંબુ હોય. એ માણુસનો આદર્શ ખરો, પણ એને લીધે માણુસ એ માણુસ છે નહીં કે માણુસને લીધે આદર્શ જન્મ્યો છે આદર્શને લીધે મનુષ્યજીવન સત્વપૂર્ણ થાય છે પણ આદર્શનું સંપૂર્ણ આકલન માણુસને ન જ થઈ શકે જેનું સંપૂર્ણ આકલન થયું તે આદર્શ મટયો કેમ કે એ સાન્ત થયો આદર્શ તો અનન્ત જ હોય

૨-૮-૧૯૧૧

૨૦

પ્રભુ જાગત હૈ તૂ સોવત હૈ

આત્માને જિગ નથી, જાતિ નથી જેઈએ તો આપણે એને નરજાતિ કહી શકીએ અને મરજમા આવે તો નારીજાતિ પણ કહી શકીએ બને જાતિમાં એ તો સરખો જ છે સંસ્કૃતમા કે આપણી ભાષામા આત્મા નરજાતિ મનાય છે જ્યાં ગ્રીક ભાષામા તેમ જ અરબી ફારસીમા અને ઉર્દૂમા પણ એ નારીજાતિ મનાયો છે

લેસવોના ભક્તિ સપ્રદાયમા પરમાત્મા એટલે ક્ષીકૃષ્ણ અને જીવાત્મા એટલે ગોપી એમ કલ્પીને ભક્તિનું સ્વરૂપ અને એની ઉન્નતતા સ્પષ્ટ કરવામા આવે છે એમ જેવામાં આવ્યું છે કે, અત્યંત પ્રમ, એકાગ્ર નિષ્ઠા અને સંપૂર્ણ આત્મનમર્પણ, આ નુસો સ્ત્રીજાતિમા વિશેષ રૂપે વ્યક્ત થતા હોવાથી, જીવાત્માનું પરમાત્મા તરફનું ખેંચાણ ગોપીની કૃષ્ણભક્તિના રૂપક દ્વારા જ બરાબર વ્યક્ત થઈ શકે છે

હવે જેમ પુરુષ સ્ત્રીની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન કરતો રહે છે, તે જ પ્રમાણે પરમાત્મા પણ જીવાત્માને પોતાની પાસે ખેંચી લઈ, એનો ઉદ્ધાર કરવા માટે પોતા તરફથી અખંડ પ્રયાસ ચલાવે જ રાખે છે જે કાઈ પણ અંતરાય હોય તો તે જીવાત્માની ઉન્નતતાનો અભાવ, ગદ્ગદ અથવા બેખબરીનો જ હોય છે, અને પ્રેમી પરમા મા જીવાત્માની સ્વતંત્રતા સાચવવા એટલો બધો ઈર્ષાજર હોય છે કે, પોતાની અલોકિત આનુરત્તા પણ કોરે મૂકી જીવાત્માના લેવામા મુગુલા જાગ્રત થાય ત્યાં સુધી ધીરજપૂર્વક રાહ જોતા રહેવાનું જ એ પસંદ કરે છે

પોતાની તાલાવેલીની એની પાસે એટલી કિંમત નથી હોતી, જેટલી જીવાત્માની આગાદીની એને હોય છે

ધણી વાર એવી શંકા ઊઠે છે કે, ઈશ્વરપ્રાપ્તિ માટેની જીવાત્માની તાલાવેલી વધારે હોય છે કે જીવાત્માને પોતાની પાસે ખોંચી લેવાની ભગવાનની સાધના વધારે હોય છે?

અહીં કોઈ મનમાં એવી શંકા ન આણે કે પૂર્ણપુરુષ, નિરુપદ અને નિત્યનૃપ્ત પરમાત્મા પોતે જ સાધના કરનાર સાધક શી રીતે બની શકે પરમ કારુણિક અને સર્વસહ પરમાત્મા સાધક જ છે અને એની સાધના અનત રીતે અખડ ચાલતી જ હોય છે એ જો માધક ન હોત તો માણસને સાધના કયાથી સૂઝત, અને એ ચલાવવાની શક્તિ પણ કયાથી મળત? વિચાર કરતા ખાતરી થઈ જાય છે કે, જેમ બાળકની માનુભક્તિ કરતાં માતાનો અપત્યપ્રેમ વધારે ઊંડો હોય છે, અથવા શિષ્યની ગુરુભક્તિ કરતા ગુરુનું શિષ્ય વાત્સલ્ય વધારે ઉત્કટ અને વધારે સમઘણું હોય છે, તે જ પ્રમાણે માણસની દર્શનલાલસા કરતા ઈશ્વરની ભક્તનિષ્ઠા વધારે હોવી જ જોઈએ અસંખ્ય વાર, અનેક જન્મ માણસે ઈશ્વર વિમુખ કર્મો કરવામા ગાળ્યા હોય, તોયે ઈશ્વરનો ધીરજ કોઈ કાળે ખૂટી જ નથી

જ્યારે જીવાત્મા ધોર નિદ્રામાં પડેલો હોય છે, ત્યારે ઈશ્વરના સાન્નિધ્યનું ભાન એને કયાથી જ હોય? પણ જ્યારે એ ધોર નિદ્રા ઓતરી જાય છે અને પ્રભાનની મીઠી ગુલાબી અને પાતળી ઊંઘ હોય છે, ત્યારે એને ઈશ્વરના અસ્તિત્વની અને એની પ્રેમજ્ઞ સાધનાની અસ્પષ્ટ ગાંખી અવારનવાર થવા લાગે છે કવિવર રવિબાબુએ નીચેના ભજનમા એ સ્થિતિ વર્ણવી છે

ગોપી પોતાને જ ઉદ્દેશીને કહે છે

“જ્યારે એ તારી પાસે આવીને બેઠો, ત્યારે નું જગી નહીં હે હતભાગિની, તને કેવી ઊંઘ આવી હતી? શાત અને સ્તંભ રાત્રિની વેળાએ તે આવ્યો, એના હાથમા વીણા હતી, એનું સંગીત સાંભળીને હું જગી નહીં, પણ માત્ર સ્વપ્ન માત્ર એના ગભીર રાગથી તરબોળ થઈ ગયું અને માત્ર સ્વપ્ન અસાધારણ સુખમય બન્યું

“જગીને જોઈ છુ તો પોતાની સુગંધથી પાગલ બનાવનાર દક્ષિણનો મલયાનિલ અંધારાના પોલાણને ભરી કાઢી સૂસવે છે

“શું માત્ર દુર્દૈવ કે મારી બધી રાત્રિઓ આમ જ એજે જાય છે? તે પાસે હોવા છતાં પાસે નથી હોતો! એનું સંગીત સંભળાય છે, એની સુગંધ માથુ ભરી દે છે, અને છતાં એની માગાનો સ્પર્શ માત્ર મારા હૃદયને મળતો નથી શું કર? કેવી કાળનિદ્રા મને ઘેરી મૂકે છે!”

જે લોકોને ઈશ્વરના અસ્તિત્વનું ભાન જ નથી અને જેઓ કેવળ એક નિરપવાદ રિવાજ તરીકે જ ઈશ્વર ઉપર વિશ્વાસ રાખે છે અને ઈશ્વર વિષે

બોલે છે, તે મો જા નાનનું નદસ્ય નહીં આપનાવી ઘડે માણ. જ્યાં બધી રીતે હારી જાય છે, ત્યાં જ વખતે એને એકાદ શાસને માટે ઈશ્વરનું નાનું સ્મરણ થયું હશે નહીં તો રોજ ઈશ્વરની નિયમિતપણે પૂજા કરતા છતાં જાન સંવારસાજ ઈશ્વરનું નામ જાગ્રતતા અને જાજવતા છતાં એવા લોભેના જીવનમાં ઈશ્વર પ્રવેશ જો નથી હોતો જાવી ધોર નિદ્રામાં ઈશ્વરના સાન્નિધ્યની અસંખ્ય નિશાનીઓ મળતી હોય તોયે એ એને શા કામની? આગળ જતા જવાર માણસ અતર્કુષ્ઠ થાય છે અને એના જીવનમાં ઈશ્વરના સંલેગસાજ પ્રવેશ થાય છે, ત્યારે જ નાવો ઝડપે ધડક થાય છે ઈશ્વરના મૂર્તિયા જે માણસના જીવનમાં જરા નરખા પણ પહોંચી જાય, તો તે ત્યાં પોતાનું ઘર કરી વાર રહે જ નહીં સાવનાને જાભાવે ભરેને માણસ. એ તેજવી નફવતમાં રહે, ઈશ્વરના સાન્નિધ્યની નિશાનીઓ એની નજર પડવાની જ, ઈશ્વરી કૃપાનો અનુભવ એને વખતોવખત થવાનો જ પછી તો આપણે મોટા બધા નાધનાર્જુન કેમ છીએ એવી ચીઝ ચીને માણસ પોતાની નિર્ભર્ત્નતા કરવા લાગે છે અને પછી એ આત્મનિદા જ એ જાતની મારના બની, માણસ પાંચેરી પ્રગતિ કરાવે છે.

જડજીવનને જે શાંતિની ઉપમા આપાય તો ઉપર વર્ણવેલી પાતળી સાંદ્ર ઊંઘના વખતને બ્રાહ્મભૂત જ કહવું જોઈએ.

હવે તો ઊંઘનું જોર ઓછું થયું છે, હવે થોડું જ વખતમાં જગાશે અને જાગૃતિનું મુખ મળ્યાં. એ વિષય મનમાં રાક્ષા આવવાનું કારણ નથી.

૨૦-૧૦-૪૦

૨૧

જીવનનું શાસ્ત્ર

કોઈ જાણે શાથી આજનો જમાનો ધમધી ગભરાયલો ફરે છે ધર્મને નામે દેશો લડતા છે ધર્મને નામ એક વર્ગે બીજા વર્ગ પર જેકુકમી ચલાવી છે ધર્મને નામે જાતનો દીપ હોવવી નાખી અજાન અને વલમોનો અધમજ અજાણ્યે તેમ જ જાણ્યે ખૂન ફેલાવવામાં આ રી છે ધર્મને નામ કોઈ મોઈ વાર જીવન નાર શૂન્ય અને ખાટું બનાવવામાં આ પુ છે ધર્મને નામે માણસની પ્રગતિ સફળતાપૂર્વક અટકાવવામાં આવી છે શાસ્ત્રધર્મ અને રૂઢિધર્મ કાવતરું કરી દુષ્કર્મ ગ્રેમધર્મ માણસાઈનો ધર્મ અને વિશ્વમાગ-યનો ધર્મ એ બધા જ ઉચ્ચ ધર્મનો ધારી વાર ઉચ્છેદ કરી છે એ સાચું છે પણ આ બધો ઉત્પાત કરનાર 'ધર્મ' એ ખરખર ધર્મ નથી પણ માણસની સંકુચિતતા માણસનું ઝનૂન અને માણસનું અજાન ધર્મને નામે અધર્મ ફેલાવે છે ધર્મ એટલી જલદ અને તેજસ્વી વસ્તુ છે કે એની

શમ્ભિ જોઈ એની ઓથે પોતાનું કામ કરાવવા દરેક મુદ્દ વૃત્તિ મથે એમાં આશય નથી માનવદ્રોહી વૃત્તિઓ ધર્મનો આક્રમ લે છે એટલા ખાતર એ આગળ તોડવાથી પેલી બધી અશુભ વૃત્તિઓ નષ્ટ થવાની છે અથવા ભૂખે મરવાની છે એમ માનવાનું કશું કારણ નથી માત્ર આપણે ધર્મ જેવી કલ્યાણમય વસ્તુને ખોઈ બેનવાના ઈશ્વર, આત્મા, પરલોક, પુનર્જન્મ વગેરે પદાર્થો વિષે આજે આપણે એકમત થઈ શકતા નથી એ કારણે એ બધાનો સમાવેશ કરનાર ધર્મ એ વસ્તુ જ ત્યાગ્ય છે એમ ઘણા લોકોને થઈ જાય છે

ધર્મની બાંનતમા ઉપર જે અનર્ગ પરપરા અથવા સંલિપિતા બતાવવામા આવી છે એ બધા દોષો વિજ્ઞાનશાસ્ત્રને પણ બતાવતું લાગુ પડે છે પણ તેટલા ખાતર કોઈએ વિજ્ઞાનનો ત્યાગ કર્યો નથી જેમ જેમ દોષો જાણાય તેમ તેમ વિજ્ઞાનને સુધારી લેવા તરફ જ ગાઢા લોકોની પ્રવૃત્તિ રહેલી છે વિજ્ઞાનનો બચાવ કરનારા કહે છે, વિજ્ઞાન કોઈ ગ્રાંથને વળગી રહેતું નથી એ તો અનુભવે નિશ્ચય થયેલી વસ્તુને જ ગ્રહણ કરનાર સત્યનિષ્ઠ, સત્યપરાયણ શાસ્ત્ર છે

પરંતુ ધર્મનું પણ એમ જ છે આજ સુધી થઈ ગયેલા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓના ગ્રંથ ઉપર વિજ્ઞાનનો જેટલો આધાર, એથી સાચા ધર્મનો ધર્મશાસ્ત્ર પર જ્ઞાપે વધારે આધાર નથી એ પણ અનુભવે નિશ્ચય થયેલી વસ્તુને વળગનાર સત્યપરાયણ, સત્યનિષ્ઠ શાસ્ત્ર જ છે ભેદ જ જેવો હોય તો ધર્મશાસ્ત્રની સત્યનિષ્ઠા ભૌતિક શાસ્ત્રો કરતા કંઈક વધે છે એમ કહી શકાય

જૂના વખતમા રાજાને નામે ઘણાં મુદ્દો થયા છે રાજાની વિશ્વવામના નૃપ્ત કરવા માટે મોટા મોટા સૈન્યો કોઈની સત્યકથા લૂટવા નીકળ્યા છે અને ખુવાર થયાં છે રાજાઓ અને રાજવંશો સર્વકાળે પ્રજાને આશીર્વાદ્ય જ નીવડ્યા એમ કોઈ કહી ન શકે પણ એટલા માટે રાજ્યતંત્ર જ ન હોવું જોઈએ, સમાજ વ્યવસ્થાનો જ નાશ કરવો જોઈએ એમ કોઈ કહેતું નથી, પણ શાસન સંસ્થાની ઉત્તરોત્તર સુધારણા થતી જાય છે અને એને ઉચ્ચ ભૂમિકા પર પહોંચાડવામા આવે છે, તેનું જ ધર્મનું પણ થવું જોઈએ

આત્મા, ઈશ્વર, પરલોક અને પુનર્જન્મ એ બધા પદાર્થો ધર્મની મૂળ છે તે વાત ભરે ભાચી હોય, પણ એને જ આધિજા થઈને વળગી રહેવાનું ધર્મ કહેતો નથી ધર્મ એટલે જીવનવ્યવસ્થા પ્રજાનું ધારણ જેથી થઈ શકે, પ્રજા પરસ્પર સહકાર કરી પોતાનો ઉત્કર્ષ સાધી શકે તે ધર્મ, એમ જ હમેશા ગાઢા લોકો કહેતા આવ્યા છે જે કોઈ વ્યવસ્થાથી, વિચારપદ્ધતિથી અને આચારવ્યવહારથી પ્રજાનું બધી રીતે ઉત્તમ કલ્યાણ થઈ શકતું હોય તેને ધર્મ કહેવામા આવે છે ધર્મ એટલે જીવનમીમાંસા, જીવનવ્યવસ્થા, જીવનદૃષ્ટિ જેમ વૃક્ષમાં જીવનરસ રહે છે અને વૃક્ષને ટકાવે છે, કૃતાશ કરે છે, તેમ મનુષ્યસમાજને ટકાવનાર અને ઉન્નતિને પથે લઈ જનાર જે કોઈ તત્ત્વ હોય, જે કોઈ સંજીવનીરૂપ જીવનરસ હોય તે

ધર્મ આ હેતુ અથવા પ્રયોજનથી વિરુદ્ધ એવું જે કંઈ મિલ્લ થાય તે ધર્મ નથી. ધર્મને નામે એ ચાલતું હોય તોયે એને ધર્મમાથી હાકી કાઢવું જોઈએ 'પ્રભવાચાર્યાય નૂતાના ધર્મપ્રવચનં હૃતમ્ ।' તમામ પ્રાણીઓના વિમર્શને અર્થે, ઉદ્દયને અર્થે, પ્રાણિને અર્થે ધર્મની હસ્તી છે 'ધાર્ણાદ્ ધર્મમ્ ઇત્યાદુર્ધ્વ ધર્મો ધાર્મ્યતે પ્રજા ।' એ જ ધર્મનું ખરું સ્વરૂપ છે ધર્મ એટલે જ સંસ્કૃતિ ધર્મ એટલે જ વ્યાપક સમાજશાસ્ત્ર

માણુનમાં બધી સર્વોચ્ચ ગૃહિત જ્યાથી આવે છે ત્યાથી જ ધર્મ પણ આવેલો છે ધર્મ એ મનુષ્યમાત્રના સ્વભાવમા રહેલી વસ્તુ છે ધર્મનો વિરોધ કરી એને દેખાડે જે કંઈ સ્થાપવા માટે માણસ પ્રયત્ન કરે છે એમા પણ ધર્મના જ તત્ત્વો રહેલા હોય છે ધર્મથી માણુન થી રીતે છટકી શકે?

એનું ખરું છે કે ધર્મને નામે બોલનારા બધા જ લોકો પાસે ધર્મનો આવો વિજ્ઞાન અને વિશુદ્ધ અર્થ નથી હોતો ધર્મને નામે આજે અમખ્ય બળો સમાજમા મમ્મ કરે છે, તેમાથી ધણાખરાનો નાશ કરવો એ શુદ્ધ ધાર્મિકોનું અને પ્રામાણિક ધર્મવિગોધીઓનું નમાન કાર્ય છે તેથી પ્રથમ એટલું થવું જોઈએ કે ધાર્મિકોએ 'નમ્નિક' શબ્દથી ભડકી જવાનું છોડી દેવું જોઈએ, અને ધર્મવિરોધકોએ પણ જેટલા ધર્મના હિમાયતીઓ છે તે બધા જ વહેમી છે, સ્વાતંત્ર્ય અને પ્રગતિના વિગેરી છે પ્રજા-ચાલના શત્રુ છે એ જાતનો વહેમ છો ? દવો જોઈએ

આજની નમાજીવસંસ્થામા જેટલા ધર્મનો વાગે છે અને આજના સમાજ શાસ્ત્રમા જેટલો જોનારો છે તેટલો જ ધર્મની બાબતમા પણ દેખાઈ આવે છે તેથી આપણે બધાનું મુખ્ય કાર્ય એ બને વસ્તુને શુદ્ધ કરી એનો વધારમા વધારે ઉપયોગ કરવાનું છે જાન કોઈ પણ વસ્તુ શુદ્ધ કરવાની હોય તો એનો ઉપયોગ કરી જેવો એ જ એનો ખરો પ્રારબ છે

નમાજ એટલે શું, નમાજની વ્યવસ્થા શું જાતની હોવી જોઈએ, એ વ્યવસ્થા કયા તત્ત્વોને આધારે થાય, કયા તત્ત્વોના હાથમા એ રહે, એ બધું દરેક જમાનાએ સ્વતંત્ર રીતે વિચારવું ઘટે છે પણ એ બધું નક્કી ગતા પહેલા જીવન શું છે, એનો ઉ થ શ થો માણસજાતને કયા જગ્યુ છે, શું મેળવવું છે એ નક્કી થવું જોઈએ કેટલાક કહે છે, એ બધું નક્કી કર્યા વગર પણ આપણે જીવી શકીએ છીએ જીવન અને જીવન એટલો જ આપણો જીવનભેડ છે પશુઓ એ જ રીતે જાન સુધી ચાલતા આ યા છે પણ પશુઓનો માર્ગ અને માણસનો માર્ગ એક જ નથી પશુઓ પોતાની મજે બગડતા નથી ને સુધરતાયે નથી માણસમા બને શક્તિ છે અને જે વિનાશને અંતે, શોધને અંતે એમ નક્કી થઈ જાય કે જીવનું ને ફાવડું એ જ માણુનજાતનો પણ આદર્શ છે, તો તો એ જ આપણો પુરુષાર્થ એને આધારે જે જીવનક્રમ નક્કી થાય તે જ આપણો ધર્મ વ્યક્તિ, કુટુંબ અને સમાજ એ બધાનો વિચાર કરી જે કંઈ પુરુષાર્થ આપણે નક્કી કર્યો હોય તે સિદ્ધ

કરવા માટેનો ઉપાય તે જ ધર્મ જે દુનિયામા આપણે આવ્યા છીએ તે દુનિયાને નમગ્રપણે ઓળખી લઈ તેમા આપણુ સ્થાન શુ અંતિમ પ્રાપ્તવ્ય શુ જા નની કરી આપે અને ત્યા સુધી પહોંચવાનો માર્ગ બતાવે તે ધર્મ

ધર્મની આ ક પના પ્રમાણે અનેક ધર્મોનો વિચાર કરવાનો રહેશે ના. માકસે પણ એક ધર્મ બતા ચો છે લેનિને એ જ ધર્મનુ કપાતગ કરી આપ્યુ છે ગાંધીજી એથી સાવ જુદો જ ધર્મ બતાવે છે બેના બાદશીમા ઘણા સામ્ય છે, પણ માધનમા ભાગે તદ્દાવત છે જર્મન ફિલ્સૂફ નિત્શએ પણ એક ધર્મ જ વિસ્તારી બતાવ્યો એ બધા ધર્મો તપાની મનુષ્યજાતિને માન્યો ધર્મ બધી રીતે પોષક છે, કયો ધર્મ મનુષ્યજીવનમા ઊતરો શકે અને બધાનુ કલ્યાણ માધી શકે એ માણસે પ્રથમ જોવુ જોઈએ અમાર ધર્મ જ જોઈતો નથી, એમ મ્હોને પણ ધમમાથી છટકી શકાનુ નથી એ પણ એ જાતનો ધર્મ જ થઈ જાય છે અને અંધીરી અકળામણથી એ ભૂમિકા ગ્રહણ કરવી હોવાથી એ ધર્મ અધૂરો, કાચો, અગવડ ભરવો અને મૂળ ઉદ્દેશને હાલુનારો થઈ પડે એ બીક રહે છે ધર્મ એ જીવનનું સંપૂર્ણ શાસ્ત્ર હોવાથી એનો ઊંડા વિચાર થવા જોઈએ

૩૦-૧-૩૩

૨૨

ધર્માચાર્ય કે સાહિત્યાચાર્ય

આજનો મારો વિષય પસંદ કરતા મન સાથે માર કેટેવીક ગડમથલ મ્સ્વી પડી પ્રથમ મારો વિચાર હતો કે ભારતની અનેક ભાષાઓ, બોલીઓ, અને તેમનો પરસ્પર સંબંધ એ જ વિષય બાજે લવો રાષ્ટ્રભાષા હિંદીના પ્રચારાર્થે હિંદુસ્તાનના બિન્ન બિન્ન પ્રાંતોમા ફરતાં ભાષાના સંવાદનું જે દર્શન થયુ, અને એની પાછળ રહેના પ્રાતાભિમાન, ભાષાભિમાન, લોકશિક્ષણ અને રાજવહીવટ પગલે ઉત્પન્ન થતા અનેક પ્રશ્નોના જે ઉકેલો સૂઝયા તનું દૂકામા વિવેચન કરવાના મારો વિચાર હતો આપણા સાહિત્યકારોએ, પ્રવાસીઓ અને લોન્સેવકોએ જા સંવાદનો ઊંડો અભ્યાસ કરી રાજકર્તાઓને યોગ્ય દિશા સૂચવવી જોઈએ, કેમ કે નજીકના ભવિષ્યમા આ વિષય મોઘી વધાર અગત્યનો થવાનો છે

પણ મને થયું કે આ વિષય સાહિત્યનો છે તે રતા રાષ્ટ્રપ્રશ્નનો અને રાષ્ટ્રસાધનનો વધારે છે, એટલે સાહિત્ય તથા સીધો સંવાદ ધરાવતો બીજો કોઈ વિષય લેવો જોઈએ તેમાય હમાસા કે ગદ્યક વિચારા માહત્તા ભીડ કરતા હતા તેમને એક વાર સદ્જાતિ આપવી જ જોઈએ એવી લાગણી થવાથી આજનો આ વિષય મેં લીધો છે

તા ૧૭-૩-૩૮ના રોજ વડોદરામા આપણુ બ્યાખ્યાન

કેવા કેવા વર્ગો અથવા લોકો જનસમુદાય ઉપર અસર પાડે છે, પ્રભુત્વ ભોગવે છે, એનો વિચાર કરતાં પ્રથમ નજર આગળ આવ્યા ધર્માચાર્યો; અને એમની પાછળ પાછળ પ્રથમ કંઈક રાંકોચથી, ત્યાર પછી થોડા આત્મવિશ્વાસથી, અને પાછળથી ધુષ્ટતાથી આવતા દેખાયા સાહિત્યાચાર્યો. એટલે સામાજિક જીવનમાં તેમ જ રાષ્ટ્રજીવનમાં એ બંને કોટિના લોકોનું સ્થાન કેવું છે એ જરા તપાસી લેવાનું મન થયું. ધર્મધુરંધર અને સાહિત્યધુરંધર બંનેને આપણે આજકાલ આચાર્ય કહીએ છીએ, પણ બંને સાથે આચાર્ય શબ્દ એક જ અર્થમાં નથી વપરાનો. ધર્માચાર્ય પોતાના જ્ઞાન અને પ્રતિજ્ઞાથી તેમ જ તેઓ વિશિષ્ટ જીવન ગાળતા હોવાથી તે દ્વારા સમાજ ઉપર અધિકાર ભોગવે છે; જ્યારે સાહિત્યાચાર્યો પોતાની વિદ્વત્તાથી અને પ્રતિભાથી મુખ્યત્વે શબ્દસૃષ્ટિ ઉપર અધિકાર ભોગવે છે. બંને અધિકારી તો ખરા જ, પણ દરેકનું ક્ષેત્ર જુદું. દરેક ધર્માચાર્ય બનતા સુધી શાસ્ત્રની મર્યાદાને અને પ્રાચીન પરંપરાને જાળવવાનો આગ્રહી હોય છે, જ્યારે સાહિત્યાચાર્ય શબ્દતરવ ઓળખતો હોવાથી અભિરુચિની અને ઔચિત્યની સૂક્ષ્મતા જાળવવાનો આગ્રહી જણાય છે. રસસૃષ્ટિનો એ બ્રહ્મા પૂર્વપરંપરાને ઓળખતો છતો સ્વાતંત્ર્યનો જ ઉપાસક હોય છે.

આચાર્ય શબ્દની જૂની વ્યાખ્યા જોતાં એ શબ્દ એક વખતે ઉમદા ને વ્યાપક અર્થમાં વપરાતો હતો.

આચિનોતિ હિ માસ્ત્રાર્ય, આચારે સ્થાપયત્યુત ।

સ્વયમાચરતે યસ્તુ, તમાચાર્ય પ્રવક્ષતે ॥

તમામ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરી, એમાંથી શાસ્ત્રકારોનો હેતુ તારવી, એ શાસ્ત્રોની દૃષ્ટિ જે લોકાચારમાં સ્થાપી ગાપે છે અને એ પ્રમાણે ચાલવાથી શાસ્ત્રશુદ્ધ જીવન કૃતાર્થ કેમ થાય છે એ બતાવવા પોતે તે પ્રમાણે જીવી એનો દાખલો બેસાડે છે તે આચાર્ય. કેટલાં ભવ્ય છે એ આદર્શ! ઈતિહાસ દ્વારા દેશ પરદેશના ભૂતકાળની પરંપરાઓનો ક્રમ જે જાણે છે, વર્તમાનકાળની લોકરિથિતિની વિવિધતાથી જે વાકેફ હોય છે, ભવિષ્યકાળમાં સમાજ કેવું વલણ લેવાનો છે એની પણ જેને ચોક્કસ ઝાંખી હોય છે એવો ત્રિકાળદર્શી પુરુષ મનુષ્યજીવન ઉપર અસર પાડવાનો જ. આમ રાષ્ટ્રજીવન ઉપર જે અસર કરે છે તે આચાર્ય; પોતાના જીવન-ચિનન દ્વારા અને પોતાના અધ્યયન-વિવેચન દ્વારા લોકજીવન ઉપર જે બેવડી અસર પાડે છે તે આચાર્ય કહેવાય છે.

સમસ્ત પ્રજાના ધારણ, ભરણ, પોષણ, રક્ષણ ને વિકાસને માટે જે જવાબદાર છે એવા ધર્મતત્ત્વની સત્તા વાપરીને પ્રજાજીવનનું જે નિયંત્રણ કરે છે તે ધર્માચાર્ય. એવા ધર્માચાર્યોએ મોટા મોટા સમ્રાટો કરતાંય વધારે સત્તા ભોગવી છે. તેનું કારણ એ કે તેઓ ઊંડા સમાજશાસ્ત્રજ્ઞો હતા. તેઓ લોકમાનસ જાણે અને લોકહિત શામાં છે એ પણ જાણે. પરિણામે તેઓ લોકહિતના સ્વયંસમ્રાટ બની ગયા હતા.

પ્રાચીન ઝાઝમા એવા લોકોએ મનુષ્યજાતિના ઘડતરમા મોટામાં મોટો ફાળો આપ્યો પણ એવા સ્વધર્મ ધર્મ પુરુષોની પરપરા અને ગાદી સ્થાપવાનો પ્રયત્ન મિથ્યા હોય છે. દરેક સારી વસ્તુનું જેમ અસરણ અનુકરણ થાય છે, તેમ ધર્માચાર્યનું પણ અનુકરણ થવા લાગ્યું. અમુક માતૃસ મૂળ ધર્માચાર્યનો દીકરો છે, કુટુંબી છે કે શિષ્ય છે એટલા માટે જ એ એની ગાદીએ આવે તો તે બાધાવારનું અનુકરણ કરી શકે અને સમાજનું બાહ્ય નિયમન પણ કરી શકે, પણ એમાથી જીવનનો કે ચૈતન્યનો વિકાસ ન જ થઈ શકે જે બાહ્ય નિયમનથી સમાજનો ઉદ્ધાર થઈ શકત તો રાજ્યત્તાએ તે ક્યારનોય ક્યો હોત રાજ/સત્તા પોતાની મર્યાદા જાણે છે, અને અમુક ૯૯ મુખી લોકમેવા રીને ગટકી જાય છે પરંપરાને આધારે બનેલા ધર્માચાર્યો એથી વધારેની અજ્ઞા સખી દબ સેવે છે અને નિષ્ફળતાને નોતરી લે છે.

આ ધર્માચાર્યો જેવા જ સમર્થ પણ વધારે દીર્ઘદર્શી અને નમ્ર એવા લોકો, તે સતો સતોએ સમાજનિયંત્રણનો આગ્રહ છોડી દીધો તેમણે પોતાને જ નિયંત્રિત કરવામા પોતાની બધી શક્તિ વાપરી, અને વાતી દ્વારા અને પોતાના આચરણ દ્વારા જેટલી વિચારપ્રચાર અને ધર્મપ્રચાર થઈ શક્યો તેવો કરીને સતોય માન્યો ધર્માચાર્યો સ્વભાવે જ કર્મકાંડી હોય છે, કેમ કે એમને બાહ્ય નિયંત્રણ સાથે વધારે સબધ હોય છે સતો કર્મકાંડને ગોળ કરી કર્મયોગ, સદાચાર અને બ્રહ્મિમાર્ગને જ આગળ કરે છે તેથી તેઓ વધારે ફાવી જાય છે.

ધર્માચાર્યોએ અને સતોએ લોકો પર અસર કરવા માટે પોતાના જીવનની મદદમા સાહિત્યની સેવા લીધી ધર્માચાર્યોએ શાસ્ત્રો, ભાષ્યો અને ટીકાઓ લખ્યા અને સતોએ સતોત્રો ને કવનો રચ્યા સાહિત્યની જીવન પર થતી આ અસર જોઈ કેટલાક સાહિત્યકૃષ્ણ લોકો સંતોનું અનુકરણ કરવા લાગ્યા. પોતાની ભાષાશાસ્ત્ર વાપરી સંતવાણીનું તેઓએ આગાદ અનુકરણ શરૂ કર્યું એટલે ભોળા સમાજે માન્યુ કે તેઓ પણ સતો જ છે વાણીનું અનુકરણ થઈ શકે છે, પણ રહેણીનું, ઉદારતા જીવનનું અનુકરણ શી રીતે થઈ શકે? એટલે એવા સાહિત્યવાર્તાઓ પોતાનું સંતપદ ટકાવવા માટે દબ શરૂ કર્યો અને કહેવા લાગ્યા કે ‘અમે તો સાક્ષાત્કારી પુરુષ છીએ, અમે બધનથી પર છીએ અમારા ઉપદેશ પ્રમાણે તમે ચાલો અમારુ આચરણ તમારા અનુકરણ માટ નથી ન દેવચરિત્ત ચરત અમે ગમે તેમ વર્તીએ તોયે શુદ્ધ છીએ અમે કહીએ તેમ ચાલો અમે વર્તીએ તેમ નહીં વર્તતા’ લોકો પણ માનવા લાગ્યા મુક્તાસ્ત ન વિચારણીયચરિતા । પણ આવો દબ કેવલે સુધી ચાલે?

પ્રચારના સાધનો બે જીવન ને કવન, આચાર ને વિચાર, ચારિત્ર્ય ને સાહિત્ય. તેમાનું બીજુ સાધન કઈ ઓછું અતરકારક ન હતું કવન, વિચાર અને સાહિત્યની મદદથી જ ધર્મનો બહોળો પ્રચાર થવા છે પ્રસિદ્ધ ધર્માચાર્યો અને સતો સાહિત્યશક્તિવાળા હતા તેમણે નહીં તો તેમના શિષ્યોએ તેજસ્વી સાહિત્ય

પેદા કર્યું છે જ અપૌરુષેય ગણાતા કુરાનની લોકોત્તરતા મિલ્લ કરવા માટે એવી પણ એક દલીલ વપરાઈ છે કે તેની એક પણ આપતને તોલે આવે એવી એક તો કાવ્યકૃતિ બનાવી આપો! ઉપનિષદો, બાઈબલ, બુદ્ધના ધર્મસંવાદો, જૈન ધાર્મિક સાહિત્યના અનો, મતવાણી એ બધું ઉત્તમ સાહિત્ય જ છે

સાહિત્યશક્તિને જોરે ડરાનું સતોનું છીછરું અનુકન્ધ ન્યારે વધી પડ્યું ન્યારે લોકો એનાથી અડગાયા નાહિત્યશક્તિ અને સંતપણું નોખા નોખા છે, એમ લોકો જેવા લાગ્યા છતાં નાહિત્યનું આકર્ષણ વધવાથી સામાન્ય લોકો ભાષા આગળ જીવનને ગૌણ ગણતા લાગ્યા એટલે કેટલાક સાહિત્યાચાર્યો ટિમતપૂર્વક આગળ આવી ડોલા લાગ્યા કે ‘અમે તો કેવળ સાહિત્યના ઉપાસક છીએ ઉચ્ચ જીવનનો દાવો અમે કંતા જ નથી અમે કેવળ વિશ્વ ને કલ્પનાના પ્રચારક છીએ એથી વધારેની જવાબદારી અમારે માથે અમે લીધી જ નથી અમે તદ્દન મામાન્ય કોટિના માણસ છીએ સ્વાન્નગુણાય લખીએ છીએ તમને એમા મજ પડતી હોય તો ભલે એ આનંદ લેજો’

જેટલે દરજ્જે આવા વલણથી આવા નાહિત્યકારોએ દભ દૂર કર્યો અને જીવનમાં સ્વચ્છતા આપી તટલે દરજ્જે તેમણે સમાજની સેવા જ કરી

પણ કોઈ પણ નિર્જીવ નફ્ટ માણસ પણ દભ દૂર કર્યાનો દાવો કરી શકે છે વાસ્તવવાદને નામે છીછરા જીવનના પ્રચારક થવું સહજ છે એમા ભારે પુરુષાર્થની જરૂર નથી નાહિત્યની સજવટથી ભોગપ્રધાન જીવનને સહજે રૂપાંત્ર બનાવી શકા એટલે એવું સાહિત્ય લોકપ્રિય થતા વાર લાગવાની નથી

ધર્માચાર્યની સારથા તા ધીર ધીર અપ્રતિષ્ઠિત થઈ ગઈ સતોનું જીવન એકાની, અભાવાત્મક અને આકલક્ષી જણાવા લાગ્યું એટલે સાહિત્યાચાર્ય વધારે આગળ આવ્યા સાહિત્ય ઉપરથી નાહિત્યમર્જાની યાગ્યતા માપવાની ગૃતિ લોકોમા રહેલી છે જ, એટલે સાહિત્યાચાર્યોને બહુ ફાવતું આવ્યું

સાહિત્યનો પ્રભાવ જેમ વધ્યો તેમ કલાનુ તત્ત્વ વિશેષ ખીલ્યું અને સાહિત્ય દ્વારા કેવું પૌષ્ટિક હિતનર અને રોચક ભોજન પીરસાય છે એનો વિચાર કરવા કરતા કેવા રૂપાળા વાસણમા આ પીરસાય એ તરફ વધારે ધ્યાન અપાવા માંડ્યું કલા રહેલી છે એમાના significant formમા, ચમત્કૃતિજનક ઘટ્ટદરશના કે આકારમાં કલા રહેલી છે, એમા જ એની પ્રધાનતા છે એમ કલાકારો કહેવા લાગ્યા પરિણામે સાહિત્યાચાર્યો સમાજને કેવી પ્રણા આપે છે એ જાણે ગૌણ વસ્તુ બની ગઈ ખરું જોતા કલાનો મર્મ એના ટાગરગૌણમાં છે, selectionમા છે, ખરી કલા ચમત્કારી નિરીક્ષણ અને ચમત્કારી વિવરણમા છે Power of perception અને power of expression એમા જ કસાતરવ રહેલું છે બનેમા હસ જેવી વેગધ્ય શક્તિ જ મુખ્ય છે

હવે આ વૈદગ્ધ્યશક્તિ, selectionની દૃષ્ટિ આપવા લગનુંતિ કેવળ મુખ પરમાત્મ પણ હોઈ શકે છે, અને હિતપરમાત્મ પણ હોઈ શકે છે સાહિત્યા-ચાર્યોએ પોતાની એ શક્તિ પોતાના તેમ જ જગતના હિતને આજે વાપરવી જોઈએ પણ બધા જ સાહિત્યાચાર્યો તેમ નથી ક્રૂતા જેમ ધર્માચાર્યો જીવનદુર્બળ થઈ ગયા તેમ સાહિત્યાચાર્યો પણ જીવનશિથિલ થવા લાગ્યા એટલે લોકગુરુ થવાની પોતાની યોગ્યતા ખોઈ તેઓ નટ, વિદ અને ગાયક બેવા કેવળ લોકગુરુ થઈ પડ્યા

ધર્માચાર્યોએ અને સાહિત્યાચાર્યોએ આમ મોટી મોટી આશા બતાવી, આસાધારણ અધિકાર ભોગવી લ્યાગે અને નિરાશા કરી ત્યાગે લોકો ફરી તપાસવા લાગ્યા કે ધર્મ એટલે શું, સાહિત્ય એટલે શું?

તમામ જીવસૃષ્ટિનું—મનુષ્યજીવનનું તેમ જ મનુષ્યેતર જગતનું ભવું કેમ થાય, બધાનો વિકાસ કેમ સધાય એનો વિચાર કરનાર, અને એ પ્રમાણે જીવનને દોગનાર તત્ત્વ તે ધર્મ યાસ્યાત્ ધારણમયુક્ત સ ધર્મં इति નિર્દશ્ય એમ મહાભારત દે કહ્યું એ જ વિચાર ટૂંકાવીને ફરીથી એણે કહ્યું, ચત્ સ્યાત અદિશાસયુક્ત સ ધર્મં इति નિર્દશ્ય એકબીજાનો નાશ કરવા પ્રવૃત્ત થઈએ તો કશું રહે જ નહીં બાહ્ય જગતનો તો નાશ થયે જ પણ એની સાથે પોતાના હૃદયનો પણ નાશ થયે એટલા જ માટે અદિશાને ધર્મનો પાયો ગણ્યો છે ધર્મનું એ વિવાન જીવન માટે છે, જીવનના વિકાસ માટે છે

ધર્મમાં ધારી વસ્તુઓ અતીન્દ્રિય, અલૌકિક હોય છે માટે ધર્મની પ્રેરણા તથાગતો પાસેથી જ, અવતારી પુરુષો પાસેથી જ મળી શકે છે એમ મનાવું હતું હવે ધર્મમાં અતીન્દ્રિય અને અલૌકિક ગૂઢ એવું થોડું કશુંક તો ગ્રહવાનું જ છતાં જીવનનો જેમ જેમ ઊંડો અભ્યાસ અને સામાન્યકાર થતો જાય છે તેમ તેમ ધર્મનું સ્વરૂપ પણ બુદ્ધિગ્રાહ્ય અને નિશ્ચિત થતું જાય છે

આહારશાસ્ત્ર અને વિહારશાસ્ત્ર, શૌચાચારનું શાસ્ત્ર અને લોકાચારનું શાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર અને વ્યવહારશાસ્ત્ર, રાજશાસ્ત્ર અને વિનયશાસન (કેળવણી), જીવનસાધના ને કલોપાસના, વિવાન ને અધ્યાત્મ એ બધું મળીને ધર્મનું ક્ષેત્ર થાય છે એ જ જીવનશાસ્ત્ર છે એવા જીવનશાસ્ત્રમાં પારગત જીવનાચાર્યા હવે આપણને જોઈએ છે

કેટલાક સાહિત્યાચાર્યો કહે છે કે 'રાજકારણ માથે નામાને કસો સબધ નથી, અમે તો સાહિત્યના વિરલ વાતાવરણમાં વિચરીએ છીએ' કેટલાક પામર ધર્માચાર્યા પણ એટલે જ બીકણુ ગુસ્તિથી કહે છે કે 'રાજકારણ સારું અમારું ફરી દેવાડેલ' અમે તો પારલૌકિક કલ્યાણનો વિચાર કરનારા રહ્યા, આ નફવર અને માયાગ્ન જીવનમાંથી મુક્ત કેમ થવું એનો જ રસ્તો બતાવનાર રહ્યા' બને જોખમમાંથી ભાગનાર લોકો છે જોખમથી જોઓ ભાગે છે તેમનામાં દેવત કેટલું રહેવાનું?

તેમની પ્રવૃત્તિમાં ટેટું જીવન વ્યક્ત થવાનું?

જીવનાચાર્ય નમસ્ત જીવનનો વિચાર કરે છે તે જીવનવીર હોય છે, અને જે એને નાચા ધર્મની પ્રાપ્તિ થઈ જાય તેમ જ જે એનામાં સાચી નાહિત્યશક્તિ પ્રગટ થાય તો એ જીવનવીર, જીવનમમ્માટ થઈ જવાનો જીવનાચાર્ય થવાથી જે નાહિત્યાચાર્ય થયા એવા એક લોકોત્તર પુરુષ આપણી વચ્ચે વિચરે છે તે છે સ્વીન્ડનાથ લાકુર જીવનાચાર્ય થવાથી જેઓ ધર્મસંસ્થાપક થયા છે એવા પણ એક અસૌકિંદ પુરુષ આપણી વચ્ચે વિચરે છે અને તે છે મહાત્મા ગાંધી બંનેની વિભૂતિઓ ભિન્ન છે છતાં લોકોત્તર છે

જીવનદાસ હજી પૂણાપણે ઘડાયું નથી તેથી હજી નવા નવા પ્રયોજોને આવક્રમ છે જીવનશાસ્ત્ર કોઈ કાળે સંપૂર્ણ થવાનું નથી એટલે એમાં પ્રયોગવીરતાને અનાત જાગૃતિથી આવક્રમ ગ્રહેવાનો સાહિત્ય પરિષદો દ્વારા ભાષા ખીલવી શકાય, સાહિત્યનું નવું વિશુદ્ધ કરી શકાય, પણ જીવનશાસ્ત્રીઓ નિર્માણ ન જ થઈ શકે ધર્મ પરિષદો દ્વારા ધર્મસંસ્કરણ થઈ શકે પણ જીવનાચાર્યો ન જ પેદા થાય અથોકે ધર્મપરિષદો ગોઠવી અકબરે પણ એ જાતનો પ્રયત્ન કર્યો આજે દેશ દેશાંતરની પ્રજાઓ પણ સાધર્મપરિષદો બોલાવે છે પણ જ્યાર જીવનાચાર્યો એ કામ હાથમાં નેણે ત્યાં આવી પરિષદોની પ્રવૃત્તિઓ વિના જ નવધર્મમન્વય નિહ થયે, અને લોકોમાં સવધર્મસમભાવકેળવાયે, અને પછી નાહિત્ય પણ પોતે શુદ્ધ થઈ મનુષ્યશ્રદ્ધને સમૃદ્ધ કરશે

૨૩

કાળનો મહિમા

“બાપુ કાળમાહાત્મ્યથી એની મેળે થયાકાળે થયા, તમે શા માટે ઉતાવળ ને છો? અને િને વળગી રહેનાર પ્રજાનો શા માટે ગુસ્સેબેદ કરો છો?” એમ કેંગ્ડાક લોકો સુધારકા આગળ દલીલ કર છે “કાળ જબરદસ્ત છે, નિયમા જે રેન્ડર જોઈએ છે, તે કાળ પોતાની મજે કરાવે છે એના પર બાપુ છોડી દો નાહક ઉતાવળે સુધારા કરવાના ફાફા મારો મા અસ્પૃશ્યતા આજે જે ઉપમા છે તે ઉપમા તે ટકવાની નથી એ અમ પણ જાણીએ છીએ જાણે જેવી છે તેવી સોજસો વર્ષ પહેલાં હતી એમ પણ અમ કહી ન શકીએ, એ બધું કાળમજે બદલાવાનું જ કાળને પોતાની જાનિએ ચાલવા દો નાહક સમાજને છેડીને આ ભારી ગયેલા ગમાનના વાંકુ કડકા શા માટે કરો છો? અને નવા નવા જીવન શા માટે વહોરી લો છો?” આ જાતની દલીલ આજકાલ કેંગ્ડાકે લોકો ક છે આ દલીલમાં વજૂદ નથી, એ સહેજ વિચાર કરવાથી પણ સમજાયે

પર આ દલીલ પાછળ સનાતન હિંદુ ધર્મની અમુક પિછાણ રહેલી છે સનાતન હિંદુ ધર્મ કાગમાણીન્ય ઓળખ્યું છે જેમ કાળ બદલાય તેમ પોતાનું કંવેર બદલવું જોઈએ એ જીવનધર્મ છે એ પ્રમાણે નહીં ચાલીએ તો કાગના ભોગ થઈ પીએ છીએ એ જાણવાથી જ સનાતન હિંદુ ધર્મ નિત્ય નૂતન અને ચિરજીવી થયો છે સનાતન ધર્મ જાણે છે કે, 'ઉતાવળે આત્રા પાકે નહીં' સનાતન ધર્મ એ પણ જાણે છે કે 'જે થોભી ગયા તે ગુજરી ગયા સમજવા' સાધુજી વાવતી હાય ત્યા સુધી જ ટાર રહી શકે છે ગતિ અટકી કે તે પડી ગઈ પ્રત્યાગ દેવોના રાજા ઈન્દ્રે કહ્યું જ છે કે જે બેસી રહે છે, એનું ન રીજ બેસી રહે છે, જે ઊંઝલો તેનું નસીબ પણ ઊભું થયું જ, જે સૂઈ રહ્યો, એનું નસીબ પણ મૂઈ રહ્યું જે ચાલવા માડ એનું નસીબ પણ ચાલે છે માટે ચાલો, ચાલો, ચાલવા માંડો જે ચાલે તે જ પહેલે આપણા જ્ઞપિમુનિઓએ જીવનને યાત્રા કહી છે કેમ કે જીવનમા જવાપણ, ચાલવાપણ જ હોય છે સનાતન હિંદુ ધર્મ ગંગા નદીની પેઠે અખંડ વહેતો આવ્યો છે એટલા માટે જ એ તાજે, વેગવાન અને ચિરતન રહ્યો છે સનાતન હિંદુ ધર્મ વેદને પ્રમાણ માને છે, આધારરૂપ માને છે, પણ વેદ પાસે જ અટકી નથી રહેતો વેદની જ નવી આબુરિ જે સ્મૃતિ, અથવા ધર્મશાસ્ત્ર તેને પણ તે સ્વીકારે છે ત્યા પણ એ થોભે નહીં ઇતિહાસપુરાણોને પાચમા વદ તરીકે સ્વીકારી એમને પણ ધર્મની નવી પ્રેરણા આપવાનું કામ સોંપ્યું પુરાણો પછી તત્ત્રો આપ્યા, એમને પણ હિંદુ ધર્મમા સ્થાન છે જ આ બધા ફરફારમા ઘણા નારા ફરફારો હતા, તો કેટલાક ભારે ખરાબ ફરફારો થયા દરક જમાનાની મૂંઝવણ મરખી હોતી નથી બુદ્ધિ સરખી હોતી નથી અને ઈલાજે પણ સરખા હોતા નથી કોઈક કોઈક વાર અમુક રોગ મટાડવા માટે જે દવા કરીએ, તે દવા જ મૂળ રોગ કરતા ભૂંડી નીવડે છે અને પછી તો તે દવાની દવા કરતા જ દમ નીકળી જાય છે તત્ત્રના માર્ગમા એટલો તો તડો પેઠો કે ધર્મ અને સદાચાર પોતે જ એની ગલ્કીમા ગૂંજળાઈ જાયે કે કેમ? એવી જબરદસ્ત બીક પેદા થઈ એ બધો સડો ધોઈ કાઢવાનું કામ ધમસુધારક સતોએ ક્યું લેણુવ ધર્મની આખી પ્રવૃત્તિ, જૂનો સડો ધોઈ કાઢી, ધર્મને ભમિના ઉજાળવળ આસન ઉપર બેસાડવા માટે હતી તેથી જ સતવાણી પણ સનાતન હિંદુ ધર્મમા આધારરૂપ ગણાવા લાગી જે કોઈને ધર્મનુભવ થયો છે, તે સંત હિંદુ ધર્મ માટે પ્રમાણ છે અને અનુભવમાત્ર ગમે તે મળે અને ગમે તે સ્થળે સરખો જ હોવો જોઈએ માટે કોઈ નવો માણસ અનુભવની વાત જઈને આવે ત્યાર સનાતનનીઓ જૂના અનુભવ સાથે એને સરખાઈ જુએ છે દરેક જમાનાની ભાષા જુદી, વિચારપદ્ધતિ જુદી, કોઈનો અનુભવ કાલો હોય, કોઈનો અધૂરો હોય — એગગી હોય કોઈને પોતાનો અનુભવ બરાબર શબ્દોમા મૂકતા આવડે નહીં અને કેટલાક તો સાબજનારની શક્તિ જોઈને જ બોલનારા

હોય છે આ મગને જ અનુભવ અનુભવ વરે જે જણાય છે એ ફેર જાયવા તજવન નુસીનું અનુભવનું ન આપણું જનાવની અકચાકચતા રી આપવાની જવાબની ધમમાડેની છે

જેમ સૃષ્ટિમાં વિભિન્ન તત્ત્વ ધર્મ લાગુ પડે છે તેમ ધમના મામા મા પપ વિમલ જેવી વસ્તુ છે જા ઈશ્વર આપણને, માણસને વાન આપે છે તે કન કમે જા આપે છે માણસને મુનિ મને છે, તે પપ કમે કમ જા મને છે આ જે કમનુ મનન તત્ત્વ છે એન જા મગમા મા મે છે

જેઓ ને છે કે ઈશ્વર આમાગ બાપદાદાને બધું જ્ઞાન આપી રાખ્યું હતું, માને બાપદાદા મના આપણાથી આજ વધાય જ નહીં તજા નનાતની તો નથી જા ખગ સનાતની હોય છે તે ગતિમાન ધમપ્રવાહમા માને છે ઈશ્વર એક વખતે સ્ત્રીમુનિઓને અને પેગમરોને પ્રજ્ઞા આપી અને ઈશ્વર સૂઈ ગયો, એમ માનવાની તેઓ ના પાડ છે ઈશ્વર બધાના હૃદયને સ્થાને પ્રતિષ્ઠિત છે એનો અવાજ સાંભળવા જેટલી અંત મ્મની શુદ્ધિ કરી હોય તો એ અવાજ જમે તેને મજાયા એવો છે એમ સનાતન ધર્મ માને છે અને તેથી જા ધર્મશાસ્ત્રના અમ્મગાદિ ન વગગી રહેનાર પુરુષોને નાસ્તિક કે બ્રહ્મ આ શૂળીએ વાજવાની, બાળી નાખવાની કે સગનાર કવાની એટલ પથરા મારીને દાર કરવાની જીવ સનાતન ધર્મ મરી નથી સનાતન ધર્મમા મળમાહા મને અગત્યનું સ્થાન છે મગમાહામ્ય એ સનાતન ધર્મની ખાનિયત જા છે

*

એવે જેઓ મગમાહામ્ય ઉપર નિર્ભર રહવાનું સૂચય છે તેઓ સનાતન ધર્મની નાડ સમજીને સનાતન વૃત્તિથી જ બોલ છે પણ મગમાહામ્ય ઉપરનો વિશ્વાસ બે પ્રકારનો હોય છે એક આસ્તિક, બીજો નાસ્તિક. એકનો વિશ્વાસ આત્મા ઉપર છે બીજનો જગત ઉપર માણસ જે કયો પુરુષાર્થ મર નહીં અને કેવળ કાગના પ્રવાહમા તણાતો જાય અને કહ કે હું કાવોપાસક છ કાળને વફાદાર છુ તો તે નાસ્તિક છે તે જડતાનો ઉપાનક છે તે મરણધર્મી છે લાકડાનો જે ટુકડો પાણીમા તણાતો જાય છે એ પ્રવાહધર્મી છે જીવનધર્મી નથી નદીના પ્રવાહમા બે પથરા પ થા હોય એમા જે એ સપહાર તો તે લાકડાનો મ્કો ન્યા ને ત્યાં જ પડ્યો રહે અને સડયા કર સડવામા એને વાવો નથી પણ પોતાની મેજે એ આજ વધે નહીં કોઈને એની દયા આવી અને પાણીમાં તરતા તરતા એની પાસે જઈ એને જાત મારી કે ધક્કો માર્યા તો તે આગળ વરવાનો અને વાચા હોય તો કહવાનો કે જુઓ કાગનું માહામ્ય કે હું કવી પ્રગતિ કરુ છુ કોઈ લોબી માણસ એ જ પ્રવાહમા તરતો હોય અને એને પોતાની શક્તિનો સગ્રહ કરવો હોય તો એ લાકડાના કકડાને જેઈને સજી થવાનો એ તે પાણિયા ઉપર સવાર થશે અને

પોતાની નગવડ પ્રમાણે એને પ્રગતિને પથે લઈ જશે એમા સવાલ થનારની જ પ્રગતિ ગણા. મરખું પાંચિયું પ્રવાહના ઉગમ પાને પડયુ તોય શું, અધવચ પડયુ તોય શું, એને નદીના મુખ આગળ ભરતીજોટના ધક્કા ખાતું જોત થનું રહ્યુ તોય શું? એને માટે પ્રગતિ છે જ નહીં મડદાને પ્રગતિ શાની? એ તો પોતે કહોવાઈ જા. અને એર બનીને બીજાને માટે અથવા ખાતર બની બીજાને પોપે એ જ એની ભવિત યતા.

પુરુષાર્થહીન સમાજ, મરેજો નમાજ, પરત્રય થયેજો સમાજ ઉપર બતાવેલા લાગણના પાટિયાની પેઠે કાલમાહાત્મ્ય પાવે છે એ જાડધર્મી હોઈ નાસ્તિક છે, એનું જીવન વાર છે એને જોઈને ઈશ્વર પણ રુઓ.

કાલમાહાત્મ્ય વિષેનો પુરુષાર્થ આસ્તિક વિશ્વાસ આથી જુદો હોય છે એ ઈશ્વરને ઓળખે છે ઈશ્વર મગજમય છે ઈશ્વરની સૃષ્ટિ સંલેનુક છે એ સૃષ્ટિનો ક્રમ ચેતન્ય અને વિમનને માટે છે એમ સમજી કાલપ્રવાહનો ઉપયોગ એ ચેતન્યના વિકાસને અર્થે કરે છે.

નદીના પ્રવાહમા પડનાર બાહોશ તારો જાણે છે કે પોને સીધો સામે કાંઈ પહોંચવાનો નથી પાણીનો પ્રવાહ એને નીચે લઈ જવાનો છે સામે કાંઈ પહોંચતાં, વાંતે એને એમદ કોત બે કોશ પ્રવાહમા ધસાવું પલ પડે પલ એનો કૃતસ્તકવ્ય છે કે હુ ભરે નીચે પલ સામે કાંઈ પહોંચવાનો જ છુ એ કાંઈ લાકડાનું પાંચિયું કે ક્ષબ નથી કે પ્રવાહધર્મમા પોતાના ચેતન્યધર્મને અખત્યાર ન કરે રસ્તામા પથરા આવે તો એ ચૂંપવે જૂલેનૂકે આ બાજુને કાંઈ જ પહોંચી જય તો ફરી પાણીમા ઝપલાવશે નીચે વધાર ધમગાવું ન પડે એટલા માટે પોતાની શક્તિ મઈક અંશે પ્રવાહની સામે યજ્ઞ વાપરે, અને મોટે ભાજે ત સામા જાંઠા તરફ જવામાં જ વાયરે, અને અંતે સામા કાદા ઉપર પહોંચે ત્યારે જ આરામ લેશે પ્રવાહમા છીએ ત્યા સુધી આરામ લેવાય નહીં થાક ખવાય નહીં એમને એમ ચાલવામા જ થાક મળે છે, એનો લાભ લઈને આગળ જ વધારે એક વાર સામો કાદો ગાંઠલો પછી જોઈએ એજો આરામ લઈ ઉપલાણે ચાલી શકાય અને મોક્ષમદિગ પહોંચી શકાય બાહોશ તારાની કારોયાનના જુદી, એની ધીરજ જુદી, અને શરની કારોયાસના કે ધીરજ જુદી.

પ્રાચીનકાળજી બધાય ધર્મરુધારકો કાળમાહાત્મ્યને ઓળખતા આવ્યા છે અને તેઓ ધર્મને નવા સસ્કારો આપતા ગયા છે તેઓ કાળનો લાભ લે છે મળને શરૂ નથી જતા.

પાશ્ચાત્ય દેશોમા કાળપુરુષની કવચના બહુ સુંદર રીતે પ્રવામા આવી છે મનપુરુષ એક યુવાન છે એ આખા શરીર ચરબી કે માખણથી તરબોળ છે અને અખડ દોડયા જ રે છે કોઈ એને પકડી શકતું નથી પોતાની ચોટલી મેઈ પકડે નહીં એટલા માટે એણે માથાનું બરાબર મુન્ન મ્યું છે ફક્ત ઈશ્વરની આજ્ઞાએ એણે કપાળ ઉપર જુલકું રાખ્યું છે કાળને પકડવો હોય તો તે પાસે આવે એ

પડેલા ૪ લાખ લંબાચીને એ જુવઈ જાનું તો કાળ લાથમાં આવ્યો એક કામુ વૃંચ કે એ લાથમાંથી છટક્યો ૪ એના વાળ પાછળ ઊડ્યા નથી કે પકડી શકે

કાળનું આ ચક્ર એ ઓળખે છે તે ૪ કાલમાહાત્મ્ય જાણે છે, કાળને પોનાનો કંઈ છે, અને ના પાનેથી બધાં વગ્દાનો મેળવે છે

અગ્રે ૪ નરકાં આગાડી કરી એમાં બ્રાહ્મણ સાથે ઢેરને બેસવાની છૂટ આપી બ્રાહ્મણને ઝેવનો લાખ લેવાનો લોભ છૂટે નહીં ઢેરને દૂર બેસવાનું કહેતાં તે માને નહીં, એટલે લાવારીથી એણે આભરેટ છોડી દીધી સમનમીને પણ ત્રાણે બેસી ગયો, ઘેર જઈ નાહવા જેટલો પુરુષાર્થ નથી બીજા વડે એમ નીચ ઓછી છે એના લાખ લેવા ચક્રવાતે અને કહેવા લાગ્યો કે કનિકાળ આ પો છે, ધર્મનું પાવન મુરત્ય થયું છે વ્યાન મુનિએ કહ્યું ૪ હતું કે મનિમાત્રમા મ્હેન જોશવ થતે એ ત્રિમાત્ર મુનિનું વચન અન્યથા કેમ થાય? આ ક્રમે આ ૧૧માહાત્મ્યે કિયુન બ્રાહ્મણે થોગે અસ્પૃશ્યતા છોડી, રીડો થયો એવી આપણી અત્યા સુત્રીની પ્રાપ્તિ છે આમા હિંદુ ધર્મનો વિનય કયાં થયો એ સમજાનું નથી મનિમાત્રના મે ભાગ, ૪માત્રનું બંધન વાંચે એ ૪ જે સનાતન હિંદુ ધર્મ હોય તો વાન જુદો આમાં ખરું જોતાં શરમખાવી નાસ્તિકતા ૪ છે સરકારી અમલદાનના અન્યાય આગળ નમનું પડે ત્યારે 'રાજ એ વિષ્ણુનો અવતાર છે' એવી દલીલ આ ૧૧ ડરવી, કોઈ ધનવાન કે ટેથી રાજ સ્વેચ્છાચારથી સમાજને બચાડે ત્યારે 'સમરવજા નહીં દોષ ગુંસાઈ' એવું વચન ટાંચું અને ધર્માભિમાની લોભેના દોષો ઢાકવા માટે કહેવું કે ધર્મના વિનયને અર્થે અધર્મ કરવો પડે તો તેમા દોષ નથી, એ બધા નાસ્તિકતાનાં ૪ લખ્યો છે આ રીતે લાવારીથી ફેફાર કરવા પડે, સ્વામિ લીરે, બીકને લીધે, ખોટા અભિમાનને લીધે, પરિવર્તનો કયાં હોય તો તેનું શોય ધર્મને અપાય નહીં, તેને કાલમાહાત્મ્ય તરીકે વર્ણવાય નહીં મનુષ્ય તમાજ એ કઈ જટ પંચભૂત નથી એ કઈ વનસ્પતિસૃષ્ટિ નથી, એ કઈ પશુ ચોનિ નથી કે એની મેળે કુદરતને બળે લાવારીથી આપોઆપ જે ફેફાર થાય તેથી સતોષ માની શકાય મનુષ્યજાતિને ઈશ્વર સ્થળ અને કાળ બનેમા દૂર સુધી જોવાની દૃષ્ટિ આપી છે પશુપક્ષીઓને, તિર્યમ્ચોનિને કુદરતે દિક્કદૃષ્ટિ આપી છે, કાલદૃષ્ટિ જાગી આપી નથી કાલદૃષ્ટિ માણસને ૪ છે અને તેથી માણસને કાલને વશ ન રાખતા કાળનો સહમરી, કાળનો સાથી બનાવ્યો છે માણસ મનની અવગણના ન ૪ કરી શકે એ જોવું ખરું છે એટલું એ પણ ખરું છે કે શબની પેઠે એ કાળને આધીન પણ ન રહે, માટે કાળગ્રસ્ત કે કાળ તસ્ત ન થતાં કાળગ થવું, કાળસલાય થવું અને અંતે કાળકૃત થવું એ ભાગ્ય માણસને માટે નિર્ભયું છે મનુષ્ય મહિમા કાલમહિમાથી ગ્રસ્ત નથી મનુષ્યમહિમાનો અધિકાર કાલમહિમા કરતા વધારે છે

સમસ્ત મનુષ્યજાતિના ચૈતન્યરૂપ નારાયણે—સમસ્ત મનુષ્યજાતિના ચરમ આર્દ્રરૂપ ભગવાન પુરુષોત્તમે—પોતે જ્યારે કહ્યું કે હું કાળ છું ત્યારે એ કાળ

જુદો, અને નામદ માણસને ઘોરની પેઠે ધસડીને લઈ જનાર જખરદસ્ત કાળ એ જુદો એક કાળ ઉપર વિજય મેળવવાનો હોય છે જ્યારે બીજા કાળની ઉપાસના કરવાની હોય છે

૧૧-૭ '૩૩

૨૪

તત્ત્વ અને વ્યવહાર

“તમે તો આદર્શલોકના રહેનારા રહ્યા વ્યવહારમા આવા આદર્શો ચાલે નહીં સંજોગોને કબૂલ રાખે ને વ્યવહારને સાચવે તો જ આ દુનિયામાં માણસ નભી શકે” આપુ કહેનારાઓ ડગલે ને પગલે મળે છે આ ‘વ્યવહાર,’ આ ‘સંજોગો’ થી વસ્તુ છે એ આપણે હમેશાં જોવું જોઈએ

વ્યવહાર એક સત્ય વસ્તુ છે, પણ તે કઈ હમેશાં સારી જ વસ્તુ નથી હોતી! મંદવાડમાં નુકસાનકારક વસ્તુ પણ ખાવાનું મન થાય છે આ વાતના સત્ય તો છે જ, પણ તેને વશ થવામા કોય નથી અને પુરુષાર્થ પણ નથી

ઘણી વાર તત્ત્વ એ ઉપર લઈ જનાર વસ્તુ હોય છે, જ્યારે વ્યવહાર એ નીચે લઈ જનાર વસ્તુ નીવડે છે જે વચ્ચે સનાતન સગ્રામ ચાલતો આવ્યો છે જે વચ્ચે સમાધાન અથવા માડવાળ કરવાના અનેક પ્રયત્નો દુનિયામા થતા આવ્યા છે પણ વ્યવહાર અતિ દુરાગ્રહી છે સમાધાનની થરતો તત્ત્વપક્ષ કબૂલ રાખે, પણ વ્યવહારપક્ષ મળતી જાય તેમ તેમ વધાઈે રાહતો માગ્યે જ જાય છે, અને અંતે તત્ત્વનું ખૂન કરીને જ જપે છે માટે તત્ત્વપક્ષે હમેશા સતર્ક અને જાગ્રત રહેવું જોઈએ અને વ્યવહાર સાથે કોઈ કાળે કાચમની સમાધાની ન જ કરવી જોઈએ

તત્ત્વ અને વ્યવહાર વચ્ચેના આ સનાતન યુદ્ધમા આપણે કયો પક્ષ સ્વીકારવો? કયા પક્ષ તરફ સહાનુભૂતિ ધરાવવી? કયા વાવટા નીચે ભરતી થવું? — એ જીવનનો મોટામા મોટો સવાલ છે જિંદગીમાં વ્યવહારપક્ષનું અસ્તિત્વ કબૂલ રાખ્યે જ છૂટકો પણ વ્યવહારપક્ષ છે એટલું કબૂલ રાખવું જુદું અને તેના હિમાયતી બનવું જુદું વ્યવહારપક્ષ શરૂઆતમાં હમેશાં સૌમ્ય, મમજુ અને સુંદર સ્વભાવ વાળો ભાગ્યે છે, અને તેથી જ આપણે તેને વશ થઈએ છીએ પણ એક વાર વ્યવહારપક્ષ તરફ મત આપ્યો, હાથ ઝીંચો કર્યો કે તેનું સામ્રાજ્ય આપણા માથા ઉપર થયું જ સમજવું અને શરૂ થયા પછી તો વ્યવહારની જોડકમી જોશભેર વધતી જ ચાલવાની

વ્યવહાર એટલો ચતુર છે કે તત્ત્વનું ખૂન કર્યા પછી પણ તે તેનું મગ્ન સાચવી રાખે છે કે લેલી તત્ત્વપત્તા લોકો ભ્રમમા રહે કે તત્ત્વ ઘણું જીવનું

છે વ્યવહાર હમેશા કહે છે, “નામનો રાજ ગમે તે હો, મને તેની દરકાર નથી તારા માગે પોતાની ચાલે એટલે બસ ”

આજે આપણા સમાજમાં તત્ત્વવાદી કેટલા છે અને વ્યવહારવાદી કેટલા છે? તત્ત્વનિષ્ઠ હોમોની સખ્યા જ્યારે રાષ્ટ્રમાં વધે છે ત્યારે દેશ ચડે છે વ્યવહારવાદીઓએ કોઈ કાંઈ કોઈ સમાજનો કે રાષ્ટ્રનો ઉદ્ધાર ક્યો નથી

૩-૨૨

૨૫

અંધભક્તિ

રાજકીય, સામાજિક અથવા ધાર્મિક ચર્ચા જ્યારે ચાલે છે ત્યારે સામા પક્ષના ગમે તે માણસને આપવાળોગ એક નાન ભાષામાં બહુ બધનેસતી છે એક માણસ બીજાને દેકો બાપે અથવા અમુક રૂઢિને વળગી રહે એટલે પછી તેના વર્તન પાછળ બધે ગમે તેટલું ચિનન રહે જુ હોય, ગમે તેટલી સ્વતંત્ર દલીલો રહેલી હોય તોપણ તેને અભિજ્ઞ કહેવામાં ક્યો વાધો આવતો નથી જેટલા અનુયાયી તેટલા બધાય અધ, જેટલા ધર્મચુસ્ત તેટલા બધાય અધ, અને યાજ્ઞને માનનારાઓને તો વળી અધનારે અધ માનવામાં આવે છે આ શબ્દ સુધારાવાળાઓએ ભાષામાં દાખલ કર્યો, છતાં પુરાણમંત્રિમાનીઓ પણ કોનો ઓછો ઉપયોગ નથી કરતા તર્ક વાપરે તે નાસ્તિક, અને ભાવનાને પ્રધાન ગણે તે મહાજડ! ટીકા કરવાની આવી સહેલી મુઝિ શોધાયા પછી આપણ જાહેર જીવન સ્વરૂપે તો તેમાં થી નવાઈ? સામનામાં ‘તું આધળો’ ‘તું આધળો’ મરીને આજ સુધી આપણે શું મેળવ્યું? સ્વાર્થ, દ્વેષ અથવા મત્સરને લીધે દેશમાં મરેલા કુસંપમાં અધપણાનો આરોપ રખે પોતાને વળગે એવી બીકનો એક વધારો જ થયલો છે અને સમાજનો જામે એક નિયમ જ બની ગયો છે કે તારો મુનિયસ્ય મત ૧ મિત્રમ્ । જે પોતાનો જુદો મત લાકે નહીં તે ઠાલ્યો ન જ કહવાય!

ત્યારે શું દુનિયામાં અધભક્તિ અથવા અધઅનુયાયિત્વ જેવી વસ્તુ છે જ નહીં? ના, એમ નથી આપણા દેશમાં અથવા કોઈ પણ દેશમાં સર્વત્ર અધભક્તિ તો એટલી બધી છે કે જ્યાં અધભક્તિ નથી ત્યાં પણ હોમોને અંધભક્તિનો આભાન થાય છે! છાપવાની કળા નીકળી તે દિવસથી લેખકોનો અને વિચારકોનો દુનિયામાં રાડો રાટલો છે, પણ તેમના વિચારોને આપણે સૂઠમ રીતે તપાસીશું તો એક જવાબમાં બહુ બહુ તો બે ત્રણ જ નવી કંપનાઓ ઉદભવેલી માલૂમ પડશે બાકી સામાન્ય લોકો તો જૂની કંપના લઈને અથવા તો બીજાની કંપના

લઈને પોતે એને જે રીતે સમજ્યા હોય તે રીતે મૂકી દે છે માણસ જે પોતાનું મન નિર્મળ કરીને પોતાના વિચારો અને પોતાના મતો તપાસશે, તેમનું મૂળ શોધવા નીકળશે તો તેમા તેનો 'પોતાનો' ધિસ્સો કેટલો ઓછો છે તે જોઈને તેને થરમાવું જ પડશે

જે વસ્તુ—પછી તે બીજા પાસેથી સાબળેલી હો અથવા અને લોકોના મતનો એકત્ર વિચાર કરીને તારવેલી હો—પોતાને ગળે ઊતરી છે તેને પોતાની કહેવામાં કશો બાધ નથી મુકિલડે પોતાના સિદ્ધાન્તો ઉજારો વર્ષ પહેલા નિષ્ક્ર કરી બતાવ્યા છે, છતાં દરેક જુવાન વિદ્યાર્થી પોતાની મેળે તે સિદ્ધાન્તોની શુદ્ધતા સ્વીકારે છે ત્યારે તેને કોઈ મુકિલડનો અંધ અનુયાયી કહેતું નથી, તેમ તેમ કરીને મટ્રિકમા પામ થવા ખાતર મુકિલડનાં પ્રમાણો વગરસમજાવે જ ગોખી કાઢનાર વેદિયાને ફાવે તો અંધ અનુયાયી ભલે ગણો

શાસ્ત્રમા અમુક વચન છે તેથી તે માનવું જ જોઈએ એમ કહેનાર અંધ અનુયાયી છે શંકરાચાર્યના મોઢી અમુક સિદ્ધાન્ત નીકળ્યો છે માટે તેની મીમાસા ન જ થઈ શકે એવું માનનાર અંધ અનુયાયી છે શાસ્ત્રની ચર્ચા જ ન થઈ શકે એમ પ્રતિપાદન કરનાર અંધ અનુયાયી છે રાજની ગાદી ઉપર કોઈ નહીં બેઠો એટલે તેનામાં બધું સજ્જત આવી ગયું એમ માનનાર અંધ અનુયાયી છે સરકારે કાયદો પતાર કર્યો એટલે તે ન્યાય હોવો જ જોઈએ એમ માનનાર અંધ અનુયાયી છે ગોરી ચામડીવાળાઓએ વચન આપ્યું એટલે તે પળાસે જ એમ માનનાર અંધ અનુયાયી છે સરકારી રિપોર્ટમાં છપાયેલી વકીતમા જૂવ ન સંભવે એમ માને તે અંધ અનુયાયી છે સ્મૃતિઓમાં જે જે લખેલું છે તે તે બધું ત્રિકાળને માટે છે એવી દલીલ કરનાર પણ અંધ અનુયાયી છે ગોખવેલો કલ્પ, તિલકે કલ્પ, શંકરાચાર્યે કલ્પ અથવા ગાંધીએ કલ્પ એટલા જ માટે તે માની લેનાર પણ અંધ અનુયાયી જ છે આદ્યશંકરાચાર્યે કોઈ દિવસ કલ્પ ન હતું કે હુ કલ્પ છું માટે જ મારું માની લો નહીં તો પોતાની પ્રસ્થાનત્રયીમાં દરેક વાક્યની અદર તેમણે દલીલ ન કરી હોત 'અગ્નિ છીતન છે એમ તો મુનિબા કહે તોપણ આપણે તે કેમ માનીએ?' એમ પોતે શંકરાચાર્યે જ ચોખ્ખું કહેવું છે

('જિનાસા નાસ્તિ નાસ્તિક્યમ્' એમ મત્સ્યપુરાણ કહે છે) તિલક અને ગાંધીજીનું પણ હમેશાનું કહેવું એ જ છે કે અમારા વિચારોના દાસ નહીં બનના, અમે જે કહીએ છીએ તેનો પૂર્ણ વિચાર કરી જે તમારે ગળે ઊતરે તો જ તે સ્વીકારજે, દેશ, કાજ અને વર્તમાનનો વિચાર કરી જે સિદ્ધાન્ત ગળે ઊતરે તે જ અમરમાં મૂકજે તમારા વિચાર અને તમારા આચાર વચ્ચે ભેદ ન હોવો જોઈએ એમ નહીં કરો તો તમારામાં કાયરતા આવી જશે, તમે કૃપણ બની જશો, અપમાન બની જશો

ઠોષ પુરુષ, જ્ઞાની પુરુષ અથવા તપસ્વી પુરુષ જે કહે છે તે તોજતાં ઉગ્રવી દેવા જેવું નથી હોતું એમ માનવું તેનું નામ શાબ્દ સત્યચટ્ટી તરંગન

પોતાના અનુભવ તરીકે જે કહે છે તેનો આદરપૂર્વક વિચાર કરવો એનું નામ શ્રદ્ધા મનસ્થિતિ જ્યાં વિકાર અને મોહથી મુક્ત હોય એવે સમયે અંતરનો શુદ્ધ અવાજ જે કહે તેને અનુસરવાની વૃત્તિ તેનું નામ શ્રદ્ધા સાચને આંધ નથી, શુદ્ધ પ્રેમ અને શુદ્ધ કરુણાથી કોઈનું કદાપિ નુકસાન થતું નથી, ઈશ્વર જોઈ કાળે કોઈનો ત્યાગ કરતો નથી, એવી એવી મનુષ્યહૃદયની જે વિશ્વજનીન અને સાર્વભૌમ ભાવનાઓ છે તેની દૃઢ પ્રતીતિ એનું નામ શ્રદ્ધા

આત્મધર્માવાયોની વાણીને આગળ પાછળનો વિચાર કર્યા વગર વ્યાકરણના હાથમા નોપી દેવાની વૃત્તિ તે અશ્રદ્ધા. જ્ઞાને યુક્તિની કે નીતિની કમોટી લગાડવાની ના પાડતી એનું નામ અધશ્રદ્ધા દેશમેવાનો માર્ગ નીતિયુક્ત હોવા છતાં તે રાજમાન્ય છે કે નહીં એના વિચારમાં અટવાવું એનું નામ અધશ્રદ્ધા જે અત્યાર સુધીમા થયું નથી તે હવે પછી કોઈ દિવસ થવાનું નથી એવી મનની જેડે ગાઠ વાળી બેસવું એ અશ્રદ્ધા આપણે કર્યું ન કરીએ, સ્વાર્થત્યાગ કે પુરુષાર્થનું નામ સરખું ન કાઢીએ તોપણ સ્વરાજ્યસૂર્ય એની મેળે ઊગશે એમ માની બેઠવું એ અંધશ્રદ્ધા બજામા, મેટ્ટમા, હોટેલોમા કે સરકારી નિયામોમા અત્યજેને અડકવામા વાંધો નહીં, પણ રાષ્ટ્રીય શાળાઓમા અત્યજે જેડે ભણવામા માત્ર સનાતન ધર્મનું સનાતનત્વ મટી તે ડૂબી જાય છે એમ માનવું એ પણ અંધશ્રદ્ધા પોતાના છાપાઓમા ચાકૂતીઓ અને અનગવિલાસની જાહેરખબરો છપાતી હોય છતાં પોતે લખેલા અમમ અને બ્રહ્મચર્યના લેખોની સમાજ ઉપર અસર થશે એમ માનવું એ અંધશ્રદ્ધા દહાડે દહાડે દેશનો આર્થિક ત્રાવ વધતો જતો હોવા છતાં દેશ આનાદ અને નમુદ્ધ થતો જાય છે એમ માનવું એ અંધશ્રદ્ધા અને ગોરાઓ દહાડે દહાડે વધારે ને વધારે ઉદ્ધન થતા જાય છે એવો અનુભવ પળે પળે થતો હોવા છતાં ધારાસભામા બેઠીને દેશહિત કરી ચકાવ, સ્વરાજ્ય પણ મળી શકે એમ માનવું એ પણ અંધશ્રદ્ધા જ છે

ગાંધી આવી અંધશ્રદ્ધામાથી ઊગરી જવું એ દરક માણસની સૌથી પહેલી દરજ છે સમાજના નેતાઓ, મુત્સદ્દી લોકો અને ધર્મગુરુઓએ આવી અંધશ્રદ્ધામાથી ઊગરી જવાની વિશ્લેષ જરૂર છે, કેમ કે તેઓ અંધ રહે તો સમાજની દશા અન્વેનંત નીચમાના યથાઘા જેવી થવાની ઈતિહાસ અને તર્ક એ શાસ્ત્રોની બે આખો છે એના વગર એકલા પડીને જે કોઈ ધર્મેષિપદેશક બની જાય તો તે અંધ કહેવાય અને એવાની પાસે ધર્મનિર્ણય માટે જવું એ દૃષ્ટિની શોધ નીકળતાં અધાપો સ્વીકારી લેવા સમાન છે

વહેમ અને શ્રદ્ધા

1 (‘કાળી ચૌદશની રાત્રે—બરાબર મધરાતે જો નાક કાપ્યું હોય તો બીજો દિવસે સવારે સોનાનું નાક ઊગે છે’ એમ લોકવાર્તા કહે છે) ‘જો કોઈ મનુષ્ય કલ્યાણ કરી છે તેની દુર્ગતિ થતી નથી’ એમ ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે સામાન્ય માણસનો આ બંને વચનો પર સરખો જ અવિશ્વાસ હોય છે, કેમ કે બંને વચનોનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કોઈને નથી બચાવમા ભોળો માણસ કહેશે કે ‘નાક ન ઊગે તો વાક આપણો જ્યોતિષ પ્રમાણે કાળી ચૌદશ નક્કી કરવામાં ભૂલ થઈ હશે, અથવા બરાબર મધરાતની કાણ હાથ નહીં આવી હોય, તેથી સોનાનું નાક ન ઊગ્યું પૂર્વજ્ઞેનાં વચનો ખોટાં પડે જ નહીં આપણી જ કઈક ભૂલ હોવી જોઈએ’ શાસ્ત્રી માણસ કહેશે, ‘કલ્યાણકારી ધર્મરાજ પર ભલે આકૃત આવી પડી એ સાચી આકૃત જ ન હતી બાહ્ય લાભાલાભની કિંમત શી? સાક્ષાત્ ભગવાનનો સહવાસ અખંડ મળ્યો એના કરતા જુદી સદ્ગતિ વળી કઈ હશે? કષ્ટ વેઠવાં પડે એને તો કાયરો જ વિપત્તિ ગણે કલ્યાણકારીની દુર્ગતિ થવાની જ નથી એ ભગવાનની ખોળાધરી છે’

પ્રાકૃત માણસ આ બંને બચાવથી અસાતુષ્ટ રહે છે એની દૃષ્ટિએ બંને વચનો પરનો વિશ્વાસ આધિજાપણની સરખી જ નિશાની છે દબનું પડ કાઢી નાખીએ, ઔપચારિક ધર્મનિષ્ઠા દૂર કરીએ તો આવા પ્રાકૃત લોકોની સંખ્યા જ આજના જગતમાં વધારે દેખાશે

છતાં ઉપર કહેલા બે વચનો અને તે ઉપરની ગાદી ૨ સરખા જ ગણી શકાય? પહેલું વચન ભૌતિક જગત વિષે ખોટો નિયમ બાંધે છે, જ્યારે બીજું વચન એક આધ્યાત્મિક સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન કરે છે પહેલા વિધાનની સત્યતા તપાસવા માટે જે જાતની કસોટી જોઈએ છે તે જાતની કસોટી બીજું વિધાન માગતું નથી માણસને નવું નાક જોઈએ જ શા માટે? એ સોનાનું હોવાની શી જરૂર? કાળી ચૌદશ સાથે એને શી લેવાદેવા? મધરાતમાં એવી તે કવી જાદુઈ અસર છે? જ્યોતિષ પ્રમાણે કાળી ચૌદશ નક્કી કરવી, અને મધરાતની કાણ બરાબર સાચવવી, એ વસ્તુઓ અધરી ભલે હોય, પણ અશક્ય તો નથી જ પ્રત્યક્ષ અનુભવ વગર આવી વસ્તુ સાચી મનાય જ નહીં અને આવો વિચિત્ર અનુભવ કરાવતા પહેલાં એ વચનમાં કશો બુદ્ધિપ્રયોગ કે વજૂદ છે કે નહીં એ જ પ્રથમ તપાસવું જોઈએ આવું વચન સાબળ્યું કે તરત તેનો પ્રયોગ કરી જોયો એવો ભેવકૂંડ સાચી સૃષ્ટિમાં તો કોઈ મળે નહીં

બીનુ વચન આધ્યાત્મિક છે મામો માણસ ઉપકાગ કરે કે ન કરે, અથવા અપકારે કરે, તોયે એનો કયો વિચાર કર્યા વગર બધા જ પ્રત્યે જેઓ સંજ્ઞાન તાથી વર્તે છે એવા કૃપામુકાગી આર્ય પુરુષોને આત્મિક સમાધાન મળે છે એ તો પ્રત્યક્ષ અનુભવની વાત છે બાહ્ય આપત્તિઓ એના પર ગમે તેટલી આવી પડે, પોતાના હૃદયની મહત્તા જ એને અખૂટ આનંદ આપે છે તેથી એ અવસ્થા નથી થતો નમાજ પણ જાણે છે કે આપત્તિમા પણ આવો માણસ દીથી ઠીક છે એના ચારિત્રની અમર વધુ ને વધુ થતી જાય છે એની બુદ્ધિ પ્રસન્ન રહે છે અને તેથી એની દુર્ગતિ થતી નથી આવો પ્રત્યક્ષ અનુભવ ધારો કે ન થયો તોયે શું? દુરાચરણ ક્યા આર્ય હૃદયને પત્તદ પડે? ગમે તે પ્રલોભનમાં પણ પોતે દુરાચરણ તરફ વળ્યો નહીં એ સમાધાન જ એને ભાગ્યે થતિ આપનાડુ હોય છે બદલો લેવા ખાતર પણ જ્યાં માણસ કંઈ હીન કૃત્ય કરે છે ત્યારે તેની આત્મ પ્રતિષ્ઠા હણાય છે. સમાજ એને ભલે વખાણે, એ સામાજિક પ્રતિષ્ઠાની કિંમત હૃદયની નાપસદગી આગળ કયી જ નથી આત્મપ્રતિષ્ઠા ખોઈને માણસ સામાજિક પ્રતિષ્ઠા મેળવે ત્યાં એ એને સદતી જ નથી માણસ ભલે ગમે તેટલા આવેશથી પોતાનો બચાવ કરે, પણ એને પોતાને જ એ બધું પોગું પોલું લાગે છે તેથી જ કૃપામુકારીની દુર્ગતિ નથી થતી. એ વસ્તુ સ્વયંસિદ્ધ છે એમ હૃદય કબૂલ કરે છે એ વચનનો ભાવાર્થ હૃદયધર્મ માથે એટલો બધો સમરસ છે કે હૃદય એ વચનને દર વખતે અનુભવની કસોટી પર પણ ચડાવવા માગતુ નથી

ધાર્મિક શાદાઓ નોંધેલા વચનો અને વહેમના વચનો વચ્ચે જમીન આસ માનનું અતર હોય છે આજનો પ્રાકૃત જમાનો કેટલીક વેળા ધાર્મિક શાદા સાથે ધમ્મિ નામે ચાલતા તમામ વહેમોને ટકાવવા માગે છે અને એના માદા ફળ અનુભવીને અનાતા, લોચકને સામો હીંચકો આપી વહેમો સાથે ધાર્મિક શાદાને પણ ઉડાવી દેવા માગે છે

હાથની કોણી વતી બે વેંત જમીન ખોટવાથી પાતાળ દેખાય છે એ વચનની, અને આદર્શ બ્રહ્મચારી સપૂર્ણ નીરોગી અને પ્રસન્નપ્રજ હોય છે એ વચનની પ્રાકૃત લોજો સરખી જ ડટ્ટ કરે છે, તેથી કાંઈ એ બે વચનો સરખી કોટિના થઈ શકતા નથી ઋષિક સાથે માનસિક બ્રહ્મચર્યનો અનુભવ મરનાર લોજો આજે એટલા ઓછા છે કે બ્રહ્મચર્ય વિષેનું વિધાન ઘણા લોકોને અતિશયોક્તિભર્યું જણાય તો એમા નવાઈ નથી પણ જો લોકોએ એ દિશામા કંઈક સગીન અને લાભો અનુભવ કર્યો છે તેઓ પોતાના અનુભવ પરથી અનુમાન બાધી એ વચનને સપૂર્ણપણે સ્વીકારવા તૈયાર હોય છે તેઓ કહેશે કે ધર્મણુ વિનાનું યત્ર તૈયાર કરવું જેમ મુશ્કેલ છે, પણ જેમા ધર્મણુ ઓછામા ઓછું હોય એવા નવા નવા યત્રો વધુ ને વધુ સફળતાપૂર્વક તૈયાર કરી શકાય છે, તેમ સપૂર્ણ બ્રહ્મચર્યની કોટિએ પહોંચેલો હેડધારી મળી આવવો દુર્લભ હોય તોયે તેથી એને વિષે કહેવાયેલા વચનને આવ આપે એમ નથી

નિર્મલમાં અનંતરોર વિષેના નિષ્કાન્તો જેમ નિર્વિવાલ સત્ય હાય છે, તેમ સત્ય કોઈ વિષેના આધ્યાત્મિક સિદ્ધાન્તો પણ સત્ય છે જ છે

વહેમ અને શબ્દ વચ્ચેના માધ્ય અને વિશેષ જ્ઞાનમાં વહી આવેલે ધર્મ-સંસ્કૃતિમાં પ્રગુણ થયું જેઈએ મંદ અગ્નિ ઉપર જેમ રાખ વળે છે અને એ અગ્નિને ધીમે ધીમે જૂઠાગરી માર છે, તેમ ધર્મમાં દાખલ થયેલા અસાધ્ય વહેમો ધર્મને ગૂંથાગરી માર છે વહેમો આજ્ઞાનમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે જ્ઞાન વિરેની, સત્ય વિષયની પ્રખર કિલ્લા અને અજાણે એ ટકે છે વહેમ એ શુદ્ધ નારિતકતા જ છે બેદરકાર વેદ જેમ જમે તેવી દવા જમે તે દરમિયાને બેવફૂરી કે બેદ મીઠી આપે છે તેમ જેમને સત્યની, સાચી ધાર્મિકતાની પી નથી હોતી એવા મૂઠ લોમે જ વહેમોને ચારના આપે છે, અને ખાગ આશ્વાતનથી દાનિ મેળવવા માં નાર દુર્જન દદશે એવા વહેમોને સાર છે જેને સાજ થયું છે તે જેમ પાતાની ત્રિપાત સાથે દવાની પણ પૂરપૂરી વિચિત્રા કર છે, તમ જેને ધાર્મિકતા કેળવણી છે, સત્યકર્મી આરા પ મળવનું છે તે દરક માત્ર ! એએક માન્યતાને બુદ્ધિ અને અનુભવની કતો પેર કર્યા વાર નહીં રહે.

ધર્મ વિશે આપણો સમાજ એટલો બધા બેદરકાર થયો છે કે લોકોને મનાતન મહાઓ પ્રજાવચનીરે પડી નથી, અને સમાજની જ્ઞાનચમ્પિ અને પ્રાણચમ્પિને કોતરી ખાનાર અસાધ્ય વહેમા વખો પે મટવાની પણ પી નથી હોતી સમાજમાં અને ખાન કરીને નિષ્કાપ અને મલેનનુ આમવર્તમાં જે અકર્મકથના, નિગદ્યા અને ઘટપલ આવી ગયા છે તેનું કારણ જેટલે અંધે ભૂખમરો છે તેટલે જ અંધે અજાણા અને વહેમો છે એ દુર મરીને ધમતસ્મર જ્યાં સુધી નથી મ્યું ત્યાં સુધી ગમાજનું સંજ્ઞન થવાનું નથી ભૂખમરો લાગીશું તો જ લોકો આપણા ઘઘ્ઘો સાંભળવા તૈયાર થશે પણ જ્યાં તેમ સાંભળવા તૈયાર થાય ત્યાં વહેમોનો નાશ કરનારી અને મહા નિષ્કાવનારી વેદવાણી એમને સભળાવવાને સભળાવનાર તૈયાર રહવું જેઈએ આપણો આધ્યાત્મિક દોરી ન થકે

ધર્મસંકટમાં શું કરવું?

આપણી આનંદ ધર્મસંકટના અનેક પ્રસંગો ઉભા થાય છે, ત્યારે શું કરવું એ સૂચનું નથી જાણુ વિશાળ કળા હુ એક નિર્ણય પર આવ્યો છું

માણસ વળા નુધી નીચલી ભૂમિમાં ઉપર છે ત્યાં સુધી બે માર્ગમાંનો એક જ માર્ગ વિકસિત હોય છે, પણ માણસ જેમ જેમ ઉપર ચડ્યો જાય છે તેમ તેમ કર્મની બાહ્ય સૂચનામુશ્મતા (સોજાવોજ્યતા) બહુ માણસની નથી રહેતી અનેક માર્ગો સંખ્યા ૪ યોગ્ય હોય છે તે વખેતે ઈ વૃત્તિથી પ્રેરણાને અમુક માર્ગ પર્ગટ કરીને છોડે એના પર બધો આધાર હાય છે કેમ કે આવે પ્રસંગે પ્રેરક વૃત્તિ જ કર્મનું તાર હોય છે માણસી જગતમાં કર્મનું પનિભામ નાહુ શું અને નમારુ શું?

આ સ્થળે હિમાવચના એક સંન્યાનીનું વચન યાદ આવે છે, 'સત્ત્વર છાજે' સત્ત્વર તે મારુ નીતિની મીમાંના જાયો વધારે હિંમતમાં જઈ ન રહે

ઉચ્ચ કળા, ઉચ્ચ નિનતા, અને ઉચ્ચ નીતિમત્તા કળાપર, રસિક અને સંતથી જુદી પાડી જ ન થાય જે કળાત્મિક ઉપર આપણી શબ્દા હોય એટલે કે જે કળા સિકે આપણી શબ્દા મેળવવા પૂરતી તપસ્યા કરી હોય તે જ્યાર કહે છે કે 'આ ચિત્ર સુંદર છે' ત્યારે તપન જ નથી પ્રયત્ન કે ચિત્રજ વગર આપણે તે ચિત્રમાં સુંદરતા નિવારી થઈએ છીએ સ્વાદમાં ઈષ્ટ શું અને અનિષ્ટ શું—એટલે કે પોતાને શું 'નમારુ' અને શું 'ન જમાવનું' એ આપણે કુદરત પાનેથી જેટલું શીખીએ છીએ તેટલું જ મા પાસેથી પણ શીખીએ છીએ

[મને યાદ છે હુ નાનો હતો અમે રામદુ મિંડ રહેતા મારી માએ ગુલાબનું એક નરન સુગંધી ફૂલ મને સૂંઘવાને આપ્યું મને તેની વાસ ગમી નહીં માએ મને ઈષ્ટો આપ્યો અને કહ્યું, 'આની સુગંધ અનુભવી શકતો નથી?' કેવો 'વનમાણસ'! બન તે જ સમયે હુ ગુલાબને હૃદયથી સુગંધી માનતો થઈ ગયો, મને ગુલાબમાં અપૂર્વ આનંદ આવવા લાગ્યો આશા રાખું છું કે તમે મને દુનિયાથી અજા (Freak) નહીં ગણી કાઢો]

સતી—જીવતા સતી આપણને જે માર્ગ બતાવે તે જ યોગ્ય માર્ગ આપણામાં જેટલે દરજ્જે સંનિપાત્ર આવ્યું હોય તેટલે દરજ્જે આપણી સ્ફૂર્તિ એ જ ધર્મસંકટ આ માન્યતામાં અસંજકતા નથી, અનવસ્થા નથી બાહ્ય બંધન નથી એવો વ્યવસ્થા નથી એમ નથી જીવનમાં બધે કયાં બાહ્ય નિયમન હોય છે?

જીવનની વ્યાખ્યા અશક્ય છે જીવનને નિયમબદ્ધ કરવું અશક્ય છે જીવન સ્વતંત્ર (સ્વબદ્ધ) છે તેમ નીતિધર્મ પણ સ્વતંત્ર છે નીતિને માણસથી જુદી ન જ પડાય. 'Morality is subjective' એ વિધાનનો આ નવો અર્થ છે

ત્યારે શું સામાજિક નીતિ જેવી કોઈ વસ્તુ છે જ નહીં? એવું નથી સમાજ એ એક અર્થજિત રચના છે જેટલે દરજ્જે એની અંદર આત્માઓ પ્રવેશ કર્યો તેટલે દરજ્જે તેની પોતાની નીતિ છે જ પણ વ્યક્તિગત નીતિ, સંતાની નીતિ અને સજાતીય સમાજની નીતિ પરસ્પર વિરોધી નથી હોતી, એક જ હાથ છે

આ નીતિમીમા ૧૧ પાઠ્યાઓએ ખીલવેલી નીતિમીમાતા જેવી લાગે છે, પણ તત્ત્વત તેનાથી તદ્દન ભિન્ન છે

પાશ્ચાત્ય નીતિ પાછળ દ્વેષ છે દ્વિતીયાદેશ નીતિસ્તંભવર્તિ એ તેમનું મૂલ છે અદ્વૈતમાં નીતિને સ્થાન નથી 'Morality is the law of conduct towards others' એ પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનની વ્યાખ્યા છે આપણે કહીએ, 'Morality is the law of self-realisation' આ વ્યાખ્યા ધ્યાનમાં રાખીએ અને આત્માનુભૂતિનું સ્વરૂપ તમજીએ એટલે ધર્મસંકટ કોઈ કાગે આવે નહીં

સત્તા દિ મન્દેહપદેષુ યન્તુવુ ।

પ્રમાણ અન્ન કરણ પ્રવૃત્તય ॥

૩૦-૧૨-'૨૦

૨૮

મંગલ મંદિર જોલો !

જીવન અને મરણ વિરાટ જીવનનાં જ બે પાત્ર છે, પરમાત્માની બે વિભૂતિઓ છે એમાં જીવન એ માત્રનની કકોર કસોટી છે મરણ એ તે કામવાન અને પરમ કારુણિકની દયા છે મૃત્યુ સમયે માણસને જે જે વેદના થાય છે તે મૃત્યુને લીધે નહીં મૃત્યુમાં તો ઊંધ જેટલી જ મીઠાશ છે જે વેદના થાય છે તે જીવનને લીધે થાય છે જીવન પોતાનો કબજો છોડવા માગતું નથી, અને એ લોભની તાણાતાણીમા વેદના પેદા થાય છે મૃત્યુ પામે ધીરજ છે, એ જીવનને પોતાનાથી બનતું કરવા દે છે જ્યારે જીવન હારે છે અને પોતાનો આગ્રહ છોડે છે, ત્યારે મરણ પોતાની પાંખો ફેલાવીને પ્રાણીને પોતાની છત્રછાયા તળે લે છે

માણસ જીવનને સુખસ્વરૂપ માને છે, અને મરણને મહાસંકટરૂપે જુઓ છે, પણ કુદરતમા જેમ દિવસ પછી રાત્રિને સ્થાન છે, એની ઉપયોગિતા અને સૌંદર્ય છે એટલું જ નહીં પણ વૈભવ પણ છે, એ જ રીતે મરણમા પણ ઉપયોગિતા, સૌંદર્ય અને વૈભવ છે ઉપયોગિતા કદાચ આપણે તરત ન સમજી શકતા હોઈએ, પણ મરણની ભવ્યતા અને એની ઉપકારક સુંદરતા તો સહેજે ધ્યાનમાં આવવી જોઈએ આકળે માણસ એ કંબી શકતો નથી એ કઈ મરણનો વાંક નથી

ધામેલો મનુર વિગામ માટે નાચીકૂલીને લોથપાથ થયું બાજક ડિલની
તો મા ભાઈ જાય, પામેું દુઃ સ્થિતિમાં વસાઈને નવી યાત્રા શરૂ થવા માટે
પૂજમાનાનો મનઘ છોડી દે, એ પ્રમાણે જ માલને જીવન પૂરું કરી અનાદ્ય અવે
એનો ત્યાગ કરતા થીજી જોઈએ, અને નવી તક મેળવવાના પરવાનાપણે માલને
વધાવી લેનું જોઈએ

જે માલસ પાસે પ્રમન્નતા હોય તો એને જીવતા પણ આવડે, તેમ જ
શાનિ અને થોભા નાથે જીવન પૂરું પણ કરતા આવડે, અને જેમ બાલુની
પરિવામે માલસને બહુમાનનો ઈલાજ કે સદ્રમ મળે છે, એવી જ રીતે જીવનને અગ્ને
મરખની કૃતાર્જિતા મેળવવા એ તૈયાર રહે

‘મગલ મંદિર ખોલો’ આ ગ્રી નરનિહસવ દિવટિયાનું સુંદર ભજન મૃત્યુને ઉદેલી
ને લખેું છે, એ ન જાણવારી કેટલાક ગાયકો મગલ અને મંદિર શબ્દને લીધે વિચાર
જેવા મગલ જણાતા પ્રસંગે ગાય છે વિવાહને મંગલ અને મૃત્યુને અશુભ કે અમંદ
માનનારા સમાજને માટે આ પસંદગીમાં ઔચિત્યનો ભંગ છે એ દેખીતી વાત છે

તે લોકો માને છે કે જીવ જીવ વચ્ચે ખરું આકર્ષણ આ મૌખિકનું આ મૌનનું
જ હોય જોઈએ એ આકર્ષણ આધ્યાત્મિક હોઈ તેમાં વિકાસ કે પાશ્વિવ તત્વને અવ
કાશ જ નથી, તેઓ વિવાહને એક લાચારીનું પગું ગણે છે હિન્દુશાળ પાતાનું
જો બનાવ્યું. વાનના પ્રજા નીવડે એટલે એને ધર્મમાર્ગે વાજવા નાગ ડિલો.

અમરજોકનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય જે બાકી બધા જે કોથવાતે મને મરણને ત્યાં આવે છે, તેમને પામર જાણી મરણ ફરી ફરી જીવનક્ષેત્રમાં પાછા કાઢે છે—ધકેલી દે છે

જે મરણને ઓળખે છે અને વિગતથી અને ચાહે છે, અને જ જીવવાનો સાચો રસ્તો અને સાચો આનંદ જાણે છે

૧૫-૭-૩૬

૨૯

મીચ કે મીત ?*

[આપણે ઈચ્છીએ તે પહેલાં જ મરણ આવે છે તેથી લોકો મરણનો શોક કરે છે] વાસ્તવિક રીતે જોતાં તો મરણ એ ઈશ્વરે આપણને આપેલું ઉત્તમ વરદાન છે મરણ ન હોત તો આપણી શી દશા થાત? અનંતકાળ સુધી જીવ્યા જ મરણ? જીવ્યા જ કરવું? એમાં માણસ હેરાન ન થઈ જાય? કોક ઠેકાણે તો એનો અંત આવવો જોઈએ પેલી લોકવાર્તામાં લાંબી વાર્તાના રસિયા રાજાએ કદી પૂરી ન થાય એવી વાર્તા માગી લીધી ચતુર વાર્તાકારે પહાડ જેવડા ધાન્યના કોદારમાં એક ઝીણ કાણુ રહી ગયું હતું તેમાંથી અનાજ વૂટવા તીડનું ટોળું આવ્યાની વાત શરૂ કરી અને ચલાવ્યું ‘પછી એક તીડ આવ્યો અને એક દાણો લઈ ગયો, ત્યાર પછી બીજે તીડ આવ્યો, કાણામાં ઘૂસી એ પણ એક દાણો લઈ ગયો’ પછી નવો તીડ આવ્યો, તે પણ એક દાણો લઈ ગયો આમ તીડ આવતા જાય અને દાણા લેતા જાય રાજાએ છ મહિના સુધી સાંભળ્યું અને અકળાઈને પૂછ્યું કે હજી તીડ શેટલા બાકી રહ્યા? વેર વાળવા બેઠેલો વાર્તાકાર કહે, મણુમાં પહેલો પૂણી પણ પૂરી નથી થઈ, કોદારમાંથી એક વેંત જોટલી જ જગ્યા ખાલી થઈ છે, હજી તો પહાડ ભર્યા છે રાજાએ ફરી ધીરજ કેળવી બીજા છ મહિના સાંભળી લીધું પછી તો ચક્કર આવવા લાગ્યા તીડ અને દાણા, તીડ અને દાણા રાત્રે સૂઈ જાય તોય સ્વપ્નામાં તીડ અને દાણા અતે કરાર પ્રમાણે આખું રાત્ર્ય વાર્તાકારને આપી દઈ એને વાર્તા સાંભળવાની જવાબદારીમાંથી છુટ્ટી મેળવી લીધી! વાર્તા બંધ થઈ તોય મગજના તીડ અને દાણાના ભણકારા લાંબા વખત સુધી ચાલતા જ હતા જે અનંતકાળ સુધી જીવવાનું માથે આવી પડે તો આપણે પણ પેલા રાજાની પેઠે સર્વસ્વ અર્પણ કરી મોત માગી લઈ છૂટ મેળવી લેત

બીજી બાજુ તપાસતા અનંતકાળ માટે થોભી જ નહીં, એક વાર મરી ગયા તે કાલમને માટે મરી જ ગયા, ફરી કોઈ કાળે જીવવાપણુ હોય જ નહીં, એ

* હિંદીમાં મીચ=મૃત્યુ અને મીત=મિત્ર

જનના મોગથી પણ ઓછી અકામલ ન હોય કાળાપાણીને ગમેલો કેદી પદ્મવીર
વરે પાછો આવી દેકે છે મોમે નવેલાને માટે એટલીયે રાહત નહીં એ વની કેવી
તજા! કાળ પાપ માટે મામલ નારી તજા વહોરી લે! એવી દલીલ કરી કેટલાક
કહે છે, મોક્ષ જે અમુક મુલત માટે જ હોય તો એ સમજાય એવી વસ્તુ છે
હજાર વર્ષ, અને સાપ વર્ષ, ગમે તે મુ ત નાખો પણ એને અંતે પાડા આ વહાલા
મૃત્યુચોમા આવવાની કાઈક તો ગોપલ ગખો વેદાંતી લોકો ધરીર છૂટયા પછીનું
મુનજીવન કેટલું નક્કર છે, કેટલું નર્વાતત્ર્યવર્તન છે, એનાં સુંદર વર્ણનો આપશે,
પણ એ મિનિની તો મ પતા જ મરવી રહી

જેઓ પુનર્જન્મમા ખગ્ગર માને છે, તેમને માટે તો મત્સ અને ઊંધ વચ્ચે
તત્ત્વન ક્યો ભે નથી કોઈ યાત્રેલો માણસ સુવા માગતો હોય તો આપણે
હાથમર કરી નથી મૂકતા, એને મૂવાની તૈયારી કરી આપીએ છીએ, એની ઊંધમાં
ખરેલ ન પહોરે એવી સનવડ કરી આપીએ છીએ મરણોત્તર જીવન વિષે જે
મેટલો જ ખાતરી હોત, તો મરવા પડેલાની સ્થિતિથી અકાળાયા વગર એના
છુટકારાની બધી તૈયારી આપે એને કરી આપત યાકયા છતા જેઓ કામ મર છે
એવા મિત્રોને જેમ આપણે સુવાનો આગ્રહ કરીએ છીએ તેમ જ મરવાના હકાર
લોકોને આપણે વધુ જીવવાની તકલીફ ન લેવાની ભલામણ કરત મરણની બીમ
અને જીવવાની હોશ એ ખરું જોતા મરણોત્તર સ્થિતિ વિષેના આપણા અજ્ઞાનને
લીરે છે પુનર્જીવન વિષેની આપણી શ્રદ્ધાની એ કમોટી છે

એક જાણે લખ્યું છે, મરવામાં જે એક લહેજત છે એનો જે માણસને
પ્રથમથી ખ્યાલ મળે તો લોકો ઊંઘીઊંઘીને મરવા દોડ ખરખર મરવામા દુખ નથી
લેને મરણનું દુખ ગમીએ છીએ એ ખરું જોતા કષ્ટ સાથે જીવવાનું દુખ છે એ
જાણે અસહ્ય થઈ જાય છે ત્યાર મિત્રની પેઠે મરણ આવીને છુટકારો મર છે
દુખ જીવનનું હોય છે, મરણનું નહીં

અને જીવન તો વાપરવા માટે છે સત્કાર્ય મહત્કાર્યમા જીવન જે ન વપરાય
તો એ જીવવામા સ્વાદ શો? અણસમજી પ્રાણીઓને બુદ્ધિપુરસ્કર જીવતા આવડતું
નથી એટલે કુદરતે એમને જીવવાની હાથ આપેલી છે એ જિજીવિષા કેળવવી
નથી પડતી પ્રાણીમાત્રમા એ હોય જ છે પ્રાણીમાત્રનો શિકાર કરવાને દવાયનું
મરણ આપણી પાછળ દોડતું આવે અને આપણે શિકારી કૂતરાથી બીધલા હરણ કે
સસલાની પેઠે એની આગળ જીવ લઈને દોડયા કરીએ એ માણસની પ્રતિષ્ઠાને શી
રીતે છાજે? મરણ આવે કે એને માટે આપણી પાસે સ્વાગતમણા તૈયાર હોવી જ
જોઈએ જીવનનું કર્તવ્ય સમજનાર માણસ માટે જ મનુ ભગવાને કહ્યું છે

નામિનન્દેત મરણ નામિનન્દેત જીવિતમ્ ।

કાલમેવ પ્રતીક્ષત, નિર્દેન મૃતકો યયા ॥

મૃત્યુનું તર્પણ-૧

‘મરણ ઈષ્ટ છે કે અનિષ્ટ?’

વિચાર કરવા યોગ્ય વગર બધા જ કહેશે કે મરણ નિલકુલ અનિષ્ટ છે પરંતુ શું આ જવાબ સાચો છે? માણસને પોતાનું તથા પોતાનાનું મરણ ભલે અનિષ્ટ લાગનું હોય પણ તેને ત્રાહિનોનાં મરણ વખતે ખામ દિલગીરી થતી હોય તેમ દેખાનું નથી.

અને વ્યાપક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો માણસ આહાર માટે, ધિકાર માટે કે મનોવિનોદ માટે જોડવા પશુપક્ષીઓ મારે છે તેટલાંનું મરણ તો તેને મન ઈષ્ટ જ હોય છે જ્યારે આપણે કોઈ સડી ગયેલી વસ્તુને નડકે સુકાવા મૂકીએ છીએ ત્યારે તેમા થયેલા છત્તોનું તો આપણે મરણ જ ઈચ્છીએ છીએ જ્યારે આપણે પીવા માટે પાણી ઉકાળીએ છીએ ત્યારે પણ આપણે તેમાં રહેલાં અર્સાખ્ય જનુઓ તો મરી જાય એમ જ ઈચ્છીએ છીએ દહનરો જ્યારે જનુનાથક (એન્ટિસેપ્ટિક) દવાઓનો ઉપયોગ કરે છે ત્યારે તે પાવદમ કે સોપવાસ નહીં પણ કરોડો જનુઓનો સહાર જ ઈચ્છે છે.

આ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો આપણે ડગલે ને પગલે મરણ જ ખોજતા હોઈએ છીએ, મરણની મદદ લઈએ છીએ અને તેને માટેનો બધો મનાવો તૈયાર કરી રાખીએ છીએ.

હવે આપણે માણસ-માણસ વચ્ચેના વ્યવહારનો વિચાર કરીએ પુરોષના મહાપુરુષમા આજે શું વાંચી રહ્યું છે? જર્મન લોકો લડનવાસીઓનો સહાર કરવા માગે છે અને બ્રિટિશ બોમ્બ જર્મનોનું મત્યાનાય વાળવામા જ આનંદ માને છે તો પછી કોણ કહી શકે કે બધા લોકો માણસનું મરણ અનિષ્ટ જ માને છે? જ્યારે કોઈ ન્યાયાધીશ કોઈ ખૂની માણસને ફાંસીની સજા કરવા વિચારે છે ત્યારે તે ખૂની માણસ તથા તે ન્યાયાધીશ—બન્ને—મૃત્યુના જ પ્રેમી હોય છે ખૂની માણસે પોતાના દુરમનનું મરણ ઈચ્છ્યું તેથી ન્યાયાધીશે, સમાજના પ્રતિનિધિ બનીને, ખૂનીનું મરણ ઈષ્ટ માન્યું એકનું કાર્ય સમાજદ્રોહ બતાવું અને બીજનું સમાજસેવા, આટલો કેર હોવા છતાં બન્ને મૃત્યુના જ ઉપાસક તાબિત થયા તેમા જરા પણ શકા નથી.

*

અને શું માણસ પોતાનું મૃત્યુ હમેશા અનિષ્ટ જ સમજે છે? નિરાશ બનીને આત્મહત્યા કરવા તૈયાર થયેલા દુર્દેવી માણસ પાસે જઈને પૂછો કે તે પોતાનું મૃત્યુ અનિષ્ટ માને છે કે ઈષ્ટ? અને જામની બોગેન્દ્રિયો તથા જાનેન્દ્રિયો નકામી

થઈ ગઈ છે, પણ જેમને સમાજ તથા પ્રાણુ રજ આપતા નથી તેવાં ઘરડાંબુઢાઓને પૂછવો તો તેઓ પણ કહેશે કે અમે તો રાતદિવસ પરમેશ્વરની એ જ પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે તે હવે અમને મોતનો આરામ આપે અને પ્રેમી જીવ પણ કેટલીય વખત ઈચ્છે છે કે પોતાના પ્રિયતમની અંતિમ પીડા દૂર થવાનો, મૃત્યુ એ જ એક માત્ર ઉપાય હોય તો તે નિષ્ઠાવાન મિત્ર(મૃત્યુ)ને મોકલવામા ભગવાન એક ક્ષણનો પણ વિનાંખ ન કરે

[મહાદેજ શિદેના એક સરદારને દુશ્મનોએ તોપની સામે ખડો કરીને ઉડાવી દીધો તે ઇન્નભિન્ન સ્થિતિમાં કિલ્લાની દોવાલની નીચે પડ્યો, પણ તેનો પ્રાણ નીકળતો ન હતો. અસહ્ય પીડાથી ટેરાન થતો તે ઈચ્છતો હતો કે રસ્તે જતા કોઈ દયાળુ મુમાફરની મદદથી પોતે મૃત્યુનો સાક્ષાન્કાર કરી લે આવો એક પથિત મિત્ર મળી જતાં તેણે તેની પાસે સ્વાભિમાનપૂર્વક મરણ દાનની યાચના કરી. કાંપર બનીને જીવનદાન માગનાર ઘણા હોય છે, પણ હેરાન થવાથી મરણ દાનની યાચના કરનારા આવા લોકો પણ કોઈ કોઈ વખત નીકળે છે !

અને અમેરિકાની એક વ્યક્તિએ, જેને ન હતા હાથ કે ન હતા પગ, જે ન તો બોલી શકતી હતી કે ન સાંભળી શકતી હતી અને જન્મથી તો હતી જ એવી પોતાની દીકરીનું લગભગ ત્રીસ વર્ષ મુધી પ્રેમથી પાલન કર્યા પછી પોતાની પાછળ એ હેરાન થશે એ બીધી ખૂન કર્યાનો કિસ્સો તો દુનિયામા મથકૂર બન્યો છે આખી દુનિયામાં એ કન્યાને પોતાના પિતા સિવાય બીજું કોઈ અગધી ન હતું. જ્યારે પિતા ઘરડા થયા ત્યારે તેને લાગ્યું કે, 'હવે મારી દીકરીને સાચવનાર કોઈ જ નથી હું આને કોને સોપું? આ અસહાય દીકરીને કોણ સંભાળવે? એને નથી કોઈ સગું કે નથી કોઈ મિત્ર ' ખૂબ વિચાર કરતા તેને લાગ્યું કે એક એવો પરમ મિત્ર છે કે જે કોઈનું ખડન કરતો નથી, કોઈને પાછું મોકલી દેતો નથી તેને ઘેર સૌને આમત્રણ છે, સૌનું સ્વાગત છે, મૌને માટે સ્થાન છે પિતાએ નિશ્ચય કર્યો કે મારી દીકરીને તે ઉદારહૃદય નિષ્ઠાવાન મિત્રના હાથમા સોંપી દઉં જે પ્રેમથી તેણે પોતાની દીકરીને ત્રીસ વર્ષ મુધી પાળીપોળી તે જ પ્રેમથી એણે પોતાના હાથે તેને મૃત્યુના હાથમા ગોળી દીધી રાજદમ્પતીએ પિતા ઉપર ખૂનનો આરોપ ચડાવ્યો પિતાને પેલા પરમમિત્ર સાથે કયા આણુબનાવ હતો કે તેનાથી દૂર રહેવા માટે પોતે અસત્યનો આશ્રય લે? પોતે આખો કિસ્સો જણાવી દીધો ન્યાયનિષ્ઠર ન્યાયાધીશોએ પણ તેને નિર્દોષ ઠરાવીને અને તેના ગુનાને ક્ષમ્ય બાબત ગણીને તેને છોડી દીધો']

અને દુનિયામા મરણ ન હોય તો નવા નવા પ્રાણીઓ જન્મ પણ ન લેત, જન્મ અને મરણ એ એક જ સિક્કાની બે બાજુઓ છે મરણ છે એટલે જ દુનિયામા જન્મ ઉધાર પાસાં મળી રહે છે મરણ પ્રત્યે કોઈ આત્મગમો ન સેવે,

મરણ સામે કોઈ ફરિયાદ ન કરે તે સૌનો મિત્ર છે, તે સર્વસમર્થ છે, તેણે કોઈને કદી પણ નિરાશ કર્યા નથી

*

નવાઈની વાત એ છે કે પોતે મરણથીયે છે એમ દરેક જાણતું હોવા છતાં કોઈ મરણને ઓળખતું જ નથી સામાન્ય લોકો મરણથી એટલા બધા ડર છે કે મરણ એ ખરેખર શી ચીજ છે તેનો કોઈ પૂરતો વિચાર જ કરતું નથી મૃત્યુ વખતે શરીરમાં અસહ્ય વેદના થાય છે તે કારણે લોકો મરણ પ્રત્યે અણુગમો સેવતા હોય છે આપણને થયેલો રોગ મટાડવાને આપણી પાસે આવેલા ડોક્ટરને દુષ્ટ ગણવો એ જે ન્યાયી ગણાય તો જ, કોઈ માણસને રોગ, ઘા, નિરાશા કે એવો કોઈ આઘાત અસહ્ય બને છે ત્યારે તેની પીડા દૂર કરવાને મૃત્યુ આવે છે તેને દોષિત ગણવું એ ન્યાયી ગણાય ચિંતાને કારણે, અપમાનને કારણે, નૈતિક અથવા પતનને કારણે અથવા કોઈ રોગને કારણે જ્યારે કોઈ માણસ લગભગ આખી રાત પોતાની પથારીમાં આબોટયા કરે છે અને આખરે દયાળુ નિદ્રા આવીને તેને આરામ આપે છે ત્યારે કાંઈ એમ નથી કહેવું કે નિદ્રા જ એની દુશ્મન છે એક અંગ્રેજ કવિએ તો પોતાના નિદ્રાસ્તોત્રમાં નિદ્રાને ‘મનુષ્યની દયાળુ આયા કે ધાત્રી’ (Kind nurse of men) કહી છે મરણને જે ઈન્સાફ આપવો હોય તો તેને મનુષ્યનો પરમસખા કહેવો જોઈએ મોટા મોટા ધન્વતરિઓ તથા માનસશાસ્ત્રજ્ઞો જે શાંતિ અને સૌન્દર્યના માણસને આપી શકતા નથી તે આ પરમસખા નિશ્ચિત અને સ્થાયી રૂપે બંધે છે

લોકો કહે છે, ‘આ રીતે મરણનું કાવ્યમય વર્ણન કરવાથી તે ઓછું પ્રિય બની શકવાનું હતું?’ જવાબમાં એટલું જ કહી શકાય કે મરણ એટલું અનિવાર્ય અને નિશ્ચિત છે કે તેની નિફારસ કરીને તેનો સ્વીકાર કરાવવાની જરૂર જ નથી અમારે તો ફક્ત દુઃખ દુઃખ વચ્ચેનો મોટો તફાવત બતાવવો છે જીવનથી છૂટા પડવાનું આવે તે વખતે માણસને જે દુઃખ થાય છે તે દુઃખ જુદુ છે અને મૃત્યુ થતાં પહેલાં જે શારીરિક વેદના થાય છે, તેનું દુઃખ જુદુ છે બન્ને માટે મરણને માથે જવાબ આપવાપણું ન હોવું જોઈએ મરણ તો પોતાનું સેવાકાર્ય કરી દે છે અને મનુષ્યને દુઃખમુક્ત કરે છે, એટલું જ અમારે બતાવવાનું છે

*

ગીતામાં કહ્યું છે કે વપરાતાં કપડાં જૂના થતાં જેમ આપણે નવા કપડા લઈએ છીએ તેમ એક દેહ છૂટ્યા થવાથી તેને છોડીને મનુષ્ય બીજો દેહ ધારણ કરે છે, એમાં વળી દુઃખ શાને?

અમે માનીએ છીએ કે આ આશ્વાસન સૌને માફક નહીં આવે જેની બધી શારીરિક તથા માનસિક શક્તિઓ ઉત્કૃષ્ટ હાલતમાં હોય એવો કોઈ નવજવાન માયો જાય છે અથવા કોઈ દુર્ધટનાથી મરણ પામે છે ત્યારે ફેંકી દેવાયેનું વસ્ત્ર પુરાણ હતું એવું આશ્વાસન આપણે શી રીતે લઈ શકીએ? અભિમન્યુ જ્યારે કોઈ

પુણ્યમાં માર્ગો નથી ત્યાં અર્જુન એમ માની શકત ખરો કે તેના દીકરાનું શરીર જીવંતીયું થઈ ગયું હતું તેથી તેણે પોતાનું શરીર છોડી દીધું, ત્યાં પોતાનું શરીર એટલું જીવંત થયેલું ન હોવાથી હજી સુધી પોતાનો દેહ પરચો નથી.

વસ વિના કોઈ પણ જીવંતમાં રહી જ શકતો નથી એવો વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય તેમાં જ ખરું આશ્વાસન મળી શકે. ફેંકી દેવાયેલું વસ્ત્ર જીવંત હોય કે નવું તે ફેંકી દેવામાં બીજું વસ્ત્ર (દેહ) મળનાર છે જ, પ્રાણીમાત્રને માટે દેહ એ નિશ્ચિત વસ્તુ છે એવો વિશ્વાસ એ જ આશ્વાસન બની શકે.

*

હવે આપણે બીજી દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ.

આપણી મોંઘની કલ્પના શી છે? આપણે ઈચ્છીએ છીએ કે એક વખત થીર છૂટી જાય પછી ફરી વાર થીર ધારણ કરવાનું જ ન આવે કબીરે સાચું ક્યું છે કે માણસને મરના પછી આવડણું જોઈએ મરવાનું જ છે તો એવી રીતે મરીએ કે ફરી જીવવાનું જ માથે ન આવે જેમને મૃત્યુની બીક છે તે જ જીવન માર્ગે છે જેમણે દૈનિક જીવનનું, દેહધારી અવસ્થાનું સ્વરૂપ પૂરેપૂરું જાણી લીધું છે તે તો જીવનથી હં, મૃત્યુથી નહીં તેવા લોકો કહે છે, 'મયા મરીએ તો ફરી જન્મ લેવો પડે. દુનિયામાં કોઈ ચીજ ખરાબ હોય તો તે દેહધારી જીવન છે.' બીજા લોકો જીવનનાં બવનમાંથી મુક્ત થઈને નિર્વાણની શાંતિમાં પ્રવેશ કરવા ઇચ્છા રાખે છે.

પરિણામે 'જીવન શું છે?' એવો સવાલ આપણી સામે ઊભો થાય છે.

'જીવન એ સાધના છે કે અતિથ સત્ય?'

જ્યાં સુધી આપણે જીવનને ઓળખીએ નહીં ત્યાં સુધી આપણે મૃત્યુને પણ ઓળખી શકવાના નથી. નાનપણથી જ આપણે માનવા લાગીએ છીએ કે જીવન અને મરણ પરસ્પર વ્યવર્તક છે, પરસ્પર વિરોધી છે 'પ્રકાશ જાય કે તન જ અપાડુ થાય એ જ રીતે મરણ આવે એટલે જીવન સમાપ્ત થયું,' (આ ઉપમા જાણીએઈને અહીં જિહ્વા રૂપમાં મૂકી છે એ સૂક્ષ્મ રૂપમાં મૂકી જ ન શકાય 'જ્યાં અંધારું નથી ત્યાં પ્રજ્ઞા છે, અથવા જ્યાં મરણ નથી ત્યાં જીવન છે,' એમ આપણે કેવી રીતે કહી શકીએ?) ખરી રીતે વિચારીએ તો મરણની જીવન ઉપર ત્રીશ જ અસર દેખાતી નથી. આખોને મન આખના પલકાસની જેટલી કિંમત છે તેટલી જ કિંમત જીવનને માટે મરણની છે. મરણ એ વિશાળ જીવનમાં નથી ત્રીશ મુરકેલી ઊભી કરવું કે નથી તેમાં ઉમેરો કે ઘટાડો કરી શકવું જીવન એ તો હમેશાં ચા. જ છે અનેક મૃત્યુ આવે તોપણ જીવનનો પ્રવાહ બહુ અડી નાટકની જેમ ચા. જ છે. આવરનવાર મૃત્યુનો પરદો પરદો રહે છે તે ઈષ્ટ જ છે, નહીં તો નાટક બોજાય બની અકલાવે.

*

મરણ નિશ્ચિત છે એમા તો કંઈ શક નથી જ. પણ, ‘મરણની ઉપયોગિતા થી? જો તે ઉપયોગી હોય તો ઋતુચક્રની જેમ તેનું આગમન નિશ્ચિત સમયે કેમ નથી થતું?’

(ગણિતમા સ્વેટ બદલવાની જે ઉપયોગિતા છે તે જ પ્રકારની ઉપયોગિતા મરણની છે ગણિતનો દાખલો કરતા કરતાં જ્યારે એક સ્વેટ ભરાઈ જાય છે, ત્યારે આગળને માટે જેટલા આકાશ કામના હોય તેટલા નવી સ્વેટ ઉપર લખી લેવામા આવે છે અને પછી મૂળ સ્વેટ પરનું બધું લખાણ ભૂસી નાખવામા આવે છે જો આપણે આમ ન કરીએ તો તે સ્વેટ ફરીથી કામમા ન લેવાય અને ગણિત પણ આગળ ન ચાલે એક જીવનમા અપણે જે કમાયા હોઈએ તે બધી સગ્રહ ત્યાં ને ત્યાં જ છોડવો પડે છે, પરંતુ આપણને જે કાંઈ આતરિક લાભ યાચ છે તે લઈને આપણે આગળ ચાલીએ છીએ ‘પરસ્મીપદી’ લાભ આ જીવન માટે છે, ‘આત્મનેપદી’ લાભ જન્મજન્માતર સુધી ઉપયોગી છે ‘પરસ્મીપદી’ લાભોનો ‘ગોચે વધતો જ જાય તો માણસને જોતજોતામા ઘડપણ આવી’ જાય અને નવા નવા મનુભવો મેળવવાની તેની શક્તિ નાશ પામે આ ભારે દુખમાંથી મુક્ત થવાનો એકમાત્ર ઉપાય મરણ છે)

•

જીવન અને મરણનો વિચાર કરતા કરતા આપણે પુનર્જન્મ સુધી આવી પહોંચ્યા હોકો સામાન્ય રીતે એમ માને છે કે જેવી રીતે પાણી, દૂધ, ચોખા વગેરે પદાર્થ એક વાસણમાંથી બીજા વાસણમા આપણે ભરીએ છીએ તેવી રીતે જીવાત્મા એક શરીર છોડીને બીજા શરીરમાં પ્રવેશે છે કેટલાક લોકો એમ પણ માને છે કે આ જીવાત્મા નિત્ય છે, અનન્ત છે બીજા કહે છે કે જીવાત્માઓ તો આત્મસાગરમાં માત્ર મોજા છે એક ઘડમા સમાયેલા ‘ઘટામય’નું જેટલું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ છે તેટલું જ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ જીવાત્માનું છે આકાશ બધે દેખાણે એકરૂપ જ છે ઘટાકાણનું વ્યક્તિત્વ, આમશનું ન હતું પણ, ઘડના આકારથી થોડા ગમય પૂરતું ઉત્પન્ન થયેલું હતું

બૌદ્ધ લોકો આવા આકાશને શૂન્ય કહે છે અને ઘડને સસ્કાર-સામુદાય કહે છે પરિણામે તેઓ આત્માનો સ્વીકાર કરતા નથી વેદાન્તી પણ આત્માના જીવત્વને માયારૂપ માને છે જે આત્મા સર્વગત હોય તે, શૂન્ય હોય કે બ્રહ્મ, વ્યક્તિત્વની દૃષ્ટિએ એક જ છે અને જ્યારે જીવાત્મા માયારૂપ જ છે ત્યાર મરણની તેના ઉપર કયા અસર હોવાનું કારણ જ નથી

•

મરણ ઘટાં આ વ્યક્તિત્વ કયાં ચાનું જાય છે? તે વિષય લોકમાં જાય છે, ઈંદ્રલોકમા જાય છે કે ચંદ્રલોકમાં જાય છે એમ કહેવું એ તો બચ્ચાને ઘટાવવા જેવું છે અને જ્યારે માલુમ પડે છે કે આ તો એક કંપના જ છે ત્યારે તે

કૃપના છોડી દેવાને બદલે તેને રૂપક બનાવીને આપણે તેમાંથી કોઈ ને કોઈ દાર્શનિક કે આધ્યાત્મિક અર્થ કાઢવાની પ્રવૃત્તિ કરીએ છીએ શુદ્ધગુણ તો કહે છે કે જેવી ગીતે મીઠાને કે સાકરનો ગાંડો પાણીમાં પડતાં ઓગળી જાય છે તેવી જ રીતે મનુષ્યનું વ્યક્તિત્વ તેની આસપાસ સંકળાયેલા સામાજિક જીવનમાં વિલીન થઈ જાય છે માણસે જે કંઈ ભણું કે બૂરું ક્યું હશે તે, તેના શારીરિક, મનસિક કે આધ્યાત્મિક તો જ, તેનો આત્મા હતાં તેની સમાજ ઉપર જે કંઈ અસર થઈ હશે તે જ તેનું મરણોત્તર જીવન મરણ પહેલાં માણસ મુખ્યત્વે પોતાના શરીરમાં રહીને પોતાના વ્યક્તિત્વને સમાજના અથવા વિશ્વમાં નાદે તેટલું વધારી શકે છે મરણ પછી તેનું શારીરિક કેન્દ્ર નષ્ટ થાય છે, પરંતુ જ્યાં સુધી તેને તેના વ્યક્તિત્વની સ્મૃતિ રહે છે ત્યાં સુધી તેનું જીવન ચાલુ રહે છે તેના જે સાધનરસા કર્મની સમાજ ઉપર અસર રહે છે તે તેનું મરણોત્તર જીવન છે

કઠીના દિવસોમાં ઓરડી બધ કરી તેમાં આપણે એક સગડી મૂકીએ છીએ એટલે ઓરડાની હવામાં જે ગરમી આવે છે તેના કરતાં સગડીની ગરમી વધારે હોય છે તે જ તેનું વ્યક્તિત્વ છે જ્યારે સગડીના કોલસા ખલાસ થઈ જાય છે ત્યારે તેની પૂરેપૂરી ગરમી ઓરડાને મળી રહે છે આમ થતાં બન્નેની ગરમી સરખી બની—જે ગરમી સગડીના કોલસામાં હતી તે આખા ઓરડામાં પ્રસરી ગઈ સગડીની ઉષ્ણતાએ ઓરડાના જેટલું વ્યાપક સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને પોતે મોક્ષ પ્રાપ્ત કર્યો સગડીના કોલસા મરી ગયા, પણ તેમાંની ગરમી ઓરડાની ગરમીના રૂપમાં જીવતી રહી છે એ જ સગડીના દેવતાનું મરણોત્તર જીવન છે

આપણે ઓરડાના બારીબારણા ખોલી નાખીએ એટલે અદરની ગરમી બહારની હવામાં ભળી જાય છે એ જગમી ગમે તેટલી થોડી હોય તોપણ તેનો લાભ આખા વાતાવરણને મળે જ છે

મનુષ્યના મગ્ન બાદ, તેનો જીવાત્મા કહો કે સંસ્કાર-સમુચ્ચય કહો, તેનું વ્યક્તિત્વ વાતાવરણમાં અથવા તો પરિસ્થિતિમાં વિલીન થઈ જાય છે અને આખરે તે જ આખા સમાજના સંસ્કૃતિના રૂપમાં રહી જાય છે સંસ્કૃતિ તમામ સંબદ્ધ વ્યક્તિઓનું મરણોત્તર જીવન છે, તેથી સંસ્કૃતિને સમાજનો આત્મા કહી શકાય અસંખ્ય જીવાત્માઓ એકઠા થાય એટલે આપણને સામાજિક વિરાટાત્મા મળે છે વ્યક્તિની કીર્તિ એ જીવાત્માની છાયા છે સમાજની પ્રતિષ્ઠા અને તેની શક્તિ એ સામાજિક આત્માનું વ્યક્ત સ્વરૂપ છે

આ સામાજિક આત્માની સેવા આપણે જીવન મારફતે જ કરી શકીએ મરણ એ તો જીવનનું એક આવશ્યક પાસું છે, તેથી મોડો આવ્યે આપણને જે મરતા ન આવડે તો આપણ જીવન સીધું અને વ્યર્થ બની જાય મરણમાં દર વખતે જીવનદ્રોહ નથી હોતો, કેટલીયે વાર મરણમાં જીવનની પરિપૂર્તિ અને સાર્થકતા જ હોય છે

જે લોકો મોટો આને મળ્યો અપનાવતા નથી તેમનું જીવન નિસ્તેજ, બાલ્ય અને વર્ષ થતી જાય છે ત્યાર બાદ તેમને માટે, 'યજ્ઞોષિતિ તામસા યાત' માગ્ય વિચારિ' એવું છે, 'ને જો' જીવ છે તે' તેના વ્યવસ્થાનું માર્ય છે, અને પાછાથી જ દારીદ્ર્ય મરણ આવે છે ને તેની વિચારિત છે' (દિગ્ગજ, ૧૯૪૦)

૩૧

મૃત્યુનું તર્પણ-૨

જીવનું આરું કે મરણું?

એક નિત્યાણુ પા માધિક સંસ્કૃતી હોય છે "તમારા 'મૃત્યુનું તર્પણ' નામનો લેખ મેં ખૂબ પાનપૂરક વાંચ્યો એમાં એમ પણ વાંચ્યું નથી જે મને માન્ય ન હોય અથવા જે મેં પાતે ન લખ્યું મને લાગે છે કે કદાચ પુનઃ જન્મની બાબતમાં પણ તમારા અને મારા વિચારો એક જ છે હવે તવાય એ છે કે, અન્ન ખાઈને, તેમ જ પ્રત્યેક ઉભો થતા બીજનો જન લઈને પમ, જીવવા માટે જાણીએ આપણે કેમ રાખીએ છીએ? 'બાપ લોકો આમ ન છે અથવા બીજ લોકો પણ આમ ન છે એવું એમ પમ કરીએ,' એવો જવાબ તત્ત્વ નિત્યાણુ અને તત્ત્વપરચય વ્યક્તિને સાચા આપતા નથી પ્રત્યેક વિચારસીધ વ્યક્તિને માન્ય હોય એવી મીમાંસાની તુ આજ રાખું છું "

થવા લોકો આ તવાયને નિર્ભરક ગણશે મામૂલી મામસ હીને કહેશે, 'શું જીવવાને માટે પમ તાત્ત્વ નમર્મનની જરૂર છે?' જાણી લેવા કરતાં લોકો સંસ્કૃતીજ્ઞા તવાયની ગંભીરતા સમજી શક્યા નથી પરંતુ ખૂબી તો એ છે કે, એમના પ્રશ્નમાંથી જ સંસ્કૃતીજ્ઞને એમ પ્રશ્નનો જવાબ મળી રહે છે

મો ૧ બાપના લોકો માને છે કે, અમે જન્મ લીધે તે અમારા લાગની વાત હતી જ નહીં અમે આ દુનિયામાં એ કારણે આવ્યા કે અમાર જાવવા સિવાય બીજો માર્ગ જ ન હતો આમાં અમારી કેવળ લાગણી જ હતી જે અમને પુછવામાં આણું હોત તો આ લગનો વિચાર કરીને અમે જન્મ લેવાની જ ના પાડી હોત ' આ દૃષ્ટિમાં ભારે વિચારદોષ છે 'અમે જન્મ ન લેત' એવું મનનાર વ્યક્તિના વ્યવસ્થાને અરજ કરવાની જરૂર છે? માત્રના ઉદરમાથી નીકળીને દુનિયામાં આવ્યા બાદ વ્યવસ્થાનો પ્રારંભ થાય છે એવું સમજવામાં લોકો કેવળ 'વર્ગચયુ' છે અદૃશ્ય છે ખરું જોતાં માત્રાપની કાર્યચયથી જ વ્યવસ્થાનો પ્રારંભ છે તેમણે પરસ્પર ઓતપ્રોત બનવાનો સંકેત કર્યો ત્યારથી જ બાળકના વ્યવસ્થાનો ઉદય થયો, અને તેથી કબૂલ કરવું પડે છે કે, વ્યક્તિ આ દુનિયામાં સ્વેચ્છાથી જ આવે છે

તે લોકો પૂર્વાન્મમાં માને છે તેમણે તો કબૂલ કર્યું જ પડ્યું કે, જન્મ લેવાની ઈચ્છા વિના જીવાત્મા દેહને ધારણ કરી જ ચડતો નથી.

ધોડા તત્ત્વજ્ઞાની કવિ એમ પણ કહે છે કે, આ દુનિયામાં નવા જીવને ધારણના સક્રિય સાથે જ માણસ જન્મ તેમ જ મૃત્યુ બન્નેને એક સાથે આમંત્રણ આપે છે માનવિતાના વિકારને લીધે જ જે શરીર પેદા થયું છે તે પૂનર્મૃત્યુ નિવિહારી ન જ બની શકે, પરંતુ કોઈ પણ માનવના બળથી શરીર તેમ જ મન નિવિહારી બની જાય તો તે અમર પણ બને.

પોતાને માટે મરણની તૈયારી કરીને જ બે વ્યક્તિઓ નવા જીવનને જન્મ આપી શકે છે, અથવા ખરું તો એ છે કે, બે વ્યક્તિઓનો સંકલ્પ એક બનીને, મોટા પ્રમાણમાં સ્વેચ્છાથી, તેઓ નવો જન્મ ધારણ કરે છે.

માણસ પોતાની ઈચ્છા, પોતાની વાસના કે પોતાના સંકલ્પને કારણે જ નવો જન્મ લે છે એ વાત માની લોય, તો જ્યાં સુધી આ જિજ્ઞાસિયા (જીવવાની ઈચ્છા) ખતમ થઈ નથી ત્યાં સુધી માત્ર આત્મહત્યા કરવાથી અથવા તો અનશ્ન કરવાથી માણસ જીવનથી નિવૃત્ત બનતો નથી.

‘હિપ્પાનર્જિવ રોજિતિ તદ્’ એ ન્યાયે તેને ફરીથી જન્મ લેવો પડ્યો વળી આત્મહત્યા કરવામાં ચિત્તનુત્તિમા જે વિકૃતિ પેદા થાય છે તેનો તેણે હિમાબ્ર ચૂકવવો પડ્યો કેવળ આત્મહત્યા કરવાથી જીવનનો સંકલ્પ નાશ પામતો નથી બોલ અને વેદાન્તી લોકો આથીજે આગળ જઈને કહે છે કે મરવાનો સંકલ્પ પણ એક સંકલ્પ હોવાને કારણે બંધન પેદા કે છે અને આપણે ફરીથી જન્મ લેવાને માટે બંધાઈએ છીએ જન્મ અને મૃત્યુ એ બન્ને એક જ સિક્કાની બે બાજુઓ છે એ વાત જેઓ સમજી ગયા છે તેઓ આત્મહત્યા કરીને બચી જવાની ખોટી આશા સેવતા નથી વાચનાશય તથા સમ્યક્દૃષ્ટિ દ્વારા જ જીવવાનો સંકલ્પ અને ઈચ્છા એ બન્નેનો નાશ થાય છે (મરવાની ઈચ્છાને બોલ લોકો ‘વિભવ નૃપ્તા’ કહે છે અને તેમાં નૃપ્તાના બધા દોષો ખતાવે છે) તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ મારી રીતે જાણે છે કે આ શરીર, એક રીતે જોઈએ તો, આત્માનું કારાગૃહ છે અને તે જ શરીર જ્યાં તેમ જ પ્રયત્નશીલ વ્યક્તિને માટે કારાગૃહમાંથી મુક્ત થવાનું સાધન પણ છે આત્મહત્યા કરીને આપણે માનીએ છીએ કે આપણે કારાગૃહનો નાશ કર્યો, પરંતુ ખરી રીતે તો આપણે મુક્તિ પામવાના સાધનમાં સારા સાધનનો જ નાશ કરીએ છીએ દેવાની થીથી ફોડી નાખવાથી આપણે ઓછા રોગમુગ્ધ બની શકીએ છીએ?

જીવવાનો કે મરવાનો ઉપદેશ તત્ત્વજ્ઞ નહીં કે જ્યાં સુધી આ શરીર મુક્તિ માટેનું સાધન થઈ શકે તેમ છે ત્યાં સુધી અનિવાર્ય હિસા સહન કરીને પણ તેને જિવાણુ જોઈએ જ્યાં આપણને માલૂમ પડે કે આત્માને પોતાના વિકાસમાં શરીર અડચણરૂપ બને છે ત્યાં આપણે તેને છોડવું જોઈએ, કારણ કે એવી સ્થિતિમાં જગત આત્મા પોતે જ શરીરનો ખ્યાલ કર્યા સિવાય પોતાની સાધના ચલાવે છે.

(ઉપનિષદોમાં અન્નની નિરુક્તિ (સમજૂતી) બે રીતે આપી છે. (૧) 'માણસ દ્વારા જે ખવાય છે' (અદ્) અથવા (૨) 'જે માણસને ખાય છે' તે અન્ન છે. ખાહાર જ્યાં સુધી સાધનરૂપ છે ત્યાં સુધી તે શરીરને પોષણ આપે છે. જ્યારે ખાહાર શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક પુષ્ટિની સાધના છોડીને કેવળ ઈન્દ્રિય-ગુપ્તિ અને વિલાસનું સાધન બની જાય છે ત્યારે તે પોતાને ખાનારને જ ખાઈ જાય છે. 'અચતે, અતિ વાંચિ વ્રજમ્'—'જે ખવાય છે અથવા જે ખાય છે તે અન્ન છે.')

વેદાન્તના ઉપદેશક હમેશાં એક ઉદાહરણ આપે છે કે, 'જે પગમાં કાંટો હોય જાય તો બીજે કાંટો હાથમાં લઈને પગમાંનો કાંટો કાઢવો જોઈએ; અને [માં સફળતા મળ્યા પછી બન્ને કાંટા ફેંકી દેવા જોઈએ. જે હાથમાંનો કાંટો હાથેથી ફેંકી દેવામાં આવે તો પગમાં પેટેલો કાંટો નીકળશે નહીં.'

જ્યાં સુધી જીવવાનો (કે મરવાનો) સંકલ્પ છે ત્યાં સુધી આપણને આત્મ-ત્યાગ કરવાનો જ્યાં પણ અધિકાર નથી.

બંગાળમાં એક જગાએ પાણી ખરાબ હોવાને કારણે રોગચાળો ફેલાયો હતો. શાં લોકોની સેવા કરવા માટે સંન્યાસીઓનો એક જથ્થો જઈ પહોંચ્યો. તેમણે ખૂબ હાદુરીથી લોકોની સેવા કરી, પણ સેવા દરમિયાન તેઓ પેલા ખરાબ તળાવનું પાણી પીતા હતા. પોતાના માટે તેમણે પાણીનો સ્વતંત્ર બંદોબસ્ત કર્યો હતો. જે તેઓ એવો તારાર કરત કે, 'જ્યાં હજારો માણસોને નિર્દોષ અને શુદ્ધ પાણી મળી શકતું નથી શાં આપણને આપણે માટે અલગ વ્યવસ્થા કરવાનો શો અધિકાર છે? જે પાણી [મના હજારો અને લાખો લોકો પીએ છે તે જ પાણી આપણે કેમ ન પીએ?' તો પોતાના મનમાં પૂરેપૂરી સહાનુભૂતિ હોવા છતાં તેઓ લોકોની સેવા ન કરી શકત; ૧ તેઓ પોતે જ બીમારીના ભોગ અને બીજાઓની સેવા લેનારા બની જાત.

અને જે એ સંન્યાસીઓ સેવાભાવ ભૂલી જઈને પોતાનો જન બચાવવાને માટે ભીમારીના સ્થાનથી ગાઉ દૂર ભાગત તો જીવતા રહેતા છતાં પણ તેમનું જીવન કૃષ્ણ બનત. જ્યાં સુધી જીવીને સેવા કરી શકાય છે ત્યાં સુધી જીવવાનો પ્રયત્ન રવો અને જ્યાં અવિદાનથી જ સેવા થઈ શકે છે ત્યાં જીવવાનો મોહ છોડી દઈને શરીરનો ખ્યાલ કર્યા સિવાય સાધના કરવી એમાં જ જીવનસાફલ્ય છે.

જે કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં જીવવા જ ઈચ્છે છે તેની શરીરનિષ્ઠા ખુલ્લી જ . પણ જે શરીરથી ગભરાઈને અથવા મરવા ખાતર જ મરવા ઈચ્છે છે તેનામાં લુ વિકૃત સ્વરૂપની શરીરનિષ્ઠા છે, એ આપણે સમજવું જોઈએ. જીવન એ ખમય પણ નથી અને એકલું ભારરૂપ પણ નથી; જીવન એ તો એક સાધના , એટલું દર્શન જેને થયું તે જ સાચો દર્શનશાસ્ત્રી છે. જે મરણથી ડરે છે અથવા

તેને મરણ ન જોડે છે, તે બન્ને જીવનનું સત્ય જાણના નથી. તેવી રીતે ઉન્મેષ અને નિમેષ એ બન્ને કિલાઓ એકી થઈને ન જોવાની એક કિલા પૂરી થાય છે તેવી રીતે જીવન તેમ ન મરણ એ બન્નેનો વ્યાપક જીવનમાં અંતર્ભાવ થાય છે.

એપ્રિલ, ૧૯૪૧

૩૨

મૃત્યુનું તર્પણ - ૩

હત્યાગ્રહ તથા સત્યાગ્રહની દૃષ્ટિએ

‘મૃત્યુનું તર્પણ’ એ મયાગાના બે લેખ વાંચીને એક મિત્રે વિનોદમાં પૂછ્યું “જ્ઞાસાગ્રિહ, તમે આમ મૃત્યુની પાઠ્યા કેમ પડ્યા છો?”

મેં એટલા ન વિનોદથી જવાબ આપ્યો, “કારણ કે મારી અજાણમાં તે મારી પાઠ્યા ન પડે! પણ તમે તો મારા કરતાં પણ મૃત્યુના મોટા ખેરખા લાગો છો. મૃત્યુ તો એટલે હારે આખી દુનિયાની પાછળ પડ્યું છે. અને મારા જેવું એક ન માણસ મૃત્યુની પાછળ પડ્યું તેટલામાં તો તેની દયા ખાઈને મારી સામે દરિયાદ કરવા આવ્યા!”

આ તો માત્ર વિનોદની ન વાત થઈ પરંતુ સાચી વાત એ છે કે, માણસ મૃત્યુથી એટલો બધો ડરેયે હોય છે કે એનું ચિત્તન તો શું તેનું નામ પણ તેનાથી સહન થઈ શકતું નથી. માણસની એવી ઈચ્છા રહે છે કે પોતાના માથા ઉપરનું દેવું, પોતે કરેલાં પાપ અને પોતાનું મૃત્યુ—એ ત્રણેનું બને ત્યાં સુધી સ્મરણ પણ ન થાઓ પરંતુ, ખરી રીતે તો આ ત્રણેનું વિચારયુક્ત સ્મરણ રહે તેમાં ન જીવનની મદ્દગત છે મૃત્યુ કે જે નિશ્ચિત છે તેને આપણે ન ઓળખીએ તો આપણે પોતાની જાતને શિખિત અથવા બુદ્ધિમાન કેવી રીતે કહી શકવાના? >

જે જ્ઞાનિ મૃત્યુનું અખંડ સ્મરણ રાખીને ન જીવે છે તે પોતાના જીવનનો દુરુપયોગ નહીં કરે, પરંતુ જે મૃત્યુનું સ્વરૂપ નથી સમજતો અને માત્ર આધજો ન જ મનમાં મેલે છે તેનું જીવન તો એક અખંડ અને સતત મરણ ન બની રહે છે આત્મા શું છે, પરમાત્મા શું છે, જીવન શું છે, ધર્મ શું છે, સમાજ શું છે, નાગરિકોનું કર્તવ્ય શું છે— એ બધા સવાલો મનુષ્યજીવનમાં જેટલા મહત્ત્વના છે તેટલા ન મહત્ત્વનો સવાલ છે મરણ શું છે? અને તેના પ્રત્યે આપણી વૃત્તિ કેવી રહેતી જોઈએ?

આ તો રોજની વાત થઈ, પરંતુ આજકાલ તો મૃત્યુની મોસમ છે પ્લેગ, ઈન્ફ્યુએન્ઝા, કોલેરા, દુકાન વગેરે જ્યારે જ્યારે વ્યાપે છે ત્યારે મૃત્યુની હમય અચ્છી ટીપ છે પરંતુ એ મમમે એટલું તો સારું છે કે બધા ન મનુષ્ય પ્રાણી મૃત્યુથી

બનવાનો પ્રયત્ન કરે છે પણ એથી ઊંચટું આજના આ ત્રિખંડવ્યાપી પુદ્ગમાં તો માણસે જ સંહારથીલા ચલાવી છે માણસે એવો તો સંહાર માર્યો છે કે પ્રલય કાળનું તાડવનુત્ય ચલાવનાર સામાન્ય ભગવાન હિવજી પણ તેની પાસે પાઠ લેવા લાગ્યા!

અને જો મૃત્યુની શક્તિ વિશે આટલો ઓંધ વિશ્વાસ માણુનમાં ન હોત તો માણુન, માણુમોને મારવા માટે, સ્થગે સ્થગેથી આટલો મસાલો એન્ડો ન કરત જે દિવસે માણુમનો મૃત્યુની શક્તિ પરથી વિશ્વાસ ઊભી જાય તે દિવસે મનુષ્યજાતિનો જીવનક્રમ જ બદલાઈ જાય પુદ્ગમાં મૃત્યુનો જે સાક્ષાત્કાર કરવામા આવે છે તેનાં બે પાતા છે—એક છે મારવું, અને બીજું છે મરવું જે દિવસે આપણે મરવાના ગુણદોષ સારી રીતે સમજી જઈશું તે દિવસે આપણે નિર્ભય વીર બનીશું—સાચા ક્ષત્રિય બનીશું અને જે દિવસે આપણે મારવાના ગુણદોષ સમજી જઈશું તે દિવસે આપણે હત્યા કરવાનું છોડી દઈશું અને સાચા સત્યાગ્રહી બનીશું

મનુષ્યજીવનમા જ્યાં સુધી એક તરફ લોભ, મોહ અને અહમ્મર તથા ઈર્ષા, અસૂયા વગેરે દુર્ગુણો છે ત્યાં સુધી બીજી બાજુ માણુસને માટે ચિતાનો અને સાધનાનો મુખ્ય વિષય છે, અન્યાયનો પ્રતિકાર અને આ પ્રતિકાર આખરી સ્વરૂપમાં બે જ રીતે થઈ શકે છે—હત્યાગ્રહથી અને સત્યાગ્રહથી હત્યાગ્રહમાં મારવાની તત્પરતા અને મરવાની તૈયારી કેળવવી પડે છે જ્યારે સત્યાગ્રહમાં માત્ર મરવાની બન્નેનો સંબંધ મૃત્યુની સાથે આવે જ છે, તેથી આજના જમાનામા હિંસાવાદીઓને તેમ જ મહિંસાવાદીઓને મૃત્યુનું તર્જણ કરવું જ પડવાનું, એટલે કે, મૃત્યુનું સ્વરૂપ યથાર્થ રીતે સમજી લઈને મૃત્યુથી આપણે કેવી રીતે લાભ ઉઠાવીએ અને મૃત્યુનો દુરુપયોગ કેવી રીતે અટકાવીએ, એ વિચારવું પડશે જીવવું અને મરવું એ જીવનનાં બે પાસા હોવાથી એ બન્નેને એક સાથે ઓળખી લેવા એ જીવનસિદ્ધિને માટે ખૂબ આવશ્યક છે

*

એક વખતે એક ફ્રેંચ વિદ્વાન સાથે જીવન વિષે ચર્ચા છેડી હતી તેમણે કહ્યું, *Living is killing* 'કોઈને મારીએ નહીં તો આપણે જીવી ન શકીએ' એમણે મારે વક્તૃત્વથી બતાવ્યું કે આપણે શ્વાસ લઈએ છીએ એમા પણ હત્યા કરવી હે છે ખાઈએ છીએ એમા પણ હત્યા છે—પછી તે ભલે મનસ્પતિની હોય કે શુ પછી માછલા વગેરેની તેમણે એ પણ બતાવ્યું કે સમાજનો એક વર્ગ બીજા વર્ગને તરોવીને જ જીવી શકે છે એ પણ હિંસા જ છે દરેક ક્ષેત્રમા પોતાના નિહાત વી રીતે લાગુ પડે છે એ બતાવીને અંતમા ખૂબ જોસથી તે બોલ્યા, *Therefore say, Living is killing*

આ નિહાતનો કેવળ પ્રતિવાદ થઈ શકે એમ ન હતું મેં તેમની વાતનો વીકાર કરીને કહ્યું, *No doubt, 'Living is killing' is the supreme*

fact of life; and you have proved it (જીવું એનો અર્થ મારવું થાય છે એમ તો શક નથી જા જીવનનું એ સાચું સ્વરૂપ છે અને આપે તે વિદ્યુત્ત મ્યું છે)

But that does not mean that it is the *law* of life (પરંતુ જીવનનું સ્વરૂપ એ કાંઈ જીવનનો ધર્મ નથી) જીવનનો ધર્મ આપે મારી પાસેથી સમજવો પડે. Killing the least is living the best (ઓછામાં ઓછું મારું — ઓછામાં ઓછી વિદ્યા કરવી એ જ જીવનની કૃતાર્થતા છે — એ જ જીવનધર્મ છે) Ahimsa is the fulfilment of life. It is the fruition of life.

મૃત્યુ વિચાર જીવન કૃતાર્થ નથી થઈ શકતું એ વાત સાચી છે પરંતુ તેને માટે તો વિચારપૂર્ણ, સમય આગે, પોતાના પ્રાણ અર્પણ કરવા પડે છે બીજાઓને મારવાથી જીવનનિધિ પ્રાપ્ત થતી નથી ચો પ પ્રમાણમાં, યોગ્ય રીતે, ચો પ પ્રસંગે, પોતાનું બચાવ આપવું — અંશતઃ કે પૂર્ણતઃ મૃત્યુનો સ્વીકાર કરવો — એમાં જ જીવનની સાચી સંસ્કૃતિ છે માંગવાથી, હિંસા કરવાથી જીવનની જટિલતા વધે છે, જીવનની જાતે વધારે અટકાયે બને છે જે હત્યા કરે છે અને જેની હત્યા થાય છે એ બન્ને જીવન-ધર્મનથી દૂર ને દૂર જાય છે પરંતુ જીવન અને મૃત્યુનું સહસ્ય સમજી જે લોભે અહિંસાનૃત્તિ ધારણ કરીને મૃત્યુનો પૂરો લાભ ઉઠાવી જાણે છે તે જ સાચા જીવન-સ્વામી બને છે જે માત્ર જીવનો જ રહ્યો છે અને જીવતા રહેવા માટે જ ઓછી વસ્તી બચાઈ-અચાઈ કરવા પ્રેરાય છે તે જીવનસ્વામી બની શકતો નથી જીવનસ્વામી તો એ જ છે કે જે પોતાના જીવનને કુશળ ખેડૂતની જેમ મૃત્યુની મદદથી વિશ્વ વાપારના ક્ષેત્રમાં વાવી શકે

એટલા માટે, જે વખતે જાણે એક બાજુ હત્યાની વિકળતાનો અનુભવ મેળવવા માટે મનુષ્યજાતિએ સૌથી મોટી, વિરાટ અને બીજા પ્રયોગશાળા ખોલી છે, અને બીજી બાજુ સત્યાગ્રહનું દેવી તત્ત્વ દુનિયામાં ચલાવનાર એક પ્રયોગવીર આપણી વચ્ચે છે તે વખતે હિંસા અને અહિંસાની ચર્ચા કરતા પહેલાં, આપણે સમજી લઈએ કે, મૃત્યુ શી રીતે છે

વિચાર કરીને, ધ્યાન ચિતન કરીને જન જરૂર પડે છે ઈષ્ટ પ્રયોગ કરીને આપણે મૃત્યુના સ્વરૂપને ઓળખીએ મૃત્યુ આ દુનિયામાં શા માટે મોડવાયું છે, મૃત્યુનું જીવનધર્મ શું છે — એ બધું આપણે સારી રીતે સમજી લઈએ

ઓગસ્ટાબર, ૧૯૪૧

મરણોત્તર જીવનની સ્પષ્ટ કલ્પના

સ્વર્ગનરકનાં ઇતિહાસભુગોળ પુરાણમાં બહુ વાંચવાને મળે છે જેમ હિંદુ-સ્તાનની પૈલી પાર તિબેટ છે, દક્ષિણમાં વંકા છે, સાત સમુદ્રોની પાર અગ્નેયના શ્વેતદ્વીપ છે, તે જ પ્રમાણે વાદળાની પૈલી પાર આકાશમાં સ્વર્ગભૂમિ એટલે કોઈ દેશ હશે અને ત્યાં દેવો રહેના હશે એવો ખ્યાલ પુરાણોનાં એ વર્ણનાં પરથી જીપજે છે પૃથ્વી પરના દેશો તેના પૃષ્ઠ પર પાસે પાસે આવેલા છે સ્વર્ગના ઈન્દ્રલોક, ચંદ્રલોક, ગોલોક, વિષ્ણુલોક વગેરે વડાણોમાના રેક, તૂનક કે કેબિનો પ્રમાણે કે રેલવેના ઈન્ટરકલ્સના ડબ્બામાંનાં પાટિયાં પ્રમાણે કે મુંબઈની ચાલોમાંના મજલાઓ પ્રમાણે ઉપરનીચે હશે એટલો જ ફેર

નાગલોકનું એથી જરા જુદું ને વિચિત્ર છે પાણીમાં બૂરીને નાગલોકમાં જઈ થકાય છે એ શી રીતે બનતું હશે તે ધ્યાનમાં આવતું નથી. અને નરક પૃથ્વીની નીચે તો ખૂટ પણ કર્ના હશે ને ત્યાં કેમ જવાનું હશે એનો તો ખ્યાલ જ આવતો નથી પૃથ્વી ગોળ છે એ નક્કી થયા પછી અમેરિકા પાતાળની ભૂમિ છે એમ આપણે કહેવા લાગ્યા તો પછી ચમલોકની સ્થાપના ક્યાં કરવી?

આ સર્વ લોક કાલ્પનિક છે એવું ફરી ફરી સિદ્ધ કરવા બેસવાના દિવસો હવે રહ્યા નથી એ બધી દુનિયાઓ વિનાશવાન લોકોના મનમાંથી ક્યારની ઊઠી ગઈ છે પરંતુ મરણોત્તર જીવન કેવું હશે એનો ખુલાસો મન રોજ રોજ માગે છે. સામાન્ય વિવાસી લોકોને ઈલલોકમાં જે સુખોપભોગ જોઈએ છે તેમની જ સુધા રેવી આવૃત્તિ તે જ આપણા પુરાણોનું સ્વર્ગ એમ કહેવામાં કશો વાધો નથી. માણસની કલ્પના પણ બિચારી જઈ જઈને કેટલેક પલેચવાની હતી? જે જ્યેષ્ઠ હોય, અનુભવ્યુ હોય તે જ વસ્તુઓના ભિન્ન ભિન્ન અવયવો એકઠા કરવાથી સ્વર્ગાદિ લોકનું કોચવું તૈયાર થાય છે પૃથ્વી પર મનુષ્ય જાતજાતનાં મધુર પીણા—શરબતો અને આસવો—પીએ છે, સ્વર્ગમાં એ સર્વના પ્રતિનિધિ તરીકે માધુર્યની પરિસીમા જેવું અમૃત કલ્પ્યુ પૃથ્વી પર વિવાસી લોકો સર્વને ભોગ્ય એવી વારાંગના ઓળું સેવન કરે છે, સ્વર્ગમાં તેમને સ્થાને અપ્સરાઓની યોજના થઈ પૃથ્વી પર વિષયસેવન કરનાર માનવોને વ્યાધિ, જરા અને મરણ ભોગવવા પડે છે સ્વર્ગ એ કાવ્યપ્રદેશના જેવું કાલ્પનિક હોવાથી ત્યાં એ ત્રણે ઉપાધિ નથી એમ સ્વર્ગ-વિધાતા કલ્પકોએ નક્કી કર્યું સ્વર્ગમાં વ્યાધિ નથી તેમ જ આધિ એટલે માનસિક શિન્તાઓ પણ નથી એવું પૌરાણિક ભૂગોળશાસ્ત્રવેત્તાઓ કહે છે પરંતુ ત્યાંનો ઇતિહાસ એથી વિરુદ્ધ પુરાવો આપે છે સ્વર્ગનો રાજા ઈન્દ્ર ભોગશીલુ નૃપાળોની જેમ હમેશ બી બીને જીવે છે કોઈએ પણ તપશ્ચર્યા આદરી કે તેનું સિદ્ધાસન ડોલવા

માંડે છે. કોઈ બળવાન બંદો જગ્યો કે તેની આગળ નું જ ઈન્દ્ર યા એવી એની ઓફ ખગી જ. અને અંદરખાનેથી પોતાના સુકુમાર પ્રદરમ્નો (અપ્સરાઓ) મોકલવા પણ પાછો એ તૈયાર જ છે. રોજના નવા નવા દાવ ચલાવીને તેને પોતાનું રથાન સંભાળુ પડે છે. આથી જુદો આપિ વજી કેવોક રહેતો હશે?

ને બાકીના દેવો પણ કંઈકે નિશ્ચિન્ત રહે છે? ના તેઓ અમૃત પીએ છે ને અપ્સરાઓના નાચ જુઓ છે ગાનુંબજવણું ને સર્વ ઈન્દ્રિયોને નૃપત રાખવી એ સ્વર્ગમાં અખંડ ચાલે છે પરંતુ આવા ગળપણથી ભાગી જતું મોટું પાછું સ્વાદવાળું ડરવાને જ જાણે ત્યાં તીખા તીખા સૂંકના લાડુ પણ રાખ્યા છે દેવોમાં તરખો દરજજો નથી દરેક જાણે પોતપોતાના પુણ્યના પ્રમાણમાં 'ઓ', 'બી' કે 'સી' ક્લાસ મળવાનો અને સ્વર્ગ નામની હોટલમાં જેનો જેટલો પુણ્યદા જમા તેટલા પ્રમાણમાં તેને સુખ ભોગવવા મળવાનું બેંકમાંની શિલક ખલાસ થઈ કે સ્વર્ગના માલિકો પ્રાણીને નીચે ધકેલી દેવાના જ. દેવોને માટે દરજજો એ જ મોટી ચિન્તા. પોતાનાથી જેનું આત્મન હેઠે તેના તરફ તુચ્છતાથી જોવું, અને ઉપરવાળાની અદેખાઈ કાઢવી. આવી મનમરપોષક તીખી તમતમતી વ્યવસ્થા સ્વર્ગમાં ન હોત તો સ્વર્ગનું અખંડ સુખમય જીવન છેક જ કટાળાજનક થયું હોત!

રાજદરબારી વિલાસો પરથી માણસને સ્વર્ગની કંપના મૂઝી, તેવી નરકની કંપના સૂઝી ડારાવાસની યાતનાઓના અનુભવ પરથી. અહીં પણ પ્રત્યક્ષ અનુભવની બહાર કંપના બહુ પટોચી થકી નથી પીડા આપવાને અથવા વેર વાળવાને જે જે ઉપાયો આ લોકમાં લેવાય છે તેનું જ નરકમાં સુધારાવધારા સાથે આરોપણ થયું છે. અહીંના સુખોપભોગમાં જેમ રોગ, જ્વા અને મરણ એ એક મોટી મુશ્કેલી છે તે જ પ્રમાણે યાતના ડરવાની હોય પૂરી કરવામાં પણ એક મુશ્કેલી છે. મારનાર માણસને ક્યારે થાક લાગશે કે તેને ક્યારે દયા ઊપજશે એ કહી શકાતું નથી, આ એક મોટી અડચણ તો ખરી જ પરંતુ એ બાબતમાં મન અને શરીર રીઝા થઈ શકે છે પરંતુ માર લાણ અને ઢાસછેડના અતિરેકથી જેને પીડા દેવાની છે તે બેશુદ્ધ થઈને પડે અથવા મરીયે જાય તેનો ઈલાજ શો? બન્ને રીતે તે આપણી પટોચ બહાર જવાનો, તેનો ઉપાય નથી પરંતુ નરકમાં એવી મુશ્કેલી નથી ત્યાના યમદૂતો ધવાદારી હોવાથી તેમને થાક, કટાળો કે દયા અડી શકતાં જ નથી અને ત્યાની યાતનાઓ ગમે તેટલી ભયંકર હોય તોપણ માણસ બેશુદ્ધ થઈને પડતો નથી કે પૂરો પણ થતો નથી મરીને જ નરકે જવાય છે એટલે ત્યા યાતનાથી ફરી મરવાપણ કયાથી હોય?

સ્વર્ગનરકની લોકકંઠ કંપના આમ માણસના અનુભવ પરથી જ ઊભી કરેલી છે એટલું સમજવા પછી તેની ઝાઝી કિમત રહેતી નથી. પરંતુ મનુષ્યજીવનથી થડનું જીવન હોવું જોઈએ, તેમ જ મનુષ્યજીવનથી હીન, અર્થશૂન્ય અને વિશેષ સત્તાપ આપનારું જીવન પણ હશે જ એવું મનનું વલણ કાયમ રહે છે

નાશનશ્વરના ક્રોધ, તેવે પ્રેરેલી નારીનગની પ્રત્યક્ષિઓ, અને તેલે માનવસ્વભાવના વિમત્રમાં કરેલો ઉમેરો એ બધું આ લોકમાં મોજૂદ રહે છે

તેની સાથે જેમનો સંબંધ હતો તે સંભાવનાના ઘટ્ટામિત્ર વગેરે લોકોની સ્મૃતિમાં અને ભાવનામાં તે મનુષ્ય પહેલાની જેમ જ હવે છે એટલું જ નહીં પણ દિવસાનું વન તેના અવશેષ રહેલા સ્મૃતિગત જીવનમાં ફેરફારો પણ થા. છે મરણ પછી તેની વ્યક્તિ એ જ દેહમાં ન રહેતા સ્મૃતિરૂપે, કાર્યરૂપે અથવા પ્રેરણારૂપે તે જોડવા સમાજમાં વ્યાપેલો હશે તેટલા સમસ્ત સમાજમાં તેની વ્યક્તિ છે, અને એ જીવનને અનુવર્તીને જ તેનું શાસ્ત્ર સંભવી થકે શિવાજી મહારાજ જેવો પુણ્યપ્રસાદ રાજા મોક્ષ પામ્યો હાય કે આ દેહમાં અથવા બીજા દેશમાં તેલે ચાપ્પુરુડાની જન્મ લીધો હોય એ તેની નવી યાત્રા—કેરિયર—નું આપણે શાસ્ત્ર જ્ઞાતા નથી પરંતુ આપણે આજે આપણા દૈન્યમાં શિવાજી મહારાજ વત્તીને જીવે છે, અને ત્યાં મોના થાય છે, વિભૂતિરૂપે વધે છે, તેમનું શાસ્ત્ર કરીએ છીએ શાસ્ત્ર મરેલા જીવોનું નથી થતું, પરંતુ દેહત્યાગ કર્યા પછી જે અંધ સમાજમાં જીવત રહે છે, ગમાન દ્વારા પ્રત્યક્ષ રહે છે, વિકાસ પામે છે અને પુરુષાર્થ કંઈ છે તમનું જ થઈ શકે છે આ મગ્ધોત્તર સામાજિક જીવન તે જ સાચું પારલૌકિક જીવન જ્ઞાતપમાના છ લગ્નો શાસ્ત્રકારોએ ગણાવેલા છે સ્થિતિ જાયતે વચ્ચે અપસીયત પરિણમતે સ્થિત—તે બધા આ જીવનને પદ્મ લાગુ પડે છે તેથી એ જીવન ન પતિક નથી પરંતુ વાસ્તવિક છે, વ્યાપક છે દીર્ઘજીવી છે, પરિણામ ભરી છે એ જ પારલૌકિક જીવન એ જીવન સુંદર, ઉન્નતિકર, શુભકર હશે તો તે જીવનું સ્વર્ગ છે એ જ જીવન જે સમાજનો અંધ પાન કરનારુ હશે, આર્યત્વનો ધ્વંસ કરનારુ હશે તો તે જ નરક આમ વિચાર કરતા દરક જીવનું સ્વર્ગ-નરક તના મરણ પછી થકે થાય છે, પરંતુ તે જીવ તો આ લોકમાં જ ઓતપ્રોત રહેવાનો

મુમુક્ષુમાન લોકો માને છે કે માલસ મરણ પામ્યા પછી બર્જક નામના એક સ્થાનમાં રહેને ધ્યાનમતની—અંતિમ ન્યાયના દિવસની વાટ—જુઓ છે બધા પ્રાણીઓ મગ, અને અહીંનો બધો વિરાટ નાટક પૂરો થાય તે નિવાય અંતિમ નિવેદને સારુ બધા હાજર રહી શકે નહીં તે હિસાબના ચોપ. પણ બધે થઈ શકે નહીં હિસાબ પૂરો થાય, બધા લોકો (નટો) નાટકને અંતે ભેળા મળે છે તેમ એકલા થા, બધો ભેદ ઉઠાડો થાય તો જ બધાની સમક્ષ નિવડો આપી શકાય નિવેદાની આખર જેમને ભાગે સ્વર્ગ (બહિસ્ત) આવ તે કાયમ સ્વર્ગમાં મોજ રહે તે જેમને ભાગે નરક—જહન્નમ (દોહા) આવથ તે અર્બક વદનામાં ખતબદતા રહેશે આ નિર્ણય થાય ત્યાં સુધી બધા મરણ પામેલાઓએ બર્જકના વેઈટિંગ રૂમમાં બેસી રહેવાનું છે બર્જક કર્મભૂમિ ન હોય છતાં ત્યાં મનુષ્યની સ્થિતિમાં ફેરફાર, તો થતો જ રહે છે કમ કે તેમના પાપપુણ્યનો આંકડો બેઠકાની અનામતની જેમ અથવા વપારમાં રોકેલી મૂનીની જેમ વધતો ઘટતો રહે છે

મેં જે મારા જીવતા ઓકાદ કૂવો બાંધ્યો હશે તો જેમ જેમ લોકો તે કૂવાનો ઉપયોગ કરતા જાય તેમ તેમ મારે નામે બર્જકમાં એનું પુણ્ય (સુવાબ) વધતું જાય મેં જે ઓકાદુ તદ્દન નવા જ પ્રકારનું સત્કાર્ય કર્યું હશે અને લોકો તેનું અનુકરણ કરતા થયા હશે તો સન્કૃત્યના નવીન ક્ષેત્રની શોધ કરનાર તરીકે પણ માત્ર અનુકરણ કરનારના પુણ્યમાંથી કઈક અંશ (રોયલ્ટી) મને બર્જકમાં મળતો રહે છે એબલ અને કેન એ ભાઈઓની વચ્ચેનાથી મનુષ્યજાતિમાં પહેલી બહુહત્યા થઈ હતી તેથી હવે મનુષ્યકોટિમાં કોઈ પણ ખૂન કરે છે તો ખૂનનો રસ્તો ચાલુ કરનાર બંધુધાતી કેનને નામે દર વખતે કઈક પાપાંશ જમા થાય છે જ પરંતુકમાં પેન્ટ એન્ટ બહેન હોય પણ ન્યાયના ચોપડા બરાબર જાગ્રત રહે છે

ઉપર જણાવેલી બર્જકની કલ્પના અને આપણી પારલોલિક જીવનની કલ્પના બંને લગભગ સરખી જ છે

જેને આપણે કીર્તિ કહીએ છીએ તે સાચું જોતાં આ પારલોલિક જીવનનું પ્રતિબિંબ છે. પારલોલિક સુદીર્ઘ જીવન સાથેનું પ્રમાણ કાઢતાં જન્મમરણના ખૂંટા-આ વચ્ચેનું આપણું મુખ્ય બાહ્ય ઔદિક જીવન બહુ નાનું અથવા દૂર કહેવાય પરંતુ પુરુષાર્થની દૃષ્ટિથી જોતાં એ જીવન બહુ મહત્ત્વનું છે કારણ કે એ જ કર્મભૂમિ છે ભોગની દૃષ્ટિથી જોતાં આ દેહજાત જીવન અત્યંત અલ્પ અને નુશ્વ છે એટલા સારું જ પોતાના નફાનુકસાનનો ઉત્સાહ જે કરી શકે છે તેણે ઔદિક સુખો પર બહુ દૃષ્ટિ ન રાખતા પારલોલિક યશશરીરની અને તેમાં મળતાં કીર્તિ રૂપી સુખોપભોગની અને લોકો મારફતે અખંડ મળતી રહેતી કૃતજ્ઞતાની જ વધારે કાળજી રાખવી જોઈએ આ લોકમાં જે આપણે સન્કર્ષે કરીશું, લોકોને સત્પ્રેરણા આપીશું અને સર્વ બાજુથી પાછળનાનો વિસ્તાર કરીશું તો મરણ પાછળ એ બધું વધતું રહી આપણું મરણોત્તર જીવન પરિપુષ્ટ અને લોકોન્નતિકર થશે

આપા આ જીવનનો પ્રાકૃત લોકોને ખ્યાલ નથી હોતો તેથી જ તેમને સ્વર્ગનરકના મહ્યનિક ઇતિહાસ અને ભૂગોળની લાલચ બતાવેલી હોય છે, અથવા લાલચ કહેવા કરતાં વસ્તુસ્થિતિનું જ એક બાજબીય ચિત્ર રજૂ કરેલું હોય છે એમ કહીશું તોપણ ચાલશે

મરણોત્તર જીવન ધાને સાપ્તમ્ય વિષે નોંધ

૧ મનુષ્ય મરણ પછી પણ પોતાના વિચાર, પોતાની ભાવના, પોતાના સકલ્પો અને પોતે પ્રેરેલા પુરુષાચેત્તિ ધોરે સમાજમાં જીવત રહે છે એ મરણ પછીનું જીવન મરણપૂર્વના કોટલુ જ મહત્ત્વપૂર્ણ હોય છે તે પરિપુષ્ટ પણ થાય અને ક્ષીણ પણ થાય એ જીવન સમાજોન્નતિકારક હોય તો મનુષ્યનું તે જ સ્વર્ગ સમાજને તે નીચે પાડનારું હોય તો તે જ નરક પથ્થલાભૂતામક દેહ કરતાં સમાજરૂપી દેહમાં વાસ કરી મનુષ્ય અતિદીર્ઘ જીવન પ્રાપ્ત કરી શકે છે,

અને જીવન તારૂં-યનો અધિકારી થાય છે એ મરણોત્તર જીવનનું વ્યક્તિત્વની આરમ્ભમાં, અલગરૂપી આરનામાં પ્રતિબિંબ પડે છે તે જ કીર્તિ, તે જ યથા

૨. મરણોત્તર નમાજરૂપી જીવનનો ખ્યાલ માણસને નથી હોતો તેથી જ કીર્તિ, યથા, પુણ્ય, સ્વર્ગનરક વગેરે કલ્પનાઓ રચાઈને મનુષ્યની આગળ રજૂ થઈ છે પરંતુ પૃથ્વીની બહાર છે એવું કઈ જ નથી પરંતુ એટલે મરણોત્તર સ્થિતિ એને જ ઉપનિષદમાં સાપરાય નામ આપ્યું છે બાળકબુદ્ધિ મૂઢને એ સાપરાયની ઓળખ હોતી નથી ન સાપરાય પ્રતિમાનિ ચાન્મ્। દેહ, તેનાં સુખદુઃખો, તે સુખદુઃખની સાધનભૂત થનારી માલમતા (વસ્તુજાત), તે સુખદુઃખનો ભોગ્યા અલકાર (અસ્મિતા) અને દેહ ટકે તેટલા મમયમા પુરાયેા આયુષ્ય એટલામા જ પોતાનું બધું જીવન પર્યાપ્ત થાય છે એમ મૂઢ લોકો સમજે છે આ તાર્કિક બાબતો મળીને જે વ્યક્તિત્વ બને છે તે આપણા જીવનનો અ પાઠમાત્ર છે ખરું જોતા કાળ, દેહ (વ્યાપ્તિ) અને આધારનો વિચાર કરતાં આપણું જીવન અત્યંત વિચાળ છે એ જેને સમજાયું અને ગળે ઊતર્યું તે નિષ્પાપ અને અમર થવાનો જ

૩ એવો માલમત જે કહે કે ‘મગ્ન માયે મરાનિ ગેલે હાગ મી લમર’- ‘મારું મરણ મરી ગયું અને હું અમર થયો છું’ તો તેનો અર્થ સમજવો મુશ્કેલ નથી જીવનની દૃષ્ટિથી શારીરિક મરણ એ નુચ્છ પદાર્થ છે એટલું તો સહજે સમજવું જોઈએ

૧૯૩૩

૩૬

અવતારવાદ

૧

અવતારવાદ એ હિંદુ ધર્મનું એક વિશેષ અંગ છે મનુષ્ય મૂળે ઈશ્વર છે એમ વેદાત કહે છે દરેક વ્યક્તિના હૃદયમા ઈશ્વરી તત્ત્વનો વાસ છે એ વાત ઓછાવત્તા ફેરફાર સાથે દરેક ધર્મમા કહેલી છે જે ધર્મોમાં દેવોની સખ્યા ઘણી છે એવા રોમન, ગ્રીક અથવા પૌરાણિક ધર્મમાં, અને જગદેકમલ્લ બનીને રહેનાર મત્સ્યગી ઈશ્વર પર જ શાસ્ત્ર સંખનારા યદુદી, ખ્રિસ્તી અને ઈસ્લામી ધર્મમાં પણ દેવદેવીઓના સ્વભાવ લગભગ મનુષ્યના જેવા જ કલ્પેલા છે ધર્મકથાઓમાં ઈશ્વરે મનુષ્યને ઉત્પન્ન કર્યો એમ કહેવું હોય છે, પણ વિકાસવાદીઓ કહેતા આવ્યા છે કે ઈશ્વર મનુષ્યની જ કૃતિ છે આ બધા મતો અવતારવાદને મળતા હોય એવો આભાસ થવાનો સંભવ છે પણ અવતારવાદ એ ખરખર એક વિલક્ષણ

અને અદ્યુત પરિણામવાળી કલ્પના છે આ વાદ બેઠલો હૃદયને આશ્વાસનદાયી છે તેટલો જ તર્કબુદ્ધિને ગ્રાહ્ય છે એનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજી લેવું જોઈએ આવ તાગવાદને કઈક અંશે સમજી લીધા પછી મુશવ્વમાનો અને ખ્રિસ્તીઓ પણ હવે કહેતા લાગ્યા છે કે અવતાર એટલે જ પેગંબર એ અર્થમાં અવતારવાદ અમને માન્ય છે કુસનમાં તો સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે “એવી એક પણ ભૂમિ કે પેઢી નથી જેને ઈશ્વરે પેગંબર આપ્યો નથી” પેગંબરોની પરપરા સૃષ્ટિની જન્મ અવ્યાપ્ત ચાલુ છે યાદુદી અને ખ્રિસ્તીઓ પણ પેગંબરોની પરપરા પર વિશ્વાસ રાખે છે એટલે હવે જો આપણે અવતારવાદની મીમાંસા મૂળ કલ્પનાને અને ભિન્ન ધર્મોની ભિન્ન ભિન્ન સમજેતા યથાર્થ સ્વરૂપને અનુસરીને રજૂ કરીએ તો હિંદુ ધર્મને જ નહીં પણ સર્વ ધર્મોને તે માન્ય થશે, એટલું જ નહીં પણ હવે પછી સમસ્ત માનવજાતિનો સમાવેશ કરનારું જે સમસ્ત ધર્મોનું તત્ત્વદુટ્ટબ નેષાર થવાનું છે તેમાં અવતારવાદને મુખ્ય સ્થાન મળ્યા વિના રહેવાનું નથી કેવળ ક્ષાપદાની અથવા પ્રતિષ્ઠાની દૃષ્ટિએ અવતારવાદને સુંદર બતાવવાનો આહા ઉદ્દેશ નથી, પણ અવતારમીમાંના આજે કેટલી મહત્ત્વની અને સંસ્કૃતિપોષક છે એટલું જ બતાવવાનો ઉદ્દેશ છે

૮ બોદ્ય પરિભાષા પ્રમાણે કોઈ જીવ જ્યારે અતર્મુખ થઈને પોતાની સ્થિતિ વિષે અસંતુષ્ટ થાય છે અને પોતાના સર્વ દોષો દૂર કરીને સર્વ શુભ ગુણોનો આત્મીયિક વિકાસ કરવાનો સંકલ્પ કરે છે ત્યારે તેને બોધિતત્ત્વ કહે છે એવો બોધિતત્ત્વ એક પછી એક સદ્ગુણની પારમિતા એટલે કે મર્વોચ્ચ કોટિ કેળવતો કેળવતો દર જન્મે ઉપર ચડતો જાય છે અને છેવટ બુદ્ધ બને છે એના માં પોતાનો ઉદ્ધાર કરવાની શક્તિ આવે ત્યાર તેને ‘પરમેક (પ્રમેક) બુદ્ધ’ કહે છે એ જ જ્યાર જગતનો ઉદ્ધાર કરવા સમર્થ બને ત્યાર તે શાક્યનસિંહ ગૌતમ બુદ્ધની પેક ‘તથાગત’ થાય છે

દરક મનુષ્યનો સ્વાભાવિક ઉન્નતિક્રમ આ જ છે ગીતાએ જેને ‘અનેક જન્મ સંસિદ્ધ’ કહીને ઓળખાવ્યો છે તેને જ ‘નર મરણી મર તો નરકા નારાયણ હોય’ એ લોકોખિમાં ‘નારાયણ’ કહ્યો છે

આપણો ઉદ્ધારક આપણામાથી જ પેદા થયો, આપણે માથના ન કરી તે એણે કરી આપણામાંનો જ એક હોવા છતાં એ પરમાત્માનો અંશ થયો એમ નજરે જોવા છતાં એ ક્ષણ કરવું માણસને ત્યાર પડે છે આપણી બરોબરીનો માપત્ર આપણી આગળ ચાલ્યો ગયો એ સ્વીકારતાં હીણપત લાગે છે એ એક અડચણ તો છે જ, પણ બીજી એક તાત્ત્વિક અડચણ છે, તેનો વિચાર થવો જોઈએ

દરક આત્મા સ્વભાવત શુદ્ધ, બુદ્ધ, નિત્ય મુખ્ય અને સર્વસમર્થ હોવા છતાં, પોતાનું એ મૂળ પદ તે કેમ ગુમાવી બેઠો એ શંકા સહેલે બિપજે છે શુદ્ધ છે તે અશુદ્ધ કેમ થાય? મુખ્ય છે તે બંધનમાં કેમ સપડાય? જે નિત્ય છે તે અનિત્ય

થી નીતે બને? અને જે સર્વસમર્થ છે તે પોતાને અધપતનમાથી કેમ બચાવી ન શકે? એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક છે તર્ક કહે છે, 'આત્માનો અધપાત થયો જ નથી એ બંધો ભ્રમ છે આત્મા શુદ્ધ, બુદ્ધ, નિત્ય મુક્ત જ છે' તો પછી આ ભ્રમ ક્યાથી આવ્યો? પરસ્પરવિરોધી એવા કથનો સ્વતંત્રપણે જોતાં ખત્ત લાગવા માટે ત્યારે તર્કબુદ્ધિ મૂઝવેઈ જાય છે ને તેને કબૂલ કરવું પડે છે કે એનો ખુલાસો મારી પાસે નથી પોતાના પરાભવની આ કબૂલાતને જ 'માયા' કહી છે માયા એ કોઈ વાદ નથી, ત્રિદાંત નથી, પણ વસ્તુસ્થિતિનો સ્વીકાર છે

સર્વોચ્ચ સ્થિતિએ હોવા છતાં જે પોતાનું સ્થાન ટકાવી શક્યો નહીં તે અશુદ્ધ, અનિત્ય, અજ્ઞાની અને બદ્ધ થયા પછી ઉપર ચડવાની શક્તિ ક્યાથી લાવવાનો હતો? જે હતું તે મંભાજતાં ન આવડયું તેને ગયેલું પોતાને જોરે પાછું મેળવતા હી રીતે આવડ્યો? તેથી જે સમર્થ છે તેણે જ કૃપાળુ બની નીચે ઊતરીને, આપણો હાથ પકડી આપણને ઉપર લેવા જોઈએ આમાં પોતે ચડવાનું કામ નથી પણ સમર્થ ઉપર ખેંચવાનું છે સર્વસમર્થ પરમાત્મા કારુણ્યબુદ્ધિથી કૃપાળુ બનીને મનુષ્યોનો ઉદ્ધાર કરવા નીચે ઊતરે છે ને હાથ લાગાવે છે તેથી જ આપણે પતિત થયેલા પુનિત થઈ શકીએ છીએ જે જે વિભૂતિમા આપણે ઉદ્ધારક શક્તિ જોઈએ છીએ તે તે વિભૂતિમા તારક પ્રભુ ઊતર્યો છે, અવતર્યો છે એમ જ માનવું સપુક્તિ છે આ અવતાર અ પ પ્રમાણમાં હોય અથવા પૂર્ણતાએ હોય, અમુક કાળ પૂરતો હોય કે જીવનપર્યંતનો હોય, પણ તારક તત્ત્વ બહારથી આવીને મનુષ્યમાં અવતરે તો છે જ, એવી જે જગદુદ્ધારની કલ્પના છે તેને જ અવતારવાદ કહે છે.

કુભારનો ચાક એક વાર ફરવા માંડ્યો એટલે રૂપા જ કર છે પણ એની ગતિ સ્વયંભૂ નથી મજેલી ગતિ લાંબા વખત સુધી ટકાવવી એટલું જ એ ચાકનું સામર્થ્ય ચાકનો સ્વભાવ તો એ છે કે તે અતિ અલ્પ પ્રમાણમાં કેમ ન હોય પણ જલેજલે થોભવાનો પ્રયત્ન કર છે તથી જ તેની ગતિ કાયમ રાખવાને સારુ કુભારને હાથમા એક દડો લઈને ફરી ફરી ચાકને પ્રેરણા આપવી પડે છે, તેથી જ ચાક ચાલુ રહે છે સ્વભાવજડ સમાજનું પણ એવું જ છે અવતારી પુરુષોના પ્રતાપની પરપરા ઈશ્વરકૃપાથી ચાલુ છે પ્રેરણાનું ભાનું ચાલુ છે ધમણ કામ કરે છે તેથી જ સંસ્કૃતિરૂપી અગ્નિ પ્રજ્વલિત રહ્યો છે

આ પ્રેરણા બહારથી આવે છે કે અંતર્સ્ફૂર્ત છે? માનુષી છે કે અતિમાનુષી છે? એની ચર્ચા અહીં કરવાની નથી અવતારવાદ કહે છે પ્રેરણા નિ સશય બાહ્ય છે, અતિમાનવી છે મનુષ્ય એ પ્રેરણા ગ્રહણ કરી શકે છે, ધારણ કરી શકે છે, એ જ તેની મોટાઈ! મામો પક્ષ કહેશે ધર્મલને પરિણામે ગરમી બહુ વધે એટલે તેમાથી ભડકો થાય છે ને તે જગાળા ક પ્રકાશનું રૂપ ધારણ કરે છે એમ આપણે હમેશાં જોઈએ છીએ ગરમીમાથી જ પ્રકાશ પ્રગટ થાય છે ઉષ્ણતા અને પ્રકાશ એમા સ્વરૂપભેદ છે, પણ તત્ત્વ ઉષ્ણતાનું ઉત્કટ રૂપ એ જ પ્રકાશ છે એ

વિષે આપણે શંકા ઉદાપતા નથી. ઉપસૂતા ઘણી વધે ત્યારે આપણા અવતારને યોગ્ય આધાર તૈયાર થયો, એમ કહીને ગમે ત્યાંથી આવીને પ્રકાશ એમાં ધૂસરી જતો નથી. તે અંદરથી જ પ્રદીપ્ત થાય છે. એ જ પ્રમાણે મનુષ્યજાતિનો તારણહાર મનુષ્યમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે સર્વકોષ મનુષ્યસ્વભાવનો જ બનેલો હોય છે.

આ ચર્ચા જરા આગળ વધે એટલે જે પક્ષમાં મતભેદ નથી, કેવળ શબ્દભેદ છે. એમ દેખાઈ આવશે. ગાંધીજી કહે છે: 'જે પુરુષ પોતાના યુગમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ ધર્મવાન હોય તેને ભવિષ્યની પ્રજા અવતારરૂપે પૂજે છે. જેનામાં પોતાના યુગમાં સૌથી વધારે ધર્મજગૃતિ હોય તે યુગનો અવતાર છે.' અવતારની કલ્પનાને આપું બેવડું રૂપ આપીને ગાંધીજીએ ઉપરનો વાદ જ શમાવી દીધો છે. દરેક પેઢીમાં, દરેક યુગમાં સમાજને સાવધાન રાખનારો કોઈક પુરુષ હોય જ છે. એની જ વિભૂતિ લોકોને અસાધારણ જેવી જણાય એટલે પાછળના લોકો તેને અવતાર તરીકે ઓળખવા લાગે છે; અને એણે આપેલી પ્રેરણાને ઈશ્વરી પ્રેરણા માનીને શ્રદ્ધા અને આદરથી તેનો સ્વીકાર કરે છે.

કુસુમમાં, પદ્મ સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે અલ્લાહો દરેક દેશને અને દરેક જમાનાને એકએક પેગંબર આપ્યો છે. પેગંબર વિનાની ભૂમિ નથી; પેગંબર વિનાનો સમાજ નથી; પેગંબર વિનાનો જમાનો નથી. એનો અર્થ એવો થયો કે દરેક સ્થળે અને દરેક કાળે કોઈ ને કોઈ તારક પુરુષ હોવાનો જ. તેને ઓળખવાની શક્તિ સમાજમાં હોવી જોઈએ.

*

*

*

આ જ જગ્યાએ આપણે શાસ્ત્રપ્રામાણ્યનો થોડોક વિચાર કરીએ. તારક વિભૂતિની પ્રેરણાનો એક વાર શ્રદ્ધા અને આદરથી સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો એટલે તેના વચનોનો સંગ્રહ થાય એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. એ રીતે પ્રેરણા શબ્દબદ્ધ થઈને ગ્રંથોનું રૂપ ધારણ કરે છે, અને સંતવચન એટલે જ શાસ્ત્ર એવો જે મૂળ સિદ્ધાંત હતો તે વિકૃત થઈને શાસ્ત્રપ્રામાણ્યને શબ્દપ્રામાણ્ય કે ગ્રંથપ્રામાણ્યનું રૂપ મળે છે. ધર્મનું તત્ત્વ ગૂઢ છે, પ્રસંગ અનુસાર તેનો વિનિયોગ બદલાય છે. ધર્મજ્ઞ પુરુષે પરિસ્થિતિનું નરી આંખે નિરીક્ષણ કરીને એક કાળે જે નિર્દેશ લીધો હોય તે, કાળ અને પરિસ્થિતિ બદલાતાં લાગુ પડતો બંધ થાય છે શંકરાચાર્યે પણ કહ્યું છે કે 'યત્તિમ્ન દેશે કાલિ નિમિત્તે ચ યો ધર્મોઽનુષ્ટીયતે સ એવ દેસાકાલનિમિત્તાતરેપુ અધર્મો ભવતિ।' (શંકરાચાર્યરબ્યાસ ૩. ૧, ૨૫.) એવી સ્થિતિમાં વ્યાકરણશાસ્ત્ર, તર્કશાસ્ત્ર અને ભૌતશાસ્ત્રને જેરે પ્રાચીન વચનોનો અર્થ કરવો, અને મૂતપ્રાય ગ્રંથો પર જીવંત પમાજતા જીવનધર્મનો અને 'એના ભાગ્યનો આધાર રાખી મૂકવો, એમાં અનાંશર અને આત્મદ્રોહ છે. 'તિષ્ઠાં પ્રમાણમ્' એ જ માર્ગ ખરો છે. શિષ્ટ તે કે જેનાં જીવિત ને દદ્ય શુદ્ધ છે, જેને સમાજહિતની ખબર પડે છે, અને જેનું દદ્ય ભાગીદાર તરફ જ વળે છે એવી પવિત્ર જીવિત વ્યક્તિ, સત્ય, અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય,

અસ્તોય, અપરિગ્રહ ઈત્યાદિ દ્રવ્યો જેને સ્વાભાવિક થઈ ગયા છે, એવી જે વિદ્ય વ્યક્તિઓ હોય તેને જ શિષ્ટ કહેવાય એવા લોભોએ જે માર્ગ બતાવ્યો હોય તે જ યાત્રા. ભર્તૃહરિ તો એથી આગળ જઈને કહે છે કે નત્પુરુષ સદેજે જે બોલી નાંખે તે પણ યાત્રા જ બને છે

परिचरितव्या सन्त, यद्यपि वक्षयन्ति ते न उपदेसाम् ।

यास्तेषा स्वैरवद्या ता एव भवन्ति शास्त्राणि ॥

જૂના યાત્રાવચનોનો અર્થ ડરવો હોય તો તે પણ એવા શિષ્ટ લોભોએ જ કવો જેઈએ જીવનનું જીવનું જાગનું તત્ત્વવાન કેવળ પડિતોના હાથમાં ન સપડાવું જેઈએ.

૧૯૩૦

ભૂમિનો ભાગ હરણ કરવાને યુગે યુગે અવતારો આવે છે એમ આપણા પૂર્વજોએ કહી રાખ્યું છે આ વચનોનો અર્થાર્થમાત્ર લેવાથી ઘણા લોકોમાં એવી સમજ ધર ગઈ બેઠી છે કે જે પ્રમાણે હોડીમા ઉતારુઓનો ભાર વધતા હોડીથી તેમનો ભાર મહત્તર ન થઈને તે ડૂબી જાય છે તે જ પ્રમાણે લોકસંખ્યા વધવાથી પૃથ્વીને પોતાની પીઠ પરનો ભાર અમઘ થાય છે ખરું જોતા લોકસંખ્યા વધવાથી કે ઘટવાથી પૃથ્વી પર, અને પૃથ્વીમા જે જડ દ્રવ્ય છે તેમાં કશી વધઘટ થતી નથી

(યઈ જેવડા દાવામાંથી વડ જેવડું મોટું જડ જમીન પર ઊગે છે પરંતુ જડનો એવડો મોટો બોજે બહારથી આવતો નથી, હવા, પાણી અને માટીમાંથી જ તે નીપજે છે જડ વધે તેથી જમીનનો ભાર થી રીતે વધે? ઘોડા પર બેઠા બેઠા થેલીમાની ભાખરી સવાર ખાઈ જાય તો થેલીનો ભાર ઓછો થાય ખરો અને સવારના પેટનો—કોઇનો ભાર વધે પણ તેથી ઘોડાને શું? ઘોડાને તો તેટલો જ ભાર વઢવાનો રહ્યો પૃથ્વીનું પણ તેમ જ પૃથ્વીનો ભાર વધે છે તે ભૌતિક નથી પણ નૈતિક છે તેનું નિવારણ કરવું જ અવતારનું કાર્ય છે જ્યારે સમાજમા અનાયાચ વધે છે, સ્વાર્થ, વિદ્રોહ, કવહ અને નાસ્તિકતા ફાલે છે ત્યારે પૃથ્વીને તેનો ભાર અતઘ થાય છે અને પછી પૃથ્વી દીન થઈ પોતાના વિપાતા પાત્રનર્મતા પાંતે ગરીબ ગાય થઈને જાય છે સર્વાંતર્યામી પરમાત્મા દયાળુ જઈ ધર્મપરાયણ વ્યક્તિને વિષે અવતરે છે સગરીતે હવાવીને તેમ જ વૃક્ષો વૃક્ષોને આપણે જેમ તેમાંનો અગ્નિ પ્રજ્વલિત થીએ છીએ તેમ સમાજને હવાવી, ધર્મ વૃક્ષો, ધર્મનું સ્વસ્થ કરી, અવતારી પુરુષ સજ્જનનાતી, મનુષ્યપ્રેમની અને દેવીસપતિની દૂરી સ્થાપના કરે છે સમાજના યથા પુરુષો એ ધર્મપ્રેરણાને ઓળખીને આસ્તિકતાથી પ્રેરનો સ્વીકાર કરે છે

અવતારનો ઉદ્દેશ છે ધર્મસંસ્થાપના ધર્મસંસ્થાપના એટલે કોઈ મત કે કોઈ પથ ચલાવવો એમ નહીં પરંતુ લોકોમાં ગાય, પ્રેમ, દયા, વાસનાસયમ, સર્વભૂતહિતેરતત્ત્વ વગેરે શુભભગવત તત્ત્વો પરનો વિશ્વાસ જીવત કરવો તે જોમાં સવનું કલ્યાણ છે તે ધર્મ સર્વ પ્રજાઓનું સાર્વત્રિક અને સનાતન ધારણ કરે

છે તે ધર્મ, એ ધર્મ વિશ્વવ્યાપી, સનાતન અને તેથી જ નિત્યનૂતન હોય છે. જીવંત, ચલનવલનવાળા, ચૈતન્યયુક્ત શરીર પર મોહિત થઈ ચિત્રકાર તેનું ચિત્ર કાઢે છે, મૂર્તિકાર તેની મૂર્તિ બનાવે છે. જેણે જીવંત શરીરનું દર્શન કર્યું છે, જેણે તેની સાથે સન્સંગ સેવ્યો છે તેને ચિત્ર કે મૂર્તિ જોઈને પણ મૂળ ચૈતન્યનું સ્મરણ થાય છે અને તેમાંથી ચૈતન્યમયી પ્રેરણા મળે છે. પરંતુ જેમના અનુભવ અને કલ્પના પેલા ચિત્ર કે મૂર્તિની બહાર જતાં જ નથી તેમને તે બંધનરૂપ થાય છે. ચૈતન્યની ભૂખ જડ મૂર્તિથી થી રીતે ભાગે? જીવંત મૂર્તિ ઉદ્ધાર કરે છે. નિપ્રાણ મૂર્તિ ગળામાં પથ્થર બનીને ડુબાડે છે.

અવતારી પુરુષોને નામે જે ધર્મો ચાલે છે તે સાચેસાચ તેમના નથી. પ્રેમનો સંદેશો પરગામ મોકલવાને માટે પ્રેમપત્ર મોકલવો પડે છે. પ્રેમપત્ર લઈ જનારો સંદેશવાહક કંઈ પ્રેમી નથી, પત્રનો કાગળ, ચાહી, શાહીનો રંગ, અક્ષરનો મરોડ, શબ્દ, ભાષા, ભાષાનો અલંકાર એમાંનું કશું પણ પ્રેમ નથી. પ્રેમ અમૂર્ત છે, પરંતુ આ બધાં સાધનો વિના તેનું વહન થી રીતે થાય? પ્રેમને સમજનાર આ સર્વ સાધનોનો ઉપયોગ કરતો છતો તેમના પર નિર્ભર રહેતો નથી. સાધનોથી પ્રેમ ભિન્ન છે એ ઓળખીને સાધનોને જ તે સર્વસ્વ માની બેસતો નથી. એ જ ન્યાયે પોતાના સમાજમાં રૂઢ થયેલા ખ્યાલો, રિવાજો અને સિદ્ધાંતોનો આધાર લઈ ધર્મસંસ્થાપક તેમાં જ પોતાનો સંદેશ રેડે છે અને લોકોની આગળ મૂકે છે. જૂના પૌકી જેટલું ખરાબ અને ફૂંકી દેવા જેવું છે એવી ખાતરી થઈ છે તેટલાનો જ તે વિરોધ કરે છે. જેટલાને નભાવી થકાય એવું લાગે તેટલાને નભાવી લેવાની જ તેની વૃત્તિ હોય છે. તે જે નવાં સાધનો, જે નવા રિવાજો કે નવી સંસ્થાઓ ઉત્પન્ન કરે છે, અને જેમને વિષે તે અત્યંત આદર અને આગ્રહ કેળવે છે તે વસ્તુઓને પણ તેના સંદેશની વાહક તરીકેની જ કિંમત અપાય. પરંતુ અવિદ્યાથી જકડાયેલી મનુષ્યજાતે તત્ત્વ સાથે ગાંઠ બાંધવાની છોડીને તત્ત્વવાહક કે તત્ત્વસંગ્રાહક બાહ્ય સાધનોને જ મહત્ત્વ આપ્યું છે અને તેને સાદુ અનેક મુદ્દ મથાવ્યાં છે.

સાધનબેદને કારણે આવાં મુદ્દો થતાં જોઈ કેટલાક વળી તત્ત્વનું કેવળ બૌદ્ધિક ગ્રહણ કરીને જ સંતોષ માને છે. સાધનાને વિષે તેમનો વિશ્વાસ ન હોવાથી સાધનમાત્રની તેઓ ઉપેક્ષા કરે છે. તત્ત્વના કેવળ જ્ઞાનને સાદુ ધર્મ નથી, તે જીવન-પરિવર્તનને સાદુ, આત્મશુદ્ધિ સાદુ, આત્મસાક્ષાત્કારને માટે છે, એ વાત તેઓ ભૂલી જાય છે. સામાન્ય જનસમુદાય દેવને છોડી દેવળની કે મંત્રીદની જ ઉપાસના કરે છે; જ્યારે કેટલાક ઉન્નાડી પણ અજ્ઞાની બંડખોરી દેવળો તોડીને દેવને બચાવવા મથે છે, પરંતુ ખરી જરૂર એ છે કે માત્રસે દેવળને દેવળ ને ઈશ્વરને ઈશ્વર તરીકે ઓળખવાં જોઈએ. એમ થતાં માત્રસ સાધનને વિષે સાધ્યના જેટલો જ આગ્રહ રાખવા છતાં સાધનપૂજક નહિ બની જાય. ટરેક પેગંબર જે કંઈ આપી જાય છે તેનું શુદ્ધપણે સેવન વાવ તે માટે તેના

વારસાનું કાલે કાલે સસ્કરણ થતું જોઈએ જેનું નિત્ય સંસ્કરણ થાય છે તેનો નાશ નથી કરવો પડતો નિત્ય સસ્કરણ એ જ જીવનને પ્રાણધન કે ચૈતન્યમય રાખવાનું સાધન અથવા વ્યાજ છે

મહામદ પેગમ્બરની પૂર્વે અરબસ્તાનમાં બાબા અબ્રાહામનો ધર્મ ચાલતો હતો તે ધર્મમાં તરેહતરેહના દોરો પેગ તે પેકી જે દોષો મહામદ સાહેબને અમલ જણાયા તેટલાનો જ તેમણે કમર કતીને વિગેધ કર્યો પરંતુ મક્કાની યાત્રા, કાબાનું ચુંબન, ત્યાનું સ્નાન, એકવસ્ત્રી સ્નાન વગેરે વિધિઓ નિર્દોષ સમજી તેમણે તે ચાવું રહેવા દીધી બકરીઈદનું પશુ-અવિદાન પણ મહામદ સાહેબે જાતે ચાવું કરેલું નથી, પરંતુ તેના મૂળમાં શિનિ કિયાગ અથવા ટુકમાગદના જેવા ભક્તોની અલૌકિક ઈશ્વરનિષ્ઠા જોઈને જ તેમણે તે રહેવા દીધો માસાહારી લોકને બકરીઈદનો બળિ સહેજે થોભે છે, પરંતુ એ જ બકરીઈદનો બળિ હિંદુસ્તાનમાં મહા ક્વલનું મૂળ થઈ બેઠો તટસ્થપણે ઈસ્લામનો અભ્યાસ કરતાં જણાયું છે કે બકરીઈદનો બળિ ઈસ્લામ નું મુખ્ય અંગ નથી ઈસ્લામ એટલે ઈશ્વર વિષે જનન્ય નિષ્ઠા, ઈસ્લામનો ખરો આગ્રહ ઈશ્વરના આદૃત વિષે છે અનાત્માને આત્મા માનવો, અનીશ્વરને ઈશ્વર માનવો એની ઈસ્લામને અતિથય ચીડ છે દરેક ધર્મનિષ્ઠ સાધકને અને ભક્તને પણ તેની ચીડ હોય જ છે જે વિવાસનિષ્ઠ છે, ધનલોગુષ્ઠ છે, જનમાલપરસ્ત છે, કિતાબપરસ્ત છે, તે માયા ભક્ત નથી, સાચા મુસલમાનો નથી આજકાલના કેટલાક મુસલમાનો બીજાઓનું અનુકરણ કરી તાબૂત કાઢે છે અને મસ્જિદપરસ્તી નો દોષ કરે છે તે વાન જુદી પરંતુ સાચો ઈસ્લામ એટલે ઈશ્વરનિષ્ઠા, ગરીબો વિષે દયા, ઈશ્વરપ્રાર્થના અને ધર્મસેવા છે હરેક ધર્મને વિષે એમ જ કહી શકાયે ધર્મના ઝગડા જેડ અકળાયેલા એક નિરક્ષર ભ્રમે પૂછ્યું છે કે

‘બાબા બોબા દાકુર હારુ
બાગી કાં મરો?’

૧૯૩૩

૩૫

અનર્શનનો પ્રયોગ

“આ શહેરમાં પરેશી કાપડ તામે પહેરો શરૂ થાય નહીં ત્યાં સુધી હું અન્નજન ગ્રહણ કરવાનો નથી,” એમ એક સંન્યાસીએ ક્વકતામાં કહેનું પાછળ થી ખજર મચી છે કે ક્વકતાના પરેશી કાપડના વેપારીઓ પોતાનો ધધો છોડી ન દે ત્યાં સુધી અનર્શનવ્રત લેવાની તેની પ્રતિજ્ઞા હતી

પહેરો ભરવાની બાજતમાં આમ લોકો પર દબાણ મૂકવું ઠીક કે નહીં એ એક સ

મુંબઈમાં જાણે તોફાન ચાલ્યું ત્યારે મહાત્માજીએ પણ તે તોફાન થમે નહીં ત્યાં સુધી અન્ન ગ્રહણ નહીં કરવાનો નિશ્ચય જાહેર કર્યો હતો ભાઈ ભાઈ વચ્ચે તોફાન ચાલતું હોય ત્યાં તોફાન અટકાવવા માટે અહિંનાધર્મી માણસ વચમાં પડી પોતાની જાન કુરબાન કરે છે અને દ્વેષ અને કોપથી આધળા બનેલા લોકોની આખો ઉધાડે છે તોફાન અટકાવવા મહાત્માજી તોફાનને સ્થાને જરૂર જાત, પણ તે વખતે જો કોઈ એક કોમને હાથે એમના શરીરને ઈજા થાત તો બીજી કોમના લોકો તે કોમ મામે એટલા બધા ઉશ્કેરાઈ જાત કે વેર શમવાને બદલે લોહીની નદીઓ વહેત અને ઘણા લાભા વખત સુધી વેર વધેલું રહેત એટલે બધી કોમો ઉપર આણીને પ્રસંગે સમૂર્ણ અસર પાડવાનો તેમની પાસે એક જ ઉપાય હતો અને તે તેમણે અખત્યાર કર્યો ચૌરી-ચૌરા પછી તેમણે જે ઉપવાસ કરેલા તે પ્રાચલિત તરીકે અથવા આત્મશુદ્ધિને અર્થે હતા એ જ ઉપાયનું અવલંબન આપણે પર દેશી કાપડનો વેપાર અટકાવવા માટે કરી શકીએ ખરા? તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં હા અને ના બને જવાબ આવે છે જે માણસ અમુક કલ્પનાથી કે કર્તવ્યબુદ્ધિથી પ્રેરાઈને પ્રાણત્યાગ સુધી આપભોગ આપવા તૈયાર થયો હોય તેના નિશ્ચયની યોગ્યાયોગ્યતા વિષે ચર્ચા કરતા પહેલાં સો વાર વિચાર કરવો જોઈએ, ઘણી વાર સમૂર્ણ અનત્યાયારી માણસ શુદ્ધ બલિદાન આપી સમાજને એક નવો આદર્શ અર્પણ કરે છે જે વસ્તુની યોગ્યતા વિષે આજ સુધી આપણને શકા હોય તેની યોગ્યતા નિખાપના બલિદાનથી સિદ્ધ થઈ જાય છે

છતાં સામાન્ય રીતે અનશનગ્રતના દબાણથી લોકો પાસેથી કામ કઢાવાય કે નહીં, એ સવાલનો જવાબ 'ના'નો જ આવે છે પરદેશી કાપડનો વેપાર ગમે તેટલો પાપકૃપ હોય તોપણ તે સમાજમાં ફેડ થયો છે, સ્વરાજને માટે મરજિયા થયેલ લોકો પરદેશી માલને હિંદુસ્તાનમાંથી હાકી કાઢવાને માટે મરવા તૈયાર થઈ જાય તો દેશની તે તૈયારી શુભ છે પણ ફેડ થયેલા ધંધાને નાબૂદ કરવા માટે એકાએક અનશનગ્રત લેવું એ નૈતિક અત્યાચાર જ થઈ પડે લોકોને સમજાવવાને આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ પોતાની જવાબદારી ઓળખ્યા વગર સાધુવર્ગ વિષે લોકોના મનમાં રહેલ આદરનો લાભ લઈ જો કોઈ અનશનગ્રત લે નો ને માવ અયોગ્ય છે

જીવનવ્યવસ્થા

અંડ પાંચમે

મંદિરે

આપણા મંદિરો

મંદિરની સંખ્યા ઘણી જૂની છે વીંડ મગમાં કદાચ મૂર્તિપૂજા ન હતી મહાભારતકાળમાં પણ નહીં હોય. મંદિરોમાં જઈ પરમાત્માની ઉપાસના કરવાની પ્રથા ક્યાં આપણે બોદ સપ્ત ૧૫ પાસેથી શીખ્યા હોઈશું સંભવ છે કે બાહ્યિક દેશમાંથી આવેલી વસ્ત્રોના રોમનો અથવા ધર્મનો પાનેથી આપણે એ લીધી હોય. ઇનિહામ-સંશોધનો આ પ્રશ્નનો નિર્ણય નમે ત્યાર મ્દે, પણ આજુ તો નિવિવાદ છે કે લગ્ના કાળથી હિન્દુઓના સામાજિક ધાર્મિક જીવનમાં મંદિરોને મહત્ત્વનું ત્યાગ પ્રાપ્ત થયું છે

માણસને મંદિરની કપના કઈ રીતે આવી હશે? કોઈ ભૂમે અથવા સાધકે હૃદયને ઉન્નત કરનાડુ કોઈ સ્થળ પરસદ કી ત્યાં પોતાની ધ્યાન અને ભક્તિ માટે કઈ આયતન પરસદ કર્યું હશે અથવા રાખ્યું હશે ત્યાં તેને તેની કાલા પ્રમાણે અથવા ઈશ્વરના અનુગ્રહ પ્રમાણે ધર્મપ્રાપ્તિ અથવા માનનાનિહિ થઈ હશે લોકોને તેની ખબર પડી પછી તો પૂછ્યું જ શું? જેમ કોઈ લેઘના ઘાવગુણની ખ્યાલિ થતા જ બધા દર્દીઓ તેની પાને દોડતા આવે છે તેમ કોઈ મંદિરની 'જગતા ઘાનક'ના નામે ખ્યાલિ થતાં જ ત્રધાં આર્ન લોકો તે જ સ્થાન પ્રત્યે દોડતા આવે છે અને પોતાના ભક્તિભાવથી તેને ભરી દે છે

જ્યારે સાચા હૃદયનું એમગ્ર નમર્પણ નથી થઈ શક્યું ત્યાર માણસ શું કરે? તેણે હૃદયની અવેજમાં પોતાની મપત્તિનું જ સમર્પણ કરવું રહ્યું રાજ પાસે જ્યારે અરજ લઈને જવું હોય છે ત્યારે ખાલી હાથે આપણે નથી જઈ શકતા રાજ તો રોજનો ભૂખ્યો જ છે તેને તુખ મ્યાં પછી જ તે પ્રાર્થના સાભળે છે સરકૃતમાં રાજને અને પરમાત્માને ઈશ્વર જ કહે છે ત્યાર પરમાત્માનો પણ રાજ જેવો જ સ્વભાવ હોવો જોઈએ રાજ જે વાતોથી સંતોષાય છે તે જ વસ્તુઓ ઈશ્વરને પણ અર્પણ કરવી જોઈએ રાજ ભગ્ય મંદિરમાં એટલે કે મહેલમાં રહે છે ભાટચારણો સવારે એનું જિગ્યાઈ તેને જગાડે છે ભોગવિવાગની સામગ્રી તેની ચાર બાજુએ હમેશાં તેવાર હોય છે પાવખી જેવા સુખકર વાહનમાં બેઠી તે મહેલ કરે છે તેનો રોજનો ખોરાક વિશાલ છે પત્ર પુષ્પ ફૂલ, ધૂપ ધંયામૃત — આ બધી તેની દરરોજની જરૂરિયાતો છે આ જ વસ્તુઓ વડે દેવતાને પણ સંતોષવા જોઈએ ખરખર માણસની કપના જેટલે સુધી પહોંચી શકે ત્યાં સુધી

તે દયાળુ પરમાત્માએ નીચે ઊતરવું જ જોઈએ. જે આપણી કલ્પના છે તેથી વધારે ઉન્નત કલ્પના આપણને ભગવાને આપી નથી તેમાં આપણો થો વાક ?

આ પ્રમાણે કદાચ મૂર્તિની યોગ્યોપચાર પૂજા કરવા માટે જ મંદિરો નિર્માણ કરવામાં આવ્યા હશે. બુદ્ધ અને મહાવીર જેવી વિરક્ત વિભૂતિઓનાં મંદિરમાં ભોગવિલાસને સ્થાન ન હોવું જોઈએ. સ્મશાનવાસી યોગીરાજ મહાદેવના મંદિરમાં પણ વૈભવને સ્થાન ન હોવું જોઈએ. પણ અચારા ભગવાન તો ભક્તને આધીન હોય છે. જ્યારે મહાત્માઓને પણ લોકોની ભક્તિથી હેરાન થવું પડે છે તો પછી પરમાત્માને તો ભક્તો જે રૂપ આપે અને જે સ્થિતિમાં રાખે તે સ્વીકારવું જ પડે આમાં આશ્ચર્ય શું? ઉનાળાના દિવસોમાં લોકો મૂર્તિને પંખો કરે છે, શિયાળામાં પરમાત્માને રજાઈ ઓઢવી પડે છે, -ચોમાસામાં સળેખમ ન થાય એટલા માટે દૂધની સાથે સૂક પલ્લ ખાવી પડે છે!

પણ જ્યારે મૂળ સંસ્થાપકના અનુયાયીઓ વધી જાય છે ત્યારે મંદિરમાં જઈ પૂજા કરવાનો, દર્શન કરવાનો, પ્રસાદ લેવાનો હક તે બધાનો થઈ પડે છે. જેને આપણે પોતાનાં ગામીઓ છીએ તેમને મંદિરમાં લઈ જઈએ છીએ અને દર્શન-પ્રસાદના ભાગી બનાવીએ છીએ માથે સાથે આવે સ્વયં જેમ આપણે મૂર્તિનાં દર્શન વડે કૃતાર્થ થઈએ છીએ તેમ સાધુઓની ભક્તિપૂર્ણ આંખો જોઈને પણ આપણે કૃતાર્થ થઈએ છીએ.

આ તો કર્મકાંડ અને ઉપાસનાકાંડની વાત થઈ. સાધુસંતોએ મંદિરની ઉપ-યોગિતા તેથીયે આગળ વધારી. મંદિરોને ધર્મપ્રદેશ અને ભક્તિપ્રચારનાં ધામો બનાવ્યાં. અને આ રીતે મંદિરોને સામાજિક જીવનના કેન્દ્રનું રૂપ આપ્યું. તેની મીમાંસા પણ આજે આપણે જાણી જોઈએ.

૨૧-૧૧-૨૬

૨

કર્મકાંડી લોકો પૂજા કરે છે ત્યારે એકલા જ કરે છે; જ્યારે ઘણા માણસો એકઠા મળી કર્મકાંડી પૂજા કરે છે ત્યારે ઘણી અગવડ પડે છે. પૂજાવિધિની જટિલતાની તો એક મુશ્કેલી છે જ. કર્મકાંડીઓ ઘણે ભાગે સકામ પૂજા કરે છે. દરેકની કામના જુદી હોવાથી સામુદાયિક પૂજા કરવી એમને માટે મુશ્કેલ થઈ પડે છે. મોટા મોટા હોમ યજ્ઞો, ઈષ્ટ અને સમારાધનામાં સામુદાયિક વિધિ જરૂર પડાય છે, પણ હવે તેના દિવસો ચાલ્યા ગયા છે.

કાશીવિશ્વનાથના મંદિરમાં જુઓ. એક ભક્ત આવે છે, પૂજા કરે છે, અભિષેક કરી દ્વન્વીકીપત્ર ચણી જાય છે. તે મંદિરની બહાર નીકળે છે તે પગેય જ બીજે ભક્ત આવે છે; પગેયની પૂજા ફૂંકી દે છે અને નવો અભિષેક અથવા પત્ર-મુષ્પ અર્પણ કરે છે. તેની પૂજાની પદ્ધતિ તે જ દલા યાય છે જે પગેયી પૂજાની એવું કરી હતી. અવારનવાં અપોર સુધી આ જ ચાલુ રહે છે. લોટ દળવાની

દીને એક આવે છે, પોતાનો હોટ દવારી લે છે પછી બીજા આવે છે તે પણ તે જ કહે છે દેખો ઘડી જોડે સંખર છે, પણ દવારના બોમાં પરપોટા જે સંખર હોનો નથી આજીવિની મંદતાની સ્મનનીય પો મનનાં વિચાર આવ્યો કે હોટેરનાં એક માલન દેખર ઉપર ના પી ચાલ્યો જાય છે પછી દેખ નાદ કંચામા આવે છે, બીજા ચોથે ત્યાં જ આવે ફરી ત્રા મેકી પીએ છે, ફરીથી દેખ નાદ કંચામા આવે છે પણ નવા બન્યો આવે છે, મું આ જ દશા મંદિનેની નથી? પણ મનને ધમકાવી નમજવું કે આ પ્રમાણે વિચાર કરો અથવા છે બાવાન તો નિરપેય છે બનોના મંતોપ ખાતર બધી જાતની વિદ્યાર્થ પદ પૂજ જાણી ગ્રહત કરી શકે છે, પરમાત્માને પોતે કયું નથી?—

‘યે યથા મા પ્રવચ્ન સામ્યયં મત્તમ્યમ્ ।’

‘પત્ર-મુલ્લ-સ્વ તોય યા મે મત્તવા પ્રવચ્નિ ।’

‘તદ્દ મત્ત્યુપત્ત અસ્તામિ પ્રવત્તમ્ ।’

બાવાનનો ઉપાસન કરવો વાત્તી ન હોવાથી શરમને લીધે મન દગાઈ જાય, તોપણ ધીમે અવાજે હોવા લાગું આપણે બાવાનનો ઉપાસન કયાંકેટીએ છીએ? આપણે તો નકામ પૂજ વડે બાવાનનો થનારો ઉપાસન જોઈ મનુષ્યગુણિની કીર્તિ છીએ!

નાનુસનોએ કર્મ હેતુ મહત્ત્વ આપું કરી ભક્તિ અને ઉપાસનાનું મહત્ત્વ વર્ણવું બનોમા એ ત ઉપાસના પણ થા છે અને તાર્કિક પૂજ પણ થાય છે આ પ્રમાણે નાનુસનોએ આપણને મંત્રોનો નવો ઉપયોગ શીખવ્યો તેમણે બતાવ્યું કે મંત્રોમા પૂજની વિધિ ભલે હોય, સત્ત્વભવની શોભા ભલે વધે પણ મંત્રિમા જનનમુદાને એકી સ્ત્રી બાવાનના ગુણગાન કરવા અને નીતિ, સદાચાર તથા ભક્તિનો ઉપદેશ કરવો એ જ મંત્રિની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ હોવી જોઈએ બધા આવો, હામીમળીને ગો, એકબીજાને મદદ કરો અને ધોરી નરતે ચાલો, આ જ સનોનો મદદો હતા બન, મ્મકાંડ અને શોભાકાંડ ગૌર થયા, અને ભક્તિ દ્વારા ધર્મપ્રચારનો કાલ વધવા લાગ્યો પરમાત્માનાં બધા બાળકો પ્રેમથી એકત્ર થાય અને પ્રેમપૂર્વક બધી નાથે હામીમળીને ‘પરમ્પર માવચન્’ ઉન્નતિને માર્ગે ચાલે!

‘મચ્ચિતા મત્તગપ્રાણા વાચયત પરસ્પરમ્ ।’

વચયન્તદ્વ મા નિત્ય તુપ્યન્તિ ચ રમન્તિ ચ ॥

આ જ નનોનો માર્ગ

નિર્માન-ઓહ તાનુસનો પાને ઉચ્ચનીચ ભાવને સ્થાન જ મ્થાથી હોય? બધાં પરમાત્માના બાળકો, બધાં મરખા અને બધા ભાઈભાઈ વૈશ્ય નુમરામે ગાયું છે— ‘વામ્હી જાતીચે વ્રાહ્મણ, વામચ સોયરે મુસલમાન’ અમે ન્યાતે બ્રાહ્મણ છીએ અને મુસલમાનો અમારા મગા છે આવા સતોના ધરમાં દરેકનું સ્વાગત પ્રેમથી થઈ શકે છે જેને નાનુસનોના ઉપદેશની જરૂર રહી નથી તેઓ મંદિ

ન જાય. પરમાત્માનું નામ લેવામાં જેને આસ્થા છે તે બધાં મંદિરમાં એકઠા મળે. સંતોનો આ જ કાયદો છે.

મંદિરના ત્રણ વિભાગ હોય છે. ગર્ભગૃહ—જ્યાં પૂજા માટે મૂર્તિ હોય છે. આના ઉપર જ મંદિરનું શિખર હોય છે. સભામંડપ—જ્યાં પુરાણકીર્તન અને ઉપદેશ-પ્રવચન ચાલે છે. (આને નાટ્યમંદિર પણ કહે છે. કારણ કે આ જ સ્થળે ભગવદ્બલીવાનો અભિનય પણ કરવામાં આવે છે.) અને ગર્ભગૃહ અને સભામંડપ વચ્ચે જે નાની સરખી જગ્યા હોય છે તેને અંતરાણ કહે છે. કર્મકાંડીઓએ ગર્ભગૃહનું બીજ વાળ્યું, ધ્યાનમાર્ગીઓએ અંતરાણ પસંદ કર્યું, અને ભક્તિમાર્ગી તથા પુરાણ-પ્રિય લોકોએ પોતાના પ્રેમથી સભામંડપ ભરી દીધો. આ પ્રમાણે હિંદુ ધર્મનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ એક મંદિરમાં સમાયેલું છે. આમાં જ્ઞાન અને ભક્તિના પ્રતિનિધિ સમો સભામંડપ જ હિંદુ સમાજનું સાર્વજનિક સ્થાન મનાય છે. ત્યાં સુધી તો માત્ર દર્શન માટે જ નહીં, બલકે ધર્મકથા સાંભળવા-સંભળાવવા હિંદુમાત્ર જઈ શકે છે.

કર્મકાંડીઓએ ગર્ભગૃહમાં ચાલતી પૂજાવિધિ પોતાના હાથમાં રાખી અને સર્વસાધારણને માત્ર દર્શનનાં અધિકારી ઠેરવ્યાં, તેમાં પણ કંઠૂસ બની તરત-તમ ભાવ જોડી હિંદુ ધર્મના કકડેકકા-કરી નાખ્યા. મુસલમાનોએ મૂર્તિઓ ભાંગી હિંદુ સમાજનું અપમાન કર્યું, સંપત્તિ અને કળાનો નાશ કર્યો, પણ તેથી હિંદુ ધર્મને કોઈ જાતની તાત્ત્વિક હાનિ નથી પહોંચી, પણ આપણા અભિમાની કર્મકાંડી લોકોએ સમાજને ભાંગી છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યો, હિંદુ ધર્મને નુકસાન કર્યું અને એ રીતે ભગવાનનો ઈન્કાર કર્યો. આ છિન્નભિન્ન સમાજને ફરી સંગઠિત અને એકજીવ બનાવી ધર્મને પ્રતિષ્ઠિત અને મંડિત કરવો એ જ આજે મંદિરોનું યુગકાર્ય છે.

૧૯-૧૨-૨૯

૩

અસ્પૃશ્યો માટે નવાં મંદિરો બાંધવાની આજ્ઞાકાલ સૂચનાઓ કરવામાં આવે છે. આનો કઈક વિશેષ વિચાર કરવાની જરૂર છે.

દેશમાં જૂનાં મંદિરો એટલાં બધાં છે કે તે બધાની વ્યવસ્થા કરવી હિંદુ સમાજ માટે અશક્ય નહીં તો મુશ્કેલ જરૂર છે. વિધવાઓનો પ્રશ્ન જોટલો જોટલો છે તેટલો જ મંદિરોનો પણ છે. અમે એવાં અનેક અનાથ મંદિરો જોયાં છે જે કહેવાય છે તો વિશ્વનાથનાં મંદિરો પણ જેમાં વર્ષો થયાં કોઈએ સાવરણી સરખીયે ફેરવી નથી. માટીની મૂર્તિઓ માટે જે નિયમ છે તે જ નિયમ મંદિરો માટે હોવો જોઈએ. જે માટીની મૂર્તિની પૂજા નથી થતી અથવા જે ખંડિત થયેલી છે તેનું દર્શન અશુભ છે. તેને કોઈ તીર્થ અથવા જગ્યાશયમાં પધગવવી જોઈએ. કેટલાંક ઐતિહાસિક મંદિરોને ઈતિહાસ-રક્ષણની દૃષ્ટિએ ખંડિત અવસ્થામાં જ રાખવાં હોય તો તે વાન જુદી છે. પણ સામાન્ય રીતે દરેક મંદિર સારા અર્ખંડ રૂપમાં જ ઉપયોગમાં આવે. અને તેમ ન થઈ શકતું હોય તો વિધિપુરસ્કર તેનું વિસર્જન જ

થવું જોઈએ. જે આપણે આ પ્રમાણે જૂનાં મંદિરોની વ્યવસ્થા કરવા માનતા નથી, તો પછી નવાં મંદિરો બાંધવાનો આપણને અધિકાર જ નથી જેટલા મંદિર છે તેમનું રક્ષણ અને સેવા કરવાની આપણામાં શક્તિ હોય તેમ ન બને તો જેટલી શક્તિ અને ઉપયોગિતા જણાય તેટલા જ મંદિરો રાખવામાં આવે.

આપણે જોઈએ છીએ કે સમાજને નવા નવાં મંદિરોની જરૂર છે કર્મકાંડી સાધકોનાં મંદિરોમાં જ પરિવર્તન કરી ભક્તિમાર્ગી ઉપાસકોએ અને સાધુસંતોએ જેમ નવાં મંદિરો બનાવ્યાં તેમ જ સમાજનિહિતેથી સેવકોને હાથે નવાં મંદિરો રચાવાં વાજબી છે સમાજની જરૂરિયાતમા જેનું પરિવર્તન થાય છે તેવું જ પરિવર્તન મંદિરની રચના અને વ્યવસ્થામાં પણ થવું જોઈએ.

૧. સૌથી પહેલાં આ વાત યાદી જોઈએ કે પૂજસ્થાન અને પૂજા મૂર્તિ 'ગુફા પ્રવિષ્ટ'—અંધારામાં હોય છે તેને બદલે મૂર્તિ માટે 'વિવૃત સપ્ત' બનાવવું જોઈએ. હજારો અને લાખો લોકો એમાંથી દર્શન કરી શકે એવે સ્થળે અને હિંચાઈએ મૂર્તિ હોવી જોઈએ.

૨. મૂર્તિનો મૂળ ઉપયોગ દર્શન માટે છે મૂર્તિને માફ કરવી, શણગારવી એ તો કોઈ નોકર પૂજારીનું કામ છે દરેક ભક્તે ઊભા થઈ મૂર્તિને નવરાવવું, ખવડાવવું વગેરે પ્રકારો નાર્ત્તનિક મંદિરો માટે અનિષ્ટ છે નિત્યનુષ્ઠ પરમાત્માને ભોગ ધરવાની કંઈ જરૂર નથી. નૈવેદ્ય ધરાવવાથી ધ્યાનમાં કંઈ સંગવડ થતી નથી બેચક પત્ર પુષ્પ, હોમ, ધૂપ દીપ હોય, સંગીત હોય, કળાવિધાન હોય. આ બધું જ્યારે સાંસ્કૃતિક રૂપે હોય છે ત્યારે પ્રસન્નતા વધારે છે અને ધ્યાન દર્શનમાં મદદગાર થાય છે ભોગ અને નૈવેદ્યને લીધે સ્પર્શસ્પર્શનો ગ્રહણ બહુ જ વધી પડે છે જે ભોગ ધરાવવો જ હોય તો લીલો અને સૂકો મેવો અને ગાયનું દૂધ—આટનું જ પસંદ કરવું જોઈએ મૂર્તિની સેવા છે તો નિરર્થક—તેનો મૂળ હેતુ ધ્યાન માટે જ છે જે આપણે આટનું સમજી જઈએ અને બાળકોની જેમ પૂજાની રમત કરવાનું છોડી દઈએ તો મંદિરોના ઘણા ગ્રહણગ્રાહીનો નિકાલ આવી જશે.

જે મૂર્તિપૂજા હિંદુ ધર્મનું આવશ્યક અંગ નથી, તો પછી મંદિરમાં મૂર્તિ પધરાવવી જ જોઈએ એવો આગ્રહ શા માટે રાખવો જોઈએ? કેટલાયે એવા હિંદુ મંદિરો જરૂર હોઈ શકે કે જેમાં ભક્તિની ગંભીરતા હોય, પવિત્ર અને શાંત વાતાવરણ હોય, પણ મૂર્તિ કે મૂર્તિપૂજા બિલકુલ ન હોય એવાં પણ મંદિરો હોઈ શકે કે જેમાં કોઈ એક મૂર્તિની સ્થાપના ન કરવામાં આવે, પણ તહેવાર પ્રમાણે ગમે તે ઈષ્ટ મૂર્તિ પૂજસ્થાને સ્થાપી શકાય.

આવી પૂજાનો જોને વિરોધ નથી એવા બધા લોકો આવાં મંદિરોમાં પ્રવેશ કરી શકે. મંદિરમાં ધર્મચર્યા, સમાજચર્યા, ઈતિહાસનું અધ્યયન-આધ્યાપન અને બધા ધર્મોનું અધ્યયન વગેરે હોય.

નમાજ અથવા ધાર્મિક કેન્દ્રસ્થાને સ્થાપી પોતાનું સમગ્ર જીવન સંગઠિત કરવા ઇચ્છીએ તો મંદિર દ્વારા આ કાર્ય સારી રીતે થઈ શકે છે. મંદિરની પાસે શાળા, મંદિરનું રુગ્મણાલય, પશુ ચિકિત્સા, સાર્વજનિક સ્નાનાગાર, વાચનાલય, પુસ્તકાલય, નાટ્યગૃહ, બેંક, પ્રદર્શન વગેરે અનેક ગમાજગિતની પ્રવૃત્તિઓ મંદિર સાથે ગંભીર થકાય છે. આવા મંદિરની વ્યવસ્થા ધર્મનિષ્ઠ, ચારિત્ર્યવન્તલ લોકપ્રિયનિધિ દ્વારા જ થવી જોઈએ. પૂજારીનું કામ કોઈ એક જાતના હોયમા ન હોય અને મંદિરમાં આવેલું દાન બીજા કોઈ વિલાસના કામમાં વધારાનું ન જોઈએ. મંદિરનું સ્થાન સર્વોચ્ચ સદાચારનું પોષક હોય. મંદિરનું સંગીત ઉચ્ચ સંસ્કારી હોય, કાલાલય જેવું ન હોય. કોઈ પણ મંદિર વ્યવસ્થાપીત ન હોય.

આવાં નવાં મંદિરોની ધણી જરૂર છે. મંદિરમંદિરના અધ્યાઓને લીધે કટાણી કેટલાયે લોકો મંદિરની જ વિરુદ્ધ થઈ ગયા છે; પણ તેઓ સમાજકલ્પને ઓળખતા નથી. મંદિર સામાજિક ધાર્મિક જીવનનું કેન્દ્ર છે તેણે હિંદુ સમાજની ઘણી સેવા કરી છે, અને નવા રૂપે ઘણી સેવા કરશે.

૨-૧-૩૦

૪

દુ ખ નાથે કહેનું પડે છે કે દક્ષિણ હિંદના કેટલાક મોટાં મંદિરો, અને તેમના નમૂના પ્રમાણે બંધાયેલાં ગુન્દાવનનાં બેત્રણ ભવ્ય મંદિરો બાદ કરીએ તો આપણાં બાકીનાં મંદિરો ઘણાં જ નાના હોય છે અને જ્યાં કોઈ એક મંદિરે જરા સરખી પણ લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરી કે તરત જ તેની આજુબાજુ પચાસોનાં ઘર અને બજારની દુકાનો આવી વસે છે. ટેનમાં હોઈએ, હોટીમાં હોઈએ, ગામમાં હોઈએ, ભીડ કરીને બેસવું, ભીડ કરીને વસવું એ આપણો જાતિસ્વભાવ થઈ પડ્યો છે. નિશ્ચય અને અહિંસક હોવાને કારણે આત્મરક્ષણના ખ્યાલથી આપણે ભીડ પસંદ કરી હોય, અથવા શહેરની માખો જેવો આપણા લોકોનો સ્વભાવ હોવાને લીધે આપણે ભીડ પસંદ કરી હોય, અથવા કોઈ બીજા મારણે આપણે આ રીત અખત્યાર કરી હોય, પણ આ વાત તો સાચી જ, કે આપણે હમેશા ભીડમાં જ રડીએ છીએ. જમિના વિકાસ માટે આ ભીડ સારી નથી એક કામ કરવું હોય તો દમ માણખને પૂછવું, અને આટલું પૂછવા કરવામાં આવે છતાં પણ દુઢ નિશ્ચયપૂર્વક કટિમલ ન થવું, એ કઈ સારો સ્વભાવ નથી અને આટલું પૂછવા છતાં પણ આપણે પૂછવાની પ્રથા અથવા રીત પણ ભરાબર નક્કી તો નથી જ કરી, આનું કારણ પણ આ ભીડ જ છે. મોટા મોટા મેળાઓમાં જે વ્યવસ્થા હોય છે તે તો સડકો વર્ષોના રિવાજમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી સ્વયંભૂ વ્યવસ્થા છે. અહિંસક, નહિવત્ અને મળતાવડા સ્વભાવને લીધે આપણે લોકો આટલી અલ્પ વસ્થા પચાવી શકીએ છીએ. આ જ કારણે આપણા મંદિરોમાં દાન, ભક્ત, ધર્મજાવણ અને અખડ જગજણ હોવા છતાં તેનો સાચો ઉપયોગ આપણે કરી

થકતા નથી મંદિરમાં ભીડ બહુ હોય છે પણ તે 'સમાજ' નહીં પણ જમાવજોય છે એઈનો કોઈની જેઠે મંત્રન જ નહીં મોઈ મોઢને પૂછે નહીં મોઈ મોઈનું ત્રાંભજે નહીં આ અસામાજિક મિથિત મ્હેવાય મંદિરમાં પ્રસાદ વહેંચવાની અથવા વેચવાની પ્રથા અત્યંત અચર્યાચિત હોય છે આમાં પણ સુમંદિત હિન્દુ સમાજ જરૂર ઘટ્ટ સુધારી શકે છે લીખોએ જેવું ગુરુદ્વારા પ્રબંધક મંજળ બનાવ્યું છે તેવા જ હિંદુ મંદિર પ્રબંધક મંજળની પણ જરૂર છે આ પ્રબંધક ઘણેથી થોડે ખર્ચે ઘણી સમાજસેવા થઈ શકે છે સીધી પટે ૧૫ આ છે કે મંદિરની આજુબાજુ આપણે જેટલી ખુલ્લી જમીન ગામી થકીએ તેટલી રાખવી જેઠાને મંદિર નામાજિક સમ્પ્રદાય છે તેમા હવેગે લોડો આવશે અને એકત્ર બેસી ઈકંક વિચારણા પણ કરશે મંદિરમાં આવવા માટે ચાર બાજુએ પહોળા રસ્તાઓ હોવા જેઈએ ૧૧૧૦, ઘોડાઓ જેવાં વાહનો મંદિર પાસે આવતાં રો વાં જેઈએ અને આજુબાજુ મ્યાપે પણ અસ્વચ્છતાનું - ખદકીનું નામ સરખુંય રહેવું ન જેઈએ

મંત્રો હિંદુ ધર્મની રક્ષા માટે હોય છે તેથી નવા મંદિરો મારફતે ગોરક્ષાનો પણ પ્રબંધ થવો જેઈએ દરેક મંદિર મારફતે આજુબાજુના સમાજને જેઈએ તેલું શુદ્ધતાનું અને સત્ત્વપૂર્ણ ગાયનું ધી ધૂધ મળવાનો પ્રબંધ જરૂર મરી શકાય મંદિર કોઈ ખાસ વ્યક્તિની સંસ્થા નથી તથી ત્યાથી શુદ્ધ સ્વાર્થ અને તેથી ઊપજતી છેતરપિંડી દૂર થવાં જેઈએ ધૂધમાથી જે આવક થય તે તો ગોરક્ષાઈ જ ખર્ચાઈ ગાયના દૂધમાથી થતી આવક ગોવંશ બચાવવા માટે જ અને સુધારવા માટે જ ખર્ચાવી જેઈએ ગો-બ્રાહ્મણ પ્રતિપાદન એ જે હિંદુ ધર્મનું એક ખાસ લક્ષણ છે તો પછી મંદિરો મારફતે એકલા બ્રાહ્મણની જ રક્ષા થા માટે થાય? ગાયનું પણ રક્ષણ થવું જેઈએ અને બધા બ્રાહ્મણોની પણ રક્ષા કર્યા થાય છે? માત્ર ગણપાઠાદય પાઠો જ હાવે છે અને મ્હાલ લાડીનૂલી ગાયની પણ રક્ષા થઈ જાય છે પણ આમાં હિંદુ સમાજની ઘોભા નથી મંદિરો મારફતે ગોવંશની અને બ્રાહ્મણની રક્ષા આદર્શ રીતે થવી જેઈએ

૫

સારા અને મોટા મંત્રોની સાથે નાની કે મોટી સાગી અથવા નામમાત્રનું એક સંસ્કૃત પાઠશાળા રાખવામાં આવે છે જેમાં સંસ્કૃત ભાષા અને ધર્મ શીખવવામાં આવે છે આપણા સમાજમાં ધર્મશાસ્ત્રનો આ ઘણો સંસ્કાર થઈ ગયો છે ત્યાં મંદિરના સેવક પૂજારીઓનો (અથવા પુરોહિતોનો) ધર્મકાં અને વદાન્તીઓનો તક અને લાભકાંડ અડવા વેદાન્ત એ જ મુખ્ય લક્ષણવામાં આવે છે પણ ધર્મશાસ્ત્ર તો જીવનવ્યાપી સાર્વભૌમ શાસ્ત્ર છે તેમાં પ્રાચીન પુરાણો સાથે આધુનિક ઇતિહાસ પણ હોવો જેઈએ અને આચાર્યશાસ્ત્રની સાથે આરોગ્યશાસ્ત્ર અને સંપત્તિશાસ્ત્ર પણ હોવું જેઈએ સામાજિક ધર્મમાં અર્થશાસ્ત્રનો પણ સમાવેશ થાય છે મંદિરોને દાનની હમેશા જરૂર રહે છે તો પછી મંદિરો દાની લોકોની

આર્થિક સુસ્થિતિનો વિચાર કેમ ન કરે? જેમ રેલવેને ત્રીજા વર્ગના મુસાફરોમાંથી સારી આવક થાય છે તેમ જ મંદિરોને પણ ગરીબ લોકોના દાનમાંથી જ સારી આવક થાય છે. અને જેમ રેલવે ત્રીજા વર્ગના મુસાફરો પ્રત્યે નુચ્છ દૃષ્ટિએ જુઓ છે તેમ જ મંદિરોમાં પણ ગરીબ લોકોની ભક્તિની કદર નથી થતી.

દરેક મંદિરની ફરજ છે કે તેની મારફતે ગરીબ લોકોને રાષ્ટ્રવ્યાપી ઉદ્યોગનું ચિત્રણ બરાબર મળવું જોઈએ. ગરીબ કારીગરોને મંદિરના ધનમાંથી ધંધા માટે ઉછીનાં નાણાં મળવાં જોઈએ. સોનાકપાની પાટો અથવા ઘરેણાં જેવર બનાવી તેમને તાળાંમાં બંધ કરી રાખવાં એ સામાજિક દ્રોહ છે. મંદિરનું ધન શહેરની બેંકોમાં અથવા પ્રોપિયર્સ નોટોના રૂપમાં રાખવું એ પણ પ્રજાહિતનો દ્રોહ છે. મંદિરનો પૈસો પ્રજાનાથ પરમેશ્વરનો છે. ગરીબ પ્રજાની મદદમાં જ તે વપરાવો જોઈએ. ગામના ખેડૂતો સરકારની વિધોટી અથવા વાલિયાના દેવાના ઉમેશાં દેવાદાર બન્યા રહે છે. જે ચારિત્ર્યવાન ખેડૂતોને મંદિરો તરફથી પ્રસંગે પ્રસંગે નાણાં ઉધાર મળતાં રહે તો તેઓ સર્વનાશમાંથી બચી શકે. કેટલાર્ક જૂનાં મંદિરો પાસે કલ્પનાતીત ધન છે. આ બધો પૈસો પ્રજાહિતમાં જ વપરાવો જોઈએ. સ્વાર્થી વાણીઓ અને સાધુઓએ કયાંક કયાંક આવો પ્રચાર શરૂ કર્યો છે કે મંદિરના પૈસા સમાજહિતનાં કામોમાં ખર્ચવાં એ પાપ છે. આ જેરસમજ દૂર કરવી જોઈએ. જ પ્રમાણે મંદિરનાં ખેતરો અને બાગો મહેસૂલ લઈ આપવામાં આવે છે, તે જ પ્રમાણે મંદિરના પૈસા પણ મંદિરના ભક્તોને મળવા જોઈએ.

૧૧-૧-૩૦

૨

દેવમંદિર : જાહેર જીવનનું કેન્દ્ર

૧

તરસ્યાને પાણી પાવું, ભૂખ્યાને અને ખાસ કરીને બ્રાહ્મણોને જમાડવા, ગાયોને ઘાસ આપવું, અનાથ બ્રાહ્મણોના છોકરાઓને જનોઈ આપવી, તેમના છોકરા છોકરીઓને પરણાવવાં; તીર્થયાત્રા કરવી, કૂવા ખોદાવવા, ધર્મશાળાઓ અને મંદિરો બાંધવાં એ જૂના વખતનાં દાન ધર્મના મુખ્ય પ્રકારો છે. અતિવિસત્કાર કરવો, વિદ્યાધ્યયન કરનાર બ્રાહ્મણ બટુને માધુકરી આપવી અને જનવરોને ગોઝાસ કે કાક્રમલિ જેવું કંઈક આપવું એ વસ્તુઓ નિત્યકર્મમાં ગણાતી. તેથી એને દાનધર્મ એવું મોટું નામ આપાતું નહોતું.

હાલના જમાનામાં આ વસ્તુઓ તરફની કાજા કંઈક ઓછી થઈ છે. દાનના આ પ્રકારો બંધ થયા છે એમ નથી; પણ જૂના જમાનાના જ વિચારોમાં રહેલા

યોગે તરફી એ પ્રમોને પાડુપાડું ઉમેજત મો છે નમાનને દોરનાર આલે-
વાનોએ દાનભને નમાનજીવનું કૃપ આપું છે કેવરાણીની કૃપાઓ કાઢરી,
દવાખાનાઓ વચાવતાં, આગે-વખરનો પ્રાપ્ત, વાચનાઓ ખાઈવાં, રમેવડિપો
મ્યાપરી, વાપરીઓ વખાવરી, પ્રાપ્ત અને નવવગ કન્યા માટે ફૂલે જરવાં અને
ન્યાનની ઉન્નતિ માટે આત્મિક કાઢરી એ આત્મની રીતિ છે સમાજની ઉન્નતિની
કાળના અને ઉદ્ધારોદ નેમ નેમ આવી વાંચે તેમ તેમ નવાં મેત્રો પણ નાહે,
નેમ કેમકાળાનિવેષ અને નામાર્થિક સ્વચ્છતા પાડત દાનધર્મ મ્યાપી આત્મા
ન્યાનામા વખાનમાં વધારે પુદ્ગ મરવાનું છે, એ ખ્યાલ ફેલાવવાનો વડ છે

પણ આપણી જૂની ન્યાયો કે જેની ઉપશોધના વિષે રૂઢિચઢ નમાનને
શંકા નથી તે ફરી સજીવન પાથ કે કેમ એ નેવાની વડ છે નવ વડ પડેતાં
નનાનની લોભમાં એવા એ- પતન વાનો લનો કે નવાં મળે બાપવા કન્યા
જૂનનો સર્વોદ્ધાર કરો એમાં વધારે પુદ્ગ છે કાઢીના પ્રખ્યાત તેના સ્વામીએ
ત્યા એ ન મુખ્ય કામ ક્યું હતું જે જૂનાં મંત્રોને નાની આપ વની લાપ એ
મંત્રોનો વડેવટ નુપાનીને મંત્રિના પેના સમાનિવામા ખરાવા એ પણ
સુરાગનો મોટા વિવાર દ્યમાં ખૂબ ફેલાયો ત્યા ધીમ પોકાની નુરુદ્ધત પ્રખીક
નિરાસર એ એનું તાત્ત્વ સ્વરૂપ છે દર્શનમાં નેટાં મંત્રિની આરક નાનાંમોડી
દેથી નાનતાની આવ- લેટરી લાપ છે ત્યાં મંત્રિની આરકની વ્યવસ્થાનું નિવ
પણ પનાર ક્યું છે મંત્રિના વ્યવસ્થાપક લાદાની રૂબ (ex-officio) સંપુરુષ
તરીકે પૂજાય છે, એ લોનનું વાલિય મેવું લોપ છે એ તા ત્યા ન જાણે
સમાનમાં દેડે મંત્રિના વ્યવસ્થાપક વિર કાંઈ ને મંત્રિ નિવની વાતની ન લાપ
છે જરી ન વાનો પાપ વનરની ન ન લોઈ લક અન જરી ન સાચી લાવાની
ખાતરી કેમ બપાવ? કેટલાક મંત્રિના વ્યવસ્થાપક-અધ્યક્ષીઓના બાગખઆ મેં
જોયા છે એમને વિરેક છોડેને વિાત પૂછવા જતાં નડ્ટ ઘડન તઓ મ્ને છે
બ્રહ્મચારી એ અમારી અટક નમજે આવા લોમની સખ્યા મારી છે એમ નથી,
પણ સમાનમાં તેઆ નથી યમે એ ન દુખની વાત છે

એટલી વાત ખરી કે મંત્રિના વ્યવસ્થાપકો અનેક વાર અખાત, પછાત, બીમ્મ
અને લાખી લા છે, લાખાત કન્યા વધારે નત્તા એટલે કે પેના વાપગવાની લગવડ
લાખા લોપ એટલે લેટલા જમગદ્દન નસાપાગી કે દુર્જન એમના પ્રસંગમાં આવે
તે બપાની ખુશામત સ્ત્રી, તેમને ગજી રાખવા એ તેમના જીવનધર્મ બને
છે સમગરી અમલદાનની તો દિવનરાત એમને ખુશામત સ્ત્રી પડે છે રાજ એ
વિષયના અવસર છે અને રાજની માથે ગજના નાનામોટા બપા અમલદાર પાપ
આવી નયા પથરાતા વિષય કરતાં આ જીવતાજગતા વિષય અથવા માનવીગવાન
ઉપાસના ઉપાગકોને પ્રત્યગ ફલદારી નીવડે છે કેટલાક મંત્રિઓ તરફથી પૂજારી
બ્રાહ્મણો ઉપરાત વાલિય વગાડનાર, નાચનાગીઓ વગેરે જાતજાતના ગુણીઓને જુડ

વર્ણસન હોય છે, ત્યાં ધર્મને નામે બધું જ ચાલે છે આવી સંસ્થાઓ સુધારવી એ અગ્રેજોના રાજમા અસાધ્ય નહીં તો દુઃસાધ્ય તો ખરું જ મંદિરો વિષેના આવા અનુભવ પછી કયો ધર્મનિષ્ઠ કે નીતિમાન દેશપ્રેમી નવા મંદિરો સ્થપાતા જોઈ રાજી થાય ?

છતાં અસ્પૃશ્યતાનિવારણને અગે નવાં મંદિરો સ્થાપવાનું આપણા લોકોને સૂઝવું છે અત્યંત, ભીલ વગેરે પછાત કોમોને ધર્મજ્ઞાન અને ધર્મથી અવિરોધી એવી કેળવણી આપવાની જરૂર છે એમને શુભ સંસ્કારોની તાલીમ મળે એ પણ એટલું જ જરૂરનું છે મંદિરો, ઉત્તવો, પૂજા, અર્ચા વગેરે બાહ્ય વિધિઓ વિષેનો રસ્તો પછાત કોમોમાં ઉન્નતિયાત કોમો કરતાં જરાયે ઓછો નથી હોતો એમ પણ કહી શકાય કે પછાત લોકોને ઉત્સવાદિ બાહ્ય પ્રકારની આવશ્યકતા પણ વધારે હોય છે. આ બધી વસ્તુસ્થિતિનો વિચાર કરતાં એમને માટે મંદિરો બંધાય એ જરૂરનું છે પણ આપણી નવી હિંચાત, નવી પ્રેરણા, શુદ્ધ હિંદુ ધર્મ વિષેનો આપણો આદર્શ અને બિબિધકાળના આપણા સ્વપ્ના એ બંધાનો વિચાર કરીને આ નવા મંદિરોની રચના, વ્યવસ્થા, પૂજાવિધિ, બીજા રિવાજો, તહેવારો વગેરે બધું જ વિચારપૂર્વક અને ધુન્નરૂપે ચોક્કસ જોઈએ એક વાર ચીલો પડ્યો એટલે પછી ફેરવવો મુશ્કેલ થશે. મૂળ સંસ્થાપકોમા જે વિચારનું બીજા હોય તે જ આગળ ઊગી નીકળવાનું

એક મંદિરની આસપાસ એટલી બધી વસ્તુઓ સકળાયેલી હોય છે અને આપણે ધારીએ તો મંદિરો મારફતે ધર્મસેવાનું એટલું બધું કામ કરી શકીએ એમ છીએ કે નવા મંદિરો વિષે ખૂબ જાહેર ચર્ચા થવી જોઈએ

ઘણા મંદિરો અને ત્યાંની પદ્ધતિઓનું આસ્તિક બુદ્ધિથી નિરીક્ષણ કર્યા પછી આ વિષયમા જે વિચારો સૂઝયા છે તે અહીં રજૂ કરવાનો વિચાર છે

૨

પ્રથમ મંદિરની રચનાનો વિચાર કરીએ આપણા મંદિરોના સામાન્ય રીતે ત્રણ વિભાગ હોય છે જેમા મૂર્તિ હોય છે તે ગર્ભગૃહ, જેમા કથાકીર્તન ચાલે છે તે સભામંડપ, અને આ બેને જોડનાર વચ્ચે અતરાલ મંદિર મોટું હોય તો એની આસપાસ મોટું આગણુ હોય છે સામે દીપમાળા હોય છે અને એ આગણાની ચારે બાજુ ઓથરીઓ હોય છે આની બહાર કેટલીક દુકાનો તો હોવાની જ મંદિરના 'સેવકો'ના મકાનો પણ પાને જ ક્યાંક બાંધવા હોય છે

હિંદુ મંદિરોમા મોટામા મોટી ઝડચણુ એ કે જેટલા લોકો મંદિરમાં લાખ લે છે તેમના પ્રમાણમા મંદિર હમેશાં નાનું જ હોય છે મંદિરની બાંધણી મજબૂત હોય, એના ઉપર અદ્ભુત યજ્ઞ સેડવી હોય, ખાત્ર ઈંટાલીથી આભેલા આરતના પથ્થર જેવા હોય નવી દબના જાળમાં જેવી ચડકતી ચીની માટીની તકતીઓ બેસાડેલી હોય, તેવી તકતીઓથી જમીન અને દીવાલો પાત્ર શણગારેલી હોય. છતાં

મંદિર તો નાનું જ હોય પુણ્યના લોભી દાનગૂરો બધું પુણ્ય પોતાને જ નામે લેમે થાય એ ગાથાએ એશ્વાને જ ખરેખર મંદિર બાંધે તો આમ જ થવાનું મંદિર ગ્રામવાસી મુખ્ય વિદ્યા ત્રાવણી નથી હોતા પરંતુમાં પુણ્ય અને આ લોભી મીનિ એ જ પ્રેરક વૃત્તિઓ હોય છે એ નગરમાં દન કે વીસ મંદિરો હોય પણ દીવાને-આમ, સાથા ૧૨ કે ૮૦૦ લોકોની ૧૨૫ નાં એવું એક પણ મંદિર ન મળે. હવે પત્રી આપણે જે મંદિરો બાવીશું તે નાનાં હોય કે મોટાં, પણ માનના બરાબર જોએ જ્યાં ભેદ થઈ શકે એનું વિચારી આ ૧૬૫ તો એની સાથે હાનું જ જોઈએ મંદિરનો વૈભવ વધે અને જાહેર જીવન ત્રમુદ્ધ થાય તો મોટી પાત્રી એવી શકે એનું ઉદ્દેશ્ય એમ્પ્રોવિઝ (૨ તથા) બાંધી રાખ એવીયે જગત વડે તો એના પર છન પણ બરાબર. પણ દેવ મંદિરની ગાત્રપાન વિસ્તીર્ણ અને ખુબી જગ્યા તો હોવી જ જોઈએ રમતા પરની દુકાનો જેવા સા. મંદિરો બાંધવાની ક્યો જાળ નથી એવાઓને રજા જ ન મળવી જોઈએ.

બીજું આપણા જૂનાં મંદિરોના જર્ણગૃહો બહુ જ મજબૂત, પણ અજવાળા વાળા અને નામદ હોય છે મૂર્તિના ગમવ મરતા મૂર્તિના ઘણાના ગમવનો ખ્યાલ રાખીને જ આ વ્યવસ્થા મરતી હોવી જોઈએ જર્ણગૃહમાં બેઠીને મૂર્તિને અભિષેક કરનાર સ્વભાવ ઉમેદવારને ઈલાકામાં બીજી વાગ ગભવામનો અનુભવ મરાવવાનો ઉદ્દેશ પણ એમાં હા. તો કાલ જાલ? મૂર્તિને આમ ગૂંચળાવવાની ભાવિક લોકોને દશનની ભાગ અગવડ થાય છે એ તો દેખીતી હા મારી છે હવે પછીનાં મંદિરોમાં મૂર્તિના દૂરથી દર્શન થાય એવા મા ડિવા જોવા ઉપર તને ખરી કૂવો જોઈએ મૂર્તિની આનંદપાત્ર દીવાલ ન જ હોય મૂર્તિની ફરત ચાર, આઠ કે વધુ થાબડા ઉપર જ વિખર ચાલનું હોય તો તે દખાવ પણ સુદર અને દર્શનશુભ મંદિરને પણ ભાર નાવડ થાય મૂર્તિ ઉપર બરાબર અજવાળુ પડવાથી ધમમ્ય તત્ત્વ નિહિત ગુહાયામુ હવાનો વખત ન આવે બહુ બહુ તો મૂર્તિની પાછળની બાજુ મૂર્તિને ઢાકે એવી દીવાલ ચણી લવી ભીડ રોકવા ખાતર મૂર્તિની આનંદપાત્ર ચાર ફૂટ ડિવાઈનો મરો ભવ હોય પણ આ વ્યવસ્થામાં ભી ને જાવકાથ જ નરી દરમ જાણ આગળ ધસીને પોતાને હાથ મૂર્તિની પૂજા મરાવનો રિવાજ મઠી નાખ્યો હોય તો ધત્તાસનું મશું જ કારણ ન રહ.

મંદિર આગળ દીપમાળ બાધવી હોય તો એ દીપમાળ આખા ગામને પહેરે ગીરના મિનાગ તરીકે કામ આવે એવી ડિવા હોવી જોઈએ સાત ભૂલા પડેલા લોકોને દિશા સૂઝે એવા માટે એ દીપમાળની ટાવ પર એક મોટો દીવો આખી સાત બાજો રાખવામાં આવે તો કોઈ કોઈ ઠગણ તો બહુ જ આવકારલાયક. ભણે મંદિરના આગણમાં એક બાજુ પર એક મોટો ફૂવો હોવો જ જોઈએ જેની આસપાસ ગામના ઘણા લોકો તેમ જ વપ્તાર્ગીઓ નાહી શકે તેમ જ કપા ધોઈ શકે અને છતાં ત્યાં મઠવ કે ગંદવાડ થાર નહીં એવી ગોઠવણ હોવી જોઈએ.

ઘણા લોકો જમવા ભેગા થાય છે, સાંજે ભેગા ફરવા જાય છે તેમ નાહવાને પણ ભેગા થાય એવો રિવાજ પાડી ચકાય. નદીના ઘાટ ઉપર લોકો ભેગા થાય છે ખરા પણ એમાં કલ્પ જોડે વાતાવરણ નથી જન્મતું. મંદિરને જો આપણા જલેર જીવનનું કેન્દ્ર બનાવવું હોય તો નગરવાસીઓ અથવા ગ્રામવાસીઓ અનેક રીતે અને અનેક કારણે મંદિરમાં ભેગા થાય એવો રિવાજ પાડવો જોઈએ.

૧૯૩૧

૩

મૂર્તિપૂજા

દરેક સમાજે પોતાની સંસ્થાઓ અને સામાજિક પ્રથાઓ વખતોવખત તપાસવી ઘટે છે અને જૂના સાથે સમભાવ રાખી, ચાલતી પ્રવૃત્તિ બરોબર સમજી લઈ, ભવિષ્ય ઉપર દૃષ્ટિ રાખી જોઈતા ફેરફાર કરવા ઘટે છે. મૂર્તિપૂજાની પ્રથા અથવા સંસ્થા બધી બાબતોથી તપાસવાનો વખત આવ્યો છે. મૂર્તિપૂજાનો જેને વિરોધ નથી તે જ પ્રમાણે મૂર્તિપૂજા વિષે જેને હવે વિશેષ ઉત્સાહ રહ્યો નથી એવા એક સામાન્ય માણસને ઊપજતા આ કેટલાક વિચારો છે.

મૂર્તિપૂજા ધર્મસાધનાનું આવશ્યક અંગ નથી, એમ હું માનું છું, એની સાથે એમ પણ હું માનું છું કે આપણા દેશમાં જે પ્રકારે મૂર્તિપૂજા ચાલે છે એમાં મૂર્તિવિધ્વંસકો કહે છે તેમ અનૈતિકતા છે એવુંયે કહ્યું નથી. મૂર્તિપૂજાનો આશ્રય માણસના ચિત્તને આવશ્યક નથી; અને છતાં માણસ એવો આશ્રય લે તો તેમાં શરમાવા જેવું કશું નથી. મૂર્તિપૂજા દ્વારા મોક્ષ નજીક આવ્યો હોય એમ માન્યામાં નથી આવતું, એની સાથે એટલું તો ખરું કે મૂર્તિપૂજા દ્વારા, અને ખાત્ર કરીને મંદિરોની સ્થાયતા દ્વારા, આપણે આપણી સંસ્કૃતિને ઘણો વેગ આપ્યો છે, સમાજનું સંગઠન કર્યું છે, ધાર્મિક સાહિત્ય, સંગીત, કલા અને ઉત્સવો ખીલ્યાં છે અને અમુક હદ સુધી આખી પ્રજામાં સર્વોદય તરફ લઈ જનારા સંસ્કારો ફેલાવવાની સગવડ કરી છે. આપણી પ્રજાની રસિકતા, સંસ્કારિતા અને ધાર્મિકતા વ્યક્ત કરવા માટે મંદિરોનો ઉપયોગ ઘણો થયો છે. એટલે આપણાં મંદિરો આપણી ભક્તિનાં બાજન થઈ પડ્યાં છે એ બધી રીતે યોગ્ય છે. પણ એનો અર્થ એ નથી કે મૂર્તિપૂજા અને મંદિરોની સંસ્થામાં કથો મૌલિક ફેરફાર કરાય જ નહીં.

જીવતો સમાજ ધારે તો આગળ પાછળનો પૂર્ણ વિચાર કરી પોતાના ધર્મમાં, તેમ જ ધાર્મિક સંસ્થાઓમાં — સમાજમાં તેમ જ સામાજિક રૂઢિઓમાં — આવશ્યક ફેરફારો કરવાને લક્ષ્ય હકદાર છે એમ સમજીને જ આ લેખ ઘણાં વર્ષો પહેલાં લખાયો હતો. આજે પણ મારા એ અભિપ્રાયમાં ફેરફાર થયો નથી.

આપણા મંદિરો વિરોધે મેં આના પહેલાં અનેક રેખો લખ્યા છે વરતેજના હિન્દુનો માટેનું મંદિર અપાયું તે વખતે મૂર્તિઓની સ્થાપના મારે હાથે જ થઈ હતી તે વખતના મારા પ્રવચનમાં મૂર્તિપૂજાની મેં બધી બાજુએ મીમાન્સા કરી છે આ વિષય ઉપર આ ગ્રંથવડે સમીપ વિચારની જરૂર છે અમુક માધ્યમ મૂર્તિપૂજાનું સમર્થન કરે છે કે વિરોધ કરે છે એનું જોઈને જાણનાર જાણુ કે બધી વસ્તુઓ આજના જમાના માટે અને આપણા કિતની દૃષ્ટિએ અસંગત છે

હિન્દુ ધર્મમાં નાચું જોતા મૂર્તિપૂજાનો આગ્રહ કે વિરોધ બેમાથી એકે નથી મહાપ્રધાન યજ્ઞો વેદો મા મૂર્તિપૂજાનો ઉલ્લેખ થોડો મટી શકાય કે નહીં એ સવાલને યજ્ઞ મહત્ત્વ નથી મહાભારતમાં મંદિરનો ઉલ્લેખ થયેલો નથી એ મિલ્લ મરવાની પણ જાણ નથી આપણા આચારધર્મનો બરો આચાર શીત અને ગૃહ્યમૂલો ઉપર છે એમાથી જ સ્મૃતિઓનો વિચાર થયો છે માત્રમ સાવ અકાંઈ જાય એવી વિભાજી એ સ્મૃતિ નાહિત્યમાં આચારધર્મ વિસ્તાર્યા છે એમાં મૂર્તિપૂજા દ્વર્ધા રો વર્ગની ભાજના છે જ નહીં એટલે હિન્દુ ધર્મ જેકે મૂર્તિપૂજાનો વિરોધી નથી તોયે ‘હિન્દુ ધર્મના મૂળમાં મૂર્તિપૂજા નથી’ એ વિષયે જે મત હોઈ ન શકે પડી મૂળ હિન્દુ ધર્મનું એ પ્રસાર નહીં તો કયારી જ મનાય? ત્યાર આ મૂર્તિપૂજા આવી કયાથી?

મૂર્તિપૂજા અને મૂર્તિનિમાણ વચ્ચે ભેદ યજ્ઞો જેઠાંને મૂર્તિઓ તો પગપુષ્ટી એટલે પ્રાગ્-એનિહિસ્ટિક તાથી મનતી હલ મોહન જે દોમા જે માગીની મૂર્તિઓ જાણે છે એમાં એક મૂર્તિ પૂજાની હોય એવું અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે અને બીજા જે નાની મૂર્તિઓ વિવિધ ચિત્રોવદન પરથી કૃષિદેવતાની હા એવી ક પના કરવામાં આવી છે એ પર માગીની જ છે યજ્ઞયજ્ઞીઓની મૂર્તિઓ તો અનેક પ્રકારની જાણી આવી છે પણ એ બધી પૂજાના સ્થાન તરીકે વપરાતી હતી કે નહીં એ મહેનુ મુશ્કેલ છે જોન કૃષિદેવતાની મૂર્તિ તરીકે ઓળખવાનો પ્રયત્ન થાય છે એ કે ૧૪ નોડ્યાલીની મૂર્તિઓ હોય એમ પણ બને કારણ કે મારા ઉપર જાણે બાજુ જે દોષકા મવડની પક બનાડયા હોય એવું એમનું ચિત્રોવદન છે

સત્યાગ્રહ એ મૂર્તિઓ કયાથી પેદા થઈ એ નથી પણ પૂજાના સાધન તરીકે મૂર્તિઓ આપણે ત્યાં કયાથી ચાલી આવી અથવા કયારની વપરાયા હાજી એ છે

કેટલાક માને છે કે બૌદ્ધોએ તેમ જ જૈનોએ આ દશમાં મૂર્તિપૂજા દાખલ કરી પ્રાચીન બૌદ્ધ કોતરકામમાં પહેલાં બુદ્ધની પોતાની મૂર્તિ કોતરતા ન હતા એક ધોડો જીન કસેવો પણ સત્વાર વચરનો કોતરવો હોય અને એની આસપાસ ભક્તાનો મેળો બતાવ્યો હોય એટલે માની લેવાનું કે ધોડા પર બુદ્ધ ભગવાન ત્રિરાજમાન છે બુદ્ધ ભગવાનને મૂર્તિ દ્વારા વ્યવસ્થા કરાય નહીં એટલી આમન્યા તે વખતે રખાતી હલ

કેટલાક બૌદ્ધો કહે છે કે પહેલાં અમારામા મૂર્તિપૂજા હતી જ નહીં એ તો તત્ત્વમાર્ગનો ચેપ છે તાત્ત્વિકોની અસરથી મહાયાન પથ ઉદભવ્યો અને પછી પરલોકના મુખદુ ખના ચિત્રો અને વિમાનો લોકોને બતાવી લોકોની ઝાલ્યા જાગ્રત અને દૃઢ કરવાના પ્રયત્નો થવા લાગ્યા એ વખતનો આ મૂર્તિપૂજા સમ્રાટાય દેખાય છે વધારે સંભવિત એ લાગે છે કે મૂર્તિપૂજા આપણે ત્યા ગ્રીસમાથી આવેલી હોય પથ્થરનું કોતરકામ ચવન (આયોનિયા-ગ્રીસ) દેશથી બાલ્કિક દેશમાં થઈને હિંદુસ્તાનમા પહોંચેલું છે કળારનિક, સંસ્કારી અને ઉત્સવપ્રિય આયેનિ-પછી તે વેદધર્મી હોય, જૈનધર્મી કે બૌદ્ધધર્મી-સુંદર સુંદર મૂર્તિઓ, તેમની પૂજા, ઉત્સવો, રથયાત્રા, ઊંચાં મંદિરો અને તેમા ચાલતા ભોગો બધું ગમી ગયું હશે મહાભારત કાલને અને યજ્ઞની પ્રથા મોળી પડી હતી જ એની અવેજીમાં લોકોને કંટપના માટે કઈક ખાદ્ય જોઈતું હતુ જ એટલે મૂર્તિપૂજા એમને ફાવતી આવી હશે રાજ્ય દૃઢ કરવાના મુખ્ય ઉપાયો ત્રણ (૧) લશ્કરી સામર્થ્યથી લોકોને દબાવવા, (૨) કેળવણી અથવા પ્રચાર દ્વારા લોકોના હૃદયો અથવા લાગણીઓ કબજે કરવી અને (૩) જનતાની ચિત્તવૃત્તિ રગાઈ જાય એવા ઉત્સવ, 'સમાજે', યાત્રાઓ વગેરે ચલાવી લોકોની ખુશામત કરવી મુસલમાનો હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા એ પહેલાં જ અનેક જાતો આ દેશમા આવીને વસી તેમણે અહીંનો ધર્મ સ્વીકાર્યો, અહીંના ધાર્મિકોને ઉત્તેજન આપ્યું, તેઓ અહીંની ભાષા બોલવા લાગ્યા અને અહીંના થવા પછી તો એ બહારના લોકોની સારીનરસી કંટપનાઓ, માન્યતાઓ અને રૂઢિઓ પણ આપણે ત્યા દાખલ થયા વગર રહે જ કેમ? આમ હિંદુ ધર્મ ગંગા નદીના પ્રવાહની પેઠે ખૂબ બહોળો અને કાદવવાળો થયો મૂળ વૈદિક ધર્મ અત્યંત શુદ્ધ હતો, એમા જરાયે ભેદ નહોતો એમ કહેવાની અહીં મતભેદ નથી પણ મૂળ ધર્મ, મૂળ સમાજની પેઠે એકરૂપ, સુશ્ચિષ્ટ અને પ્રાણવાન હતો જ્યારે પાછળનો ખીચડો અવવસ્થિત, શિથિલ અને મેદસ્વી થઈ ગયે તો એમા થક નથી 'નવો મુસલમાન વધારે અ-ચા અ-ચા બોલે' એ કહેવત પ્રમાણે આ બહારથી આવેલા રાજાઓ અને જમાનો દેથી લોકોની રૂઢિઓનું અને લાગણીનું વધારે ચુસ્તપણે પાલન કરે અને જનજનના ઉત્સવો અને મંદિરો ચાલતા કરી પોતાનું પારકાપણ મટાડવાનો પ્રયત્ન કરે એ પણ સંભવે ગમે તે હો, પણ હિંદુ સમાજમા અને હિંદુ ધર્મમા મૂર્તિપૂજાની જરૂમૂળો ખૂબ ઊંડે જઈ છે એ વાત નિવિવાદ છે

મંદેવત છે કે માર્ગસૂચક નગરને માટે નગર ભાઈને પણ મારી નાખે અને પોતાનો ધર્મ પણ છોડે મૂર્તિપૂજા અને મંદિરોની સ્થાપના એ કેટલાક બ્રાહ્મણોનો જતણ થઈ પડયો મામાન્ય લોકોને પણ ત્યાગ-નપસ્યા અને ચિત્તશુદ્ધિના અથરા ધર્મ કરનાં દેવાનું માવચનાને, તે દવા માવચનુ થ ૧ એ ન્યાયે દેવોને ખવડાવવા પિવડાવવા એટલે દેવો પણ આપણને ખવડાવશે, પિવડાવશે, એ તહેલો ભુમિ ભુમિની લાચર

જનાવનાર ધર્મ નથી નવો, અને માર્ગો અને મૂર્તિપૂજા આખરે હિંદુ ધર્મનું ચોક્કસ માન્ય અંતર છે.

મૂર્તિપૂજા હિન્દુસ્તાનના અનાર્થ કે જાડી રોમે પાતેથી આર્થ લોનેએ ધીમે ધીમે ચીરી હલે એવી પણ એક પના છે. નાથદ્વારાની શ્રીનાથની ત્રિહામલી છત્રી પુરી જાનાથજીની વિચિત્ર મૂર્તિઓ વગેરે પ્રચારો જોતાં આપણે એ સીંદરો પાત્રક ગ્રીન દેશ પાનેથી ન જ લીધા હોય. આપણે ત્યાંના એ-વિદ્વાન એમ સિદ્ધ થવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે કે મૂર્તિવિચાર-મુદ્રવમાનો આદી આવ્યા તે પહેલાં-ધર્મા વખત પહેલાં-વિપુજા વગેરે પાલિવપૂજા અરજતનાથી જ હિન્દુસ્તાનમાં આવી હાવી જોઈએ. આજની મૂર્તિપૂજા એ ઉપર વર્ણવેલા બધા જ પ્રચારોમાંથી નીતરી હોય એમ પણ બને!

નગુપ નિર્ગુપ ઉપાસના, તેમ જ વ્યવસ્થાપન પિના સવાલો તો નોખા અને બહુ જૂના છે. મૂર્તિપૂજા આવી એટલે તે જ સગુણ-ઉપાસના છે એમ લોકોને થઈ શકે, અને ધર્મકાંડ, તંત્રમાર્ગ, ભક્તિ વગેરે ભાવનાપ્રધાન અને સ્વાપ્રચુર માર્ગોને મૂર્તિપૂજા ઉન્નતિનો એક અનરકારક ઉપાર જણાયો. અન્યમ્ન પિત કરતા વ્યવસ્થા પિત ઓછી રેશકારક હોઈ શકે છે. નિર્ગુણ ઉપાસના કરતાં સગુણ ઉપાસના વચ્ચે સ્વાર્થ અને નમાધાનનાર છે એ પણ કબૂલ કરીએ. પ્રાકૃત લોકો માટે વ્યવસ્થા અને નગુણ જાડી છે. એ ખરું પણ એ ઉપરથી એમ નથી નિર્ણય થતું કે અજ્ઞાન, અજોષ અને વહેમથી જ જોમે માટે મૂર્તિપૂજા જોખમકારક નથી. નામાન્ય જોમે બને ત્યાં સુધી ઉદારચરિત્ર સત સત્પુરુષોની નેવા-શુશ્રૂષા કર અને સત્સં. દ્વારા ધર્મજોષ મેળવે એ નિર્ગુણોપાસનાનો એક પ્રકાર છે. ઈશ્વર એ પરમ પિતા છે, માતા છે, માલિક છે, પતિ છે, માયુક છે, મિત્ર છે, ગુરુ છે. આચાર્ય છે એમ નમે તે એ અથવા અનેક સંગ્રહો પી ઈશ્વરના ન્યાયી, દાસમય ન્યાયાકારી, જ્ઞાનદાથી, સમાચાર વગેરે અનેક નિર્ગુણોનું ધ્યાન થરી ઈશ્વરની ભક્તિ કરવી એ જ નાની વ્યવસ્થા છે. નિર્ગુણોપાસનાનો મુખ્ય અર્થ પણ એ જ છે. મુદ્રવમાનો થીય લોકો, પ્રાચીનનાથજીઓ, પ્રોસ્ટે ખ્રિસ્તીઓ વગર બધા મૂર્તિના આ ભન વિના આ નેને જ નિર્ગુણોપાસના છે. પ્રાકૃત લોકોને માટે એ જ યોગ્ય છે.

ખરું જોતા જડ અને વહેમી લોકો માટે નહીં, પણ વિચિત્ર સસ્કારો પામેલા અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં આજ વધેલા પણ સ્વાસ્થિક અપરાધ લોકોને માટે જ મૂર્તિપૂજા ઇમની છે. ઈશ્વર સ્વત્ર છે એ તત્ત્વનું સારું રહસ્ય જોઈ સમજી શકે છે, તેમને જ માટે મૂર્તિપૂજા ધાર્મિકતા કેળવવાનું એક નિર્ણય સાધન થઈ શકે છે. જો મૂર્તિપૂજા એ સર્વશ્રેષ્ઠ સાધન તો ન જ ગણાય. જડ બલિદવાળાઓ માટે જ મૂર્તિપૂજા છે એમ કહેવામાં આવે છે. પણ જડ-નમાજ મૂર્તિપૂજાનું રહસ્ય સમજી શકતો નથી જ. માણસની દૃષ્ટિએ મૂર્તિ એ એક મોટું ભૂત જેવું છે એના મનમાં મૂર્તિ સાથે બીક અને ડર જ આવે શકે છે અને એની પૂજા તો બળિયાને શરણ

જઈ બચી જવાનો ઉપાય જ હોય છે એવા લોકો માટે તો મૂર્તિપૂજા નિર્ભયતા અને સ્વતંત્રતાની વિનાશક છે અંદરથી પોલી એવી લાકડાની મોટી મૂર્તિ બનાવી એ મૂર્તિના હાથમા મુકેલો ભોગ એ હાથને પાછળથી બાંધેલી એક છૂપી દોરી ખેંચવાથી મૂર્તિના મોઢામાં પડી જવાની વિગતો આપણે કયા નથી વાચી? હિંદુસ્તાન બહારના દેશોમા મૂર્તિપૂજાએ અવર્ણનીય અત્યાચારોને ઉત્તેજન આપ્યું છે અને હિંદુસ્તાનમા મૂર્તિપૂજાએ પછાત કોમો માટે અગણિત વહેમોને જન્મ આપ્યો છે તત્ત્વજ્ઞાનની કેળવણી જેમને મળી તેઓ બેશક મૂર્તિપૂજામાથી ઘણો લાભ ઉઠાવી શક્યા પણ એવાઓમાથી જેઓ શદ્ધ આત્માથી એટલે મોક્ષાર્થી હતા તેઓ તગત જ મૂર્તિપૂજાને વગવી આગળ ગયા મૂર્તિપૂજાનો બચાવ કરતા ગ્વામી વિવેકાનંદે એક વાર કહ્યું છે કે ‘મૂર્તિપૂજાથી જે રામકૃષ્ણ પરમહંસ મળતા હોય તો મૂર્તિ પૂજા ઘણું જીવો!’ પૂજાગી રામકૃષ્ણ પરમહંસનો ધવો જ મૂજે મૂર્તિપૂજાનો હતો, પણ આખરે એમાથી તેઓ પણ નીકળી જ ગયા હતા કૃષ્ણે ઝાડ પર જ ઈશ્વરને અર્પણ છે, તે તોડીને મૂર્તિને માથે શા માટે ચડાવવા એમ તેઓ કહેતા અને ભાવારેશમા આવે એટલે મૂર્તિની પૂજા કરવાને બદલે પોતાની જ પૂજા કરતા એમણે મૂર્તિપૂજા આખર મુઘી છોડી ન હતી, પણ આગળ જતાતેઓ મૂર્તિપૂજાનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજી ગયા હતા

એટલે ધ્યાનપૂર્વક તપાસતા જણાયે કે મૂર્તિપૂજા એ સાવ જડ લોકોને માટે હિતકર નથી તેમ જ અત્યંત સસ્કારી અને ગંભીર લોકો માટે એ આવશ્યક નથી જેને મૂર્તિપૂજાની દેવ પડી ગઈ છે, તેને તે છોડવા માટે માનસપૂજા એ વચગ પગથિયું છે આપણા સાધુસતોએ મૂર્તિપૂજાનો મોટો ભાગે સીધો વિરોધ નથી કર્યો પણ પૂજાને બદલે ભજનને જ એમણે પ્રાધાન્ય આપ્યું છે

ખ્રિસ્તી ધર્મ જરાયે અનેક દેવોને આગ્રહપૂર્ક રજા આપી એક દેવની સ્થાપના કરી ત્યારે લોકોએ—કેમ કે અનેકતા એમના હાડમાથી ગઈ ન હતી—અનેક સતોની પૂજા ચાગુ કરી તે જ રીતે એકેશ્વરી ધર્મના આગ્રહી ઈશ્વામી અરબસ્તાનમા અને તુર્કસ્તાનમા પણ પવિત્ર સ્થળો, પવિત્ર કબરો, કુસાનના મંત્રોનો ઉચ્ચાર અને એમાથી થતા ચમત્કાર વગેરે અનેક પ્રકારો પેદા થયા

ધર્મ ખરું જોતા શાસ્ત્રો અને ધર્મગરુઓના ફનવાઓ ઉપર આધાર નથી રાખતો પણ શુદ્ધ સાત્ત્વિક ભાવનાઓ, શુદ્ધ બુદ્ધિ, સારાનરસાનો વિવેક કરનાર વિવેચક શક્તિ અને પવિત્ર પરુપોના અનુભવ ઉપર આધાર રાખે છે ધર્મ એ જીવત વરતું છે શાસ્ત્ર ગ્રંથોના શબ્દોનું પ્રમાણુય લઈ બેસવું એ જ જડપૂજા અથવા બુતપરસ્તી છે હૃદયમાથી પરમાત્માને અને એણે આપેલી જીવત ધર્મવૃત્તિને ખજેડી એને ઠેકાણે શાસ્ત્રો, ગ્રંથો અને જૂના રિવાજોને બેમાડવા એમા ધર્મની હાડહડની અવગણના છે

આપણે એ ધ્યાનમાં રાખવું પડે છે કે સમાજ જગતે પોતાને અને અંદરથી, એટલે કે અંદરથી, પ્રગતિ ન કરે ત્યારે એને પદમ્મે આપ દુઃખાગ્રી ફેરફાર કરવા પડે છે. આખરે થવાનું તે થઈ જાય છે, પણ કમને કરવાથી જે ચિકિત્સા ઉપચાર થાય છે તેની અંતર લાંબા કાળ મુઠી રહે છે. ઈશ્વરની મૂનિ અનાવવાથી અને એને જન જનના ઉપચાર આપવાથી માણસની ધૌર્ય બુદ્ધિનું કદાચ અપમાન થવું હશે, પણ એથી ઈશ્વરનું અપમાન થાય છે એ તો ગમે નથી ઊંચરનું. પહેલી વાત એ છે કે ઈશ્વરનું માનઅપમાન માણસના હાથમાં છે જ નહીં. માણસે પોતાના સ્વભાવ ઉપરથી જ ઈશ્વરને 'જેવસા ગોડ' એટલે કે 'મન્સરી દેવ' બનાવ્યો. મન્સરી પતિ, મન્સરી રાજ, મન્સરી ઉસ્તાદ અને મન્સરી દેવ—અથા એક જ વૃત્તિના પરિપાક છે. ઈશ્વર એક તોય છે એના અનેક ગુણો અને ચિત્તુઓ પરત્વે અનેક દેવો માણસે કદાચ કદાચ. એટલે એક ઈશ્વર ઉપસાંતની દેવદેવીઓ તો કાલ્પનિક છે. આટલા દેવો જોઈ પદમાભ્યાને ચીટ યાત્રી આવે? ઈશ્વર જાણે છે કે ભલે ભૂલથી પણ આ લોકો અને પોતાને જ પૂજે છે. માણસજનમાં કેટલી અપૂર્ણતા છે, એની ગરજ થી છે, એને કદી રીતે સમાધાન મળે છે એ જાણું મું ઈશ્વરથી અજાણું છે? દરેકમાં સ્ત્રી દરેકને પ્રેરનાર અંતર્યામી મું દરેકના ભાવ નથી જાણી શકતો?

મૂનિપૂજની જેમ રાખો છે તેમ જ કેટલાંક નુકસાનોનો સંબંધ પણ છે. તેમાંનું એક મોટું નુકસાન તે ધર્મશસ્ત્ર જાણવામાં એવી આવનો અંતરાય છે. જડ પાલિય પદાર્થની મૂનિ અનાયા પછી અન્ય પદાર્થો કરતાં એનામાં વિશેષ શક્તિ છે એમ માનવાની ભૂલ આપણને હમેશાં નડે છે. માણસની ભાવના એક દેહાત્મિ ચોટિ છે અને બીજી દેહાત્મિ નથી ચોટતી એ સ્વભાવજન ભેદ છે. પણ એને વસ્તુગત ભેદ માનવા અથવા એવી ભ્રમણાને ઉત્તેજન આપવું એ ઇચ્છવા યોગ્ય નથી.

માણસમાં ભોગ ભોગવવાની, કથાનો આનંદ લેવાની, ઉન્નયો ઊન્નવવાની અને દોળે મગી લોરે કરવાની વૃત્તિ છે. એ વૃત્તિ એકદમ મારી મરે નથી. આમુક દૃષ્ટિએ આ બધી વસ્તુઓ મારવા કરતા ઇંચદાપૂર્વક વિચિત્ર કાળમાં કેળવવાથી જ એમનું ખરાબસ્વરૂપ ટાળી શકાય છે. તેથી સમાજના પ્રાચીન આગેવાનોએ ધર્મનો અને સાર્વત્રિક વાસનાઓનો સંબંધ જોડી દીધો. એક બાજુએ આથી લાભ થયો. ભોગાદિકમાં પણ ધાર્મિક વૃત્તિનો પ્રવેશ થાય એ કંઈ નાનીસૂની પ્રગતિ નથી. પણ એની સાથે ધર્મમાં—ધર્મ વિષેના ખ્યાલમાં, ધાર્મિક આદર્શમાં ભોગાદિક મેલી વસ્તુઓ ધૂસી ગઈ એ એ જ વસ્તુની બીજી બાજુ. એને ઈંચ કોમ્ ગણી શકે? મધમાં પાણી રેડવાથી પાણીનો સ્વાદ મુલ્યો, પણ તેટલે જ દરજ્જે મધનો સ્વાદ બગડ્યો અથવા ઊંચો. એના જેવું જ આ છે. ધર્મનો ફેલાવો વધારવા માટે, ધર્મ લોકપ્રિય કરવા માટે, લોકો જે ઇચ્છા કરવા ગયા તેને જ કારણે તેમને ધર્મ કંઈક મોળો કરવો પડ્યો. ધણા લોકો જે બીજી રીતે ધર્મની અસર તથા ન આવત તે આથી

ગહેજે આવી ગયા ખરા પણ ધર્મની ગતિ અને ધર્મનું તેજ કઈક ઓછા થયાં એની ના પડાય? દરેક ધાર્મિક વસ્તુ પ્રત્યે માણસના હૃદયમા શ્રદ્ધાભક્તિ હોય જ. એટલે ગમે તે કારણે જે વસ્તુ એક વાર ધર્મમાં ધૂસી તેનાં મૂળિયાં જીવનમાં એવું તો જોર પકડે છે કે તે અધર્મને પોષક છે એવી ખાતરી થયા પછી પણ એને દૂર કરવાનું મુશ્કેલ થઈ જાય છે. પ્રાણીઓનું બલિદાન, દેવદાસીઓની પ્રથા, પૂજામાં તાંબૂલાદિનો ઉપયોગ, અસ્પૃશ્યતા, પ્રતિનિધિ મારફતે પાપશાલન અને પુણ્યપ્રાપ્તિ, ભૂતપ્રેતોની પૂજા, દ્રવ્યો બાળીને થતો યજ્ઞ વગેરે કેટલીયે ઘાતક અને ભ્રમોત્પાદક વસ્તુઓ ધર્મમાં ધૂસી જવાને કારણે જ અત્યાગ્ર સુધી ટકી છે અને હજી આપણને નડે છે. મૂર્તિપૂજનું પણ આમ જ થયું છે. રામકૃષ્ણ પરમહંસ ઘરાબ પીતા નહીં, છતાં પૂજામાં વપરાયેલું મદ્ય એમને પ્રમાદ તરીકે આપવામાં આવે એટલે એ મદ્યમાં એક આંગળી નાખી એનો સૂક્ષ્મ છાટો મોઢામા ઉગ્રડતા અથવા એ જ આંગળી નાખી કપાળ ઉપર મદ્યનો ચાદલો કરતા એમણે માંસ છોડી દીધું ત્યાર પછી પ્રમાદનું માત્ર કોઈ એમને આપે તો તે માથે ચડાવી એક કોરે મૂકી દેતા આવી રીતે મૂર્તિપૂજા દ્વારા કેટલીયે અનિષ્ટ વસ્તુઓ પોતાની આવરદા લંબાવ્યે જાય છે. ભોગમા ધાર્મિકતા દ્વારા સંયમ દાખલ કરવાના પ્રયત્નમા ભોગ જ વધારે દૃઢ થયો મૂર્તિપૂજા દ્વારા કંપનાશ્વમિને—રસવૃત્તિને એક બાજુએ કેળવણી મળી તો બીજી બાજુએ એ જ વસ્તુઓની પ્રગતિ ઉપર અંકુશ મુકાયો.

જેમ નદીના પ્રવાહમા એકાદ વાગ બાધી રાખવાથી કેટલોયે કચરો અને લીંચ એની આસપાસ બાઝી રહે છે તેમ મૂર્તિપૂજાની આસપાસ કેટલાયે વહેમો અને સામાજિક સડાઓ ટકી રહ્યા છે. આપણા મંદિરો સામાજિક છે પણ સાર્વ જનિક નથી! તેથી ઘણી સામાજિક સપત્તિ ખાનગી બની જાય છે. પરિણામે એનો દુરુપયોગ અથવા અનુપયોગ થાય છે. નામધારી રાજના પ્રધાનોમા જે દોષો આવે છે, તે બધા દેવસ્થાનોમાં આવી જાય છે.

પણ આ તો કેવળ નુકસાનની બાજુ બતાવી બીજી બાજુથી લાભ પણ અનેક છે. સરવાળે લાભ વધારે છે કે હાનિ વધારે છે એ તપાસવું જોઈએ.

નવા મંદિરો

આપણે નવા જમાનાના લોકો માં રોનો ઉપયોગ પડેલા બેટલો નથી મળતા માં રોમાં જનુ જો આપણને લાગે । નમ્રો વ્યાપાર લાગે છે મોઈ ખાન ઉત્તમ હાય અને જનુ પ. તા વાન જુદી નહીં તા માં ગે હવે અધિષ્ઠિત દિગુસ્તો, ઝંઝીઓ, વિધવાઓ અને દમિવાર્તી જોર બ્રાહ્મણો માટે જ છે, જોવી આપણી લાભી થઈ ઈ છે જોઈ માં ગની મૂર્તિ ખાન રૂપાતી હોય અથવા વિશેષ થવા પડેગી હોય તો એ મોહનતા જેવા મન લલચાય ખરુ પણ દર્શન માટે બેગા થયેલા અનુભવી લોકો પાતાના જોવાહથથી કચાવે મોહનતા અને કાવ્ય દેવા દે ત્યારે ને' । પોર લોકો, પાંડવો અને માગણો આપણને એ મિનિગનીયે યાત્રિ મળવા ન દે મૂર્તિનું ધ્યાન ધરવા એક સમ ઊભા રહીએ ત્યા તો 'ચરમનીય લોકો અને દમિવા આપો'ની ઉદ્ગારી થઈ જ સમજાવી

એવાક માં રોના દેવો નર્મશીલમત રજવા । જેવા હોય છે રજવાડામાં બેટલા બા વિચાર અને વ્યવસ્થા હોય તે બધા જો દલોને મળવા જેઈએ એક મંદિરમાં તો મેં વેશ્યાઓને મંદિરના પાવિયાની પાલખી મરતા જેઈ છે આ દલોના અવસાનમાં અનેક લ્લીઓ પણ હાય છે, અને રજવાડાની પેક રામીઓને મળવાના વારા પણ નક્કી મરવા હાય છે ઈજવા જેવા ભક્તો જે દિવસે થય તે દિવસ સુધી ન. પણ ત્યા સુધી ઈશ્વરને પોતાના ભન જેવા થવું પ. એ વાત સાચી છે મનની પ્રજના દેવો પણ મનની જોલુકમીથી લ્લાપલી પ્રજના દલો પણ ધીકમા રહીમ બને છે ને ધી મા મ્હાર બને છે આપણા કંઠાક લ્લો શીઘ્રમેષી છે મ્હલાક ગુનિવિધ છે અને આ સ્વભાવ આખર આપણી પૂજાવિધિમાં પ્રગટ થાય છે

જેમ આપણા ધનિકો મેળવવી સપત્તિ પડીકંતાર ચાલ એવા માં એનું સ્થાવર જમીનમાં રૂપાંતર જ છે તેમ જ જેને કઈક પૂજનો વિનિ સૂઝથી તે તન તેને યાત્રાની આજ્ઞાનું સ્વરૂપ આપી તન ચિરતન કરી મૂકે છે દરક મંદિરની પૂજાપ્રમાણિકા જુદી પણ એક વાં ચાલી એટલ એમા ફરફાર ન થાય સરકારની જમરદસ્તી અવવા શરૂ થાય જેવાની ધિરજેરી આગળ જે ફરફાર થાય ત ખરા

આપણા માં ગેની સપત્તિ અને એનો થતો ઉપયોગ કોઈ પણ માણસને અસ્વસ્થ કરી મૂકે એવા છે છતાં એની વ્યવસ્થામાં ઊતરીને કઈક સુપરોગનું કાર્ય કરાય એ જાણા વગભગ ફોગટ દખાય છે શીખ લોકોએ પોતાના મંદિરોમાં સુધાગે દાખલ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો ત્યા તો ખુનામરકી સુધી વાત આવી દક્ષિણમાં મંદિરોની આવક પણ નમાજનો કે મરકારનો કાબૂ જેસા વાનો કાપલો ઘડવાની હિલચાલ

ચારે છે ત્યાં તુમી પરદી સમરને મળાવુલ દેવા પ્રનો મી પેની સપસિમાંથી
વેર મોને માગે તા મળે છે ત્યાં તુમી સરના પવ શા માગે મદિરોની બવસ્યામા
દખા કર?

‘મદિર જો સમ્યા જાણાથી ઘેરાયેલી છે એમા કલા તુમીરા ધવાના નથી
જો તી મને જાણે જો જી, પડ પગ ભાંડ ત્યાં ભાંડે’ અમ નાનના ધવા રમે
પણ હમણાં હમણાં અમર તી તેમ જ દાગોલ દેવે ઠેકાણે ભાન્દોરમેને પોતે જ
નવા મદિરા સ્થાપ્યા છે ત્યાર જો સરસા નિષ્પ્રયોજન કે કાવચ્ચ નથી થઈ એમ
જ મોવું પડે છે

આપણી નવી ભાવના નવી આધ્યાત્મિક ભૂખ જો નવા સામાજિક નવારો
તેમ જ નવા આદર્શનો વિચાર કરીને જ આપણ નવા મી પે ત્યાંથી જો અને સાથે
સાથે એમને વિષે નવા નિષ્ક્રમો ધરીને આજે નવા મદિરો ભડે ગમ્યા દેવા
હો. એ મદિરો સ્થાપવામાં મ કનાર મધ્યમવ ના લાગેના મનમાં ભડે મદિરો
વિરોધી આમ્યા અને માફા મોતી હોય. અજાન લોમેને આમ્યા ન આપવાની
કેવળ ‘લોમસંગ્રા’ની દાનનથી જ ભડે અવાં મી પે સ્વપાનાં હોય પણ એમની
આમ્યા. પામિક ગુપ્તિથી મ્લચી નમાન્દોરાનું તપ જે વધે તો જો મદિરો
ભવિષ્યકાળમાં જગત સ્થાપે તરીકે લેખાયે, અને ઘજરો અને લાખો રોકો એ
મી રાજે સેવશે તેથી અન્ધારથી જ જો મદિરોની સ્થાપના તેમની રાના, અને
પૂજાર્ચાને વિધિ ભવિષ્ય તરફ દૃષ્ટિ રાખીને આપણે નક્કી કરવાં ઘટે છે

આપણાં જૂનાં મદિરો ના તા હાથ કે મોટા મુખ્ય દેવની મૂર્તિ તો અંતરામા
જ રહેવાની ઝરિઓને જ નહોતું ગાળું કે એ પુરાણપુરણ મુદ્દા પ્રકિષ્ટ છે?
અંતરામી મદ્યથી મૂર્તિ વિરોધ જો અને ગુરુજાન પેદા થાય છે અને બારણે બેસ્યા
બવસ્યાપક કે ગોર મહાગજની આવક નિશ્ચિત થઈ જાય છે ઇતિહાસની દૃષ્ટિ
વાળો માણસ મ્લચે કે મૂર્તિ કોઈ તોડી ન તાપે મૂર્તિને મેઈ લૂંટી ન જાય એવા
ખાતર તેને આમ સુરક્ષિત અંતરામાં સંતાડવામાં આવે છે સન્ક્રાન્તિની સ્વાભાવિકતા
તપાસનાં લોકો એમ પણ કહે છે કે પ્રખર તાપવાળા આ દેશમાં જાણ જાણ
પથરાનાં થીતળ મદિરોમા ખૂબ ધીજામાં આ અધિકારવાળી સીતળ ઓરીઓમાં
બપારનો વખત ગાગવો જો જ લાગેને સુખાવડ અને શાનિપ્રદ હોય છે તેથી
પૂજનાં ત્યાનો આવાં જ બધાય

જો ગમે તેમ હો પણ હવે પછીનાં મદિરો દેવોને અધારામા ન જ બેસાડે એ
જરૂરનું છે જોલ્મથી બાદશાહનું (અને ગર્ભજય કિટ્ટેરન) દર્શન ભડે દોઢાલુ હો.
પ્રજનારક તો બધાની વચ્ચે જ થોભે હવે પછીનાં આપણાં મદિરો ચારે બાજુથી ખુલા
હોય મજબૂત થાંભલા ઉપર ચિખર ચપવામાં આવ્યું હોય તો થોભામાં જરાયે ઊભય
ન આવે એવા મદિરોમાં જે મૂર્તિ ઊંચા ઓટલા પર સ્થાપવામા આવે અને
ઓટલાની આસપાસ પૂરની જગા છોડી કહેડો શ્રવામા આવે તો મૂર્તિયે સુરક્ષિત

અને દર્શન પણ નહિ. હજારો લોકો દૂરથી પણ મૂર્તિનું દર્શન એકસામટું કરી શકે એવી રચના હોવી જોઈએ. દર્શન કરવા આવનાર લોકોની સંખ્યા જે અમર્યાદ હોય તો ટેકાડ જોઈ અને બૌદ્ધ મંદિરમાં હોય છે તેમ મંદિરના મધ્યમાં ચાર દિશામાં જેની ચાર મૂર્તિઓ બેનાડી દેવી અને જે મૂર્તિ એક જ મુખી હોય તો તેના સમક્ષે અર્ધે પાડાની બાજુ એક નાનકડી ધિવા ઊભી કરી હોય તોયે બસ છે.

મંદિર ભવે નાનકડું હોય, પણ એની આસપાસ પૂરતી ખુલ્લી જગ્યા હોવી જોઈએ. આપણા કેટલાયે મંદિરો ચાંદે બાજુ ગોચ વસ્તી કરીને આપણે બગાડી મૂક્યા છે. પ્રજા નમસ્તને મંદિરની આગપાગ ખુલ્લી જગ્યાની જરૂર જણાય તો તેવી જગ્યાઓ મેળવવી એ અઘરું નથી, અઘરું તો યાત્રાળુઓની સગવડ ખાતર નાનામોટા છાપરા ચાંદે બાજુ ઉતારવાનો મોડ જતો કરવો એ છે. પ્રથમ મંદિરની આનંદપાન મંડપો બંધાય છે, પછી પરિશાળાઓ આવે છે, અને આગળ જતાં બાગના લોભડી તેની દુકાનો બની મંદિરનું પવિત્ર વાતાવરણ જ હણાય છે. મંદિરમાં કે આનંદપાન જે કોઈ ચલતર કરે છે તે તે દિશામાં દર્શનની સગવડ રોકવાનું પાપ કરે છે.

મંદિરની બામનમાં કરવા જેવો મુખ્ય નિયમ તો નૈવેદ્ય અથવા ભોગ વિધેનો છે. હિંદુ ધર્મ પરદેશીઓ 'ચૂનાધર્મ' અથવા 'રતોડાધર્મ' કહે છે. જ્યાં સધેલી રસોઈનો સવાન આવ્યો ત્યાં ન્યાતજાતના અને આબરછેટના બધા જ સવાલો ઊભા થાય છે. આપણા ઋષિઓએ કદમૂગ અને દૂધ એટલી જ વસ્તુઓ પવિત્ર ગણવામાં ભારે ડાપણું વાપર્યું હતું એમાં શંકા નથી. આપણા મંદિરોમાં સૂકા કે લીલા, કાચા કે પાકા દૂધો જ ભોગ તરીકે લઈ જવાય એવો નિયમ કરવો અત્યંત જરૂરનો છે. બહુ બહુ તો નાકર, દૂધ, માખણ અને દૂધમાંથી તૈયાર થતી તાજી મીઠાઈ, એટલું જ નૈવેદ્ય માટે યોગ્ય ગણાય. આપણી હોજરી અને આપણો સ્વાદ, કૃત્રિમ, તેથી આપણે અનાજ બાફીને અને જાતજાતના મસાલાથી બગાડીને ખાઈએ છીએ. નિત્યનૃપ્ત ઈશ્વરને એવો જ ખોરાક ધરવાની શી આવશ્યકતા? વાતમીકિએ ક્યું છે ખરું.

यदन्नं पुरुषा भवति तदनास्तस्य देवता ।

માવસ જેવો ખોગક ખાય છે તેવો જ એ પોતાના દેવોને અર્પણ કરવાનો એ જ રીતે અનાર્થ દેવો અને દેવીઓ ઘેગંઝરા અને પાડાનો ભોગ માગતા થયા. આપણે જે પરિશુદ્ધ હિંદુ ધર્મના દેવોની ઉપાસના કરવા માગતા હોઈએ તો પરમપાવન ઋષિઓએ પરિશુદ્ધ ગણેલા કદમૂગ, દૂધ અને મીઠાનું જ નૈવેદ્ય ધરાવવું ઘટે છે. ઋષિપરમીને દિવસે બજાની સેવાથી ઉત્પન્ન થયેલું કશું ન ખાવાનો નિયમ હોય છે. સ્વાર્થને લીધે પશુઓ પર આપણે જે જુલમ ગુજારીએ છીએ તેનું ભાન જ એ નિયમ કરાવે છે. માવસજાત ઉમેશને માટે એ નિખાપ ખોરાક લેતી થાય એ આપણું સત્યયુગ માટેનું સ્વપ્ન છે. આપણા પૂજાવિધિ દ્વારા એ આશા પોષાય એ કઈ ઓછો લાભ નથી.

પૂજામાંથી ચૂલાધર્મનો આમ છેદ ઉગાડ્યા પછી (પુરાણકારની નીચેની બચામણ સ્વીકારતાં આપણા લોકોને ઝાઝો વાંધો નહીં આવે.

શૃષ્ણાઋષસમીપસ્વાન્ શૃષ્ણસેવાર્થમાગતાન્ ।

નાદાલાભગતિનાન્નાત્પાન્ સ્પૃધ્વા ન સ્નાનમાચરેત્ ॥

“ભનવાનની સેવા અર્થે આવેલા, મંદિર પાને ભેગા થયેલા ચાંદ્રાલોને, પતિનોને કે ભ્રષ્ટ લોકોને અડકીએ તોયે સ્નાન કરવાની જરૂર નથી ” આપણા પૂજાવિધિમાં કર્મકાંડ અને તંત્રને આપણે વધારેપડતું સ્થાન આપ્યું છે પૂજામાં તો વૈદ્યધર્મની ઉત્કટતા અને સાદાઈ હોવાં જોઈએ, ઈશ્વરને માણસ જેવી બધી હાજતો હોય છે એમ કલ્પીને પોડશ ઉપચારનો આડંબર વધારવા કરતાં નિત્યનુષ્ઠ ઈશ્વરને કથાની જરૂર નથી એ ઋષિઓનું વચન યાદ રાખી આપણી ભક્તિ અને આપણી પૂજા આપણા હૃદયને સંતોષે એ જાતની ગોઠવીએ તો ઘણી ઉપાધિમાંથી આપણે મુક્તિ જવાના ઈશ્વરની પૂજા તો હૃદય ભાવપ્રધાન હોવી જોઈએ રમણભક્ષાશ્રના પ્રયોગો અથવા વેદલોકોના દવા બનાવવાના વિધિઓ જેવી ઈશ્વરપૂજા કર્મકાંડી બનાવવાની કદી જરૂર નથી. ઔપધની ભસ્મ નૈયાર કરવામા ભૂલ થઈ તો તે ઝેર થઈ જાય છે, એ જ રીતે પૂજાવિધિમાં જ્યાંક ભૂલ થઈ તો મહાદેવ કે માતા આપણને ભસ્મ કરી નાખશે એવી બીક કેળવવાથી સકામ ભક્તિમા ભલે ઉત્કટતા આવતી હોય, પણ ધામિકતા દૃઢ થાય જ છે એમ ન કહી શકાય. પૂજાવિધિ સાદો અને ઉત્કટ ભક્તિવાદો હોવો જોઈએ.

એવી પૂજા કરવા માટે કોઈ ખાસ ગોર, બ્રાહ્મણ કે તપોધન, બાવા કે મુનિ વાજી રાખવાની જરૂર નથી ધંધાદારી પૂજારી રાખ્યો એટલે એની પાછળ અસાખ્ય બદીઓ આવવાની જ જૂના મંદિરોની વાત આપણે અહીં નથી કરતા એમને એમના બધા અટપટા રિવાજો ચાલે ત્યા સુધી મુનારક હો નવાં મંદિરોમા તો આપણે ચોખ્ખા રહીએ! જેમને મૂર્તિપૂજાનો વિરોધ નથી એવા બધા લોકો—પછી તે ગમે તે ધર્મના હોય—મંદિરમા દર્શનને અર્થે આવી શકે છે એમણે મંદિરની મર્યાદા જાળવવી જોઈએ એટલો નિયમ હોય એટલે બસ અને પૂજામાં તો એ મંદિર માં માનનાર હરકોઈ હિંદુને માન્ય વિધિ પ્રમાણે પૂજા કરવાની છૂટ હોવી જોઈએ પુરુષ હોય કે સ્ત્રી, નહાઈને, ધોયેલાં સ્વચ્છ કપડાં પહેરીને ભૂખે પેટે પૂજા કરવા મંદિરમા જાય એમા ન્યાતજાતનો ભેદ ન હોય સ્ત્રીપુરુષનો પણ ભેદ ન હોય જે લોકોએ મળીને મંદિર બંધાવવાનો ઉપક્રમ કર્યો હોય તે સૌ પૂજાના વારા ભાવે પેતાથી મંદિરો બાંધવાની અને ચલાવવાની સગવડ જ્યારથી લોકોને સૂઝી ત્યારથી હિંદુ સમાજમા જરૂર કરતા વધારે મંદિરો બંધાયા અને તે પણ ભક્તિને પોષવા અર્થે નહીં પણ અમુક લોકોની હોશ અથવા પ્રતિષ્ઠાની લાલસા નુષ્ઠ કરવા ખાતર. જેઓ મંદિર બંધાવે તેમણે જ મંદિરનું ખર્ચ ઉપાડતું જોઈએ.

દર્શન કરાવવા માટે દર્મિયા લેવાનું તો હોય જ નહીં. દર્શન કર્યા પછી કોઈને કંઈ આપવાનું મન થાય તો તે ભડે લેવાય; પણ આવી રીતે ભેગું થયેલું ધન મંદિરના માલિકો, વાચકો, પૂજારી (જે દુર્ભાગ્યે હોય તો) કે મંદિરના દેવની માલિકીનું ન ગણાય જે સમાજભાષી એ દ્રવ્ય આવે છે તે ગમાજની ભાવના પ્રમાણે નમાન્નેવાના કોઈ પણ યોગ્ય ત્રપ્તિમાં એ ધન વપરાય પણ એ સ્વતંત્ર વિષય થયો. એની ચર્ચા સ્વતંત્રપણે કરવી થટે છે

કિંદુઓનાં મંદિરોમાં હજારો કે લાખો લોકો ભડે ભેગા થતા હોય, પણ પૂજા તો ઘણે ભાગે ભક્તિગત જ હોય છે સામુદાયિક ઉપાનના ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે અને ઘરણે મંદિરોમાં સ્ત્રીતંત્રે બદલે કોલાહલ મચે છે, અને કળા ખીલવાને બદલે જ્યાં ત્યાં અકળા જ દેખા દે છે મંદિર એ મુખ્યતઃ સામાજિક સંસ્થા છે ધર્મનું સામાજિક સ્વરૂપ એમાં ખીલે એ તરફ દુર્લભ ન થવું જોઈએ શુદ્ધ, સાત્ત્વિક, પવિત્ર અને ક્ષાત્રિક આગેવાનોએ મંદિરની સંસ્થાનું બધું તંત્ર યોગ્ય જોઈએ પૂજારી પણ એને અનુસરતો જ હોય

જેમ મંદિરમાં વપરાતા અથવા ધરાવાતા ખોરાક વિષે ચોખવટ કરી તેમ પૂજામાં કે મંદિરમાં વપરાતા વસ્ત્ર વિષે પણ ચોક્કસ નિયમ હોવો જોઈએ પરમાત્મા 'દીનનદુ ખડરુ' છે, પતિતપાવન છે એને રાજવિદ્યાત્ કે લેભવના શસ્ત્રગાર ન હોય શુદ્ધ ખાટીના કપડા જ એને ચોભે નિહામન પર ભેકેલા રામ કગ્તા અલ્યાનો ઉદ્ધાર કરનાર, ગુલકને ભેટનાર, અને યત્રગીના બાર ચાખનાર તપસ્વી કે વનવાની રામની જ મૂર્તિ મને પૂજા કે ભક્તિ માટે વધારે અનુકૂળ લાગે છે

આવી રીતે ગમાજના ભવિષ્યમાનને પાપક એવી મંદિરની રચના કર્યા પછી ગમાજના ઔદિક અને પારલૌકિક સ્થાપ્તને માટે એ મંદિરોનો શી રીતે લાભ લેવાય એ વિચારવા યોગ્ય વસ્તુ છે

પ્રાણપ્રતિષ્ઠા*

શ્રી મૂળચંદબાઈના આમત્રણનો સ્વીકાર કર્યા વગર છૂટકો નહોતો, એટલે રી ગયો છું પણ સમમંદિરમાં મૂર્તિની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરવાના પવિત્ર પ્રસંગમાં લેતાં અનેક રીતે સંકોચ થાય છે, મૂળવણ થાય છે ખુણ મેળવવા માટે અથવા ત ઉપાગનાનો પ્રચાર કરવા માટે મંદિરો બાંધવાનો ઉત્પાદ ધરાવનાર દુનિયાથી પણ અનેક દરજ્જે દૂર છીએ હિંદુ સામાજિક જીવનમાં મંદિરોનું એક કાળે જે ન હતું તે આજે નથી રહ્યું નવી દંડે ભણેલા લોકોમાં જેઓ ચુસ્ત સનાતની છે, તે મંદિરો, મૂર્તિપૂજા વગેરેનો ગમે તેટલો તાસ્વિક બચાવ કરે તોયે એ વસ્તુનો વિકાસ માનો પ્રવત્ન કોઈ કરવું હોય તેમ જણાવું નથી અગ્રેસર કોમોમાં સામાજિક પ્રવત્નથી દરો બાંધવાનો પ્રયાસ ખાસ દેખાતો નથી મંદિરો મારફતે ધાર્મિક જીવન સમૃદ્ધ છે કે કેમ એ વિષે લોકોના મનમાં શંકા વધતી જાય છે કેટલાક મંદિરોની વસ્થા એવી કદગી છે કે તે ખાનગી મિલકત જેવા જ થઈ ગયાં છે, એટલું જ નહીં મંદિરની આવકના સાધન બની ગયા છે અને ટીકાકારો તો કહે છે કે કેટલાક મંદિરો નીતિના ધામ બની ગયાની બૂમ પણ કાને આવે છે એવે વખતે જે કોમો હજુ જન છે, જેમનું વાલીપણુ આપણે અલકારથી અથવા જવાબદારીના ભાનથી આપણા ધર્મા લીધું છે તે કોમોને સથવારૂપદ દિધામાં દોરવી કે કેમ, એ એક મોટો સવાલ મૂર્તિપૂજા અને દેવમંદિરો ઉપર જેમ જેમ ટીકા થતી જાય છે તેમ તેમ એ બને જુ પાછળ રહેલો ભવ્ય આદર્શ ચીતરીને આપણે બચાવ કરીએ છીએ એ ઉચ્ચ તાર નજર આગળ રાખતા પણ આપણને બીજી રીતે મૂળવણ થાય છે જે ઉચ્ચ આદર્શને જોર આપણે આ વસ્તુની યોગ્યતા સિદ્ધ કરીએ છીએ તે આદર્શ આપણે હો અથે પણ આપણા જીવનમાં મિલક કર્યો છે? અથવા કાઈ નહીં તો તે આદર્શ રફ પ્રયાણ કરવાનું વલણ આપણા જીવનમાં દેખાય છે? એ જાતની અંતર્મુખી કા આપણને જરૂર મૂળવે વ્યવહારમાં પણ આપણે જોઈએ છીએ કે બીજા વાવણું સહેલું કામ છે, એમાંથી જે અંકુર ફૂટે એને ઉછેરવા પાછળ, એનું સ્થાણ પોપણ રવા પાછળ આખું જીવન નિવોવણું પડે છે મકાન બાંધવું તેમાં અને મંદિર બાંધવું તેમાં તફાવત હોવો જોઈએ દેશમાં જ્યારે મંદિરો અને મંદિરોના વહીવટ પર આટલી બધી ટીકા થાય છે ત્યારે તબું મંદિર બોધતાં પહેલાં જૂનાના દોષો

* વરતેજમાં અલ્પજ્ઞેના સમમંદિરમાં મૂર્તિની પ્રાણપ્રતિષ્ઠાને પ્રસંગે આપેલ પ્રવચન તા ૧૦-૮-૨૬

ટાવવાનો કઈ વ્યવસ્થા આપણે કરી છે કે નહીં એ આપણે તપાસવું પડે છે નહીં તો આપણે નમાજના કપનને પાત્ર થઈશું

અને આ તો આપણા નમાજના નીચી નાના ભાઈઓ માટેનું મંદિર એને વિશેની આપણી જવાબદારી હજાર ગણી વધે છે જે સસ્થા આપણે સત્કારી ગણાતી મોનો યુદ્ધ ગંભીર ન થકવા તે ચલાવવાની જવાબદારી આપણે આપણા નાના ભાઈને માથે નાખીએ તે પહેલા આપણે ઘરે વિચાર કરવો જોઈએ જે દિવસના ઉત્સાહ પછી મંદિર ચલાવવા વિશે લોકો બેદરકાર બાથવા નિરુત્સાહી નથી થવાના એની આપણે ખાતરી કરેલી હોય, કાળબજે ચોમેર ફેલાતી નામિત્તતા અને પરજીવન વિશેની અકાદા નામે આ મંદિર ટકવો એની આપણે ખાતરી કરી હોય, સામાજિક પ્રતિષ્ઠાને અભાવે સંદેહે ફેલાતા અનાચારથી આ મંદિર અભયથે નહીં એવો આપણો વિશ્વાસ થયો હોય, મંદિરની પૂજાનાર્થી, મજાનની મનામત, આસપાસની સ્થૂળ તેમ જ નૈનિક સ્વચ્છતાના મવાવનો આપણે ઉપેચ માણ્યો હોય, કોમો કે સંજ્ઞાથી વિશ્લેષ માથી આ નવી કૃતિનું રક્ષણ કરવાની જવાબદારીનું બરાબર ભાન આપણને થયું હોય, ત્યારે જ આપણે મંદિર જેવી ધાર્મિક સસ્થા ઊભી કરી થકીએ મંદિર બાધ્યા પછી તે અખડ નાનવું જોઈએ સમાજને એમાંથી લૌકિક અને ધાર્મિક લાભ મળવો જોઈએ કેમ કે એ સ્થાવીર નાતન સસ્થા છે

આ બધી વસ્તુનો વિચાર ક્યા પછી એમાં ભાગ લેતા મન અસ્વસ્થ કેમ ન થાય?

પ્રથમ આપણે મૂર્તિપૂજાનો જ વિચાર કરીએ મૂર્તિપૂજા એ આપણા ધર્મનું આવશ્યક અંગ તો નથી જ

उत्तमा सहजावस्था मध्यमा ध्यानधारणा ।

अधमा तीययात्रा च मूर्तिपूजाऽधमाधमा ॥

મૂર્તિપૂજા સોથી નિકટ! એવું જૂનું વચન પણ આપણે ત્યાં પડ્યું છે આપણે એને એકાગ્રી મતાગ્રહી કહી કાઢી નાખીએ, અને

न तस्य प्रतिमा अस्ति यम्य नाम महद यग ।

એ મુતિવચન પણ મૂર્તિપૂજાનો નિષેધ નથી કરતું એમ આપણે જોઈએ તો તર્ક ચલાવી સિદ્ધ કરીએ પણ મૈત્રેયી ઉપનિષદ જેવા પ્રધાન ઉપનિષદમાં તો અષ્ટ કથુ છે “પથર, લોહ, સ્ફટિક કે માટી જેવી પાર્થિવ વસ્તુની મૂર્તિ બનાવી પૂજા કરવાથી ફગે ફગે ભોગ લેવા માટે જન્મ લેવો પડે છે માટે સંપત્તિ મુમુક્ષુ પુરુષે પોતાના હૃદયની અંદર જ અંતર્યામીની અર્ચના કરવી જન્મમરણની ઘ માળ ટાળવી હોય તો બાહ્ય પૂજાઅર્ચા છોડવી જ જોઈએ” બેથક આ શિખામણ મુખ્યત્વે મન્યાસીઓને

* પાવાણ-ઝોહ-મણિ-મુખમયવિગ્રહેષુ પૂજા પૂનઝનન મોક્ષકરો મુમુક્ષો ।

तस्माद् यति स्वदृढपावनमेव कुर्याद् बाह्याचन परिहरेत् अनुभवाय ॥

માટે છે પણ મોક્ષ નથી જોઈતો કોને? આપણે ત્યાં અધિકારવાદનો વિચાર પુષ્કળ છે જ્ઞાની, સંન્યાસી અથવા કોવા જ બીજા અધિકારવાળા પુરુષો ભલે મૂર્તિપૂજનો ત્યાગ કરે, ધ્યાનકુશળ લોકો ભલે માનસપૂજ દ્વારા જ મૂર્તિપૂજ કરી લે, પણ પ્રાકૃત લોકોને માટે તો મૂર્તિપૂજ એ જ આગ્રાહ્ય છે, ધ્યાન, પૂજ કે સેવા માટે કઈક આનંદ તો જોઈએ જ એવી દલીલ આપણે હમેશા માલખીએ છીએ

એ દલીલ મારે ગળે ઊતરી નથી હું માનું છું કે જમ્મે તે માણસ મૂર્તિપૂજ ન જ કરી શકે મૂર્તિપૂજ માટે ખામ અધિકાર જોઈએ છે ધાર્મિક વિચારો અમુક ઉચ્ચતા સુધી પહોંચ્યા હોય તો જ માણસને મૂર્તિપૂજ સદે, નહીં તો અજ્ઞાન, વલેમ અને અનાચારની તે જગતની બને છે પછી ધાર્મિક પુરુષોને એનો સખત વિરોધ કરવો પડે છે અરબસ્તાન, સીરિયા, ખાલિડયા, મિસર વગેરે દેશોમાં અનધિકારી લોકોમાં મૂર્તિપૂજાએ કેર વર્તાવ્યો હતો એથી અકળાઈને અબ્રહામ, મૂસા, મહમદ વગેરે ખુદાપરસ્ત પેગમ્બરોને એનો સખત વિરોધ કરવો પડ્યો ઈશ્વર સર્વવ્યાપી છે, અતર્થમાં છે એમ જોઓ નથી જાણતા, તેઓ મૂર્તિપૂજામાંથી કશો સાર લઈ શકવાના નથી, ઊલટા બીક કે લાલચથી જાતજાતની પાંથિવ વસ્તુઓનું ધ્યાન કરીને બીકલ અને લોભી જ થવાના, અને દાસવૃત્તિ કેળવી ગુલામ થવાના જે સમાજમાં ઈશ્વરનું વિગુત્વ રૂઝપણે સ્વીકારાતું છે, હૃદયની અદર જ ઈશ્વરને શોધવાની જે મમાજની પરપરા છે, તે સમાજમાં મૂર્તિપૂજા સ્વરૂપ જ બદલાઈ જાય છે, મૂર્તિ એ કમ્ત પૂજ પૂરતું એક પ્રતીક બની જાય છે, અમૂર્ત તત્ત્વનું ઈદ્રિય દ્વારા ધ્યાન ધરવાનું તે એક સાધન માત્ર બની જાય છે

સામેનો ઘડાળેલો પથ્થર છે તો પથરો જ, પણ ઈશ્વર પ્રત્યેની આપણી ભક્તિ વ્યક્ત કરવા માટે આપણે એમાં ઔશ્વર્યનું આરોપણ કરીએ છીએ, એમ સમજવા માટે અમુક આધ્યાત્મિક નેપારી, દાર્શનિક વિકાસ જોઈએ જ ઈશ્વર સત્તિ છે તો આ પથરામાં તે નથી એમ શા માટે માનીએ? હૃદય જગ્યા માને ત્યાં ત છે જ, એ જાતનું સમાધાન માણસ અન્ય રીતે ન કેળવી શકે

માગી આ દૃષ્ટિ બૂનભરેલી ન હોય તો એમાંથી એવી શક્તિ જરૂર નીપજે કે 'એમ જ હોય તો અગ્રેસર કોમો ભલે મૂર્તિપૂજ કરે, વેદાંતશાસ્ત્ર જાણનાર ધર્મિત ભલે પથરાને નવગંધે ખવડાવે, પછાત કોમોને તો આપણે એ કેદમાં ન જ નાખવી જોઈએ' હું માનું છું કે આ દલીલ બરાબર નથી આપણા સાધુસંતોએ સંમ્મો વર્ષો સુધી દયાબુદ્ધિથી જે ગમ કયું છે તેની અસર આખા સમાજ પર પડી છે શાસ્ત્રીય ચર્ચામાં કે દુન્વયી ડહાપણમાં આપણા નાના ભાઈઓ ભલે પછાત હોય, પણ ઈશ્વર નિષ્ઠા, ભક્તિ અને સ્વાત્માર્પણની બાબતમાં આપણા કરતા તેઓ પછાત છે એવો અનુભવ કદી થયેલો નથી જેમ પ્રેમશક્તિને બાહ્ય કેળવણીની અપેક્ષા નથી, તેમ મધ્યાને પણ તાકિક કસરતની જરૂર નથી અનુભવી સંતોએ શ્રાદ્ધ આપી, અને

હોત અત્યંતે માટે નોખી નિશાળો મકવી, તેમને માટ અનજ કૂવા બાધી આપવા એ જેમ આપણી લાચારી સૂચવે છે, તેમ એમને માટે અલગ મંદિરો બાધવા એ પણ સારી સ્થિતિ તો નથી જ જેમ અત્યંતેના જામાં હું ધારુ તો બેસી શકુ છું, અત્યંત નિશાળમાં ધારુ તો મારા બાળકોને મોઝી શકુ છું, અત્યંત કૂવો સ્વચ્છ હોય તો તેનું પાણી પી શકુ છું તેમ જ અત્યંત મંદિરો વિષે પણ મંદિરોમાં માનનાર બધા જ લોકોને છૂટ છે અને એ છૂટનો લાભ આપણે બધાએ લેવો જોઈએ આપણો રૂઢિચુસ્ત નમાજ વખતસગ નહીં માને તો કેટલાકને એવો નિયમ કરવો પડવાનો છે કે પૂજા શ્રીશુ તો અત્યંત મંદિરમાં જ, દાન દઈશું તો તે અત્યંત મંદિરને જ, ઉત્સવ કરીશું તો તે અત્યંત મંદિરના છત તળે જ

પણ મંદિરો વિષે કોઈ પણ જાનનો ઉત્સાહ ઉજળિયાત કોમોમા છે ખરો? આપણે સામાજિક ધાર્મિક જીવન આપણે હવે મંદિરો મારફત ઓછું ખોળીએ છીએ નવી ઢબે વિચાર કરનારા લોકો બીજા જ કેન્દ્રો શોધી રહ્યા છે એવા આપણે અતર્મુખ થઈને આપણી વૃત્તિને તપાસવી ઘટે છે કે આપણે લોન્ડનમાં નામે આ બાળક કોમોમા વહેમોને ઉત્તેજન તો નથી આપતા? તેઓ આપણને અનુસરે એટલા માટે આપણને રમકડું લાગતી વસ્તુ ગંભીરપણે તેમના હાથમાં તો નથી સોંપી દેતા? જ્યારે એ લોકોમાં વખતા વહેમોનો જ લાભ લઈ એમની સેવાને નામે એમના ગજવામાંથી પૈસા એમના કપવાનું સાધન તો નથી ઊભું કરતા? આ છે-વો ઉદ્દેશ પ્રામાણિકપણે મનમાં રખાય, પણ એ પરિણામે હિતકર તો નથી જ મંદિરનો પ્રધાન ઉદ્દેશ સામાજિક ઉપાસનાનો, શુદ્ધ ધાર્મિકતાનો જ હોવો જોઈએ એવો ઉદ્દેશ હોય તો જ મંદિરને અવકાશ છે નહીં તો લૌકિક કેળવણીનો સસ્થા મકી ધીરજપૂર્વક રાહ જોવી એ જ વધાર સારું છે

અને આપણે તો આજે રામમંદિર ખોલવાના છીએ હિન્દુ જીવનના સર્વાંગ આદર્શનો કયો પાત્રો રામચરિત્રમાં આપણને નથી મળતો? પુત્રમોષ્ટિ યજ્ઞની દિવ્ય જ્વાળામાંથી જેનો જન્મ થયો છે તેનું આખું જીવન યજ્ઞની આગ્નિ જેનું નીવડે તો તેમાં આશ્ચર્ય શું? રામચંદ્ર એટલે જ પરિત્ર આગ્નિ એ રામચંદ્રે આખી જાગૃતિ માટે, અને ભવિષ્યનો વિચાર શ્રીએ તો આખી દુનિયા માટે જીવનનો ભવ્ય આદર્શ ઘડી આપ્યો છે એનું નામ લેવા જ્યાં ભેગા થઈએ ત્યાં આપણે કવી વૃત્તિ કેળવવી જોઈએ? શબરીનાં એકાં બોર ખાનાર રામનું આ મંદિર છે પોતાના નખાથી નુકક જેવા ભીંવ રાજને કૃતારા મરનાર રામચંદ્રનું આ મંદિર છે જટાયુ જેવા ગૃધ્રરાજનું શાલ્વ મરનાર રામચંદ્રનું આ મંદિર છે વાનરૂપ મુખ્ય ધનુમાનને પોતાનું હૃદય અર્પણ મરનાર રામચંદ્રનું આ મંદિર છે વાનરરાજનું ત્રીવ સાગે સપિ મરનાર રામચંદ્રનું આ મંદિર છે વિશ્વપ્રાપ્ત સંપત્તિ ભ્રમરાજ રામદ વિભોભને પ્રસાદમાં આપનાર રામચંદ્રનું આ મંદિર છે દીનનુદુખ જેવો એવા રામનું આ મંદિર છે નારી ઉચ્ચનીચ ભાવ ન હોવો જોઈએ અજાણ અને

કેવલારોહ એવો ભેદ ન હોવો જોઈએ, દ્વિજ અને ચંભલ એવો ભેદ તો ન જ હોવો જોઈએ. જાધીર અને ઠંડીનો ભેદ ન હોવો જોઈએ; આવી બધા જ સમબન્ધ નમાન્યાવે એક થયા જોઈએ. અને એક ધર્મને તેઓ કેવી પ્રેરણા મેળવે? પ્રજારંજક રાજ, એકપત્નીપ્રતી પતિ, એકવચની મર્ધાદાપુરુષોત્તમનું આ મંદિર છે એવા સમના મંદિરમાં એ બધા ગુણો કેળવવાને આપણે બંધાયેલા છીએ.

એ આદર્શ અખંડ અને જગત પ્રચલ્લ વચર ન સેવાય, ન કેળવાય આપણા આર્વા નવા મંદિરો સાથે એવી નવી પ્રસાધિત આપણે ચોકવરી જોઈએ. આપણા પદેમો અને જુના દિવાળે નવે સ્થાને આપણને ન જ નડવા જોઈએ આ તવાં મંદિરોની પૂજમાં પાનગ્રોપારી જેવાં વ્યક્તોને સ્થાન ન હોવું જોઈએ, ભૂખે મરતી શીસુવીધ પ્રજના રાજ સમયંદ્રે હવે છાપનભોગ ભૂધી જવા જોઈએ માસસ જેટલા દિવાલ ડરે તે બધા એણે પોતાના ઈષ્ટદેવને કરાવવા જ જોઈએ એવું કોઈ શાસ્ત્ર નથી. પૂજાભિન્ન મારફતે આપણે આપણો અને આપણી પ્રજાનો વિકાસ ક્રોધીએ. પડવાનાં સાધનોને ધામિકતાનું કપ આપવાની ભૂલ ન કરીએ.

પૂજા હોય ત્યાં વિધિ તો હોય જ પણ વિધિનો આડબર વધારીને કોના ખામ જામકાર 'ચેવક' લોજોનો નવો વર્ગ આપણે શા માટે ઊભો કરીએ? આ 'નેવડો'ની શેઠાઈથી શું આપણે ઓછા ત્રાસી ગયા છીએ? રમેશ્વર, ચોકર્ણ, વારી, જાનનાથપુત્રી, નાથદ્વારા, વેદનાથ ધામ, જ્યોતિર્મઠ, બદરીનારાયણ, દ્વારકા અને શકોર જેવાં સ્ત્રીઓ ભક્તિબીના યાત્રાળુઓના શા બેલાલ થાય છે એ આપણે નથી જાણતા શું? આપણાં મંદિરોમાં પૂજા કરવાનો હક નીને હોવો જોઈએ ચરણ પખાળ્યાં, પત્ર નડવી દીધાં, ખાદીનું વસ્ત્ર અર્પણ કર્યું, ધૂપદીપ મૂક્યા, અને થોડોક ફળાહાર ધરાવી દીધો, એટલે પતી ગયું જેમ જેમ મૂઝે તેમ તેમ ભક્ત સ્તોત્ર ગાય અને પ્રાર્થના કરે નિત્ય પૂજા માટે મંદિરની આસપાસ રહેનાર અને મંદિર મારફતે પોતાની જનતિ ગ્રામનાર ભક્ત હોડોએ જ પૂજના વારા બાંધવા જોઈએ અને જે આપણે નાત-જાતની ડિવનીચતાના ઝડપામાંથી બચી જાય હોય, ઉત્તમ બાહારનો આદર્શ નજર આગળ રાખવો હોય, તો મંદિરમાં ચર્ચલો ખોરાક નેવેલ તરીકે ન જ મૂકીએ મંદિરમાં સર્વત્ર પવિત્રતાનો ભાવ ભરી દેવો જોઈએ પણ નવેલિયાની જાળબાથી મુખ ન થઈએ તો મંદિરમાં ભ્રાનુભાવનું સામાજિક જીવન ઊભું કરવું મુશ્કેલ થશે રેશમી વસ્ત્રો, ઘરેણાં, સોનાવાદીના વાતણ વગેરે છીછરા જીવનનો આડબર પ્રભુને મંદિરે શોભતો જ નથી ત્યાં તો શુદ્ધ જીવનનું સંગીત પઢવું જોઈએ સમનું મંદિર એ વનિજના આશ્રમ જેવું હોવું જોઈએ, વિશ્વામિત્રની પશુભૂમિ જેવું હોવું જોઈએ ઘબનીના પુણ્યધામ જેવું હોવું જોઈએ ત્યાં અખંડ વિદ્યા ધ્યન સાથે અવ્યાહત લોકતેવાની કઈ ને કઈ યોજના ત્યાં ઘડતી હોય સમનો આપો પ્રસાદ આખા સમાજજીવનમાં બંધાને પ્રતીત થવો જોઈએ

આજે આપણે અહીં પ્રાણપ્રતિષ્ઠાનો વિધિ કરવા ભેગા થયા છીએ પ્રાણ પ્રતિષ્ઠા એટલે શું? શું આપણે પથરાની મૂર્તિમાં પ્રાણ રક્તવાના હતા? ક્રી રામ ચંદ્રજીને આપણા તરફથી પ્રતિષ્ઠા આપવાના હતા? પ્રાણપ્રતિષ્ઠા એ આપણા ધાર્મિક જીવનમાનો એક રૂઢ વિધિ છે પરમાત્મા તો સર્વકાળ સર્વત્ર વ્યાપેલો જ છે પણ પૂજા માટે જે પ્રતિમા આપણે પસંદ કરીએ તે પૂજાર્થ કરવા માટે આપણે આપણા હૃદયસ્થ ઈશ્વરનું તે મૂર્તિમાં આરોપણ કરીએ છીએ એને મ્હે છે પ્રાણ પ્રતિષ્ઠા ઈશ્વર જે વધારમા વધારે પ્રત્યક્ષ હોય તો તે આપણે માટે આપણા હૃદયમાં જ એ હૃદયસ્થ નારાયણને, એ આત્મારામને મૂર્તિમાં સંચરેલો કંપી ત્યાં આપણે એની પૂજા કરીએ, અને પૂજા પૂરી થતા ત્યાંથી વિસર્જન કરી એને ફરી હૃદયસ્થાને નિહાળીએ, એવી આપણા પૂર્વજેની પદ્ધતિ છે મંદિરોમાં સામાજિક પ્રાણની, આપણા સર્વાશ્વ આધ્યાત્મિક જીવનની પ્રતિષ્ઠા કરવાની હોય છે એ જીવન ની કંઈક ઝંખી તો આપણી પાસે હોવી જોઈએ વિધિ એ બાહ્ય ચિહ્ન છે પ્રાચીન ઋષિઓએ બતાવેલી ઢંગે એ કરી યમીએ તે ન જાહે તો સૂઝે તેવા વિધિથી ચલાવી લેવાય પણ સાચી પ્રાણપ્રતિષ્ઠા તો સમાજનો આધ્યાત્મિક આદર્શ નક્કી કરી મંદિર મારફતે એ આદર્શને પહોંચવાનો સકલ્પ કે વાધી જ થઈ શકે ખરેખરી જીવનવ્યાપી ધર્મનિષ્ઠા હોય, અનન્ય ભક્તિ અને ઈશ્વરશરણ હોય, સ્વરૂપના તમમ્યવ્ય ની સ્તંભના હોય, શુદ્ધ ધાર્મિક વૃત્તિથી સમાજસ્તેવા સૂઝતી હોય, તો જ આવી પ્રાણપ્રતિષ્ઠા શક્ય થયે

આ પ્રાણપ્રતિષ્ઠાનો અર્થ એ થાય છે કે સમાજના પ્રાણનો આપણે અહીં સ્થાપના કરીએ છીએ દરેક વ્યક્તિએ એવું પ્રણ લેવું જોઈએ કે પ્રાણ જાય પણ મંદિર અપ્રતિષ્ઠિત ન થાય સોમનાથના મંદિરના ખારો જે ભૂમિમાં પડ્યા છે તે ભૂમિમાં નવું મંદિર ચા. ૧૨૦ પહાં આપણે ગભીરપણે વિચારવું જોઈએ કે ધાર્મિક વેર યમાવવાનો આપણો સંપ્રદાય છે? બાહ્યજગતી ધર્મસ્થાનોનો બચાવ કરવો પડે તો જરૂર કરવો પણ એ રીતે ધર્મ તો અપમાનિત જ થાય છે ધર્મવિજ્ઞાને બાહ્યવિન્યાસની અપેક્ષા ન હોવી જોઈએ જ્યાં સુધી મનુષ્યમાત્રનાં હૃદય પર આપણા પ્રેમભાવે વિજય નથી મેળવતો ત્યાં સુધી ધર્મનો વિજય નથી

પણ દ્વેષ, ક્રોધ વગેરે શત્રુઓ આપણા સમાજની બહાર છે એમ માનીએ તો તે ભાર ભૂલ છે અન્ય ધર્મોએ આપણા જેટલાં મંદિરો ભાંગ્યાં કે બાળ્યાં હોય તેના કરતાં વધારા મંદિરો આપણા હોમોનાં હોબ અનાસ્તા, દર્પા, અનાચાર વગેરે મહાદોષોએ જાળવેલાં મરી નાખ્યા છે એ અંદાજના ધુમ્-ધામથી સમાજને બચાવવાની પ્રતિજ્ઞા હોય તો જ આપણે સાચી પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરી શકવાના છીએ

જે પુણ્યપુરુષને હસે આ મંદિરનું ખાતમુર્ત્તન થાવું છે તેની અંત્યજન્મેવાની થાય, ધર્મ માટે મરવાની તૈયારી, પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યેની દયા, અને મનુષ્યમાત્ર પ્રત્યેની

અવેરબુદ્ધિ જે આપણને આદર્શ લાગતી હોય તો જ આપણે આ પ્રાત્નપ્રતિષ્ઠા કરીએ. એ વિષે શંકા હોય તો સપ્તપદી પહેલાં જ કન્યાને પાછી લઈ જઈએ.

આ મંદિર છે તો મુખ્યત્વે અંત્યજ્ને માટે. એ ચલાવણે, નભાવણે અંત્યજ્ને જ. એમની જ ઈચ્છા નુષ્ઠ કરવા માટે આપણે એ બાંધ્યું છે. પણ નવું મંદિર આપણે ખોલ્યું અને સામાજિક જવાબદારીમાં ઉમેરો કર્યો એટલી નૈતિક જવાબદારી તો આપણી જવાબદારીની જ છે. અને તેથી જ અંત્યજ્નેને ઉદ્દેશીને ન બોલતાં અંત્યજ્નેનો ધણ ગ્રાવવા તૈયાર થયેલા લોકોને ઉદ્દેશીને જ હું બોલ્યો છું. અંત્યજ્ને તો દીર્ઘ કાળના અન્યાયથી અકળાયેલાં બાળકો છે. એમના બધા દોષોની જવાબદારી આપણી જ છે. એમને માટે ઈશ્વરને ત્યાં આપણે જવાબદાર છીએ. એમનો સ્વાભાવિક જીવનવિકાસ આપણે અત્યાર સુધી રોક્યો તેમાંથી આ જવાબદારી ઉત્પન્ન થઈ છે. તેનું સ્મરણ કરી આપણે પ્રભુ રામચંદ્રની પ્રાર્થના કરીએ કે હે અનાથનાથ! અમે બધા જ તારો આગળ બાળકો છીએ. પ્રમાદો છીએ. તને ઓળખવાનું અમારું એકમાત્ર કર્તવ્ય ભૂલી, શુદ્ધ વાસનાઓ પાછળ દોડીએ છીએ અને માંહોમાંહે વિગ્રહ કરીએ છીએ. હીન, દીન, પતિત અમે, માંહોમાંહે ઉચ્ચનીચભાવ રાખી સાસ્યારૂપદ બનીએ છીએ. ઓકબીજનો દ્રેષ કરી નષ્ટભ્રષ્ટ થઈએ છીએ. અમને બધાને ભેગા કરજે. અમારામાં એકતા લાવજે. અમને પ્રેમનું દાન દેજે. અમારાં હૃદયમાં, અમારા સમાજમાં, અમારી આ દુનિયામાં તારો જયજયકાર થાઓ. ભારતમાં સ્વરાજ્ય-ધર્મરાજ્ય થાઓ.

મૂર્તિનો સંભવ

એક મૂર્તિ ૮ ઘંટો. પોતાના પ્થાનની મસ્તીમાં ફરતો હતો; એક વચ્ચેથી એક પવતો જતો; પવતો જેવો પવતો; ૧૫ આપણને જેમ દુષ્ટની અંદરનો દર્શો પ્રાપ્ત માને દુષ્ટ પાત્કારને દેખાઈ આવે છે, અથવા જેમ એકસાને દુષ્ટ આપણને આપણ ધર્મનો અંદરનાં ધાર્મ્ય મોખ્ખે મોખ્ખાં દેખા દે છે, એવી જ રીતે એ મૂર્તિકારને એ પવતનો અંદર એક મૂર્તિ દેખાઈ, ફક્ત એટલો જ કે ફાણી અને આકર્ષક દુષ્ટની અંદર અજવતે દર્શો આપણને જેમનેમ દેખા છે; લાગદા થી અને પ્રત્યક્ષતાથી સ્પષ્ટતા માનવદલી-ની અંદર એકસાનેની સ્પષ્ટતા આંખોને પિણામાં એનું એનું આકર્ષક દેખાઈ આવે છે, કેમ કે બંને દેખા પર્વિત નવર કામ કરે છે. જ્યારે મૂર્તિકારની પર્વિત આંખો તો શ્રદ્ધાવળા બનાવેલા પવતને જ નેત્રી હતી, પણ સ્વેચ્છા અને કપતાની નેત્રી નવર આંધરી, એટલે એક એ અવગણ્ય પવતનો અંદર એક લાગદામથી, પ્રમાણપદ અને છવતીજવતી મૂર્તિ નેત્રી; પ્રજા સમયંદ્રના સ્વરોએ અવગણને જેવું હતી તેમ. પછી પૂછવું જ શું? મોનાની ખજાની અંદર અકસ્માત થઈને એકાદ મણસ દશાઈ જાય એટલે એને બહાર કાઢવા માટે—એ ગૂંચલાઈ જાય તે પહેલાં જ એને છવતી બહાર કાઢવા માટે—જેમ બહારના ઘોડો પ્રજાની અને ઉતાવળની પચકાખ કરે છે, તેમ એ મૂર્તિકાર માવતો બોલારી, બજદગાડીઓ જેટલી એ પવતને પોતાને ત્યાં લઈ ગયો. લાગમાં ઘસોડી અને છીણી લઈને એક મૂર્તિ ઉપર બાગેલા પવતના પોપડા કાઢી નાખવાના પ્રજા આદર્ષે ઘસોડીનો એક એક પ્રહાર ઉતાવળે ઉતાવળે પણ દુઢનાથો અને નિશિત પારેલી દમિયો એકે ચલાવ્યો. શું એનું બલ! અને છતાં છી એની નાજુકાઈ! અંદરની મૂર્તિને જતાનરખું વાને તો મૂર્તિકારનો પ્રાપ્ત જ જાય. એ કામ કરતો ગયો પરતેવાથી લોચપોચ થતો ગયો. પચરના પોપડા એક પછી એક, પ્રથમ માટા મોટા, પાછળથી ઝીણા ઝીણા, ખરી પડવા લાગ્યા. પીમે પીમે મૂર્તિનો અવતાર પ્રગટ થવા લાગ્યો. દુખતા માણસને પાણીની બહાર કાઢવા પછી, ઊંચતા માણસને ઊંચમાંથી ઉઠાડવા પછી, પ્રથમ જેમ તેનાં અંગપ્રત્યંગ આજરાથી જરેલાં દેખાય છે અને આખ તથા સ્વેરો ઊંચાણથી જેવાં લાગે છે, તેવી જ રીતે મૂર્તિનું દર્શન થવા લાગ્યું કોઈ ઘસવેલ જેમ પોતાના પ્રજા અને પોતાની વિદ્યા, પોતાની નિષ્ઠા અને પોતાનું પ્થાન, પોતાની આગળોમાં એકાગ્ર કરી મોગમુક્ત સ્થિતિમાં કામ કરે છે તેવી જ રીતે આપણો મૂર્તિકાર પોતે જ બનાવેલાં ઝીણાં ઝીણાં બોજરો વડે મૂર્તિને જતાડવા લાગ્યો. એ કોમળ અને જેથી સ્પર્શ કરાવેલ મૂર્તિ

પ્રથમ હાડી, પછી એણે ધીમે રહીને આખો ઉઘાડી મૂર્તિમારને જોઈ એણે પૂર્ણ પરિચયનું જ્ઞાન સરખું સ્મિત કર્યું એણે પોતાના વસ્ત્ર સંખ્યા કરી લીધાં અને પાતાનું મીન છોડી એ બોલી “કેમ મૂર્તિકાર ભાઈ, મને કેમ બોલાવી? કદાચ કદાચ મારી ઉઘમાંથી મને કેમ ઉઘાડી? મારી પાસેથી કેવા કાર્યની આપેલા ગ્રામી છો?”

પોને જ ઘડેલી મૂર્તિ આગળ હાથ જોડીને મૂર્તિકાર ઊભો થયો એણે માથું નમાવ્યું અને અત્યંત નમ્રપણે, ભક્તિપૂર્ણ અવાજે કહ્યું “ભામા કરજે, દેવી, આ દુનિયા હવે વધુ દુઃખ ખમી ઘડતી નથી હું ખની દીક્ષાથી દિવ્ય થવાને બદલે એ હું ખમી ઘાવણ થઈ નામ્નિક અને છે માણસનો માણસ પ્રાણનો વ્યવહાર વિપરીત બન્યો છે માણસને પ્રસન્નતાની, બધુતાની, પ્રેમની અને ઉન્નત થવાની દીક્ષા આપવી છે, માગવી એ ન ઘાવ એટલે હું ગૂંનગાથો હતો, ધૂંધવાતો હતો, જનલભા પેલા પથરામા મને તારુ દર્શન થયું, મને રસ્તો જાણ્યો મને થયું કે દીન જનોના ઉદ્ધારનું મુલૂર્ન આ જ છે એટલે તને બોલાવી છે તારી અહીં સ્થાપના કરીશ તારે લાગક અહીં મદિર નાનીક દુનિયાબરના લોકોને આમત્રણ આપીશ તેઓ તારુ દર્શન કરશે, એટલે ઓમના ઉઘામા ભક્તિનો ઉદય થશે, જીવનરહસ્ય એમની આગળ પ્રગટ થશે, અને પછી તેઓ માણસને માણસ તરીકે, ભાઈ તરીકે, તારા ભક્ત તરીકે, ઓગળતા થીખશે મારી પ્રાર્થના છે કે એ કાર્ય આખડ કરતા એવા માટે, હે ભુવનેશ્વરી, તારે અહીં જ વિરાજમાન રહેવું”

દેવીએ પ્રસન્ન થઈને કહ્યું “તથાસ્તુ પણ તારે મારી પાસેથી કંઈ વર નથી જોઈતો?”

“કેમ નહીં, માતા, મારે જરૂર એક વર જોઈએ છે તાર દર્શને આવનારા લોકો અહીં તારો આલિપ્ત કરનાર મને ભૂલી જાય, મારુ નામ શું હતું તે થોધવા ન બેસે, મારે કરજે તારા દર્શનમાં વિશેષ ન આવે એટલું જ હું માગું છું”

દેવી મૂંઝાઈ, એના લોક ચાલે નહીં વર વ્રૂહિ કલાનો જાણે એને પચાસાપ થયો પણ તરત જ ફરી પ્રસન્ન થઈ એણે કહ્યું “તથાસ્તુ” એટલું કહ્યું અને દેવીએ એ મૂર્તિકારને ઊંચકી પોતાના હૃદયમા સમાવી દીધો “હવે મારાથી તું બિન્ન રહી જ ન થાકે મારી સાથેનો અભેદ એ જ મારુ તને વરદાન છે હું આ પથરામા આનુત હતી, લુપ્ત હતી, સુપ્ત હતી તે મારો આલિપ્ત કર્યો, હવે હું તને માગ હૃદય ગ્રાહિ માયુજ્યતા આપું છું તે મને દેહ આપ્યો, હું તને વિદેહ કરું છું લોકો મારી મારફતે તને જ જોશે તારામાં અને મારામા હવે ભેદ રહ્યો જ નથી” મૂર્તિકારનો દેહ ત્યાં જ ઢગલો થઈ પડ્યો

વાદાલપના હકદાર

અને છ ભાઈઓ. હું સીધો નાનો, છેડો જન્મેલો એટલે 'અન્વજ', તેથી નાનપણમાં મારા બાપ ભાઈઓ માની ઉપર વણાય રાખતા. કાંઈ ચરમ ખાવાનું ઘાસમાં આવે તો પહેલું મને આપે; ચિત્રની ચોપડી ઉપર હક તો મારો જ, હું ગમે તેટલો ગંદો હોઉં તોપણ મારા માખાપ અને મોટા ભાઈ મને ખોળામાં લેતાં આયમશ નહીં. મને નવજવાનું કામ નોકરીને માથે કદી આવે જ નહીં; તે તો પિત્રાકી જન્મે જ કરે. આજ પ્રેમના વાતાવરણમાં હું ઊછર્યો છું. નાનપણમાં મારી ગંદકી અને મારું અજ્ઞાન ઘરમાં કોઈને લાગિમારક નીવડેલાં માસ ધ્યાનમાં નથી.

જે રિયલિ મારી હતી તે જ દરેક બાજકની હોય છે. જે નિયમ કુટુંબને સાગ્ર પડે છે તે જ નિયમ ઓછાવસ્તા પ્રમાણમાં સમાજને લાગુ પડવો જોઈએ. ચાર વર્ષની વિદ્યા રાખનાર આપણા પૂર્વજોએ કેડ, ભંગી, ચમાર વગેરે ન્યાતોને 'અન્વજ' નામ આપ્યું તે નિરન્તરથી ન જ લોઈ શકે. અન્વજ એ વણાવનો શબ્દ છે (લેખ 'અગ્રજ' એટલે બ્રાહ્મણ એ આદરમૂલક શબ્દ છે).

આજે આપણે સમાજમાં અન્વજો સાથે કેવી રીતે વર્તીએ છીએ તેનો વિચાર કરવો જોઈએ. કુટુંબમાં લેખ સરસમાં સરમ વસ્તુ આપણે નાના ભાઈને આપીએ છીએ તે પ્રમાણે શું આપણે અન્વજોને સામાજિક લાભ આપીએ છીએ? રાજ મહા-રાજાઓના દરબારમાં સુંદર ચિત્રો લેય છે તે ગરીબ લોકોને તો જોવાયે મળતાં નથી; રાજ લોકો તંમેશાં મિષ્ટાન્ન ખાય છે. ગરીબોને તે કયાં મળે છે? અમીરલોકો તંમેશાં ગંગાવિજાન સાંભળીને પોતાનું ગિત્ત પ્રસન્ન કરી શકે છે, ગરીબો તેથી હમેશાં વંચિત રહેવાના. રાજાઓનાં દીવાનખાનાઓમાં ગુપ્તદસ્તાની અંદર સ્મૃતિય ગુપ્ત-સ્થના કરવામાં આવે છે. ગરીબોને તેની કલ્પના પણ ન આવે. આમ શ્રીમંતાઈ તંમેશાં સ્વાર્થી હોય છે; તેથી જ શ્રીમંતાઈને ધર્મદ્રોહી ગણી છે ધર્મ બધાને માટે હોય છે. વિવૃત્તાર્થ યેદા — વેદ બધાને માટે ઉવાસ છે. વેદનું બારણું કોઈને માટે બંધ નથી. સામાજિક સંસ્કૃતિના, સમાજજીવનના બધા લાભો સમાજનાં સર્વ અંગોને ન આપી શકે તે ધર્મ શાનો? તેથી જ ધર્મમંદિરોમાં — દેવમંદિરોમાં અમીર અને ગરીબનો ભેદ રાખ્યા વગર બધાને માટે ધર્મનો પ્રસાદ આપવામાં આવે છે. ચિત્રકાર રાજાને માટે લાખ રૂપિયા લઈને પણ જેવું ચિત્ર ચીતરી ન આપે તેવું ચિત્ર ભક્તિભાવથી દેવમંદિરને અને દેવભક્તોને એમ ને એમ અર્પણ કરે છે. પંડિત વિમલદિગંબર જેવો ગાયક હજાર રૂપિયા વગર રાજદરબારમાં ગાય નહીં; પણ તે જ

જાણે હરદ્વાર જાય ત્યારે ગગાને કાઢે ઘાટ પર બેસી ઉત્તમમાં ઉત્તમ સંજીત ગગા મેયાને સંભળાવે અને દેશદેશાંતરના અસખ્ય ભક્તો તે મફતનું સાભળી શકે

દુનિયાની ઉત્તમમાં ઉત્તમ કારીગરી હિંદુસ્તાનમાં તો મદિરોમાં જ જોવામાં આવે છે ધર્મઉપદેશને માટે હજારો રૂપિયાનો પગાર લેનાર આર્યભિષપ રાખવાની પ્રથા આપણા દેશમાં નથી ધર્મના ઉપદેશ, પુરાણનું શ્રવણ, નામસંકીર્તન બધાવને માટે છે નાતજાતના ઝાણાઓ સમાજમાં ભડે ચાલે, ઈશ્વરને ઘેર બધાય સરખા, પંડરપુના વિઠ્ઠલ મદિરમાં મર્ગ જ્ઞાતિના લોકો જઈ શકે છે જગન્નાથપુરીમાં જાતિભેદ ગભરો એ મધા પાપ ગણાય છે બદરીનારાયણના પ્રસાદનો ભાત અત્યંત લઈ આવે છતાં બ્રાહ્મણ તેના પર અવાગો પડે એ જ બતાવે છે કે ધર્મગૃહમાં કોઈનો નિષેધ નથી કોઈને બહિષ્કાર નથી મહાવિશ્વેશ્વરનું મદિર પણ હમેશા બધાને માટે ખુલ્લું રહે છે

ત્યારે આપણાં અનખ્ય મદિરમાં અંત્યજને શા માટે 'મત જાઓ' હોય ? મદિર બાધવામાં જેટલું પુણ્ય છે તેટલું જ પાપ અંત્યજને મદિરથી બહાર રાખવામાં છે દનિષમાં એક જૂની કથા છે કે એક અત્યંત ભક્તને સેત્ર ઉડપીમાં એક પ્રસિદ્ધ મદિરમાં પેનવા ન દીધા એણે પૂજારી પાસે આજીજીપૂર્વક વિનંતી કરી કે મને ગમે તેટલો દૂગ ઊભો રાખો પણ મને દર્શન થાય એમ કરો મદિરના પૂજારી એ કઈ હમેશાં ઈશ્વરના પૂજારી નથી હોતા તેમણે તેને ધિક્કારી ત્યાંથી મઠી મૂકી એટલે બિચારો ક્રનકદાસ મદિરની પાછળ જઈને રડવા લાગ્યો તેની આર્તવાણી નાભળી, કહેવાય છે કે, મદિરની મૂર્તિ ફરી ગઈ અને જે તરફ તે ઊભો હતો તે તરફ મૂર્તિનું મોઢું થયું બધા લોકો ચકિત થયા

એ પ્રસંગે પેલા અત્યંત ભક્તે કરેલી બાબાણની આજીજી અને પાછળની ખારીમાથી દર્શન થયા પછી બતાવેલી ધન્યતા તેણે એક સુંદર કન્નડ કાવ્યમાં ગાઈ છે એનો અર્થ તો હું ન સમજતો પણ તે કાવ્યનો કરુણ સ્વ અને ભક્તિની ઉજ્જ્વળતા હજી મારા હૃદયમાં તાજ છે

કનકદાસ

કુદરતમાં નૈતિક નિયમો અને ભૌતિક નિયમો વચ્ચે સંબંધ હોવો જ નેઈએ એવી શ્રદ્ધા માણસના હૃદયમાં છે આ શ્રદ્ધા સર્વ દેશોમાં છે અને સર્વ કાળે છે પ્રજાને અભાવે માણસ આ બેનો સંબંધ વિચિત્ર રીતે ગેસ્ટાવા માગે છે અને તેથી અનેક જાતના વહેમો પેદા થાય છે માણસ અગત્ય બોલ્યો અને થોડા જ વખતમાં એને કોર લાગી કે તરત જ એને કહેવાનું મન થઈ જાય છે, “જેમું પાપનું પરિણામ! હજી દુનિયામાં સત રહ્યું છે” લાલાજીને પંજાબનો લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર ઉદ્દેશ કરી બ્રહ્મદેશમાં મોકલે અને થોડા દિવસમાં જ તે લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર મરી જાય, તો લોકો જરૂર કહેવાના, “જાય કયા! સાધુજનને હેરાન કરવા એ કઈ સહેલી વાત છે?” પુરાણોમાં પણ કેટલાયે પાત્રો હાથમાં પાણી લઈને કહે છે કે જે અત્યાર સુધી હું અસત્ય ન બોલ્યો હોઉં, અથવા તો પૂર્ણ બ્રહ્મચારી રહ્યો હોઉં, તો આકાશમાં સૂર્ય થોભી જાઓ, અથવા તો મરી ગયેલો બ્રાહ્મણ જીવતો થાઓ” આની પાછળની શ્રદ્ધા સાચી છે, પણ પ્રજા સાથેનો એનો યોગ નથી

પશ્ચિમ સાગરને કિનારે માલપે બહર પાસે ઉડપી કરીને એક વૈષ્ણવ મેત્ર છે બામ્નિલોગધુરધર શ્રીમધ્વાચાર્યને લીધે આ સ્થાન પ્રસિદ્ધિ પામ્યું છે કોઈ વેપારી દ્વારિકાથી ખૂબ કીમતી માલ ભરીને દક્ષિણ તરફ જતો હશે માલપે બહર પાસે એનું વહાણ આવ્યું અને દરિયાએ રુદ્રાવતાર મારણ કર્યો ખારવાઓએ હાદ કરી, પણ બચવાનો રસ્તો ન મળે એકએક મોજુ જાણે મોતની ભૂખડી જાળ કિનારા ઉપર ઊભેલા એક મહાપુરુષે આ દૃશ્ય જોયું એના હૃદયમાંથી કાનુકુળની સરિતા છૂટી એણે ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરી કે “પ્રભો, આ અનાથોને સલામ થા એમને ઉગારી લે” એક સણની અંદર દરિયો ચાત થયો—જાણે કોઈ વીતરાગ યોગીની જ મુખમુદ્રા વહાણ સહીસલામત કાઠે આવી પહોંચ્યું આ મહાપુરુષની જ આ કૃપા હતી એમ ઓળખી લેતાં લોકોને વાર ન લાગી નૌકાપતિએ મહાપુરુષને પગે લાગી કહ્યું, “મહારાજ, આ નૌકામાં જે માતૃ સર્વરવ છે એ આપનું જ છે આપના આશીર્વાદથી હું ફરીથી વેપાર કરીશ અને ગમે તેટલું મેળવીશ પણ આ વખતે આપે મને જીવતદાન આપ્યું છે આ ધન લઈને માતા પર અનુગ્રહ કરો” નિવ્યંજીત સન્યાસીને ધનનો લોભ શાનો હોય? પણ બિચારા શ્રીષ્ઠીને સંતોષવો રહ્યો એટલે એણે કહ્યું, “આ નૌકામાં આ જે આટલું ગોપીચંદન પડ્યું છે તે આપી દે એટલે અમને સતોષ છે બાકીનું તાંદુ ધન તું જ લઈ જા અમે એ લઈને ફરીએ શું?”

એ જોપોચડના કચલામાંથી ત્રિવચાત્ર એ મૂર્તિઓ નીકળી સ્વામીજી એમને
 ને ત્યાં ને ત્યાં જામાવેને કિનારે સ્થાપન કરી અને બીજી ત્યાંથી દોરેકે જાડ ઉપર
 ઉગ્રીમા પદવી, ઉગ્રીમા ગીફરની એ જ મૂર્તિ જેવા રામે ગયા હતા મંદિર
 છે તો નાનું, પણ પ્રમાણજુદ છે ત્યાં જામે એક વિચિત્ર વાત જોઈ કે મંદિરનું
 મંદાર બેઠાં અપ ગયે છે કેમ કે મંદાર તરફ અંદરની મૂર્તિની પીઠ છે પાછળની
 બાજુની દીવામાં પથરાની એક જાળી છે તેમાંથી દર્શન થાય છે અને અંદર જવું
 હાય તો મંદિરની ઘમી બાજુએ એક બારણા છે ત્યાંથી જ જવાય છે જામે તે
 માલુમ અંદર જઈ ન શકે રામે અંદર ગયા ત્યાં એટલું તો ધોર અંધારું અને
 એટલી જા ગાસવેલી હવા કે પરોવાની સેગે છૂટી, છવ જાલચઈ ગયો જામે
 બર્મવાતનો શ્રોતે અનુભવ! અકળામણમાં અને અકળામણમાં પ્રાર્થના કરી કે 'તે
 વેકુંનાથક, બીજી વાર ગર્ભવાતનો અનુભવ ન થાય' મૂર્તિના નાક ઉપર મોનાનો
 ઝડો કેમ જડયા હશે એ કઈ ધ્યાનમાં ન આપું દરિયાવાડની આ મૂર્તિ અહીં
 દરિયામાં કયાથી આવી ગઈ એ વિચાર મનમાં આવ્યો પણ મુખ્ય કુંતુજ્વ તો
 મૂર્તિ મંદારથી વિમુખ કેમ એ જ હતું તપાસ કરતાં અંતરજ સાધું કનકદાસની
 પાસે હાથ આવી

૨

સંત શ્રી અનકદાસ મૂળ પારવાડ તરફના બાડ નામના ગામડાના રહીય
 એમનું જન્મ નામ વીરનાથક ધંધો શિકારીનો અચૂક બાણ મારી લક્ષ વૌધવામાં
 એને તોલે આવે એવો એના વખતમાં બીજે ન હતો (એ વખતે કોણે ધારું હશે
 કે આ અસ્પૃશ્યોનો સરદાર ઉપનિષદમાં બતાવેલી

પ્રજનો ધનુ શરો હ્રાતમા શ્રદ્ધા તલ્લજનમુચ્યતે ।

અપ્રમત્તેન વૈદ્યવ્ય શરવત્ તન્મયો ભવેત્ ॥

એવી દેવી નીરદાજમાં પણ પ્રવીણ થવાનો છે?)

વિતરવદુર્ગ (હાવનું ચિતવદુર્ગ) ના રાજની નોકરીમાં એ સેનાપતિના હોદ્દા
 મુખી ચડ્યો-સપત્તિ અને પ્રતિષ્ઠાનો એ સ્વામી બન્યો પણ એક વખતે એક
 લગાઈમાં એને ઉપરતિ થઈ અદરતા અવાજે પકકાર કર્યો કે બાણ! આ બધી
 દુનિયાની માથા છોડી દે અને એકતાગી અને બિશાષાત્ર હાથમાં લઈને દાસ થા
 આત્મવીરોનું લક્ષણ જ એ છે કે જીવનમાં ફેરફાર કરતાં તેમને મન સાથે જાગુ
 લડું પડતું નથી અને લડવું પડે તોયે તેમાં તેઓ હારી જતા નથી વીરનાથકે
 ગૃહસ્થાદ છોડ્યો અને એ યાત્રાએ ઊપડ્યો મિતુપતિ, કંચી, કલહટ્ટી વગેરે
 ફરી વિજયનગર ગયા, એ વખતે મહાન કૃષ્ણદેવરાય રાજ કરતા હતા અહીં
 એમને એમના ગુરુ મળી ગયા એમણે મધ્વસંપ્રદાયની દીક્ષા લીધી અને ફરી
 યાત્રાએ ઊપડયા

વિદનરમ, ક્ષીરગમ, મધુરા, રામેશ્વર, અનંતલયન, કન્ધાકુમારી, ગોકર્ણ વગેરે યાત્રાઓ કરી અનેક જાતનાં કષ્ટ વેડી કનકદાસ ઉડપી આવી પહોંચ્યા ઉડપી એટલે ચુસ્ત સનાનની બ્રાહ્મણોનું ચાલુ કનક જેવા અંત્યજને ઊભા પણ કોણ રહેવા દે? પછી ભિયા મળવી તો દૂર જ રહી અને નાંત્રા પડ્યા પછી વાદિરાજ સ્વામીનું ધ્યાન એના તરફ ગયું ઉડપીના મદિરની વ્યવસ્થા જુદા જુદા આઠ મઠના સ્વામીઓ પાને હોય છે એમાના નોડે મંદના મુખ્ય તે વાદિરાજ સ્વામી અનાધારણ વિદ્વાન અને ધર્મશીલ તરીકે તેમની ખ્યાતિ તેમણે જેઈ લીધું કે કનકદાસ તો પોતાના કરતાં પણ ચડે એવો ભક્ત છે મદિરની ખૂબ થયા પછી વાદિરાજ સ્વામી રિવાજ પ્રમાણે હસ્તોદક બધાને આપે અને પછી જ બધા બ્રાહ્મણો જમવા બેસે આ હસ્તોદક તો પ્રતિધાના ક્રમ પ્રમાણે જ આપાય કનકની યોગ્યતા જાણ્યા પછી વાદિરાજ મદિરમાંથી નીકળે કે પ્રથમ કનક પાસે જાય, એને હસ્તોદક આપે ત્યારે પછી જ બીજા બ્રાહ્મણોને તે મળે બ્રાહ્મણોઆથી ખૂબ ચિડાયા વાદિરાજે કહ્યું, “અરે, કનકદાસ મારા કરતાંયે મોટો છે એને, ચરણામૃત પ્રથમ ન આપું તો અધર્મ થાય” બ્રાહ્મણોએ પ્રમાણ માગ્યું વાદિરાજ મદિરમાં ગયા અને જમણા હાથની મૂઠી વાળી બહાર આવી બ્રાહ્મણોને પૂછે છે, “બ્રાહ્મણો! મારા હાથમાં શું છે તે કહો” દરેકે જુદા જુદા જવાબ આપ્યા છેવટે કનકનો વારો આવ્યો એ તો ભમિમાં મગ્ન જ થઈ ગયા એમના કઠમાંથી ગાન સ્ફુર્યું, “ઓ તો વાસુદેવ પરમાત્મા જ છે” જેમ જેમ ગાન વધ્યું તેમ તેમ વાદિરાજના હાથનો ભોજે વધવા લાગ્યો તેઓ તો ખમી ન શક્યા તેમણે મૂની ઉઘાડી તો તેમાં શું હતું? એક શાલિગ્રામ અને નુજસીયત્ર

વાદિરાજ સ્વામીએ એક દિવસ બ્રાહ્મણોને એક એક કેળુ આપ્યું અને કહ્યું, “આજે એકાદશી છે કોઈ જુએ નહીં એવે ઠેકાણે જઈને આ ખાજે” અલબત્ત કનકને પણ એક કેળુ આપ્યું હતું સાજે બધા ભેગા થયા પોતાની આવાનું પાવન કેળુ થયું છે તે જોવા વાદિરાજે દરેક જણને પૂછ્યું દરેક જણે કયાં કયાં એકાંત શોધ્યો આ જાણી લઈએ તો ખૂબ રમૂજ પડે એકલા કનકદાસના હાથમાં કેળુ એમ ને એમ રહ્યું હતું એણે કહ્યું “જ્યાં જઈ ત્યાં વાસુદેવ છે જ એકાંત મળે કયા? એટલે હું કેળુ એમ ને એમ લઈને બેઠો છું”

એક દિવસે કનકદાસના મદિરના તળાવમાં નાહી દર્શન કરવાનું મન થઈ આવ્યું વાદિરાજ ઉડપીમાં ન હતા કનકના કોડ પૂરા કરે એવું બીજું કોઈ ઉડપીમાં ન હતું જેટલી વાર દર્શન કરવા જાય તેટલી વાર બ્રાહ્મણો એમને કાઠી મૂકે આખરે નિરાશ થઈને કનક મદિરની પાછળ ગયો ને ગાવા લાગ્યો કરુણમાં એણે પોતાનું આખું હૃદય ઠલવી દીધું પરમાત્માથી એ સહેવાયું નહીં મૂર્તિ એકાએક પેલા કર્મકાંડી બ્રાહ્મણોથી વિમુખ થઈ પાછલી બાજુએ મો ફેરવી ઊભી!

આ શું શું? હવે કરવું શું? કોઈને સૂઝે નહીં. વાદિરાજ આવ્યા. એમણે બનેલી બીના જણાવેલ કહ્યું, “અરે, તમે કનકદાસનો કંઈક ગુનો કર્યો છે તેથી જ વાનુદેવે આપણા આચાર્યમાં તરફ પૂંક ફેરવી છે.” આખરે એમણે મંદિરની પાછલી દીવાલમાં ઉપર કહ્યું છે તેમ પચસની જાગી કોતરાવી અને કનકને દર્શનની સગવડ કરી આપી. આજે પણ એ બારી ‘કનકની બારી’ને નામે ઓળખાય છે. એ બારી પાસે જ કનકની કુટિ છે. આજે ત્યાં એક સંસ્કૃત વર્ગ ચાલે છે.

એક રચનાત્રાને પ્રસંગે કોણ જણે યાચી પણ રથ કેમે કર્યો ખસે નહીં. આખરે વાદિરાજે કહ્યું, “એમ જ દેખાય છે કે કનકના સ્પર્શ વગર રથ ચાલવા દેવાની પરમાત્માની મરજી નથી.”

ધન્ય છે વાદિરાજ સ્વામીને કે જેમણે જેઈ લીધું કે અન્યજ્ઞેના સ્પર્શ વગર સમાજનું ગાડું ચાલવાનું નથી. આજે કપૂરિકમાં ચુસ્તમાં ચુસ્ત મરજદી વૈષ્ણવ બ્રાહ્મણો કનકનાં રથેલાં ભજનો ગાઈને ભક્તિરમ કેળવે છે. અને સંત તરીકે સ્વીકારી એનું ચરિતામૃત ગાવામાં પોતાને પાવન યથા માને છે અને છતાં એ જ કનકદાસના જાતબાઈઓને હાંધૂતના હાંધૂત જ રાખે છે. હિંદુ ધર્મનો બચાવ કરનાર વાદિરાજ સ્વામી દરેકના હૃદયમાં અવતરે નહીં તો હિંદુ ધર્મનો રથ ચાલવાનો નથી. અને પરમાત્મા હિંદુ સમાજથી વિમુખ થઈને જ ઊભા રહેવાના.

જીવનવ્યવસ્થા

ખંડ છઠ્ઠો

પ્રાસંગિક અને પ્રકીર્ણ

સખસીડિયરી સિસ્ટીમ

અંગ્રેજોએ આ દેશમાં પ્રાગલ ક્ષેપો દુકાનદાર તરીકે. પછી દુકાનોની મોટી કોમીઓ કરી રાજઓ અને બાદશાહોની મોટી સેવાઓ કરી એમણે વેપાર કરવાના પગલાં મેળવ્યા. પછી એનો ઈજારો મેળવ્યો જાતજાતની સગવડો મેળવી

પછી આપણમાં લડનાર રાજઓને ફોજે પૂરી પાડવાનો ધંધો કર્યો એમાં એક ચરત એ મૂકી કે અમારી મદદ લીધા પછી તમારા રાજ્યમાં ફ્રેન્ચ કે કચ જેવાઓને રહેવા દેવા નહીં

એમ કરતા કરતા એમણે પોતે પોતાનો પુરુષાર્થ વધારી આ દેશમાં તેઓ તાર્કીક સત્તા બન્યા એમણે જેમું કે અહીંના રાજઓમાં પુરુષાર્થ ઓછો છે અને ધને ને ઘડનો જાય છે બધા જ આરામતત્વ અને વિવાસી એમનું કામ કોઈ કરી આપે તો રાજ થાય એટલે એમણે અહીંના રાજઓને ખાસ બનાવવા માટે એમની આંખે સુવેચનામાં કર્યા

તમે અમને દર વર્ષે આટલા રૂપિયા આપો તમારા વતી અમે ફોજ રાખીશું જેને જ્વાન થીજવવાનું કામ અમારું સિપાઈ અમે પસંદ કરીશું એમને કેળવણીશું વખતમર પગાર આપીશું તમારા વતી લડવાનું હોય ત્યારે તમને મદદ આપીશું ફોજના માલિક તમે પણ વ્યવસ્થાપક અમે તમારે કશી ચિંતા કરવી નહીં

પછ ચરત એ કે બીજા કોઈની ફોજ તમારે લેવી નહીં બીજા રાજઓ જેડે તમારે દોસ્તી કરવી નહીં તમારા રક્ષણનો જવાબદારી અમારી બહારથી તમારા ઉપર કોઈ આક્રમણ કરે તો તેને હાકી કાઢવાની જવાબદારી અમારી તમારી પ્રજા તમારી સામે બજવો કરે તો એને દબાવવાનું કામ અમે કરીશું તમારે કશી તકલીફ ઉભવી જ નહીં

આને મ્હે છે મનમીડિયરી એલાયન્સ એટને કે ખડિયા રાજઓએ સાર્વ ભૌમ સત્તા માથે કરેલો કરાર. આપણા રાજઓએ હાથ કહીને અપાટાભિર આવા કરારો કરી લીધા.

માત્રમે સિલ્હને કહ્યું, ‘તમારે નખ અને દાંત રાખવા નહીં એ અમે રાખીશું ખોરા- માટે તમારે શિકાર કરવો ના પડે તમને તૈયાર માસ રાધીને ખવડાવીશું અમારા પાજરામાં તમને સુરક્ષિત રાખીશું તમારા ઉપર કોઈ હુમલો ન કરે એ જવાબદારી અમારી એકે દિવસ તમારે ભૂખમરો વેઠવો ન પડે ” સિલ્હ સિલ્હ બૂલી ગયો વનરાજ મગી સરકમનો કૂતરો બન્યો એ છે સખસીડિયરી સિસ્ટીમ

પુરોપિયન ઇનિહામકારો લખે છે કે, 'ભારતના રાજાઓની એવી માનનિઠ્ઠ સ્થિતિ છે કે એમને સમ્રાટીયરી સિસ્ટીમ લાગુ કરાય,' એ શોધ કરી ફ્રેન્ચ મુલ્તરી દુખેઓ, એ શોધનો લાભ ઉઠાવ્યો અંગ્રેજોએ

જોરા જોકીએ બીજી એક શોધ કરી કે આ દેશના લોકો ગમે તેના લશ્કરમાં ભરતી થાય છે તે કોઈ એમને ખવડાવે, પણ આપે એના વતી એ લગવા તૈયાર થા. છે સ્વજનોને મારતાં પણ એમને વાંધો નથી એમને કવાયત શીખવી હોય તો આ બહાદુર લોકો લડાઈમાં વિનય પણ મેળવી શકે છે ભારતના લાંબો જીવન બૂલુ ખાય તેને દગો દે નહીં એટલા એ લૂસના વફાદાર છે પણ તેઓ લોહીની વફાદારી જાણતા નથી

અંગ્રેજ સિપાઈ પરદેશીઓના વતી પોતાના અંગ્રેજ લોકો પર કોઈ ઝગે ગોળી ચલાવે નહીં ફ્રેન્ચ લોકોનું એમ જ પરતુ ભારતના લોકો એમનો માલિક ગમે તે હોય એના વતી સ્વજનોને સુધ્ધા મારવા તૈયાર થઈ શકે છે આનાકાની મરતા નથી. આ હની ગોરાઓની બીજી શોધ આ બે શોધને જોરે એમણે ભારતમાં પાતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું

સમ્રાટીયરી સિસ્ટીમ ઘણી સૂક્ષ્મ વસ્તુ છે વેપારીઓ પણ કહે છે, તમે ફક્ત એમને ઓર્ડર આપો અને કમિશન આપો તમારું બધું કામ અમે કરી આપીશું એ વ્યવસ્થા સ્વીકાર્યા પછી આપણે આજસુ, આરામતલબ અને પરાધીન થઈને છીએ.

જોર લોકો પણ કહે છે, તમે એમને દક્ષિણ આપો તમારી વતી અમે મંત્ર બોલીશું પૂજા અમે કરીશું વાળ દશ લાખનો જપ કરીશું દક્ષિણ લઈને એનું પુણ્ય તમને અર્પણ કરીશું

આજકાલના કેળવણીકારો પણ માનાપોને કહે છે, છોશ્ચાઓને જન્મ આપવો અને એમનું અર્ચ દર મહિને મોકલવું એટલી જ જવાબદારી તમારી પછી અમે તમારા બાળકોને સાવવીશું, એમને કેળવણી આપીશું, સંસ્કાર આપીશું એમને ચારિત્ર વાન વિદ્વાન નાગરિક બનાવીશું બધી જવાબદારી અમારી

પરદેશ વસતા માનાપો તો આવી વ્યવસ્થા વધારી લે છે જ પણ સ્વદેશમાં રહેના માનાપો પણ બાળકોને બોડિંગમાં રાખી પોતાના કર્તવ્યમાંથી મુક્તિ મેળવે છે તેઓ માને છે કે બાળકો પાછળ આટલા પૈસા—શક્તિ કરતા પણ વધારે પૈસા—ખર્ચ્યા પછી બાળકો અમારા પ્રત્યે વફાદાર રહેશે અમારું કહેવું માનશે—ઈત્યાદિ ઈત્યાદિ

અનુભવ જ્યારે આવશે આવે છે ત્યારે તેઓ પરતાય છે સમ્રાટીયરી સિસ્ટીમ ખતરનાક ખરી જ

ઉઝીનું બનામ કેળવેલું

ઉઝીનું લેવાથી ગરજ સરતી ઉઘે પણ દારિદ્ર્ય અને ગદ્વત વધે છે, પછી એ ઉઝીની વત ૬૪ વસ્તુ હોય, સેવા હોય, વિચાર હોય, કે સંસ્કૃતિ હોય બેગવે ૭૭ પડે છે, મેગવે ૭ બોજકય નીવડે છે કેગવે ૭ કામ આવે છે દિવા ૧૬૨૦

આસ્તિક કોણ છે ?

તે કહે છે કે 'છે' તે આસ્તિક અને જે કહ્યું છે કે 'નથી' તે નાસ્તિક આસ્તિક અને નાસ્તિકની આ ગરજ વ્યાખ્યા છે પરંતુ કઈ વસ્તુના અસ્તિત્વ કે નાસ્તિત્વ વિશેનો આપણો પ્રશ્ન છે તે નિશ્ચિત કરવું જોઈએ ધર્મશાસ્ત્રના શબ્દાર્થ ઉપર જે વિશ્વાસ રાખે તે આસ્તિક, ધર્મશાસ્ત્રોના વચનો મનુષ્યના નથી પણ ઈશ્વરના ક્રમાંથી નીકળ્યા છે, એવું જે કબૂલ કરે તે આસ્તિક, એવી વ્યાખ્યા કરવાના દિવસો હવે રહ્યા નથી

'ઈશ્વરના અસ્તિત્વને જે માને તે આસ્તિક ઈશ્વર નથી એવી જેમની માન્યતા છે તે નાસ્તિક,' એવી વ્યાખ્યા આજકાલ કરવામા આવે છે

ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ શ્રદ્ધાથી જ મનાય છે ઈશ્વર નથી એવું વિશ્વાસપૂર્વક, દૃઢતાથી કહેવા માટે પણ એક ઊંચટી પરંતુ જબરદસ્ત શ્રદ્ધા જરૂરી છે

જેને કોઈએ જોયો નથી, જેના કાવદાનો આજ સુધી પત્તો જ મળ્યો નથી, જેની ઋગ્વેદની બાબતમા કોઈ પણ બે ભક્ત એકમત થયા નથી, એવો 'સ્વર્ગીય ઈશ્વર' માનીએ તોયે શું અને ન માનીએ તોયે શું? સ્વર્ગીય ઈશ્વરનાં અને એના નાસ્ત્યના ઇતિહાસ ભૂગોળ દરક ધર્મનાં પુસ્તકોમાં મળી આવે છે, પણ તેમાંયે એકચાકચના હોતી નથી

બીજો એક ઈશ્વર છે, જેને અંતર્યામી કહે છે, આત્મારામ કહે છે, હૃદયસ્થ નાશયમ્ કહે છે, જેનો અનુભવ, જેનો સાક્ષાત્કાર દરક વ્યક્તિને અખડ થતો જ હોય છે આધ્મિક પણ તેને ઓળખે છે અને નાસ્તિક પણ તેના બળે પોતાની થોડ વચાવે છે

અર્થશાસ્ત્ર કે જીવનશાસ્ત્ર ?

માણસો જે જીવતા હોય છે: એક અર્થશાસ્ત્રે નિર્માણ કરેલા અને બીજા જીવન-શાસ્ત્રે, ‘ઓછામાં ઓછો કામ કરવો અને વધારેમાં વધારે ફાયદો ઉઠાવવો’—આ સ્મૃતિ છે અર્થશાસ્ત્રે ઉત્પન્ન કરેલા માણસની. આવા મનુષ્યો આજકાલ ખૂબ પેદા થયા છે. અર્થશાસ્ત્ર પર જેની કાલ્પ છે એવો માણસ કહે છે, ‘યંત્ર આગળ રેલિયો નહીં ટકે.’ આવા માણસને પૂછ્યું જોઈએ, “ઘરમાં સંપત્તિ વધારે વખત જાય છે, તેથી વીઘીમાં ખાવા જાઓ છો ખરા? એટલો વખત બચાવીને તમે વધારે કમાઈ ન શકો? ઘરમાં દીકરા, દીકરી, સ્ત્રી વગેરે સાથે વાત કરવામાં વખત ગાળો છો એટલે વખત કમાવામાં ગાળો, તો વધારે પૈસા પેદા ન કરો?” અર્થશાસ્ત્રની વાત સાચી છે, પણ માણસ એ કબૂલ કરશે ખરો? આપણને આવું અર્થશાસ્ત્ર નથી જોઈતું, જીવનશાસ્ત્ર જોઈએ છે; money-values નથી જોઈતી, life-values જોઈએ છે. બ્રાહ્મણને કોઈ પૂછે, “તમને ૪,૦૦૦ રૂપિયા આપું, તમે બ્રાહ્મણ છોડ્યો?” બ્રાહ્મણ કબૂલ થશે? ના. પણ અર્થશાસ્ત્રી તરત કહેશે, “હા, કારણ પૈસા આગળ કરું જ નહીં ટકે.” જેમ કે યંત્ર આગળ રેલિયો નહીં ટકે!

હા, યંત્ર આગળ અને પૈસા આગળ સમાજ, પ્રેમ, માણસાઈ, જાનુભાવ કરું નહીં ટકે. ટકવે એક માત્ર અસંતોષ અને મરણ. પુરોપમાં લોકો આ વાત સમજવા લાગ્યા છે. એમનામાં કેટલાકોએ પોતાની ભૂલ જોઈ છે, બીજા જોશે અને પાછા ફરશે.

આપણું સમૂહ હજી ધર્મપરાયણ છે, આપણે ત્યાં હજી દવાધર્મ છે અને ધર્મશાસ્ત્રનો અર્થશાસ્ત્ર પર વિજય થવાનો જ એ કાલ્પ આપણે સાચવી રાખવી જોઈએ.

જેમ જુઓ

કવિએ એક દે ભે લખ્યું છે કે, સૂરજ ઘેટવો તાપ નથી દેતો તેટલો એનાં કિરણોથી નરમ થયેલો રેતીનો ઢાંચો તાપ દે છે. ગવિરવિ ન દહતિ તાદૃક્ વાદૃક્ દહતિ વાલુના નિવન. । સૂરજ પામેથી ઉપવતા મેળવીને સૂરજ કરતાંયે વધારે તાપ દેનાર રેતીને જોઈ, કવિને બીજા પામેથી મળેલી પ્રતિષ્ઠાનો લાભ લઈ દુનિયાને હેરાન કરનાર અમલદારો પર અને રાજાશાહકો પર પોતાની ચીડ મઠવાનું સાધન મળ્યું.

પોતાને મળેલો પ્રકાશ બીજાને નોપતા તેને અત્યંત રમણીય, શીતલ અને આકર્ષક બનાવનાર ચદ્દનો દાખલો પણ કવિ વર્ષે ચકત સૂર્યનો પ્રકાશ પોતે ગ્રહણ કરી એ જ પ્રમાણનું અમૂનશીનન રૂપાંતર કરી પૃથ્વી ઉપર વસવાવનાર ચદ્દમાનું સૌમનસ્ય જે એ જ કવિ વર્ણવત, તા દુનિયાની માલ્ય ઉપરની ગાત્રા કઈક તો વધત

૧૯૩૦

પ્રયોગોના પરિણામ

તેવ અને પાત્રી કોઈ ભે એકબીજામાં ભળતા નથી, એ ખરું છતાં જેમ તેમ ભેગવીને તે માવિશ માટે વાપરીએ તો એની અસર સરસ રહ છે. કુદરતે દ્વિમા પાત્રી ને ચગની થી રીતે એમ્ત્ર આણ્યા હશે? લીલા નાળિયેરના કોપરામા પાણી અને તેવ થી રીતે એમ્ત્રવ થયા છે? એમનો આ સંસાર લાંબા વખત સુધી એમ ને એમ ટકનો નથી, પણ જ્યાં સુધી ચાલ છે ત્યાં સુધી ખૂબ જાગ આપે છે. પરસ્પરવિરોધી વસ્તુઓ એકત્ર આણીને એમને ચલાવવી એ આવશ્ય તો ઈવનની જ.

‘વારી તાલે બને નહીં અને તારા વગર વાલે નહીં’ એ અર્થની એક જૂની કહેવત છે, એમ્પણ એ જ સ્થિતિને વર્ણવ છે. ગુહસ્થાગમ અને પરોપકાર, સન્યસ્ત અને સમાજસેવા, સપ્તમ અને રસિકતા, સ્વભાવની મીઠાશ અને મદ્યમપણુ — એ બધાંનો મિશ્રામણદેવ જેવો જ મેળ છે. માનવીના પૂર્વજોએ અત્યાર સુધી એના પ્રયોગો ઓછા નથી કર્યા પણ એક તરફ ખીડવવા જતા બીજી કઈક બગડી બેસે છે એ અનુભવ સાર્વત્રિક છે.

શરીરની સુખાકારી સાચવવી અને આત્માની તેજસ્વિતા જાળવવી એ પ્રયોગ હજી સફળ થયો નથી.

૧૯૨૮

ભારત-શક્તિ

કહે છે કે, મહાભારતના યુદ્ધની શરૂઆતમાં ધર્મગજ યુધિષ્ઠિરે પણ લીધું હતું કે, “જો મારા ચાર ભાઈઓમાંથી એક પણ મરાયો તો એ જ ક્ષણે હું પણ મારો પ્રાણ છોડી દઈશ ” આવા દૃઢ પ્રેમને મળે જ પાડવોનો વિચાર થયો

આવું પણ હિંદુ ગમાને લીધેલું નથી છતાં, તેની એ ભવિતવ્યતા તો છે જ કે, અનેક જાનિઓમાં વહેંચાયેલા એના ચાર વર્ણોમાંથી કોઈ એક વર્ણ કે જાતિની અવનતિ થાય તો સમસ્ત હિંદુ જાતિનો અધ પાત થાય જ છે કોણ જાણે કેટલાંયે વર્ષોથી આપણે આપણા નાના બધુઓની-હરિજનોની અવહેજના કરતાં આવ્યા છીએ! જાણે કે આપણ પ્રેમનું ઝરણું જ સુકાઈ ગયું છે! જેવા જઈએ તો હિંદુસ્તાન કાંઈ નિર્બળ રાષ્ટ્ર નથી પરંતુ પોતાની શક્તિનો સંચય કયા રહ્યો છે એની એને વિસ્મૃતિ થઈ ગઈ છે જેને હિંદુસ્તાન પતિત કહે છે એને જ હાથે એનો ઉદ્ધાર થવાનો છે જે જાતિઓને આપણે જગલી કહીએ છીએ તે જ જાતિઓ આપણા રાષ્ટ્રનું રક્ષણ કરવાની છે જેને આપણે અનળ કહીને અસહાય અને અજાન દશામાં રાખી રહ્યા છીએ એમની જગૃતિથી જ હિંદુસ્તાનમાં જગૃતિનો સચાર થવાનો છે હિંદે પોતાની આખો ઉઘાડવી જોઈએ ને પોતાની અકર્મણ્યતા છોડી રાષ્ટ્રીય હિતના ઉદ્યોગમાં ઉત્સાહપૂર્વક મડી પડવું એની જ વાર છે

૧૮૩૧

૮

માતૃદેવો ભવ

આપણે કોઈ અજાણ્યા સમાજમાં કે ગામમાં જઈએ એટલે મૂંઝાઈએ છીએ, કેમ કે આપણ ત્યાં કોઈ ઓળખીતું નથી હોતું

જ્યારે આપણે આ દુનિયામાં આવીએ છીએ ત્યાં, આપણે કેમ મૂંઝતા નથી? તે વખતે આ આખા વિશ્વમાં આપણું ઓળખીતું કોણ હોય છે?

આપણને લાગતું જ નથી કે આ દુનિયામાં આપણે પારકા છીએ. આપણે મા સાથે પ્રત્યક્ સંબંધ બાંધીને જ આ દુનિયામાં આવીએ છીએ જ્યાં મારી મા છે તે જ મારું ઘર ત્યાં રહેવાનો મને હક છે ત્યાં જ મારો જાનદ છે ત્યાં જ મારું કર્તવ્યક્ષેત્ર છે

બાળકનો સમાજ એની મા બાળકનો ગુરુ મા બાળકનું શરણ મા બાળકનો ઈશ્વર મા બાળક જેમ જેમ મોટો થતો જાય છે તેમ તેમ એને વિશાળ સમાજ મળી

રહે છે, અનેક ગુરુઓ તેને ઝેળવે છે, અનેકનો તે આશ્રય લે છે, અનેકને આશ્રય આપે છે, વિશ્વભર પ્રભુની ઉપામના કરે છે, પણ એની પ્રથમની બાવસ્મૃતિ ભૂસાતી નથી, ૨૬ થતી નથી તમામ જિજ્ઞાસીના જ્ઞાન અને અનુભવ આ આદ્યસ્મૃતિનો જ વિન્નાર હોય છે

તેથી જ પરમશ્રદ્ધિઓનો બધું ભણતર ભણાવ્યા પછી, તકજ રહસ્મન્નું ઉદ્ઘાટન કર્યા પછી, અન્તેવાનીને અનુશાસન આપ્યું છે માતૃદત્તો મવ ।

જૂન, ૧૯૨૫

૯

દ્વિજ કેમ થવાય ?

બાળકને જ્યારે જનોઈ અપાય છે ત્યારે એને માના ખોજામાં બેસાડી જમાડવામાં આવે છે એની સાથે એના નાનપણના દોસ્તો પણ જમવા બેસે છે આ વિધિ શાસ્ત્રોમાં ખાસ બનાયો છે એમ નથી પણ શાસ્ત્રોએ જ કહ્યું છે કે શાસ્ત્રમાં બનાવેલા વિધિઓ ઉપરાંત સમાજમાં જે લૌકિક વિધિઓ ચાલતા હોય તે ધર્માનુકૂલ હોય તો તે પણ ચલાવવા બાળકને માના ખોજામાં બેસાડીને જમાડવાનો હેતુ સ્પષ્ટ છે માના ખોજામાં બેસી માને હાથે કોળિયા ભરવાની એ છેલ્લી તક છે બાળકે વિજ્ઞાની દીક્ષા લીધી એટલે તે ભણતર પૂરું થાય નહીં ત્યાં સુધી માબાપનો મટી આવવાનો થઈ જાય છે તેથી મા દીકરો એ છેલ્લો લહાવો લઈ લે છે અને પિતા તો પોતાને હાથે જ દીકરાને દીક્ષા દઈ અને આચાર્યાધીન રહવાનો આદેશ આપે છે ત્યાર પછી બાળકને માબાપ સાથેના નાનકા વાતાવરણમાંથી નીકળી ગુરુ ઘરના વિદ્યાળ અને આધ્યાત્મિક વાતાવરણમાં પ્રવેશ કરવાનો હોય છે માબાપ એટલા માટે પહેલેથી બાળકના મનની તૈયારી કરી રાખે છે માબાપને છોડી જવું એ કયા બાળ ને રુચે ? પણ પ્રાકૃત જીવનમાંથી ઊગતી જઈ સસકારી જીવન કળવવું હોય તો ખાવા કષ્ટ સહન કર્યે જ છૂટકો પણ અધિ કષ્ટને પરિણામે આગળ દુખ નથી પણ સહન કરીને પરિણામે વ્યાપક જીવનનો આનંદ જ મળવાનો હોય છે

છોકરીઓ પરણીને સસરાને ઘેર જાય છે ત્યાર પણ એમને જૂનું જીવન છોડી નહું, વિશેષ ગભીર જીવન સ્વીકારવાનું હોય છે

આપણા વિદ્યાર્થીઓ ઘરનાં લાડ અને ઘરના દીમણ છો ? જ્યાર આગમના સર્વનામાન્ય રચોમાં દાખલ થાય છે ત્યાર તેમની પણ શરૂઆતમાં એવી જ દશા હોય છે

સમભાઈને જનોઈ મળી ત્યાર જ તે દ્વિજ થયો એમ આપણે માન્યું, અને એક અર્થમાં એ ખરું પણ હતું જ્યારે એણે પોતાની મેળે પણ ઘર છોડી

આગમના મોટા સ્તોત્રમાં દાખલ થવાનું પસંદ કર્યું, ત્યારે જ એનું દિગત્વ સિદ્ધ થયું.

શું આમ કરવામા વિદ્યાર્થીઓ પોતાનાં માબાપોનો ત્યાગ કરે છે? ના, ઉપ નિષદની આજ્ઞા પ્રમાણે પ્રથમ માતૃદેવો ભવ પિતૃદેવા ભવ । પછી જ આચાર્યદેવો ભવ આવે છે માનાય પોતે જ બાળકમાં આચાર્ય પ્રત્યે શ્રદ્ધા ને આદર ઉપજાવે છે અને બાળકને આનાર્પણ સોંપી દે છે એટલે આનાર્પણીન રહેવામા બાળક માબાપની જ શિખામાસને અનુસરે છે ગુરુને ઘેર રહેવું, એને આધીન થવું એ જ પિતૃ ભક્તિનું ઉત્તમ સ્વરૂપ છે.

અને શું બાળક પોતાના ઘરનો અથવા કૌટુંબિક વાતાવરણનો ત્યાગ કરે છે? ના, એમ પણ નથી દરેક બાળક માબાપના ધર્મનું પાલન કરવાને બધાયેલો છે એમા જ એનો આનંદ અને વિકાસ છે.

બાળક માબાપને વળગી રહે, એમને છોડે નહીં, ઇમેશા એમનો આધાર શોધે તો તે બાળક માબાપને તેમના ધર્મપાલનમા વિઘ્ન ઉત્પન્ન કરે છે માબાપે જે ધર્મ સ્વીકાર્યો હોય એ ધર્મમાં ભળી જવું માબાપ પોતાના કુટુંબનુ વાતાવરણ જેટલુ વિશાળ કરવા ઈચ્છે, જેટલા વધારે લોકો જેડે આત્મીયતા કેળવવા માગે તેટલે સુધી તો બાળકે પહોંચી જવુ જ જોઈએ જેમ શકર મને ન કહી શકે કે, “તુ પહેલો મારા પર જ પ્રેમ કરો બાળને એ પ્રેમનો ભાગીદાર હુ નહીં બનાવું” તેમ જ પૃથ્વીરાજ પાંચ લક્ષ્મીદાસભાઈને એમ ન કહી શકે કે રામભાઈ કે રસિકને હુ ભાઈ તરીકે ન સ્વીકારુ.

જૂના જમાનામાં આપણા દેશમાં એટલાં બધા મોટાં અવિભક્ત કુટુંબો રહેતાં કે ઘરના બે છોકરાઓને એક બીજાનુ કોણ ઘાય છે એ નક્કી કરતા વિચાર કરવો પડતો, અને છોકરાઓને નિશાળે મોકલવા કરતા નિશાળને ઘેર લાવવાનું સહેલુ પડતું આવાં મોટા કુટુંબોમાં ધીરજ, સમતા, અને સંયમ જેવા સત્ગુણો સ્વાભાવિકપણે જ કેળવાતા દરક વાતના ન્યાય છે કે નહીં એ તપાસવુ પડતું અને તેથી જ ચારિત્ર્ય ઘડતું અને પરાક્રમ સહેલું થતું.

એ કુટુંબો લોહીના સંબંધથી બંધાતા, જ્યાર આપણે આગમમા સમાન આદર્શના આધ્યાત્મિક સંબંધથી બંધાઈએ છીએ.

માર્ચ, ૧૯૨૮

ખીલતી કળી

આખી દુનિયા મુગ્ધતા ઉપર મુગ્ધ હોય છે મુગ્ધતા પોતાનું સૌંદર્ય અને વીર્ય પોતે જાણે નહીં અને તેથી જ એમા મોહકતાની પરિસીમા હોય છે કિથોર વય એ મુગ્ધતાની મૂર્તિ છે ખીલવા માગતી કળી છે સર્વોચ્ચ આકાંક્ષાઓ અને આદર્શોનું બીજરોપણ એ જ વયમા થાય છે માણસ કિથોરવયમાં છે ત્યાં શુધી મોટે ભાગે એનો સરવગુણ જ પ્રગટ થયેલો હોય છે તેથી કોઈ પણ ઉચ્ચ, ઉત્તમ, અને આર્થ આદર્શ એને સ્વાભાવિક જણાય છે એ આદર્શ પાછળ એવયમા વ્યન્નિગત સ્વાર્થ કે મહત્વાકાંક્ષા હોતી નથી એ વયમા આદર્શો વ્યવહારની કદમ્બ કસોટી ઉપર કમવાના ન હોવાથી શબ્દ સાથે અગ્રાધાનું મિકાણ થતું નથી કેવળ કાવ્યમય શબ્દ જ માણસના હૃદયનો કબજો લઈ થકે છે ધાર્મિકતાનો ઉદય પણ આ જ ઉંમરમાં થાય છે

આજમાય મુવાનોને સ્વપ્ના સેવવાની ભલામણ કરવામાં આવે છે ખરું જોતા સ્વપ્નાં તો કિથોરવયમાં નેવવાનાં હોય છે કિથોર કુમારવયમા પ્રવેશ કર્યા એટલે સ્વપ્નાં સાચા કેમ પાડવા એની યોજના પાછળ એને મથવાનું રહે છે કુમારવયમાં પુરુષાર્થ ખીલવવાનો હોય છે કિથોરવયમા શરીર ખીલે, ભાષા ખીલે, ઉત્સાહ ખીલે, જ્ઞાનની ભૂખ ખીલે, આદર્શોનું આકલન થાય ધર્મ પ્રત્યે, ધાર્મિક મહાન પુરુષો પ્રત્યે અને વીરકર્મ પ્રત્યે ભક્તિ જાગે એ જરૂરનું હોય છે કિથોરને ભાન હોય છે કે પોતે બાળક છે, એથી એને આજ્ઞાધારકપણામા ગૌરવ જણાય છે એ વિભૂતિપૂજા અને આજ્ઞાપાલનમાંથી એનામા સેવાભાવ પ્રગટે છે અને સેવાભાવ એ જ ધાર્મિકતા અને વીરતાનું મંત્રલાયરણ હોઈ એમાંથી જ સર્વ આર્થ સદ્ગુણો ફૂટવા માંડે છે કિથોરવય એ ખરું જોતાં દેવીજીવનની નાનીથી આનુભૂતિ હોય છે કિથોરને દોરવા, એમની જ્ઞાનની ભૂખ વધારવી અને તૃપ્ત કરવી એ મોટેરાઓનો પવિત્ર ધર્મ છે કિથોરજીવનની પવિત્રતા સાચવવાની એમની વિશેષ ફરજ છે

માર્ચ, ૧૯૩૫

વિચારકલિકા

મહાત્માઓને ઈશ્વરે બે વિશુદ્ધ દેહો આપેલા હોય છે એ વિશ્વની વેદના નાન કરતા માટે અને બીજી વિશ્વના પાનની સમા આપતા માટે

✽

નનવા કરતાં મનને જ રમ્ભાની ખબર વધારે હોય છે

✽

જે તમે પવનના કાનમાં તમારી ગુલ્લ વાત કર્યો તો 'તેણે' જાણેના કાનમાં તે વાત કેમ કરી?' એવી ફરિયાદ, તેની સામે કંઈ લાભ થો?

✽

જ્યારે તમારો આનંદ કે તમારું દુઃખ વધે છે ત્યારે જગત નાનું થઈ જાય છે.

✽

પરેણા, પ્રતિબાદાની લોકો સન્નિધિઓની સેવા શ્રવામાં ગૌરવ માનતા હવે, તેઓ અકિચનોની નેરા કરવામાં કૃતાર્થતા અનુભવે છે

✽

પ્રતિબાનું દાન યદ્યદ્ય મ્યાં પછી તેને કિયામુખ કરવાનું હોય છે એ ભૂવચો નહીં

જે મોટો વિચાર આપણી વાણી વડે વ્યક્ત થાય છે, તે આપણા પર ઋણના રૂપમાં ગતાર થઈ જાય છે તદનુસાર જ્યારે આપણે હાથે કિયા થાય ત્યારે જ આપણે ઋણમુખ થઈ સમીએ

✽

લોકો આજન 'આપો' મરી હાથ લખાવતો અને કોઈ આપણને કશું આપે નહીં, એના મરતા વધારે ભારે દુર્દેવ હોઈ શકે ખરું?

હા, લોકો આજળ 'લો' કહી માલન હાથ લખાવે અને એની પાસેથી લેવા કોઈ તૈયાર હો નહીં એ] મહા દુર્દેવ ઘણા મોટા માણસોના ભાગ્યમાં હોય છે

✽

આ માલન ખારો સમુદ્ર એ બીજી ત્રીજી કંઈ નથી, પણ માણસની નિર્દયતા જોઈને મહાત્માઓએ ટાળેલા અશુભોનો સંચય છે

✽

દ્રોણ એ સહનું શબ્દ છે તમારું હૃદય જે કમર હોય તો જ તેને તમે ત્યાં સ્થાન આપો

ખાણખોદી પ્રશ્નો

પ્રશ્ન—માગ ખ્યાલથી દરેક કામમા બુદ્ધિ અને શરીર બંને કામ કરે છે પણ આપણે કયા કામને શરીરિક કામ સમજીએ અને કયાને માનસિક?

ઉત્તર—આકાશધર્મ પગલે તમે જા સવાવ પૂછ્યો છે એમ માનું છું. કર્મ માત્ર શરીરથી થાય છે તેને હેતુપુરસ્કર અને કુશલતાથી કરવામાં બુદ્ધિની મદદ લેવાય છે જે કામ કરવામાં શરીરશામ વધારે નથી, હાથપગ બહુ વાપરવા પડત નથી, એક ઠેકાણે અને છાયામા અનુકૂળતાએ બેસીને કરવાનું હોય છે, તેને માન મિત્ર કામ કહેવાનો રિવાજ પડ્યો છે.

જેનું મૂલ્ય આપણે માપી અને આપી શકીએ તેવાં કામો તો શારીરિક જ હોય છે એવા કામો આપણે જવાબદારીથી, પ્રેમથી અને ધર્મબુદ્ધિથી કરીએ. તોપણ તે કામ તો શારીરિક જ ગણાય એવા કામમાં હૃદયનું, પ્રેમનું અને ધર્મ-બુદ્ધિનું અસ્તિત્વ છે એટલા ખાતર આપણે વિશેષ મહેનતાણુ માગીએ એમાં હીનતા છે, અધર્મ છે, આત્માની અવનતિ છે.

હું બેદરકારી કરી શકત, ચોરી કરી શકત, તે ન કરી એટલા માટે મને વિશેષ મહેનતાણુ આપો એમ જો કોઈ કહે, તો આપનારો આપે, પણ લેનારને એ શોભે ખરું?

પ્રશ્ન—મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, મસ્તિષ્ક અને હૃદય, આ બધું શું છે, અને તેમના ધર્મો (Functions) શા છે?

ઉત્તર—મસ્તિષ્ક તો માથાની ખોપરીમાં રહેલી મગજશક્તિને કહે છે તેની મદદ વડે જ સુપ્ત અથવા વ્યક્ત સંવેદનાઓ પોતાનો વ્યાપાર કર છે તેમાં જે વિચારશાસ્ત્ર છે તેને ચિત્ત કહે છે તેના જ વિશિષ્ટ તરંગને મન કહે છે તરંગના બધા ગુણધર્મો મનમા દેખાય છે તે તરંગોના હેતુને સ્થિર કરનાર નિશ્ચયાત્મક વ્યાપાર તે બુદ્ધિ આ બધી સ્થૂલ વ્યાખ્યાઓ જેમ સૂઝી તેમ લખી છે મન અને બુદ્ધિ બે વસ્તુની જ વ્યાખ્યા કરવી પડે છે.

હૃદયની વ્યાખ્યા કરવી બહુ મુશ્કેલ છે લોકો માને છે કે હૃદય એટલે લાગણીઓ એ લાગણીઓનો સબધ આતરજ સાથે છે અથવા લોહીના ખજાનારૂપ કલેજ સાથે છે એમ મનાય છે, પણ તેવું મિલ્લ નથી થયું લાગણીઓ પણ શરીરવ્યાપી હોય છે, અને ચિત્તનો તે એક વ્યાપાર છે ગમોઅણગમો, પ્રેમ, દ્રોષ અથવા ઉપેક્ષા એ હૃદયનો વ્યાપાર છે એમ કહેવાય.

હું તો માનું છું કે, આત્મીયતા અથવા આત્મીકતાનો અનુભવ કરવાની દરેકમાં જે ભૂખ હોય છે તે જ હૃદય છે. તે ભૂખ હોવાથી કિષ્કણિય છે, પ્રવાહિણી છે. એક આત્માનું બીજા આત્મા પ્રત્યે જે આકર્ષણ કે પ્રવલ્લ (Attraction response) તે જ હૃદય છે. આ વ્યાખ્યા તદ્દન નવી છે તેથી કદાચ તમે તે સ્વીકારી નહીં થકો. મને તેમાં જ સમાધાન છે. ઉપનિષદ્કારોએ હૃદયની નિરુક્તિ આપી છે—હૃદિ ઘયમ્. સત્ય જાણવાનું સાધન બુદ્ધિ નહીં પણ હૃદય છે, એમ પણ તેઓ કહે છે. હૃદય એ જ આત્મા છે, એમ પણ કહેવા પૂરી તેઓ જાય છે.

જે વસ્તુ બુદ્ધિથી જાણી લીધી તેનો જ જ્યારે હૃદયથી સ્વીકાર થાય છે ત્યારે એ જ્ઞાનાનુભવને સાક્ષાત્કાર કહે છે. અંગ્રેજીમાં સાક્ષાત્કારને Realization કહે છે. તે સુંદર શબ્દ છે જે બુદ્ધિને સાચું લાગ્યું તેને હૃદય દ્વારા જીવનમાં સાચું (Real) બનાવવાની ક્રિયાને realize કહે છે. હૃદયની જ એ શક્તિ છે.

૧૯૩૧

૧૩

પ્રશ્નચર્યા

પ્રશ્ન—નિયમપાલનમાં જે હારી ગયો હોય, જેનું સંકલ્પબળ ક્ષીણ થયું હોય અને ઈશ્વરશરણનો માર્ગ પણ જેને ઉત્સાહિત ન કરી શકતો હોય તેવા યાપાત્ર યુવાનને તમે શી સલાહ આપશો?

ઉત્તર—આ સવાલનો ટૂંકાણમાં એવો જવાબ આપી શકાય કે આવા યુવાને સવારથી સાંજ સુધી મહેનત કર્યા જ કરવી જોઈએ. શરીરસ્વાસ્થ્ય સંભાળીને જીવનમાં જેટલી સાદાઈ લાવી શકાય તેટલી લાવવી જોઈએ. નિર્દોષ વિનોદ મારફતે ચિત્તને પ્રસન્ન રાખવું જોઈએ. મનમાં પરિમિત મહત્ત્વાકાંક્ષા રાખીને તેને સફળ બનાવવાની ચિંતા અને પ્રયત્ન કરવા જોઈએ, તેમ જ ખૂબ પવિત્ર અને પ્રેમાળ ચારિત્ર્યશીલ સત્યપુરુષનો સત્સંગ—સહવાસ ખોળવો જોઈએ પોતાની આજીવિકાનો બોજે આ સત્યપુરુષ ઉપર નાખવો ન જોઈએ. આટલું કરવાથી સંકલ્પબળ આવી શકેલે. અને આવા માણસને ઈશ્વરની કૃપા ન મળે એમ પણ કદી બનતું નથી. જે ઉદ્યમશીલ, સંયમી અને પ્રસન્ન હોય છે તેનો ઉદ્ધાર ચોક્કસ હોય જ છે.

*

પ્રશ્ન—આપણે જે કાર્ય કરવું હોય તે સમાજની વચ્ચે રહીને કરવું જોઈએ કે સમાજથી અલગ રહીને?

ઉત્તર—જ્યાં સામાજિક કાર્યો સામાન્ય રીતે નમાનની વચ્ચે રહીને જ કરવાં જોઈએ પણ મોઢ મોઢ વખતે સમાજથી અલગ થઈને કૃત્રિમ રીતે અનુકૂળ સ્થિતિ પેદા કરીને આપણા મર્થની પ્રશંસા કે અજમાયશ કરતી પડે છે આ રીતે પ્રશંસા તફાળ થાય પછી આપણે દુનિયાના સેત્રમાં ખુશીથી પ્રવેશ કરી શકીએ

જે શ્રાવણ આર્થિક રીતે જ મગસની હાથ છે તેને તો સમાજ સાથે સીધો નમન હોતો જ નથી

•

પ્રશ્ન—આજના સમાજમાં સાચી વસ્તુ કેમ દબાયેલી રહે છે? બધા લોકો વાનો મે છે પણ તેનો અમલ કરતા નથી

ઉત્તર—પ્રશ્નમાં જે સ્થિતિ વર્ણવી છે તે બાબતની નથી પણ હંમેશની છે સત્યનો રસ્તો જે સરળ હોત તો બધા બો રસ્તે જ ચાલત તો પછી તેમાં શી બદલુની વાત પણ ન નવાન પરંતુ ઉપનિષદમાંથી જ જ્ઞાનોએ કહ્યું છે કે શ્રેષ્ઠ વસ્તુ હોય છે ને પ્રેમ જુ હાથ છે તે જ પ્રમાણે જુની વાત મોઢી હાથ છે જ્યારે માચી વાત મુઢી હાથ છે તેથી લોકો પૂછે છે સત્યને અને સાદે છે અને સેવે છે અનન્યને સત્યની વાતો કરીએ તો જ અનન્ય નભી શકે છે પાલે પાલે સત્યનું નામ દઈને જ માણસ અનન્યની યાત્રા કરતો રહે છે

કેટલાક લોકો સાચા દિલથી સત્યને ચાહતા હોય છે પરંતુ તમની મનજેતી તેમના ઉપર નવાર થાય છે અને તેમને અત્યંત તરફ ખેંચી જાય છે

અસત્યનું આગ્રહ તોડી નાખીને સત્ય તરફ ઓળખાણી જવું એમાં જ બદલુરી છે, પુરુષાય છે

•

પ્રશ્ન—મનુષ્યજીવનનું મુખ્ય ધ્યેય શું?

ઉત્તર—હંમેશાં ઉદ્યોગ કરતાં કરતાં પ્રગતિ રહવું એ જીવનનું મુખ્ય ધ્યેય છે પોતાનો સ્વાર્થ ભૂલી જવો, બધાના આનંદમાં પોતાનો આનંદ માનવો, અને દરેક પોતાના જ્ઞાન તેમ જ મર્થકુશળતામાં વધારો કરતા રહેવું એ મુખ્ય ધ્યેય હોવું જોઈએ

•

પ્રશ્ન—મૃત્યુ કેવી રીતે ઘટકર બની શકે?

ઉત્તર—મૃત્યુને ઓળખીએ તો મૃત્યુ કોઈ ભયાનક વ્યક્તિ નથી તેનું આગમન માતાની જેમ પ્રેમભર્યું હોય છે મુશ્કેલીમાં મ્થુ છે કે જે માણસ સૌથી પાછો મરણ પામ્યો તે ચમત્કાર બન્યો મરણ પછીનો આગળનો રસ્તો કોઈને માલુમ ન હોવાથી તે ખોળતાં તેને ખૂન મટ પડ્યું તેથી તેને પ્રતિજ્ઞા લીધી કે જે લોકો હવે પછી મરણ પામીને મારી પાછળ આવશે તેમને મૃત્યુ પછીનો રસ્તો બતાવનાર ભોમિયો હું બનીશ જ્યારે કોઈ માણસ મરવા પડે છે ત્યારે ચમત્કાર સ્વાગતમિતિના પ્રમુખ

બનીને સામે આવે છે તેને આપણે ભયંકર શાને કહીએ? માંદગીની બધી પીડાઓ ઘડાવીને શાંતિ આપનાર મૃત્યુ જ છે કેટલાક રોગ એવા છે કે જેનો ઉપાય દાખરો કે વૈદો પાસે નથી યમરાજ તો બધા જ દર્દોનો ઈલાજ કરી શકે છે આખો દિવન ખેત્યાદ્રુદા પછી, તેમ જ મહેનત કર્યા પછી રાત્રે ઊંઘ આવે છે તેને કોઈ ભયાનક માનતું નથી તો પછી મૃત્યુથી શાને ડરીએ? હિંદીમાં મૃત્યુને ‘મીચ’ કહે છે અને મિત્રને ‘મીત’ કહે છે ‘મીચ’ એ જ ગોથી મોટો ‘મીત’ છે તેણે કોઈને નિરાશ કર્યું નથી જ્યારે બધા ત્યાગ કરી જાય છે ત્યારે તે સાથી તરીકે આવી પહોંચે છે જે મૃત્યુ ન હોત તો માણસ જીવીજીવીને ઘાકી જત અને આખરે ગાંઠો બની જત

મૃત્યુ છે તેથી જ દુનિયામાં પ્રગતિ છે

પ્રશ્ન—ઈશ્વર અને મત્ય એ બે વચ્ચેનો સંબંધ કયા પ્રકારનો હોવો જોઈએ?

ઉત્તર—‘સંબંધ કયા પ્રકારનો છે’ એમ પૂછવું જોઈતું હતું પણ ‘કેવા પ્રકારનો હોવો જોઈએ,’ એ પણ ઠીક છે આ દુનિયાની સૌથી મહાન શક્તિને ઈશ્વર કહેવામા આવે છે તેને નત્ય પણ કહે છે બન્ને એક જ વસ્તુ છે ઉચ્ચારણ અને જોડણી જ જુદા છે સત્યનિષ્ઠાથી સત્યનું સ્વરૂપ ધ્યાનમા આવે છે ઈશ્વરનિષ્ઠાથી ઈશ્વરના સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, નિષ્ઠા એ જ મુખ્ય વસ્તુ છે

૧૯૩૬

૧૪

મૈત્રી એટલે—?

[પ્રશ્નચર્યા]

એક મોટા માણસના નોકરે પોતાના શેઠ પાસે એક દિવસની રજા માગી એણે કહ્યું કે, “મારો એક મિત્ર આજે મને મળવા માટે આવવાનો છે, તેથી ઘર રહેવું પડે એમ છે ” તેના શેઠે પૂછ્યું, “શું તારો મિત્ર ખરો દોસ્ત છે?” નોકર રોકબેર કહ્યું, “જી હા, એકદમ સાચો દોસ્ત છે ” આ સાંભળીને શેઠે તરત પોતાનાં કપડાં પહેરી લીધાં અને તેઓ બોલ્યા, “ચાલ, હું પણ તારી સાથે આવું છું મારી જિંદગીમાં મને પહેલી જ વાર સાચો મિત્ર જોવાનો લાલ્ચો મળશે ”

ધણા લોકો માને છે કે સાચી મૈત્રી જેવી ચીજ તો દુનિયામાં છે જ નહીં અગ્રેજીમા એક સ્વિએ મિત્રતા વિષે બહુ જ કડવી લીટીઓ લખી છે —

“And what is friendship but a name,

“A charm that lulls to sleep,

“ A shade that follows wealth and fame
“ And leaves the wretch to weep ”

“મિત્રના એ તો માત્ર એક શબ્દ જ છે ભોળા લોકોને આખે પાટા બધાવી ઊંઘાડી દેવાનો એ એક જાદુઈ મત્ર છે ખરું જુઓ તો એ ધનવાન અને શ્રીતિવાન લોકોની ખુશામત કરનાર અને દીનદુખિયાને ખૂણે બેસાડી રડાવનાર વસ્તુ છે ”

જે લોકો સ્વાર્થી છે અને સ્વાર્થી ન હોય તોપણ અહમ્મી છે, સ્વાર્થત્યાગ કરતા પણ પોતાની મરજીનો ખ્યાલ રાખે છે તેઓ તો મિત્રતા એ સાર વિનાની વસ્તુ છે એમ જ માને

પરંતુ જેમણે સાચી મિત્રતાનો અનુભવ કર્યો છે અને જાતે સાચા મિત્ર બની જતા-યું છે તેવા મહાત્મા ગાંધીજી જેવા લોકો કહે છે ‘ જેમને મોક્ષની ઈચ્છા હોય, જેઓ માત્ર ઈશ્વરપ્રાપ્તિને અર્થે પોતાની જિંદગીનું બલિદાન દેવા ચાહતા હોય તેને કોઈ પણ દોસ્ત કે વાર હોતો નથી બીજી રીતે કહીએ તો આખી દુનિયા તેને મન દોસ્ત છે તેને કોઈ ખાસ દોસ્ત હોઈ ન શકે ”

મદ્રાસમા મને એક અંગ્રેજ ઓવિયા મળ્યા હતા, ઓળખાણ દીક થઈ તેની પાસે વધારાનું એક ખમીત અને એક ઈજર એટલી જ ચીજો હતી ના, એક સાલ પણ હતી એક હાથથેડીમા પોતાની આ ચીજો ભરીને તે મરજી પડે ત્યા જતા. રાત્રે સમુદ્રકિનારે રેતીમાં સૂઈ જતા તમની સાથે વાત કરતા મેં મિત્રતાની વાત છેડી તેમણે આવેશમા આવી જવાબ દીધો

“ Friends? There are no friends, there are only accomplices ”

મિત્ર કદી કોઈ હોઈ શકે છે? આ દુનિયામાં કોઈ કોઈનું મિત્ર નથી જે હોય છે તે તો એકબીજાને ગુનામાં મદદ કરનાર શાગિર્દા કે વારો હોય છે

સંસ્કૃત સાહિત્યમા મિત્રનું સ્થાન દગ્ગાબાજેમા નથી સારી અથવા નરસી સ્થિતિમા જે માલન સમાનભાવે આપણી સાથે રહે છે તે જ મિત્ર છે એવી આપણા સુભાષિનોમાં વ્યાખ્યા આપેલી છે

માતાપિતા, ભાઈબહેન, ગુરુશિષ્ય, પતિપત્ની વગેરના પવિત્ર અને ઉત્કટ સંબંધની હારમા મિત્રતાનું સ્થાન ગણાય છે ગુરુશિષ્યનો તેમ જ મિત્ર મિત્રનો સંબંધ સ્વચ્છાએ બાંધેલો હોય છે બાકીના સંબંધમા નસીબનો હાથ હોય છે તેથી આ બે સંબંધોની ખાત્ર વિશેષતા ગણાય છે આ જ કારણે મિત્રનો સંબંધ ઘણી નાજુકાઈથી સંભાળવો પડે છે

ઉપરની ભૂમિકા ધ્યાનમા રાખી નીચેના પ્રશ્નનો વિચાર કરીશું

“મિત્રને હાથે આપણુ અપમાન થાય તો એવી સ્થિતિમાં શું કરવું ?”

આ પ્રશ્નનો અર્થ એવો થાય છે કે પોતાનું અપમાન થાય તોપણ પ્રશ્ન છતાર પોતાના મિત્રને મિત્ર જ માનતો રહે છે આવી સ્થિતિમા અપમાન વુ લાગવુ જ ન જોઈએ, અથવા તો એ ચૂપચાપ સહન કરી મન મોટુ રાખવું ઈએ જે રીતે બિચારી પત્ની પોતાના પતિ તરફથી થયેલું અપમાન ચૂપચાપ હન કી લે છે તે જ રીતે પોતાના મિત્ર તરફનું અપમાન પણ સહન કરી વુ જોઈએ મૈત્રી બને પક્ષે ભક્તિની અપેક્ષા રાખે છે પ્રત્યેક મિત્ર પોતાના મિત્રનો ભક્ત હોવો જોઈએ જ્યારે એ જણે પોતે બ્રાહ્મણ હોઈ ભગવાન પીઠ્ઠાની છાતીમા લાત લગાવી ત્યારે ભગવાને તે લાતને ભારે અલકાર ગણીને પૂજા અભિમાનપૂર્વક તેની કદર કરી અને કહ્યું ‘હમ ભક્તનકે ભક્ત હમારે ।’ તારથી ભગવાનનું નામ ગ્રીવન્સલાછન પડ્યું જ્યાં પરસ્પર આદરભાવ નથી તો ત્યાં મિત્રતા લાભો વખત ટકતી નથી અને જ્યાં આદર હોય ત્યાં અપમાન વું જ અસંભવિત છે

*

એવો સવાલ પૂછવામા આવ્યો છે કે, ‘કોઈ વ્યક્તિ એક કરતાં વધાર લોકો સાથે મિત્રતાનો સંબંધ બાધ તો તે બધા મિત્રો સાથે સમાનતા કેવી રીતે સાચવી કાય?’

જેઓ મિત્રો વચ્ચેનો સંબંધ આશક અને માશૂક જેવો માને છે તેમને જ આવી મુશ્કેલી આવે છે ખરી વાત તો એ છે કે કોઈ પણ બે માણસ વચ્ચેનો બંધ કોઈ પણ બીજા બે માણસ વચ્ચેના સંબંધ જેવો હોતો જ નથી પ્રત્યેક બંધ અદ્વિતીય & અનન્ય (Unique) હોય છે આવા અનેક સંબંધોને મૈત્રી કથવા દોસ્તી એવું સર્વસામાન્ય નામ આપવામા આવે છે એટલું જ

*

‘મિત્રતા એ ચમાન કોટિની વ્યક્તિઓ વચ્ચે જ સભવ, એ કથનનું સ્વસ્થ ૧’

બે મિત્રો વચ્ચે ઉમરની, સામાજિક પ્રતિષ્ઠાની બૌદ્ધિક વિકાસની, એવી પૂજા પ્રકારની સમાનતાઓ નહીં હોય તો એવી મૈત્રી જાડી નથી બની શકતી વો દુનિયાનો અનુભવ છે, પણ જે કોઈનું જીવન ધનદોલત સામાજિક પ્રતિષ્ઠા, ર વજે બાબતોથી અલિપ્ત રહી શકે તે હોય તો પછી આ બાબતોમા ગમે હો તદ્દાવત હોય તોપણ મિત્રતામાં વાંધો આવતો નથી પણ આ સ્થિતિમાં જ બને મિત્રોનાં મનમા અલિપ્તતા હોવી જોઈએ નહીં તો એકનું મન ગમે હું ચોખ્ખું હોય અથવા ઉદાર હોય તોપણ બીજાને વાંકે મિત્રતા નુટી જવાનો અવ રહે છે

મનુષ્યનું જીવન બે તરેહનું હોય છે: આંતરિક અને બાહ્ય જે લોકો બાહ્ય જીવનનો ખ્યાલ છોડી દે છે તેઓ બાહ્ય અસમાનતા હોવા છતાં મિત્ર તરીકે રહી શકે છે આંતરિક જીવનમાં બરાબર મેળ ન હોય તો મિત્રતા ટકી શકતી નથી.

શ્રીકૃષ્ણ અને સુદામાની મિત્રતાનું વર્ણન કવિઓએ ગમે તેટલી સ્વાભાવિક અને ગેચક રીતે કર્યું હોય તોપણ મારી દૃષ્ટિએ તે આદર્શ મેત્રીનું વર્ણન નથી

*

એમ પૂછવામાં આવ્યું છે કે, “મનુષ્યને પોતાના સંબંધો વિશે જ્યારે નિરાશા આવી જાય ત્યારે તેણે કેવી રીતે સમાધાન મેળવવું ઘટે?”

જીવનનો અને જીવનવ્યવહારનો સ્વભાવ જ એવો છે કે અનેકની સાથે અનેક પ્રકારનો સંબંધ બંધાવ્યા કરે છે દરેકની સાથે આપણો સંબંધ જુદા જુદા પ્રકારના હોય છે આવા સંબંધોને લીધે માણસમાં જે વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય છે, જે પ્રેમ વધે છે, અને જે આધાર મળે છે તેનું માધુર્ય અને માટે ઊંચા પ્રકારનો ખોરાક બને છે

દરેક સંબંધ સાથે કાંઈ ને કાંઈ આશા, અપેક્ષા અને અધિકાર જોડાયેલા હોય છે જ્યારે આ અપેક્ષા તૂટી પડે છે, આશા નિરાશામાં ફેરવાઈ જાય છે અને અધિકારનો ઈનકાર કરવામાં આવે છે ત્યાર માણસ અસ્વસ્થ બની જાય છે તેને પ્રાણાનિદ દુખ થાય છે અને ચારે બાજુ અધારુ જ અધારુ દેખાય છે આવી સ્થિતિમાં સમાધાન કેવી રીતે મળે? માણસ પોતાની હંમેશની સ્વાભાવિક સ્થિતિ કેવી રીતે પાછી મેળવે? તે કેવી રીતે સ્વસ્થ રહી શકે? એ આપણો પ્રશ્ન છે

આપણે ઓટલુ માનું જેઈએ કે મિત્રતાના સંબંધો વધતા આપણા કાર્યનો વિસ્તાર વધે છે, આપણી શક્તિ પણ વધે છે, અને આપણું કર્તવ્ય પણ કોક-વાર વધાર મુશ્કેલ બની જાય છે આ સાથે આપણું પરાવલબન વધે તો ભારે જોખમ ઊભું થાય આપણું આંતરિક જીવન હંમેશા સ્વાવલંબી, સ્વયંપૂર્ણ અને સ્વતંત્ર હોવું જોઈએ પ્રેમને કારણે અસહાયતા, પરાવલબન તથા અપૂર્ણતા આપણા હૃદયમાં ન વધવા જોઈએ જે પ્રેમ બીજા પાસેથી બદલાની આશા રાખે છે તે શુદ્ધ પ્રેમ હોતો નથી પ્રેમમાં પ્રતિજોગિતા (responsiveness)નો ભાવ ન હોવો જોઈએ જ્યાં આશા જ ન રખાઈ હોય ત્યાં નિરાશા કયાંથી આવવાની? જ્યાં આવવાની સાથે લેવાની વાત મનમાં નથી આવી ત્યાં કૃતજ્ઞતાની અપેક્ષા કદી પેદા જ થતી નથી, તો પછી કૃતજ્ઞતાનું દુખ શી રીતે આવવાનું?

લાગણીનું જોખમ

ગાંધીજીના ઉપવાસના દૈનિક સમાચાર મેળવવા લોકો એટલા ઈનેજર છે કે જે કારણે ઉપવાસ લેવાયો એ ગાંધીજીનું દરદ આ ઘડીને માટે તો જાણે લોકો ભૂલી જ ગયા હોય એમ લાગે છે સપ્ટેમ્બર મહિનાના ઉપવાસ વખતે લોકો એ જે સ્ફૂર્તિ બતાવી તે આજે નથી દેખાતી એટલું ખરું કે તે વખતે ગાંધીજીનો ઉપવાસ ટૂંકો કરવો એ મોટે ભાગે લોકોના હાથમાં હતું અને તેથી પોતાથી બને તેટલું વધારમાં વધારે કરી છૂટવાની ધગશ દરકમાં હતી આ વખતે કેવળ આધ્યાત્મિક વૃત્તિથી ઉપવાસની શરૂઆત થઈ છે પરિણામે લોકો ગાંધીજીની તબિયત ના સમાચારમાં જ ગરકાવ થયા છે

આધ્યાત્મિક વાતાવરણમાં લોકો વધારે અંતર્મુખ થાય એ સ્વાભાવિક છે એટલું જ નહીં પણ ઈષ્ટ પણ છે અંતર્મુખ વૃત્તિમાં બહારની દોડાદોડ, ગતિ ન થઈ શકે અને એની જરૂર પણ નથી પણ સાંજુ અધ્યાત્મ, ખરી ધાર્મિક વૃત્તિ નક્કર સેવામાં વ્યક્ત થયા વગર રહે જ નહીં ક્રિયાશક્તિ જે હલે તે સારું વેદાંત નથી અંતર્મુખ થઈને પોતાના દોષો દૂર કરવાના હોય ત્યારે પારકાના કાજ બનવાની વૃત્તિ છોડી ભાઈ થવાની વૃત્તિ વધારવી જોઈએ એકવીસ ટિવસને અંતે જ્યારે ગાંધીજી દેશની સ્થિતિ નિહાળશે ત્યારે એમની નજરે પડ્યું જોઈએ કે વેરઝેરનું વાતાવરણ શમી ગયું છે, જેઓ પાપના મોહમાં સપડાયા હતા તેમણે પાપ પ્રત્યે અણગમો કેળવ્યો છે એટલું જ નહીં પણ પાપની સામે થવાની શક્તિ પણ મેળવી છે, જેઓ કેવળ જીદે ચડી સામસામા વાત કરતા હતા તેમનો એ જવર થમ્યો છે, જેઓ હરિજનોએ વણેલી ખાદી પ્રત્યે ઉદાસીન હતા તેઓ ખાદી ખરીદીને હરિજનોને કાચમની આજીવિકા મેળવી આપી રહ્યા છે, અને ટૂંકમાં હરિજનોને હિંદુ સમાજરૂપી ઘરમાં છૂટથી હરતાફરતા જોવામાં કોઈને આશ્ચર્ય કે દ્વેષ થતો નથી

લાગણીના ઉદ્દેશના કાળમાં એક બે વસ્તુ ખાસ સમજી લેવાની જરૂર છે આજે ચારે કોર લોકોની લાગણી ઉશ્કેરાઈ છે એ લાગણીને પરિણામે જે હાથે કામ તરત ન થાય તો એ લાગણી કેફરૂપ નીવડે છે અને પછી માણસ પોતાની લાગણીની જ કદર કરતો થાય છે લાગણી ઉશ્કેરાઈ એ જ જાણે ભાર કામ થઈ ગયું એમ સમજી લાગણીની કોમળતાનો રત્ન લૂંટવામાં જ માણસ મદગૂલ રહે છે વિષય કરવા જેવું જ એ વિષય કામ છે એમાંથી સંકલ્પશક્તિ સીધું થાય છે, કાર્યશક્તિ હળાય છે, અને દરક કેફના નિયમ પ્રમાણે માણસનું મન

લાગણીનો વધુ ને વધુ નશો માને છે છાપાઓ અને લેખકો પણ જાણે એ ખોરાક પૂરો પાડવાને પોતે બંધાયેલા હોય તેમ એ ખોરાક વધારતાં જાય છે પરિણામે વાતાવરણ વીજળીથી ભરેલું, પ્રત્યુબ્ય અને અલૌકિક લાગતાં છતાં જોઈએ તેટલું કામ, જોઈએ તેટલી સેવા એમાંથી નીકળતી નથી અને પછી સમાજ દેખતાઈ ન ગયો તાપે નિરાશ અને નિરુત્સાહી તો થાય જ છે

મોટમોટા લોકનાયકો અને સમાજધુરીઓ એ નિશ્ચિત જાણે છે અને તેથી જોમાથી ત્રાસ ઉપજાવી ન થકાય, લોકોને કામે લગાડી ન થકાય, લોકજીવનમાં પરિવર્તન ન કરી થકાય, એવી લાગણીઓને તેઓ છેડતા નથી, જગાડતા નથી લાગણી જગાડવી સહેલી છે, પણ દરેક લાગણી એ બાબરાભૂત જેવી છે એની પાસેથી કામ લીધું ન હોય તો તે આપણને ખાઈ જ જવાની

માટે માણસ લાગણીને વશ ભલે થાય, પણ એ લાગણીના જ પ્રેમમાં ન તપડાય. લાગણીની અસર તજે અકર્મણ્ય થઈ માણસ લાંબા વખત સુધી પડ્યો ન રહે. લાગણીનું ઉપાંતર પ્રવૃત્તિમાં, મેવામાં, સંકલ્પસિદ્ધિમાં થવું જ જોઈએ

૨૧-૫-૩૩

૧૬

ચિદ્દીનો નિર્ણય ?

ધર્મનિષ્ઠ અને જવાબદાર માણસને પણ કોક વાર અમુક સવાલનો ચોક્કસ નિર્ણય કરવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે કોક કોક વખતે નિર્ણય કરવાની વસ્તુ પોતાના જીવન કરતા પણ વધારે મહત્ત્વની જણાય છે એવે વખતે “મારા જેવા અલ્પ શક્તિ વાળા સામાન્ય માણસના નિર્ણય પર આટલી મહાન વસ્તુનો આધાર ઈશ્વર થા માટે રાખ્યો હશે ?” એવી અકળામણ પણ માણસને થઈ આવે એ સભવે

પોતાની મનિ જ્યાં નથી ચાલતી ત્યાં પોતાના કરતાં ઓછ વિભૂતિની સલાહ લેવા માન્ય પ્રેરાય એ સ્વાભાવિક અને યોગ્ય છે ઓછ બુદ્ધિમત્તા અને નિષ્પક્ષ પાતી કદ્ય જ્યાં હોય ત્યાં અનેક લોકો સલાહ પૂછવા દોડવાના જ એવા આર્ય લોકો સલાહ આપતી વખતે કા તો પોતાનો અધિકારમુક્ત ચુકાદો સ્પષ્ટ શબ્દમાં આપી દઈ શાન્ત અને અવિચ્છિન થાય છે અથવા તેમનામાં જે શિક્ષકવૃત્તિ હોય તો પોતે નિર્ણય આવે તેની સાથે પોતે સાધક બાધક જે વિચારો કર્યા હોય તે પણ બધા કહી દે છે કોટ વાર બને બાજુના વિચાર રજૂ કરી અતે નિર્ણય આપવાની તેઓ ના પણ પાડે આવ્યા આર્ય પુરુષો કઈ શબ્દકોષની પેઠે હમેશ આપણી પાસે નથી હોતા ગમે તેવી પણ પોતાની જ બુદ્ધિ વાપરીને માણસને ઘણી વાર નિર્ણય કરવો પડે છે

નિર્ણય કરતી વખતે કોક વાર નક્કારી દુવિધા સામે આવી ખરી રહે છે તે ખસે જ નહીં! નિર્ણયમા બે પક્ષ કોક વાર ઓવા ઊભા થાય છે કે બને તરફ મન સરખુ જ ઢળી પડે છે દલીલો બને બાજુની સરખી, લાભહાનિ સરખા, પ્રત્યક્ષ અપ્રત્યક્ષ પરિણામ સરખા જ મહત્ત્વનાં—એવું જ્યારે જણાય ત્યારે લાચાર થઈ માણસ ચિઠ્ઠીઓ નાખવાનો ઈલાજ અજમાવે છે આ ઈલાજ માણસની બુદ્ધિને, મહત્તાને અને એની ઈશ્વરનિષ્ઠાને નથી છાજતો એવું મારું માનવું છે

બુદ્ધિનો કાટો સાવ સમસમાન થયો છે, સાવ મધ્યસ્થ રહ્યો છે એમ જવલ્લે જ બને છે પણ એ તટસ્થ થયો તેટલા માટે બુદ્ધિશૂન્ય, અકસ્માતમૂલક ચિઠ્ઠીઓને શરણુ જવું એ યોગ્ય નથી માણસને અમુક નિશ્ચિત પરિસ્થિતિમા ચોક્કસ નિર્ણય કરતા આવડવું જ જોઈએ ઊંડો વિચાર કરી ચોક્કસ અભિપ્રાય પર આવવા માટે બુદ્ધિની એકાગ્રતા અને નિર્ણય કરવાની હિમત એ બંનેની જરૂર હોય છે ઘણા લોકોના ધ્યાનમાં એ નથી આવતું કે વિચાર કરવામા પણ ઉદ્યોગની આવશ્યકતા હોય છે કેટલાક લોકો વિચાર કરવામાં જ આજસુ હોય છે જેમ પરદેશી તૈયાર માલ સહેજે મળે છે એટલા ખાતર જ માણસ દુકાનમાથી તે લઈ લે છે, તેમ વિચાર કરવાના કટાણાથી ગમે તે રીતે ગમે તેનો અભિપ્રાય ઉછીનો લઈને માણસ ચલાવવા પ્રેરાય છે

નિર્ણયની જવાબદારી લેવાની હિમત ન કરનાર માણસ પણ બીજાને અને બીજા ન મળે તો ચિઠ્ઠીને શરણુ જાય છે વિચાર કરવાનું આજસ અને જવાબદારી માંથી ઓછાવતા છટકવાની દાનત બને અધર્મી છે શાદા, ભક્તિ અથવા નમ્રતા એ દેવી ગુણો સાથે એનો ગોટાળો કરવો યોગ્ય નથી ચિઠ્ઠીને શરણુ જતાં માણસ ઈશ્વરને શરણુ નથી જતો, પણ અકસ્માતને શરણુ જાય છે દેવ અને અકસ્માત એક જ વસ્તુ છે બંને અદૃષ્ટ હોય છે જેનું શરણુ દૃષ્ટ નથી તે અકસ્માત

માની લઈએ કે બુદ્ધિનો કાટો સાવ તટસ્થ છે અને એક યા બીજા બાજુ નિર્ણય તો કયે જ છૂટકો એવે વખતે માણસે હૃદયનું શરણુ લેવું જોઈએ હૃદયેનંદ હિ સત્ય જાનાતિ । નિર્ણયશક્તિ, હિમત, જવાબદારી અને સ્વાતંત્ર્ય હૃદયમાં જ પ્રતિષ્ઠિત છે અને હૃદય કદી તટસ્થ ન રહી શકે

સત્તા હિ સદહપદેષુ વસ્તુષુ પ્રમાણમ્ અન્ત વરણ પ્રવૃત્તય ।

પ્રસંગ ગમે તેટલો ગભીર અને મહત્ત્વનો હોય, માણસે તેટલા ઊંચા ઊંચું કે ઊંડું જ જોઈએ હૃદય ઉપર વિશ્વાસ રાખી પ્રસંગ જેટલો મોટો તેટલા મોટા થવું જ જોઈએ

ચિઠ્ઠીઓ સામે અમારી મુખ્ય દલીલ એ છે કે તે મરંદે એની જવાબદારી માથી મુક્ત કરી એને નાસ્તિક, નામર્દ બતાવે છે ચિઠ્ઠી નાખીને માણસ પગલું ભરે એને માટે જવાબદાર કોણ? સમાજ આગળ તે તે પોતે જ જવાબદાર છે પણ મનમાં તો એ દેવને શરણુ ગયેલો છે, મન આગળ એ પોતે જવાબદાર

નથી એવી વિનિર્મિત આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ એના નિર્ભયની મિત્ર શૂન્ય કરતાં ઓછી છે એટલે અંશે એનું માનવી જીવન એવું ગુણ

એક દલીલ એવી છે કે ઈશ્વરની દુનિયામાં અત્યંત જોવા જેવું છે જ નહીં, દેખે વસ્તુને કારણે પ્રભાવ છે અને તેથી ચિદ્રી નીકળવામાં અથવા ઉછળેલો ઢગ પડવામાં ઈશ્વરની મરજી પ્રગટ થાય જ છે આ દલીલ પ્રથમ દર્શને વસ્તુદેવતા દેખાય છે, પણ તે ભ્રમ છે દુનિયામાં અત્યંત નથી જો ખરું, એકે એમ ઘટના કાર્યમય સંબંધથી સંકળાયેલી છે એ પણ ખરું, પણ તેટલા માટે આપણે ખોટા ખ્યાલથી ગમે તેવા કાર્યકારણના સંબંધ બાંધીએ એ કેમ શકે? મારી વાત માનીતી તો તું ગ્રહો, નહીં તો ગાંડો એમ આપણે કોઈને કહીએ તોપણ જેમ એ માણસનું હાથપર કે ગાંડપર એના કલ્પાનરૂપમાં નથી આવી જતું, જેની જાણ નાની જાણીને ન પડે તેને માત્રાપ વહાલાં નથી એમ બાળકોને આપણે કહીએ તો તે પછી જેમ છોકરાની લાનસીની પાંચ ઘડી નથી, આજે મારા મિત્રનો કાળ આવે તો માનીશ કે તે જીવે છે, નહીં તો તે મરી ગયો છે, એવો નિર્ભય કરી બેનના માસસના સંક્રમ ઉપર જેમ મિત્રની આવગદા અવગરેલી નથી ગેની, તેમ જ ચિદ્રી નાખવામાં હાથપર અથવા શુદ્ધ નિર્ભય આવી શકતો નથી માણસ શરત પીને ધર્મશ્રુતિ અથવા બીજાં પાત્ર મારી નાખે એમા જેનું હાથપર કે બાંધુરી છે તેટલું જ હાથપર અને ઈશ્વરનિષ્ઠા ચિદ્રીઓ નાખીને મનનો સંઘર્ષ અથવા દુનિયા માગવામાં છે

એક વાર એક નજરને અમુક પ્રસંગે નિર્ભય ન કરી શકવાથી ચિદ્રીઓ નાખી ચિદ્રીનો જવાબ એ જ ઈશ્વરની પ્રેરણા એમ માનવાનો એમનો વિવાદ હતો ચિદ્રીનો જવાબ મળ્યો તે નિર્ભય પ્રમાણે ચાલવાની નેપાટી કરી, એટલામાં એમ મુશ્કેલીનો કાગળ આવ્યો એમાં આવેલી વિગતો અને નવાહ પ્રમાણે ચિદ્રીથી કંઈ નિર્ભય રેરવો પડ્યો! અહીં એમ કહેવામાં આવે કે 'શ્વાક પહેલાં ચિદ્રીનો નિર્ભય પ્રસાર હતો, હવે વધુ વિગતો ને નવાહ મળી ગઈ છે, એટલે ત્રિમળદર્શી મર્ત્ય ઈશ્વરે પહેલો નિર્ભય ૨૬ કર્યો છે' તો તે કહેવું હાસ્યાસ્પદ જ લાગાય

કેટલાં એમ માને છે કે ઢગ એમ ને એમ ઉછાળીએ તો ભૌતિકશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે એ નુકાંગે ખાઈને અચૂક શાસ્ત્રમિલ્લ ચીતે જ ઉંધો કે ચત્તો જમીન પર પડવાનો ઉછાળવામાં આવેલી મૂળ પ્રેરણા, હવાનો વેગ વગેરે વગેરે કારણોને પરિણામે અમુક જ બાબત ઉપર આવવાની અનિશ્ચિતપણું મુખ્યત્વે ઢગ ઉછાળતી વખતે વધારેથી શક્તિનું માપ અને દિશા એમાં જ રહે છે પણ જ્યારે વિશેષ સંક્રમપૂર્ણ ઘટનાગત થઈને માત્રમ ઢગ ઉછાળે છે ત્યારે કઈક દેવી શક્તિ વચમાં પડીને આગળીને વિશેષ પ્રેરણા આપે છે ભોગા લોકોને પોતાની વાત માનવી જ છે એટલે બુદ્ધિ પર અત્યાચાર કરી આવી દલીલો કરવાનું સૂઝે છે બે ભાઈઓને અમુક ગામ જવું કે ન જવું એનો નિર્ભય કરવો હતો

બન્ને સાથે જાય તો જ બને એમ છે બેમાથી એક જણ જાય એ કામનું નથી એવે પ્રસંગે ધારો કે બન્ને જણા એકબીજાને કહ્યા વગર સ્વતંત્ર રીતે પોતપોતાની ઓરડીમાં જાય છે અને ઈશ્વરને શરણ જઈ ચિઠ્ઠી નાખે છે અને પૂછે છે કે જવું કે ન જવું? એકને જવાબ મળે છે કે જવું અને બીજાને મળે છે કે ન જવું હવે પેલી ટેવી કે અદેવી ગૂઢ શક્તિ ક્યાં ગઈ? ભોળા લોકો જવાબ આપે છે કે ‘ઈશ્વરે ઇરાદાપૂર્વક તેમને મૂંઝવણમાં નાખ્યા હતા, ઈશ્વર ઈચ્છતો હતો કે બંને ભેગા થઈને એક જ ચિઠ્ઠી નાખે ને પોતાનો નિર્ણય મેળવે’ ‘સ્થિતસ્ય મતિરિચ્નન્નીસા’ એટલે ગમે તે વસ્તુને દલીલના ટાટિયા ઉપર ઊભી કરી શકાય પણ આવી દલીલો બુદ્ધિ અને આસ્તિકતાનું દેવાળું સૂચવે છે પોતાના હૃદય પરનો વિશ્વાસ ખોઈને ઈશ્વર ઉપર વિશ્વાસ કેળવી ન જ શકાય મુહૂર્ત વિચાર કરી અને સમય ન હોય તો પળવાર બુદ્ધિ અને હૃદય યોગ્યમુન્ત કરી નિશ્ચય મેળવવો અને તે પ્રમાણે મુક્તિદુલ્લે સમે દૃઢતા આચરણ કરવું, અને જાણવું કે સાચુ કૃષ્ણ બાહ્ય વસ્તુમાં નથી, પણ હૃદયના વિકાસમાં અને બુદ્ધિના વાપરમાં છે, એમાં જ મનુષ્યજીવનનું સાર્થક છે

ચિઠ્ઠી નાખવાનો ઉપયોગ નથી જ એમ નથી જ્યાં બન્ને પણ અથવા કોટિ સરખા જ મહત્ત્વ વિનાના હોય, અને કઈક નિર્ણય તો આપવાનો જ હોય, અને કોઈ એક પક્ષનો ચુકાદો બીજે સ્વીકાર નહીં, ત્યાર ચિઠ્ઠી નખાય દાખલા તરીકે રમતમાં ક્યો પક્ષ પહેલે શરૂઆત કરે એ નક્કી કરવા માટે ચિઠ્ઠી નખાય કે ઠબુ ઉછળાયા, એટલે પક્ષપાતનો વહેમ ન આવે અને રમત શરૂ થાય બે સરખી ચોપડીમાં એકનું પૂઠું લાલ છે અને બીજાનું લીલું છે બે છોકરાઓ એમાં પરાદર્શી કરી શકતા નથી અને રમતને કાઈ પણ નિર્ણય પર આવવા માગતા નથી એવે વખતે કોઈ પણ માણસ આખ મીંચીને બે ચોપડીઓ હાથમાં લે, અને છોકરાઓને આખ મીંચીને પોતાને પાસે ચોપડીઓ લઈ આવવાનું કહે અને એ રીતે ચોપડીઓ વહેંચાય એ મજાનું છે રગ માથે ચોપડીને લેવાદેવા કશી નથી અને છોકરાઓનો જવડો પત્યો પણ જ્યાં નિર્ણયને જરા પણ મહત્ત્વ છે ત્યાં બુદ્ધિ અને હૃદય વાપરવા અને જેનો અધિષ્ઠાર હોય તેણે જ જવાબદારીપૂર્વક નિર્ણય કરવો એમાં મનુષ્યજીવનની મહત્તા, અને બુદ્ધિદાયક અતર્થામી પ્રત્યેની નિષ્ઠા રહેલી છે

૧૭ સમીક્ષા

૧

જેને આપણે અચેતન કહીએ છીએ એવા ભૌતિક પદાર્થોનું આત્મિક જીવન કેવું હાય છે તે આપણે જાણના નથી સંવેતન પ્રાણીઓને સુખદુઃખ થયે તેમનાં યનીગમ. જે ફેરફાર અથવા વિકૃતિ થાય છે તેવી જ વિકૃતિ જડ ગણાતા પદાર્થોમાં પણ નહીં અથે જોવામાં આવે છે હવે એ કેવળ બાહ્ય વિકૃતિ છે કે અંદરથી એ પદાર્થોને સુખદુઃખનો અને લાગણીઓનો અનુભવ છે, એ નિશ્ચયપૂર્વક કોણ કહી શકે? માણસ અને પશુપક્ષીમાં, માછલાં કે કૃમિકીટમાં જેવાં સુખદુઃખ દેખાઈ આવે છે તેવા વનસ્પતિમાં નથી દેખાતાં પણ મનુ ભગવાન જેવા આદ્ય જીવિ ઓળે ન્દપના કરી છે કે, વૃક્ષ વનસ્પતિ આદિને બહારથી વ્યક્ત ન થનારી એવી સજ્ઞા અંદરથી હોય છે અન્તઃસજ્ઞા ભવન્ત્યેતે । જગદીશ્વર વસુના પ્રયોગો વિષે જાણ્યા પછી મનુની ન્દપના ગાવ સાચી છે એમ આપણને લાગ્યા વગર રહેતું નથી માણસમાં સુખદુઃખની ભાવના તેમ જ ઇંદ્રિયનિષ્ઠની લાગણી હોય જ છે પશુ-પક્ષીઓ અને કૃમિકીટોમાં પણ તે દેખાઈ આવે છે વૃક્ષ, વનસ્પતિ અને ઔષધિમાં તે લાગણું અનુમાન થાય છે તો જડ ગણાતા પદાર્થમાં પણ હોવાનો સભવ હોવો જોઈએ એમ કંપના દોડે છે અને તેથી અર્ચતન્ય ન વિચિત્રે એ વચન અચર્ય સાચુ હોવાનો વિશ્વાસ બેસે છે

૨

નૃષ્ઠ પદાર્થોમાં જેટલે અંશે જડતા છે તેટલે અંશે તેનું સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ શાસ્ત્ર બનાવતું શક્ય જણાય છે જે અથ ચૈતન્યરૂપ ગણાય છે તેનું શાસ્ત્ર બતાવતાં ઘણી મુશ્કેલીઓ અનુભવાય છે છતાં ચૈતન્યનું શાસ્ત્ર બનાવવાના પ્રયત્નમાંથી જ્ઞાનની મીમા જેટલી વ્યાપક થઈ છે તેટલી ભૌતિક બાજુના અધ્યયનથી નથી થઈ આજ સુધી ભૌતિક પ્રયોગો નિશ્ચયાત્મક—શકાતીત—જણાયા, તે ઉપરથી ભૌતિક સત્યતા એ જ નિરાધાર નત્ય છે, ભૌતિક પુરાવો એ જ એક નૃપ્તિકર પુરાવો છે એમ મનાયુ અને તેથી ભૌતિક જગતના સિદ્ધાન્તો ચૈતન્ય જગતમાં લાગુ પાડી ગણિત કે ગતિશાસ્ત્રથી જે ભૌતિક ઘટનાઓ સિદ્ધ થાય, પદાર્થવિજ્ઞાનના સિદ્ધાન્તોથી જે રસાયનશાસ્ત્ર સિદ્ધ થાય, રસાયનશાસ્ત્ર દ્વારા જે વનસ્પતિશાસ્ત્ર બધ બેસાડે શકાય, વનસ્પતિશાસ્ત્ર જે પ્રાણીશાસ્ત્રનો ઉકેલ આણે, પ્રાણીશાસ્ત્રમાંથી જે માનવશાસ્ત્ર ને સમાજશાસ્ત્ર ઉપજીવી શકાય તો આપણે જ્ઞાન સંઘનું કયું, એનો પાયો મજબૂત કર્યો એમ માણસને

ઘાપ છે પછી અધ્યાત્મશાસ્ત્રને નોખું અને સ્વર્નાત્ર સ્થાન આપવાપણુ પણ રહે નહીં સ્થૂળમાંથી જે સૂક્ષ્મ હૃદયિત થયું તો કશી મૂંઝવણ રહે નહીં, એ જાતની માન્યતા સર્વત્ર દેખાય છે

ખરુ જેતાં વિરુદ્ધ દિશાએ એટલે જ વિરુદ્ધ દિશાએ પ્રયત્ન થવો જોઈએ. ચૈતન્યતત્ત્વનો આપણને અંદરથી અનુભવ છે, એનો વ્યાપાર આપણા જીવનમાં પ્રત્યક્ષ છે, એ ચૈતન્યતત્ત્વનો વિરોધ અભ્યાસ, એનું નિરીક્ષણ પરીક્ષણ જે ઉત્કૃષ્ટતાથી ઘાપ તો એને વિરો આપણને અદ્ભુત જ્ઞાન મળવું જોઈએ

સંભવ છે કે આપણને એ પ્રયોગપદ્ધતિથી નહીં મળે પણ યોગપદ્ધતિથી મળે વિજ્ઞાનના માર્ગ કરતાં ધ્યાનમાર્ગ ત્યાં વધારે કામ આવતો હશે માવસમાં જે ચૈતન્ય પ્રગટ છે તે જ ઊતરતી કોટિઓમાં પણ સૂક્ષ્મ રૂપે છે કે નહીં એ ત્યાર પછી તપાસવું જોઈએ અને આમ નજીકના સ્પષ્ટ અને અનુભૂત એવા ચૈતન્યના રૂપ-વક્ષણ સ્વભાવના સિદ્ધાંતો તારવી તે પછી તે પ્રાણીશાસ્ત્ર, વનસ્પતિ શાસ્ત્ર, રસાયન, પદાર્થવિજ્ઞાન અને જ્યોતિષ સુધી લઈ જઈએ, તો જ્ઞાનનો વિસ્તાર જુદો જ રીતે અને અકટિપત હદ સુધી પહોંચે આમાં જ્ઞાનસાધનાનું આખું માર્ગ જ બદલાયેું હશે નિરીક્ષણ પરીક્ષણ પ્રયોગનાં સાધનો જેમ આપણે સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ કરીએ છીએ અને ભૌતિક ઘટનાના જ્ઞાનક્ષેત્રમાં નવા નવા વિવિધો મેળવીએ છીએ, તેવી જ રીતે માણસના અંદરનાં ઓજારો, મન, બુદ્ધિ, અહંકાર, ચિત્ત આદિ અતઃકરણરૂપ સાધનો જે આપણે શુદ્ધાતિશુદ્ધ કરીએ તો જ્ઞાનની બીજી અને સમર્થ બાજુ ઊઘડશે અને ખીલશે એ દિશાએ અધિક ચોક્કસ પ્રયત્નો થયા હતા પણ તે ભુલાયા છે એને વિષે આજે જે કઈ નોંધો મળે છે તેમાની ઘણી તો તે તત્ત્વ ભુલાયા પછી પાછળનાં જોકોએ અનુમાન અને કલ્પના દોડવી લખી કાઢી લોવાનો સંભવ છે તેથી તે નોંધ પર આધાર ન રાખતા તે ક્ષેત્રમાં આમૂલ્યાગ્ર નવેસર પ્રયત્ન કરવાના રહેશે

આ અતઃસાધનશુદ્ધિ તે તથા છે એ તથા જ્ઞાનયુક્ત હોવું જોઈએ એ વાત ભુલાઈ ગઈ લાગે છે

૩

પ્રાચીન કાળમાં કવિ શબ્દનો અર્થ જુદો હતો, આજનો અર્થ જુદો છે આજે કવિનું કાર્ય કલ્પનાઓ દોડાવવાનું અને સૂક્ષ્મ જટિલ ભાવોનું ખરુખોટું પૃથક્કરણ કરી તે રોચક રૂપમાં વ્યક્ત કરવાનું છે માણસના અનુભવો, એની શક્તિઓ અને બીકો, ઝંઝાં આશાઓ ને આકાંક્ષાઓ, એની વાસનાઓ અને મુશાદો શબ્દબદ્ધ કરી અથવા બીજી રીતે વ્યક્ત કરી સર્વગ્રાહ્ય બનાવવી એ કવિનું આજનું ક્ષેત્ર છે આ બધા જીવનવિભાગોમાં જેટલી અવ્યવસ્થા, અનવસ્થા અને બેજવાબ દારી હોય તેટલી કવિનાં કાવ્યોમાં દેખાઈ આવે છે કવિ શાસ્ત્રશુદ્ધ વિચાર કરવાને બધાયેલો નથી, કવિને તે તે ક્ષણે જે કઈ સત્ય અથવા સત્યકલ્પ જણાય તે

તેવા જ રૂપમાં તે પ્રગટ કરવાનો. આ દૃષ્ટિએ કવિના ઉદ્દેશો એ તત્ત્વજ્ઞાનનો કાચો માવ છે અત્યંત પ્રદેશમાં શોધ કરવા નીકળેલા કોવાબસોને ખાતરી નથી હોતી કે કેવા ખોનો ભેટો થવાનો છે હિંદુસ્તાન શોધવા જતાં અમેરિકા હાથ આવવાનું અને એ જ ભરતભૂમિ છે એવી ભ્રમણ થવાની દુનિયાના જ્ઞાન, અનુભવ કે શ્રદ્ધા સાથે પોતાના ઉદ્દેશોનો મેળ ખાવો જોઈએ એમ કવિઓએ સ્વીકાર્યું નથી પોતાના જ ભિન્ન ભિન્ન સમયના અને ભિન્ન ભિન્ન વૃત્તિના ઉદ્દેશો વચ્ચે મેળ હોવો જોઈએ એમ પણ કવિઓને લાગતું નથી કવિના કંપના વિહારમાં જે ચદ્વચ્છાએ જીવનઉપાનના આવી ગઈ અને એને પરિણામે જે એના ઉદ્દેશોમાં સંગઠ્યસૂત્રતા જડી આવે તો કવિને તે અનિષ્ટ નથી જ્ઞાનદાશ્ચર્યથી તે એ વધારી લેશે પણ જે કથો મેળ ન ખાય તોયે એને એની શાંતિ નથી.

“Do I contradict myself? Well, then I contradict myself I contain multitudes,” એમ કહી કવિ છટકી જશે મમાજમાં જે વિચારોનું અને સિદ્ધાંતોનું અરાજક ચાલે છે તો એક ભેજમાં તે ચાલે એની તકરાર શી? રાજને જેમ અનેક મનાહકાર હોય છે, રાજ્યતંત્રમાં જેમ અનેક પક્ષો હોય છે, વર્ષમાં જેમ અનેક ઋતુઓ હોય છે તેમ માણસમાં એના જીવનનો કુબજે લેનાર અનેક તત્ત્વો હોવાનાં જ ઈન્દ્રિયોનું વલણ, જાતજાતની વાસનાઓ, કંપના ઓ, અનુભવો, અખત જીવનપ્રયોગો, નવીજૂની નિષ્કાઓ અને વહેમો, બધા જ મળીને ચૂટણીની ઉમેદવારી કરવાના એમાં મેળની અપેક્ષા શી?

કવિઓના કાવ્યવિહારમાં જ્ઞાનબદારીની અપેક્ષા ભલે ન હોય પણ પારમાર્થિકતા (seriousness)ની અપેક્ષા પૂરપૂરી હોય છે એમાં દભ, દૃષ્ટિમતા, ઈરાદતન જૂદાણુ ઈત્યાદિ ન જ આવવું જોઈએ Logical consistency ભલે ન હોય પણ psychological integrity હોવી જ જોઈએ કવિ નિરકુશ ખરો, એટલે કે બાહ્ય અકુશ એ નહીં સ્વીકારે પણ એનો પોતાનો અદરનો સ્વયભૂ અકુશ એ ન જ ફગાવી શકે તેમ કરવા જાય તો એ કવિ મટશે

કવિનું જીવન યાત્રાશુદ્ધ કે સ્મૃતિશુદ્ધ ભલે ન હોય પણ એ ઉઠિ, પારમાર્થિક અને વીર્યવત્તર હોવું જ જોઈએ કવિ પોતાના જીવનમાં બાહ્ય નિયમન ભલે ન સ્વીકારે પણ એ જ કારણે એનું જીવન એટલું તો આર્મ, વિશુદ્ધ અને રહસ્યમય હોવું જોઈએ કે એના જીવનમાધી અસખ્ય લોકોને જીવનનો આદર્શ અને આદર્શ જીવનનો ગજ મળવાં જોઈએ કવિમાં જે જીવનદારિદ્ર વ્યાપેલું હોય તો એનો કંપનાલેખવ, એની શબ્દસમૃદ્ધિ, અને એનો ગગનવિહાર મેટલા કામના? એ બધા બાહ્ય ઉપકરણો જેમ જેમ વધે તેમ તેમ એનું પોતાનું જીવન વધારે ફીકું, વધારે ખોરું અને તિરસ્કરણીય થવાનું કવિ કરતા કવિનું કાવ્ય વધારે ભવ્ય હોવાનો

સભવ હોય છે ખરો, પણ એ જીવન એના કાવ્યને કઈક તોલે આવે એવું તો હોવું જ જોઈએ કાવ્યને પડખે બેસતા કવિને શરમ ન જણાવી જોઈએ અથવા એને નફ્ટાઈ કેળવવી ન પડવી જોઈએ

૪

તત્ત્વજ્ઞાનીઓ એક જાતના કવિઓ જ હોય છે એમનામા પણ કલ્પનાની, તીક્ષ્ણ બુદ્ધિની, કાતદશિતાની અને તત્ત્વદર્શનની ઝમૂઝ તો હોવી જ જોઈએ પણ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ બીજા એક બે બંધનો સ્વીકારેલા હોય છે એ જ બોલે છે તેની અદર પરસ્પર મેળ હોવો જોઈએ, તર્કશુદ્ધિ હોવી જોઈએ, સાગોપાગ વિવેચનની પૂર્ણતા હોવી જોઈએ એ જ કઈ વિધાનો કરે તેમાથી ઊંક્તા સવાલોનો ઉકેલ એની પાસે હોવો જોઈએ પોતાનું જીવનદર્શન સંપૂર્ણ છે, સુસંગત છે એમ એણે સિદ્ધ કરવું જોઈએ પોતાની વાતો બીજાઓને ગળે પૂરેપૂરી અને સરખી રીતે ઉતારવાની એની નેયારી હોવી જોઈએ ગમે તે ક્ષેત્રમા વિહાર કરે તોયે આખરે એ બુદ્ધિનો બંદો છે, યુક્તિ(Reasoning)નો ઉપાસક છે અને બુદ્ધિનો તો દાવો છે કે એની વાતો હમેશા એકસરખી હોય છે, સાર્વભૌમ હોય છે, એની ‘અપીલ’ વિશ્વજનનીન હોય છે તત્ત્વજ્ઞાનમા ધર્મ કરતાયે વધારે પંથો પડ્યા હશે છતાં બુદ્ધિએ પોતાનો દાવો છોડ્યો નથી કે મારી વાત બધાને ગળે ઊતરવી જ જોઈએ લોકો પૂરતો વિચાર કરે તો મારા જ મતના થવાના છે એ જાતની અપેક્ષા અને એ જાતની પ્રતિજ્ઞા તત્ત્વજ્ઞાન કર છે જીવન જે કેવળ બુદ્ધિનું જ બનેલું હોત તો આ વાત સાચી પડત, પણ જીવન એ એક અદ્ભુત રસાયણ છે એનું ગમે તેટલું પૃથક્કરણ કરો તોયે એમા કેટલાક અદૃષ્ટ તત્ત્વો રહેવાનાં જ માલમજાત ઉંમરલાયક થઈ ત્યારથી એણે જીવનની મીમાન્સા શરૂ કરી છે પણ હજીયે એની ગૂઢતા નીકળી ગઈ નથી જેમ જેમ જ્ઞાન અને પૃથક્કરણનો વિકાસ થતો જાય તેમ તેમ જીવનની ગૂઢતા ક્ષિતિજની પેઠે આગળ વધતી જ જાય છે તેથી તત્ત્વજ્ઞાન રોજ વધુ ને વધુ પરિપુષ્ટ થનું હોવા છતાં જીવનની શોધમાં, મૃગયામા એ હાફનું જ રહ્યું છે

તેથી તત્ત્વજ્ઞાનીને વારધડી થોભી પોતાના સાધનો વધાર સૂક્ષ્મ અને વધારે તીક્ષ્ણ કરવા પડે છે અને તર્ક જેમ પ્રામાણ્યવાદમા અટવાઈ જાય છે તેમ તત્ત્વજ્ઞાન મનોવિશ્લેષણમાં હમેશા અટવાઈ ગયું છે તત્ત્વજ્ઞાનીઓ બુદ્ધિ તીવ્ર કરવાની જરૂર સ્વીકારી, પણ જીવન શુદ્ધ કરવાની અને એ વાટે જીવનસામાન્યકાર કરવાની શક્તિ મેળવવાની જરૂર સ્વીકારી નહીં એ દુર્જ ધામિકતાએ નિષ્ઠાથી સ્વીકારી છે

૫

કવિ અને તત્ત્વજ્ઞ બંનેનો સમન્વય કરી ધર્મ જ્ઞાનસાધનાને અર્થે જીવન શુદ્ધિ રૂપી જીવનસાધનાની આવશ્યકતા સ્વીકારી જીવન એ જ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું ઉત્કૃષ્ટ

સાધન છે, અને તે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થયા પછી એનો વિનિયોગ પણ જીવનવિકાસને અર્થે જ છે, એટલું સમજ્યા પછી કવિના દર્શનની ઝબૂક અને તત્ત્વજ્ઞાનીના પૃથક્કરણ એ બંને વાટે માયાત્કારનો રસ્તો ધર્મે અખત્યાર કર્યો

એમાં જીવનશુદ્ધિની સ્પષ્ટ કંપના પ્રથમ પ્રથમ ન થઈ શુદ્ધિને નામે જીવન શૂન્યરૂપ-રૂડસ્પર્શિત-ડરી મૂકનાર કેટલાયે પથો થયા. જીવનમાં સયમ જોઈએ છે, તપ જોઈએ છે, વીર્ય જોઈએ છે તે આણવાને બદલે કેટલાક લોકો એ જીવનને જીવનવિમુખ ઝરવાનો પ્રયત્ન કર્યો આપણા વૈરાગીઓમા એના કેટલાયે દાખલાઓ મળે છે જાદુ, કીમિયા, જરીબુટ્ટી, જ્યોતિષ અને મંત્રસાધના, એવી એવી વિચિત્ર પ્રવૃત્તિઓ વૈરાગીઓમા દેખાતી આવી છે ખરી પણ વૈરાગીઓ ના શૂન્યતાના આદર્શ સાથે એ ભળે એમ નથી જે વૃક્ષ વનસ્પતિથી ઈશ્વરે માણસને બુદ્ધો કર્યો તેમનું જ જીવન પાછું સ્વીકારવામા ઈશ્વરનો પરાજય કરવા પાછું છે એમા ધાર્મિકતા નથી ધર્મવિન્યાસ કયાંથી જ હોય?

ધર્મની સાચી પ્રવૃત્તિ, મનુષ્યજીવનનાં શુદ્ધ વહેણો એક બાજુ ઝિંડા કરવાં અને પછી એમને થોડા દિશા તરફ વાળીને તેમના બળવાન અને વેગવાન પ્રવાહો બનાવવા, એમાં રહેલી છે

તત્ત્વજ્ઞાનમા અનેક વાદો ઉત્પન્ન થાય છે ધર્મ જીવતી વસ્તુ હોવાથી એમા અનેક પંથો અને સાધનાઓ બધાઈ જાય છે જ્યાં સુધી જીવતા લોકોના હાથ માં આ પંથો અને સાધનક્રમો રહે છે ત્યાં સુધી એ બધા પ્રયોગરૂપ છે એ વસ્તુ ભુલાતી નથી પણ પાછળથી જડ લોકો એ પ્રયોગોને સિદ્ધ થયેલા તત્ત્વો નું રૂપ આપી દે છે, અને નવા અથવા વધુ અનુભવનો લાભ લેવાની ના પાડે છે પથો વધે એમાં કશું નુકસાન નથી, પણ ન્યાયબુદ્ધિએ એ પ્રયોગોના પરિણામોની આપડે કરવાની તૈયારી રાખવી જોઈએ બુદ્ધ ભગવાને એકાંતિક તપસ્યા ના માર્ગનો અનુભવ કરી એની વ્યર્થતા જાહેર કરી એમના પ્રયોગનો એ નિષેધ કેટલાકોએ અતિમ માન્યો અને કેટલાકોએ પ્રથમથી જ એનો વિરોધ કર્યો ભૌતિક શાસ્ત્રીઓ જેમ તટસ્થપણે સિદ્ધાંતો બાધે છે અને છોડે છે, ફરી તપાસે છે અને સુધારે છે અને અનુભવને જ તેઓ વરદાર રહે છે તેમ જ ધર્મમાર્ગમા પણ ધર્મ જોઈએ પણ અહીં વ્યક્તિનિષ્ઠા, ગ્રામ કે વચનનિષ્ઠા, મતાગ્રહ, વાદ અને પક્ષાભિમાન નડ્યાં છે અને સત્તાનો લોભ એમાં દાખલ થઈ બધા જ સડયા છે ધર્મ જીવતા ન રહે તો એરી બની જીવનસમસ્તને મારી નાખે છે ધર્મ જેવી જગદ વસ્તુની વિકૃતિ મારક જ હોઈ શકે

અર્થ, તત્ત્વજ્ઞ અને ધર્મજ્ઞ ત્રણેયે જોધું કે કંપનાથી જુદી, અનુભવથી પર અને સાધનાને પ્રેરક એવી કેટલીક અમર શાલાઓ હોય છે એ કયાથી આવે છે,

કેમ વળગે છે, એમની યશ્નિ યામાં રહેલી છે એ કહેવું મુશ્કેલ છે એ શ્રદ્ધાઓ બધાને સરખી રીતે વળગતી નથી દરેક જમાનામાં એનું સ્વરૂપ બદલાય છે એના નવા નવા આવતારો થાય છે અને તેથી જ દરેક જમાનાને એનું વૈશિષ્ટ્ય પ્રાપ્ત થાય છે બધા જ બુદ્ધિનો પ્રયોગ કરે છે પણ બુદ્ધિમાં અજ્ઞાતરૂપે આ શ્રદ્ધા ભળેલી હોવાથી દર્શનોની અને પંથોની વિવિધતા ઉત્પન્ન થાય છે અહિંસા એ આ જ જાતની એક સ્વયંભૂ શ્રદ્ધા છે ગાંધીજીએ એને સત્યમાંથી ઘટાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે પણ તેમ કરવા માટે સત્યનું સ્વરૂપ જ ગૂઢ કરવું પડે છે અને અંતે આપણે હતા ત્યાં ને ત્યાં જ રહીએ છીએ અહિંસા એ એક સ્વયંભૂ અમર શ્રદ્ધા છે અને જીવનનું કાવ્ય, જીવનનું તત્ત્વજ્ઞાન, જીવનની સાધના અને એનો સાક્ષાત્કાર, બધામાં એ પ્રવેશ કરે છે

આજે જે જીવનચર્યા આપણે ત્યાં ચાલે છે એ બધી ચર્યા પાછળ જાણ્યે-અજાણ્યેએ અહિંસાનું તત્ત્વ રહેવું છે એ સમજીએ તો જ આપણી ચર્યા વિશદ્ થવાની છે, ફલપ્રદ થવાની છે

૭

જીવનચર્યામાં એક વસ્તુ આપણે ધ્યાનમાં રાખવી ઘટે છે કે તર્કની કસોટીમાં જે નાપાક નૈવેડે તેને તો આપણે રાખવાના જ નથી પણ જે સવાલો આગળ તર્ક ચોતે જ થાકીને થોભી જાય છે ત્યાં તર્કને વાકે સવાલોને ઉગ્રવી નહીં દઈએ મનુષ્યજીવન તર્કબુદ્ધિ જેટલું સહેવું નથી અસખ્ય વિરોધી વસ્તુઓનો સમન્વય કરીને જીવન જમ્યું છે અને પ્રવૃત્ત થયું છે એની સહેલી મીમાસા કરવા જતાં અંતે તે વ્યાજ સાથે વેર વાળે છે માટે તર્કનો પૂરપૂરો લાભ લેતાં છતાં એના નિર્ણયો ચેતીને જ સ્વીકારીએ

ધ્યાનમાં રાખવાની બીજી વાત એ છે કે, જીવનમીમાંસામાં અનુભવથી વિરુદ્ધ એવી વાત ન આવવી જોઈએ તેમ જ એમાં માનવી જીવનની અમર શ્રદ્ધાઓનો દ્રોહ પણ ન થવો જોઈએ જૂના વિચારકોએ આ જાતની ચીવટ સખી હતી એમ લુ માનું છું માત્ર એમનો અનુભવ અધૂરો, અનુભવ ઉપર વિચારનો પ્રકાશ પાડવાની શક્તિ સ્થૂલ અને નક્કી કરવા નિર્ણયોને ફરી તપાસવાની પ્રયોગ વૃત્તિ ઓછી, તેથી જૂનું તત્ત્વજ્ઞાન તે તે કાળે સગીન હોવા છતાં આજે પૂરતું દિશાદર્શક થઈ શકતું નથી

પણ દુનિયામાં જેટલા મહાન ધર્મો પ્રવર્તે છે તે બધા અનેક રીતે જીવન મીમાંસાઓ જ છે પ્રયોગવીરોનો ઊંડો અનુભવ એની પાછળ હોઈ એમના સિદ્ધાંતો આપણી પાસે સહેજે આદરભાવ મેળવે છે એમના ઉપર વિચાર ચલાવાય જ નહીં એમ માનવું એ જૂની ભૂલ છે તર્કના એક સપાટા સાથે એમને ઉગ્રવી દેવા એ આજની ભૂલ છે અનેક અધકચરા સિદ્ધાંતોનો ચકરાવો ઊભો કરવાથી આપણે ગોળગોળ ફરી શકીશું, પ્રગતિ કરી શકવાના નથી

આજના જમાનાની ખાનિયત તો અર્ધનત્યોને લઈને ભાગી જવાની છે. અર્ધનત્યોમાં હમેશાં જોય વધારે હોય છે. પરિણામો વિષે બેફિકર બેજવાબદારી પણ એટલી જ હોય છે. અર્ધસત્યો હમેશા ધસારો કરવામાં માને છે આ સ્વભાવ કેવળ દોષરૂપ જ છે એમ ન કહી શકાય. જે બધી બાજુ જોઈ શકે છે અને દરેક બાજુની સુંદરતા તરફ વાચકરતી ઢળી પડે છે તેનામાં કાર્ય કરવાની ધગથ ઓછી રહે છે. એ નો મામસામી દલીલોનું ચિતન કરતો પડ્યો રહેવાનો.

અધી બાજુનો વિચાર કર્યા પછી સરવાળે આચરણની એક ચોક્કસ દિશા નક્કી થવી જ જોઈએ અને પોતાની બધી શક્તિ એ દિશામાં પ્રવાહિત કરતાં આવડતી જોઈએ, પરિસ્થિતિ ન બદલાય ત્યાં સુધી એ ને એ જ દિશા તથા ઉપાયને મક્કમપણે વળગી રહેવાની તાકાત પણ હોવી જોઈએ. એ તાકાત આધ્યાત્મિક ચારિત્ર્ય વગર નહીં આવે. જૂનો જમાનો અપરિવર્તનશીલ મનાય છે તો આજનો જમાનો ફળનો વિચાર કર્યા વગર, સ્વભાવ છે-એટલા જ માટે પરિવર્તન કરવામાં માનનારો થયો છે. નવ નવ પ્રીતિવર નરાણામ્ એ માતૃતનો સ્વભાવ છે, ધર્મ નથી. પણ આજે એને જ વથ થઈને જનસમુદાય વર્તે છે. જેમા ચારિત્ર્યની દૃઢતાની આવશ્યકતા છે, જેમા સુકાન ઉપર મજબૂત હાથ રાખી એક જ દિશાએ વહાણ હકારવાનું હોય છે ત્યાં આજે એ નિષ્ઠાની એકાગ્રતા બહુ ઓછી થયેલી જણાય છે. લોકો પ્રતિજ્ઞાદુર્બળ અને ચચળનિષ્ઠ થયા છે. આજે જીવનમીમાન્સા અને જીવનચર્ચા ગમે તેટલી ચાલતી હોય તોપણ વિચારપૂર્વક અને કષ્ટપૂર્વક જીવનસાધના કર્યાના દાખવાઓ જોઈએ તેટલા નથી

૮

સંસ્કૃતિ એટલે શું એ હજી પૂરું સ્પષ્ટ થયું નથી એક વખતે નૈતિક જીવન, ચારિત્ર્યની દૃઢતા, આર્થત્વ એ જ સંસ્કૃતિનો પાયો ગણાતો આજે તેમ રહ્યું છે એમ ન કહી શકાય. જનજનના અનુભવો લેવા, પ્રસંગ આવે તેમ અથવા વિના-કારણ ફેરફારો કરવા, ધીરજપૂર્વક પરિણામ તપાસવાં નહીં એ આજનો સ્વભાવ છે નીતિ, સદાચાર અને ચારિત્ર્યના આગ્રહ વગર જો સંસ્કૃતિ બાધી શકાય તો પ્રજાને આજે તે જોઈએ છે ચારિત્ર્યનો સીધો વિરોધ કોઈ કરતું નથી. સદા-ચારના આદર્શમા આવશ્યક શુદ્ધિ અને પરિવર્તન પણ ચાલે છે, પણ 'ચારિત્ર્યનો વિકાસ એ દરેક વ્યક્તિનો ખાનગી સવાલ છે, એને આધારે સમાજનો અને રાજ્યવ્યવસ્થાનો વિચાર કરાય જ નહીં' એ જાતની વૃત્તિ અનેક ઠેકાણે દેખાય છે.

અને તેથી ચારિત્ર્યની જગ્યાએ ભૌતિક સાધનશક્તિ, બૌદ્ધિક વિકાસની સૂક્ષ્મતા, રાજતત્રની સગીનતા, કલાની ખૂબી વગેરે વગેરે અન્ય વસ્તુઓનો સંસ્કૃતિ માટે આધાર શોધવામાં આવે છે. અને આખી ચત જગલમાં ભમીને ટોલ ચુકાવવા માગતું ગાડુ જેમ સવારે અચૂક ટોલનકા આગળ જ આવીને ઊભું તેવી દરેક સામાજિક પ્રયોગની સ્થિતિ થઈ જાય છે, અને છેવટે નૈતિક પ્રગતિ વિના આરો

નથી એ અગુપ્ત ઉપર ૥૫૫ આવી યન છે આજમાનું દુનિયાનું એ યાર
સત્યારથાનને ટાળવા ફાંફાં મા છે, દુનિયાનું વ્યવહારુ ચલકાલ્ય થય નીતિને
૬૫ મરી નીતિયુગ્ય રીત વર્તવા માને છે, મનવસીમાં નીતિના આગ્રહ વિર લાકો
૧૫ ને ૨૫ તારાંક થવા યાગ્યા છે આમ જીવનપ્રાધનામાથી નદા સારના અંધ,
નીતિના અંધ અથવા અંધુષ લેલ્ય દરજ્જાએ ઓછા કરી શકાય તેજવા ના । અવી
વૃત્તિ કેળવાઈ છે

૯

પુત્ર સોમાં વાતા છે કે ખોવાઈ ગયલા એક રાજાને યોધવા પાછળ ત્રિખંડ
ફરીને થાકેલી એની સ્ત્રીએ અંતિ એ બાહ્ય પ્રવૃત્તિ છોડી દીધી અને વિચાર
કર્તા કે જે પ્રધાં માં છે તે પિ મા હાવું જ જોઈએ તેથી અમે મન થીત નિમ્નજ,
નિરિકાર કરી પોતાની અં ૨ જ યોધ થઈ મરી જોઈશું શ્રદ્ધા, બંદર છે ત ૫ જ
પોતાની અદર થય છે એટલે ધ્યાન દ્વારા અંતરનો સુષ્ટિમાં રાજાની ભાવ જાણી
જ જોઈએ એ વિચારે એમે યોધ વધારી અને એમાં સારી સફળ નીવડી પુત્રાનો
તો આમ જ રખે. આજે પણ આપણી એક વસ્તુ ખાવાઈ ઈ ૧૧૧ તો
આખી દુનિયા ઊલટપાલટ મરવા મરતા જતાક યોખીને વિચાર મરીયા એ
વસ્તુ કર્યા તરી મ્યાં સુધી એનું સ્મરણ છે મ્યાં મુમઈ ૧૧૧ જોઈએ તો આજ
પ્રધાને એ જ સારો સંભવ વાદ હોય છે

એ જ પ્રમાણે આજના યદને અનેક પ્રશ્નો તે કરવા કરતાં જે માપત ૩૫મ
મન તામે જ વિચાર કરી લે અને સમાન વિચારકો વચ્ચે એની ચર્ચા મરી ૯ તો
જીવનમાં ઉડત પ્રશ્નો તે મરવા કરતાં મનમા જ—વિચારસેત્રમાં જ—મનન અને
ચર્ચા રૂપે પ્રશ્નો । અને અખતરાઓ રી આપમે સીમતી નિર્ભય ઉપર આવવી થયીએ
છીએ અને તેમ મરતાં યમિનો સારા પાપ થાય છે ફળદાથી ચર્ચાનું ધ્યાન
જે પ્રજા જામે છે તે અનેક હોમ્સોમાંથી બચી જાય કોઈ પણ નિર્ભય ઉપર આવતા
પડેલાં આપમે જે વિચારક સમિતિ નીમીએ છીએ તેનો ઉદ્દેશ એ જ હોય છે

પ્રજાકેળવણીની દૃષ્ટિએ આમપ્રજા નમિતિનો નિર્ભય જામે એ જોઈશું જ નું
હોય છે તેથીય વધાર મહત્ત્વનું નિર્ભય પહેલાં થયવી અનેકદિશ ચર્ચા જામ અને
એનું સ્વસ્થ સમજે, એ છે જીવનચર્ચા એ રીતે નામાનિક યમિ બચાવવાનું અને
વહારવાનું માધન છે આવી ચર્ચામાંથી નર્વસંમત અને એકાગ્ર નિર્ભય ઉપર
આવવાની ભાગ જ આશા રખાય પણ સમાજની વિચારયમિ અને આગતદૃષ્ટિ
વધારે શુદ્ધ થવાની એ વિષે શંકા નથી

૧૦

જૂના વખતમાં સમાજતંત્ર ઓકધારુ થાવનું એના મટલાક બાહ્ય નિયમોમાં
સામાન્ય ફેરફાર ભરે થાઓ, પણ સમાજનો પાયો કેવો છે સમાજ કર્યા તત્ત્વોને

આધારે ચાલે છે એ વિષે કોઈ ઝાઝા વિચારવમળમાં પડતું નહીં અને પડે તો સમાજરચનાની કોઈ કાચમય પૌરાણિક ઉપપત્તિ આપીને જ સંતોષ માનતું તે વખતે, સમાજ એ કઈક અગમ્ય ગૂઢ વસ્તુ છે, એ સ્વયંગતિય છે, આપણે એને અડતાં ડરીએ, એ જાતની વૃત્તિ લોકોમા હતી આજે એ અગમ્યતા તોડવાના પ્રયત્નો ચાલે છે અમુક વસ્તુ ગૂઢ છે—અગમ્ય છે—માટે પવિત્ર છે એ જાતની મનોવૃત્તિ કોઈ સાખી થકતું નથી સમાજજીવનના મૂળિયાં આપણે ધારતા હતા તેટલાં ગૂઢ અને દુર્જ્ઞેય છે જ નહીં, એ જાતની મનોવૃત્તિ વધુ ને વધુ કેળવાય છે ગાયનું જડબું મોટું હોય તો તે વધારે ઘાસ ખાશે નાક પહોળું હોય તો તે વધારે સ્વાસ લેશે ગાયનું આઉં મોટું હશે તો એમા વધારે દૂધ માશે, એટલા ઉપરથી સારી નાખનાં લક્ષણ નક્કી કરી લો એથી વધારે એમા કશું ગૂઢ છે જ નહીં, એમ કહેવા તરફ આજના ગોપાલનશાસ્ત્રની વૃત્તિ છે ગુણભેદનું પૃથક્કરણ કરતા એ પરિમાણભેદ ઉપર આવી પહોંચે છે, એટલે એમા શરૂઆત જોવી વસ્તુ છે જ નહીં, એમ સિદ્ધ કરી શકાય એવી આજની માન્યતા છે

ગૂઢવાત જોવી ઓછો થઈ થકે તેટલો સારો અવાન અને આજસમાંથી ગૂઢભાવ ઉપજવવો એ માણસને ન છાજે દરેક વસ્તુ અમીમાંસ્ય છે એમ કહી બેસાડુ એમા શ્રદ્ધા નથી પણ જડતા છે, એ આપણે જાણું જોઈએ સાથે સાથે એ પણ જાણવું જોઈએ કે ઉનાવળે કરલી મીમાંસા મહત્ત્વના તત્ત્વોને વિસારી મૂકે છે અને અતે ઘટ્ટકુતી પ્રમાતયાય વહાણ વાળે મૂળ મુશ્કેલીનું ટોલનાકું આપણી આગળ પાછું ઊભુ જ રહે છે

૧૧

અને આખરે જાતજાનની જીવનચર્યા કઈ એનું ફળ શું? આખું જીવન અને એક આખો સૌકો આપણે વાગ્વાધિની સભા રવાવવાના નથી પેઢી બે પેઢી સુધી પેટ ભરીને ચર્યા કર્યા પછી મનુષ્યજીવનને એક વિશિષ્ટ વચ્ચે મળવું જ જોઈએ

મારી કંપના પ્રમાણે છેક પ્રાચીન કાળમા લોકો સ્વયં સ્ફૂર્તિથી વિચાર કરતા હતા. એકાદ ભવ્ય વિચાર સ્ફૂર્ષો એટલે એથી મોહિત થઈ પોતાનું આખું જીવન એ વિચારને જ અર્પણ કરતા લોકો તે વખતે અવીકિત પ્રયોગવીરો હતા. ત્યાર પછી જેમ તર્કબુદ્ધિ ખીલી તેમ ચર્યાનો યુગ બેકો અને માત્રસજાત ઉમરલાયક થઈ ઈસવી સન પૂર્વે ૬૦૦ની આસપાસનાં સો બસો વરસો એ આ ઉમરલાયક થવાનો કળ છે એમ મારું માનું છે દુનિયામા બધે જ એ વખતે ચર્યાઓ પાડતી, ભવ્ય સવાદો ગોકવાતા અને માથા સાટે વિવાત થતો જરથુષ્ટ્ર, સોક્રેટીસ, યાજ્ઞવલ્ક્ય, બુદ્ધ ભગવાન, મહાવીર, એ બધા જ સમકાલીન હતા એમ તો કોઈ નહીં કહે, પણ મનુષ્યબુદ્ધિની પ્રથમ પ્રગ-ભતાના એ પ્રતિનિધિઓ છે

ત્યાર પછી જીવનનો જે નવો ફાવ આવ્યો એમાં ભક્તિમપ્રદાય વધારે ખીલ્યો, સામાજિક સંસ્થાઓ કાયમની બંધાઈ, જાતજાતની ક્લાઓ અને વિદ્યાઓ ઊગી અને મધ્યયુગનો વૈભવ પ્રગટ થયો

હવે માનવજાતિ એક મોટું પરિવર્તન કરવાની આહ્વા ઉપર આવી છે આ મોસમનો ફાવ કેવો હશે એ આપણા જીવનની ઉત્કટતા અને પારમાર્થિકતા ઉપર આવાર રાખે છે જમીનમા ઝલ સરસ હોય, પાણી યોગ્ય પ્રમાણમાં હોય, હવા-વરસાદ અનુકૂળ હોય તો ખેતીનો સરમ ફાવ આવવો જ જેઈએ પણ જે જોઈ જમીન ખેડવાનો પુરુષાર્થ જ ન કરે અને ખેડે તોયે એમા સરસ બીજ વાવે નહીં તો એ દોષ મોસમનો ન ગણાય

માનવજીવન હવે મહાન પરિવર્તનની આહ્વા ઉપર આવ્યું છે આમા જે સંક પો વચાય, પ્રોગ્રો અજમાવાય અને જે પ્રેરણા સેવાય તે એક ભવ્ય, વ્યાપક અને તેજસ્વી સંસ્કૃતિમાં પરિણમશે પણ એને માટે મહાધન પ્રયોગવીરો જેઈએ છે શુદ્ધ વાનનાઓને અને નુચ્છ આદ્યેનિ જે માણસ વથ થઈ જાય ઉત્તુગ મહત્વાકાંક્ષાઓ પાછળ શાસીય નિષ્ઠાથી પણ ફકીરના ઉગાઉપણાથી જે જીવન ન્યોછાવર કરવા માટ માણસ તૈયાર ન થાય તો એ મોસમ એજે જશે રોજનું સુખ, રોજની સલામતી અને પામર વિલાસિતામા જ જે માણસ સમાધાન માને તો જમાનાના અનાધારણ સંજોગોને કાગલે જ એવા જીવનમાં વિકૃતિ આવી જાય અને જીવન કોવાઈ જાય પણ જે મહાસાગરના ભથ્થનક તોફાનમાંયે ઝપલાવવાની હિમત માણસ કર, જે તે મરજીવો થાય તો અત્યાર સુધી ન કંટપેલી એવી મહાન સંસ્કૃતિ અને અત્યોક્તિક પ્રગતિ એની જ છે પારમાર્થિક ચચનિ અંતે વીર્યવત્તાર જીવન ખીલવુ જેઈએ એ જીવનમાથી જે નવો માણસ પેદા થશે તે મનુષ્યકોટિને નવી જ િશા આપશે આપણે એ મહાન સંકટપોને ઓળખતા થઈએ, એનું આલ્વાન કરીએ, એની દીક્ષા લઈએ અને એના અંકિત થઈ જઈએ

સંતવાણીનું કાર્ય*

આજે ત્યારે દેશભરમાં સર્વત્ર ધર્મ ધર્મ વચ્ચેના ઝઘડા વધતા જાય છે, અને કેટલાક માણસો અમાઝીને એટલે સુધી પણ કહેવા લાગ્યા છે કે ધર્મ જેવી વસ્તુ જ ન હોય તો સારું, તેવે સમય 'સંતવાણી'નો આ સંગ્રહ જોતાં અત્યંત આનંદ અને સંતોષ થાય છે. ચાલે બાબુ દાવાનળ ભડકી રહ્યો હોય એવે વખતે વચમા જે વર્ણ થાય, તો જેવો સંતોષ થાય તેવી જ અસર દેશના સતતજ હૃદય પર 'સંતવાણી'ની ધવી જોઈએ.

લગાઈઝણ થાય છે ધર્મના મિથ્યા અભિમાનને લઈને; ધર્મને નામે ચલાવવામા આવતા સ્વાર્થ, મત્સર અને દ્રેષને લઈને અથવા તો અજ્ઞાન-જનિત આનયી જીદને લીધે, વાસ્તવિક ભાવને કોરે મૂકી માત્ર શબ્દોને આપેલા મહત્ત્વને જોઈ સંતો કહે છે કે ધર્મ એ ઘરનું પાળેલું પશુ તો છે નહીં, કે જેનું પાવણપોષણ બાદ્યરૂપે કરી શકાય ધર્મ એટલે તો જીવનપરિવર્તન નવી દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરવી તે ધર્મ એ તો એમ વિશિષ્ટ કોટિનું જીવન છે એ જીવનનો જેમણે પ્રત્યક્ પરિચય મેળવ્યો છે, તેમના દિલમાં બાદ્ય સિદ્ધાંતો ગોઠી બની જાય છે એવાઓની 'એક જ વાત' હોય છે 'સબ સાધો ન એક મત, બિચ કે બારડ બાટ.'

જ્યારે જ્યારે દેશમાં લગાઈઝણ વધી પડ્યા, ત્યારે ત્યારે આ સંતોએ અનેમરૂપે અવનાર લઈને ધર્મનું હાઈ શોધી કાઢ્યું અને લોકોને તે આપ્યું સંતોમાં બધાને સત્યાગ્રવાની સમન્વયમારી વૃત્તિ હતી, પરસ્પર સ્વાર્થનો જેમ તેમ મેળ જમાવવા માટે ધૂનોએ તૈયાર કરેલો એ કસર ન હતો સંતોમાં બીજી કોઈ ગ્રેષ્ઠતા હોય કે ન હોય, પરંતુ તેમનું પ્રથમ લક્ષણ એમની નિસ્પૃહતા છે અને જે નિસ્પૃહ છે એ નિર્ભય પણ હોવાનો જ એટલા જ માટે આ સંતોએ ધર્મગ્રહી અને ધર્માભિમાની કર્મકાંડી લોકો પર ચાબખા મારતાં જતા પણ સહાય નથી રાખ્યો.

એ સંતો પાસે આ સુધારકાર્ય માટે કોઈ નિશ્ચિત યોજના યા કાર્યપદ્ધતિ નહોતી તેમ તેમને કોઈ પ્રાચીન રચના તોડીને નવી રચનાની સ્થાપના પણ કરવી નહોતી તેઓ તો રચનામાત્રને ઉદાસીન દૃષ્ટિથી જોતા હતા ક્યારેક તો કહેતા કે આ ગ્રંથોમાં શુ શોધો છો, એમા શુ બળ્યું છે, ગ્રંથોનો મોહ છોડી દો ગ્રંથોની સહાયગ્રથી હૃદયધિ નહીં ખૂંડે 'મસી કાગજ કે સહારે ક્યાં ટૂટી ભવબંધ!' તો

* શ્રી વિદ્યાગી હરિ સંગ્રહિત 'સંતવાણી'નો પરિચય

ક્યારેક વળી કહેતા કે આ ગ્રંથોનો કોઈ દોષ નથી; વિચાર કરનારા લોકો જ જ્યાં સ્વાર્થી, અજ્ઞાની અને મોહમત્ત બન્યા, ત્યાં બિચારા ધર્મગ્રંથો શું કરે?

એ સંતોએ સૌથી મોટું કામ તો એ કર્યું કે ધર્મ અને રૂઢિને નામે જે ભ્રમ, વહેમ અને ખોટા રિવાજો ફેલાયેલા હતા, તેમને તેઓએ દૂર કર્યા. સંભવતઃ સંતોનું સૌથી કોષ્ટ કાર્ય આ જ છે.

લોકભ્રમને દૂર કરવાની સાથે સાથે એમણે વ્યવહારશુદ્ધિનું કાર્ય પણ પૂરતા પ્રમાણમાં કરેલું છે. એમના જમાનામાં બિન્નબિન્ન જાતિઓમાં જે કાંઈક છલકપટ અને અમાનુષતા હતા, તેમને પણ દૂર કરવા માટે સંતોએ પૂરતો પ્રયાસ કરેલો છે. સંતો સત્યના પ્રચારક હતા. પરંતુ સમાજની કમજોરીને જોઈને અને તેમની અને પોતાની વચ્ચે રહેતા અંતરને જોઈને સત્યપ્રચાર કરતી વખતે પણ અધિક આગ્રહ તેમણે નહોતો રાખ્યો.

સામાજિક સુધારણાના ક્ષેત્રમાં પણ આ સંતોએ કાંઈ ઓછું કાર્ય નથી કર્યું. સ્પર્શસ્પર્શિની તો એમણે સખત ફટકાર્યું છે. જે સ્વાર્થી બ્રાહ્મણોએ અને બીજા રૂઢિવાદીઓએ તેમનું કામ બગાડી માર્યું ન હોત તો આ સ્પર્શસ્પર્શનો ભેદ ક્યારનો નીકળી ગયો હોત.

એ સંતો જાણતા હતા કે જાતિવ્યવસ્થા અને વર્ણવ્યવસ્થા સમાજના આર્થિક સંગઠન અર્થે ચાહે જેટલાં આવશ્યક હોય, પરંતુ એ વ્યવસ્થાથી સમાજનું કલ્યાણ કે વ્યક્તિનો ઉદ્ધાર ન તો ક્યારેય થયો છે ન તો થવાની સંભાવના પણ છે!

સંતમતનો પ્રાદુર્ભાવ એમ તો આદિ કાળથી છે જ, પરંતુ જે ‘સંતવાણી’નો આ પુસ્તકમાં સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે, એ વાણીનો અને એની પરંપરાનો પ્રારંભ તો કદાચ કબીરથી જ થયેલો છે. કબીરે જે કાર્ય કર્યું તેની પ્રેરણા એમને સ્વામી સમાનંદ પાસેથી મળી હતી. કબીરનો હિંદુઓ અને મુસલમાનો બન્નેની સાથે ધનિષ્ઠ સંબંધ હોવાને કારણે એમનામાં અસાધારણ યોગ્યતા આવી હતી. તેઓ બન્નેને નિર્ભયતાથી ફટકારતા હતા. બન્નેને શુદ્ધ સત્યધર્મનો માર્ગ દેખાડતા હતા. આજે આપણા દેશમાં અને ખાસ કરીને ગામડાંઓમાં જે હિંદુ-મુસ્લિમ-સૌમનસ્ય જેવામાં આવે છે, એ આ સંતોની વાણીનો જ પ્રતાપ છે. સંતોએ સામાજિક નિયમો તો હતા તેવા ને તેવા જ રહેવા દીધા. તેઓ જાણતા હતા કે સામાજિક રૂઢિઓની પાછળ વિશિષ્ટ વર્ગોના હિતઅહિતનો પણ સવાલ આવે છે. એટલે એમણે લોકોને આ રૂઢિઓ પ્રત્યે ઉદાસીન બનાવી દીધા, એટલે અર્ધું કામ તો પતી ગયું. તેઓ જાણતા હતા કે બાકીનું અર્ધું કામ યુગપ્રવર્તક કાળ પોતે જ કરી લેશે. સંતોની આ દૃષ્ટિમાં કદાચ દીર્ઘદૃષ્ટિતા હતી. કદાચ પોતાના સામાજિક કાર્યને દૃઢ બનાવવા પ્રતિ તેમની ઉદાસીનતા હતી. સમયના વહેવા સાથે રૂઢિઓ સમાજમાં પોતાનું આસન પુનઃ જમાવી લીધું. અને જાણે ક્યું કે સંતોનો ઉપદેશ

સંતોને માટે જ સાગે છે જનતામાં ન તો સંતોનો ન્યાય છે અને ન તો સંતોની શાંતિ છે

સંતોના કાર્યમાં આ જે ધોરીક નિર્ભરતા રહી ગઈ એને સંતોની કાર્ય પદ્ધતિનો દોષ ગણવો કે મનુષ્યસ્વભાવના નૈસર્ગિક દોષનું પરિણામ ગણવું?

સંતોએ શાસ્ત્રધર્મને શાસ્ત્રાનુવિ આપી અને એક બાજુ પર મૂંઝી દીધો. લોકધર્મમાં જે સારા અંશો તેમને મળ્યા તેટલાની જ તેમણે પ્રતિષ્ઠા વધારી, અને અનિષ્ટ અંશોનો પ્રાપ્તપણે વિરોધ કર્યો. સ્વાનુભવ, સ્વનિરીક્ષણ અને લોકક્રિયાણના આધાર ઉપર જ એમણે વિશિષ્ટ સિદ્ધાંત નિરપેક્ષ ધર્મ ચલાવ્યો

એક વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ આ સંતોની ગંતોત્રી તો નવા નાચના યોગમાર્ગમાં છે ૮૭૦. અને કીમિયાનું પ્રાધાન્ય એમનામાં બહુ હતું. પરંતુ પાઠગથી આ બન્ને વસ્તુઓની પ્રતિષ્ઠા ઘટતી ગઈ અને સુરતાસાધક ધ્યાન-યોગનું મહત્ત્વ વધવા માંડ્યું. ધ્યાનયોગ લોકસુલભ ન હતો, તેથી પ્રથમ તેની સાથે સાથે અને પાઠગથી એને ઠેંગણે ભખિયો ન આપ્યો અનાસક્તિ અને ન્યા. તો સનધર્મમાં પ્રારબધી અંત સુધી ભગેલાં જ છે હકયોગની પ્રતિષ્ઠા સંતોએ પોતાના મૂક વિરોધથી જેવી રીતે ઓછી કરી નાખી તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મ સ્વામીની પણ પ્રતિષ્ઠા એ સંતોએ વિના કયા વિરોધે ઓછી કરી નાખી જે બ્રહ્મચારી હોય તે જ સંત બની શકે—ગૃહસ્થાગમ તો સંતો માટે છે જ નહીં, એવા વિચારોને એમણે ધીરે ધીરે ઢીલા બનાવી દીધા, સાદુ જીવન, સંતોષ, અપરિગ્રહ, અને ભૂતમાત્રના ક્રિયાણની દયાનુત્તિ, એ જ વસ્તુઓને એમણે જીવનના સારસર્વસ્વ તરીકે રજૂ કરી

સંતોના પ્રભાવ વડે આપણું રાષ્ટ્રીય ચારિત્ર્ય ખૂબ જ ઊંચી કક્ષાએ પહોંચ્યું, એમાં તો કયો સંદેહ છે જ નહીં કિન્તુ આજકાલ સંતમતના પ્રચારની બાબતમાં એક દરિયાદ વારવાર ઊકે છે તે એ કે આ સંતોએ જનતામાં જે સંતોષ વૃત્તિ અને અનાગ્રહ પેદા કર્યો, તેને પરિણામે જનતામાં લોકજીવનની બાબતમાં અનુભવાદ ઉત્પન્ન થતો ગયો સંતવાણીનો સૌથી વધુ પ્રચાર થયો શીખોમાં, વૈષ્ણવોમાં અને મહારાષ્ટ્રના વારકરી લોકોમાં સંતમત અને સંતવાણીના ગુણદોષ આ લોકોના જીવન પરથી તારવવાનો મોહ ઐતિહાસિકોને અવશ્ય થતો હશે, પરંતુ એમ કરવું ઉચિત નથી પ્રાચીન કાળથી મનુષ્ય પોતાના સામાજિક ગુણદોષ અનુસાર, પોતાની સંકુચિત દૃષ્ટિ અનુસાર સંતવાણીનું પાલન કરતો આવ્યો છે જેઓ કાયર છે તેઓ અહિંસાની ઢાલ પાછળ છુપાઈ જઈ પોતાની કાયરતાનો બચાવ કરે છે, તેથી અહિંસાધર્મ એ કાયરોનો ધર્મ છે એમ સિદ્ધ નથી થતું

ભાષાની દૃષ્ટિએ પણ સંતોની સેવા કાંઈ ઓછી નથી સંતોએ તો જાણે કે ભાષાની એક ટકથાજ જ ઉગાડી મૂકી છે કે જેમાંથી નવી નવી જાતની સોનામહોરો રોજ ઢગાઈ ઢગાઈને નીકળ્યા કરે છે બંદૂકની ગોળીની જેમ સંતવાણી સીધી મનુષ્યના

હૃદય સુધી પહોંચી જઈ એક કાણની અંદર તેની મરી ગયેલી ધર્મબુદ્ધિને પુનર્જીવિત કરી દે છે સંતોની વાણી ' અનેકઅર્થી, જનમનોહર, અલપાક્ષરી, મધુર અને સત્યપૂર્ણ ' હોય છે એમની શૈલી નિશ્ચયાત્મક હોય છે કારણ કે એ જીવનમૂલક હોય છે, અને એથી જ એ જન સુલભ પણ હોય છે સંતવાણી એ કોઈ પણ રાષ્ટ્રની સર્વગ્રોષ મૂડી છે એ કાંઈ વાણીનો વિલાસ નથી, પરંતુ જીવનનો નિચોડ છે, અને તેથી જ તે જીવિત અને અમર હોય છે સંતવાણી એ એક એવી સ્વર્ગગા છે કે જેમાં સ્નાન પાન કરીને લોકજીવન પવિત્ર, સમૃદ્ધ, સમર્થ અને સ્વતંત્ર થઈ જાય છે

ભિન્ન ભિન્ન સતોના વચનોનો આવો સંગ્રહ કરવો એ દીર્ઘકાળના સંકલ્પ અને પ્રયત્નોનું ફળ હોય છે તેની પાછળ જે પરિશ્રમ કરવો પડે છે, તેની સાથે જ જે અપૂર્વ આનંદ મળે છે, એ જ એ પરિશ્રમનું મધુર વળતર હોય છે આ સંગ્રહના પકનપાકનથી જે આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી અનેક ગણો આનંદ સંગ્રહકારને આ રત્નોની ચૂટણી કરતી વેળાએ થયો હશે

સંગ્રહ કર્યા બાદ સંગ્રહકારે જે ભિન્ન ભિન્ન શીર્ષકો નીચે વર્ગીકરણ કર્યું છે, એ શીર્ષકો જ સતમતનું સહસ્ય એક ઠેકાણું આણવા માટે પથ્થર છે

સંગ્રહની સાથે સાથે આધુનિક હિંદી ગદ્યમાં જે ભાવાર્થ (Peraphrase) સંગ્રહકારે આપેલો છે, તેમાં તેની કવિત્વશક્તિ પણ પ્રકટ થાય છે એને વાંચતા એક ગદ્યકાવ્યનો રસાસ્વાદ મળે છે

મને વિશ્વાસ છે કે જેમની જન્મભાષા હિંદી નથી એમને આ ભાવાર્થ ખૂબ સહાયરૂપ થઈ પડશે પોતપોતાની પ્રાતીય ભાષા બોલતા આપણે હિંદીપ્રેમીઓની વિશેષ ફરજ છે કે આપણે આપણી ભાષાઓના સંતોની સૂક્તિઓના આવો સંગ્રહ સંકલિત કરી તેમને નાગરી લિપિમાં છપાવીએ અને હિંદીમાં તેનો અનુવાદ પણ આપીએ વિયોગીજીની ગદ્યકાવ્યશક્તિ કદાચ દરેક ભાષાંતરકારમાં ન હોય, કિન્તુ કવિઓની વાણીનું તેજ અને એની મધુરિમા પોતાના કરભારથી રાષ્ટ્રભાષાને સમૃદ્ધ કર્યા વિના નહીં રહે

રાજ્યંદ્ર જયંતી*

આજે આપણે એક જાની અને તપસ્વી પુરુષની જયંતી ઠિલ્લવા લે ॥
 યશ હીએ શ્રીમદ્ રાજ્યંદ્રનો તમય એગ્ગે આપણો જ નમય એ જીવતા હોત
 તો આજે ૬૪ વચ્ચના હાત. માલનની સામાન્ય આચરણનો વિચાર કરતાં જેમને
 આજે પ્રત્યય જીવતા જેવાનો આપણો ગવિમ્હર હતો તેમને દેહ છો વાને તેરીસ
 વચ્ચ યશની નોન આપણે રેવી પડે છે એ આપણા દેશની, એ ૧ કે આપણી પ્રજાની
 દુગતિ છે તો વચ્ચની આવર । માનાય આપણા ખૂવજેએ એમ પણ પ્રથમથી
 મુ છે, અતિદાર્થે જાવિતે શા રમત ? લાખા જીવતરના સ્વાદ શો ? મૂત્ત જ્વલિત
 અથ ન ચ ધૂમાપિત ચિરમ્ । ચાર મ્વાક જ્યોતિ નગ ॥૧૦ હોડવાઈ જલ્મું સારુ,
 વચ્ચો સુધી ખૂંડવાઈ જા મરુનું સારુ નથી પણ એ તો કેવળ આશ્વાસનમાત્ર
 છે સપૂર્ણ પુરુષો એ વચ્ચ સુધી મેં ન જરે ? ૧૧ રાજ્યંદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણ,
 મનવીર અને બુદ્ધ એક જ જીવ્યા ન હતા, પણ આપણે ભાજે તો રાક્ષસનાર્થ કે
 જાનેશ્વર જેવા ત્રીગપાત્રીય વચ્ચની અંદર જ પોતાની જીવનરીલા તમાખત
 મરનાર ધાર્મિક પુરુષોની સખ્યા આવી છે

આજને દિવસે રાજ્યંદ્ર વિષે બોડવાનો અધિકાર એમનો જ છે કે જેમણે
 શ્રીમદ્ રાજ્યંદ્રને જાતે જેવા હોય, એમની પાસેથી બોધ મેળવ્યો હોય, એમના
 તપસ્વી જીવનમાંથી પ્રેરણા મેળવી હોય અને એવા લોકો ઘણા છે પણ શ્રી
 ખૂજભાઈએ રાજ્યંદ્ર જયંતીનો ભાર આજે માર માથે નાખ્યો છે એ એમનો
 આગ્રહ અનુગ્રહ તરીકે વધારી લઈ છું રાજ્યંદ્ર કવિને મેં જેવક નથી એ જીવતા
 હતા ત્યારે ગુજરાતનું મેં દર્શન નરખું ક્યું ન હતું એમના પ્રસંગમાં આવત
 તો એમના તરફ આકર્ષાત કે મ્મ તે વિષ પણ શંકા છે એ વખતે તો ધર્મ,
 નીતિ તત્ત્વવાર વગેરની ગૂઢ ક પનાઓ મેટલે દરજજે પાગવી જોઈએ એની
 રામનો ઉલ્લેખ થતો હતો અનુભવ વગર ચાલતી વસ્તુઓનો સ્વીકાર કરવાનો
 કાગળો આવતો હતો બધું જાતે તપાસવું જોઈએ, અનુભવથી દરક વસ્તુ ચકાગવી
 જોઈએ, આડે રમ્તે જવાની પણ હિમત કરવી જોઈએ એ જાતની મનોવૃત્તિ મન
 મા સ્ફુરતી હતી શ્રીમદ્ રાજ્યંદ્ર વિષે મેં પ્રથમ માંભળ્યું ગાંધીજીએ મોઢ ૧૯૧૬
 ના રચનામાં અશામની પ્રાર્થનામાં શ્રીમદ્ રાજ્યંદ્રના વચનો વચાતા હતા ગાંધીજી
 અમને એનો અર્થ મ્મી સમજાવતા મૂળે હું ગુજરાતી સમજી નહોં તેમા વળી
 મ્મિની ભાષા જૈન પારિભાષિક શબ્દોથી ભરતી એગ્ગે વિવરણમા ગાંધીજી પોતે

* શ્રીમદ્ રાજ્યંદ્ર જયંતી પ્રસંગે પ્રમુખરચનાથી આગેડુ વ્યાખ્યાન તા ૧૫ ૯-૩૧

જેટલું કહેતા તેટલું જ ગમજવામાં આવતું ગાંધીજી જે પુરુષને મહાન પુરુષ ગણે, રસ્કિન અને ટૉલ્સ્ટૉય ક્રાંતા પણ ચરિયાતા ગણે તે પુરુષની વિભૂતિ અનાપારણ્ય હોવી જોઈએ, એવા વિચારથી રાજચંદ્રનાં પદો અને પત્રો વાંચવાની શરૂઆત કરી પદોમાં ચંચુપાત થઈ ન થકયો વચમાં વચમાં એકાદ રત્ન જેવું સુભાષિત હાથ લાંબું અને આનંદ થતો પત્રો માત્ર વિશેષ આકર્ષક લાગ્યા પત્રસાહિત્ય હંમેશા આકર્ષક હોય જ છે, કેમ કે એ ખાનગી સંભાષણ જેટલું જ પવિત્ર હોય છે, એમાં એક હૃદય બીજા હૃદય સાથે વાતો કરતું હોય છે અને જ્યાં એકાદ ઉન્નત હૃદય મોમાર્થી થઈને સાચી જીવદયાથી બીજા હૃદયો સાથે વાતો કરે છે ત્યારે એ પત્રોમાં આધ્યાત્મિક ભાવ એટલો સ્વાભાવિક રીતે ખીંચે છે કે કોકકોક વાર એ પત્રો દીસાની ગરજ સારે છે

રાજચંદ્ર જ્યાંની પ્રસંગે ગાંધીજીએ કાઢેલા ઉદ્ગારો સ્વાભાવિક હતા એ અનેક વાર વાંચ્યા છે અને એનું મનન પણ કર્યું છે પણ રાજચંદ્રના ભ્રમો જ્યારે એ વચનો જ્યાં ત્યાં જાણે રાજચંદ્રને પ્રમાણપત્ર મળ્યું હોય એવી રીતે ટાંકે છે ત્યાંએ એ જ્યાં વિચિત્ર લાગે છે ઉપનિષદો વિષે શોપનદારે કાઢેલા ઉદ્ગારો, શાકુતલ વિષે મહેલા જીવે ગહેના ઉદ્ગારો લોકવિશ્વત છે પણ દરેક પ્રસંગે તે અચૂક ટંકેલા જેવાથી એની જુદી જ અસર થાય છે રસ્કિન અને ટૉલ્સ્ટૉય આધ્યાત્મિક વૃત્તિ ના માણસો હતા લોકો આજે એમને સેવે છે એમના સાહિત્ય ખાતર પણ એ સાહિત્ય ઉદાત્ત જીવનમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું હતું રાજચંદ્ર પ્રત્યેની ગાંધીજીની ભક્ત રાજચંદ્રના સાહિત્ય કરતાં એમના પારમાર્થિક જીવન પ્રત્યે વિશેષ હોવી જોઈએ રસ્કિનની જીવનસાધના વિષે કહેવા જેવું વિશય છે જ નહીં ટૉલ્સ્ટૉયની જીવન સાધના જરૂર આકર્ષક છે, પણ એમાં જ્યાં ત્યાં દુર્બળતા અને વખતે ધર્મધર્મ નિર્ણાની બાબતમા મૂંઝવણ દેખાઈ આવે છે ધર્મવિવિકિત્સા અને વૃત્તિવિચિકિત્સાનો નિર્ણય કરતા તઓ મૂંઝાય છે રાજચંદ્ર પોતાની જીવનસાધનામા અપાટભેર આગળ વધતા જેવામા આવે છે જેટલું જાણ્યું તેટલું જીવવાનો આગ્રહ એ ભારતવર્ષના સાચા જીવનની કસોટી છે એ કસોટી ધ્યાનમાં રાખીને જ સ્વામી અભેદાનંદે એક વાર કહેલું કે અમેરિકામાં એક એમર્સન પાકયો, જ્યારે હિંદુસ્તાનમા તો દસ દસ ગાઉએ એક એક એમર્સન પડેલો છે

ધાર્મિક જીવનનો ઈતિહાસ તપાસતાં આપણને જણાય છે કે અમુક લોકો જ અનુભવપરાણ હોય છે, આમપ્રજનનો તો યુતિપરાયણ જ હોય છે શાસ્ત્રો એ લખ્યું છે, વડવાઓએ માન્યું છે, વડીલો કહેતા આવ્યા છે એટલા કારણે જ અમુક માન્યતાઓ ધારણ કરવી, અમુક રિવાજો પાળવા, અને અમુક ટોળામા રહેવું એ માણ્યને માટે સહેલું અને સ્વાભાવિક છે સાધના, સાક્ષાત્કાર અને મોક્ષ એ ગમે તેવા સામાન્ય અને રોચક શબ્દો હોય તોયે સામાન્ય માણસને માટે એ નથી હોતા જેઓ શાસ્ત્રોનો સ્વીકાર કરે છે તેઓ અને આજકાલ જેઓ શાસ્ત્રોનો

ઈન્કાર કરે છે તેઓ પણ મોટે ભાગે ફિગ્યુરલ જ હોય છે જેઓ સ્વીકાર કરે છે તેઓ પરપચને લીધે સ્વીકાર કરે છે, અને જેઓ ઈન્કાર કરે છે તેઓ મોટે ભાગે એક નવી દૃષ્ટિ અને બૌદ્ધિક સહેલાઈ જેઈ ઈન્કાર કરે છે આ બંનેનું જીવન સાચ જ હોય છે એમ નહીં, પણ તેઓને પ્રયોગની ન કહેવાય. શાસ્ત્રોમાં જે મૂળ મુદ્દાની વાતો લખી છે તેનો પ્રયોગ અને અનુભવ કર્યા વગર રહેવાય જ નહીં, એ જાનતો આગ્રહ સખનારા જે ધોણક પુરુષો હોય છે તેઓ જ ખરું જોતાં ધર્મની ખાતરીમાં જીવતા લોકો કહેવાય.

ગીમ્ રાજ્યદ્ર એ કોટિના ગણાય એમનાં લખાણ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે નાનપણથી ધાર્મિક જીવનનો આગ્રહ એમનામાં હતો, મનોમથન અખંડ ચાલુ હતું પ્રયોગની તરીકે પોતાના પ્રયોગોનો રિપોર્ટ વખતોવખત પોતાના મિત્રોને અને સહાધર્મીઓને આપવાને પોતે બંધાયેલા છે એમ તેઓ માનતા. તેથી જ તેમના કાગળોમાં પોતાને વિષે અનેક વાર ઉલ્લેખો આવે છે.

અધ્યાત્મશાસ્ત્રના અનુભવો વિવિધ હોય છે, અને ઘણી વાર એકાંગી પણ હોય છે નિષ્પાવસપણે પોતાનું હૃદય તપાસતાં દોષો અને વિકારો જણાઈ આવે, એટલે સાધનાના પ્રમાણમાં કંઈ પ્રગતિ થઈ નથી એમ જણાવાથી માણસ પોતાની તદ્દન નાવાયકીનો એકાર કરે છે બીજી બાજુ વિકારો સામે જ્યાં મહાન વિગ્રહ ચલાવવો પડે એવી બીક હોય ત્યાં સહેલાઈથી વટાવી જવાથી પોતે મુકામની નજીક પહોંચ્યો છે એમ માણસને સહેજે થાય છે જે અખંડ સાધક છે તેને આત્માનું ભાન તો અખંડ હોવું જ જેઈએ આત્માનું ભાન એ કઈ ભૌતિક વિજ્ઞાનની માહિતી જેવું તટસ્થ નથી રહી શકતું એની આખા જીવન પર અગર થાય છે આત્માનું ભાન એ જ આપણું અસહી જીવન એની અખંડ જગૃતિ એ એક અસૌકીક કીમિયો છે જ્યાં આત્માનું ભાન જગૃત છે, વિદ્યમાન છે ત્યાં જીવન પરનો કાબૂ જૈનજૈતામાં વધવો જેઈએ, નિશ્ચયની શાંતિ તો હમેશાં હોય જ એવા જીવનના એકારો અધ્યાત્મશાસ્ત્રના પાયાવૃષ્ટ છે અધ્યાત્મશાસ્ત્રીના વ્યાપક સિદ્ધાંતો એવા પ્રામાણિક એકારો પરથી જ તારવેલા હોય છે શાસ્ત્રોના અર્થ કરવાની છેલ્લી કુચી આ એકારો જ છે ધર્મની જગૃતિ અંતે આવા ધાર્મિક પુરુષોએ ચલાવેલા જીવનપ્રયોગો પર જ નભેલી હોય છે.

જોઈ ઝવેરી પોતાની કેળવણીથી આખો આગ્રહ હાથમાંના કીમતી નગના બધા પાસા પસાર કરે છે, તેમ ધ્યાનગ્રી અને પ્રયોગગ્રી જીવનના બધા પાસા પ્રત્યક્ષ જીવનમાં અથવા Scientific imaginationમાં વૈજ્ઞાનિક કે પનામાં એટલે કે ધ્યાનમાં નિહાળે છે, કસે છે અને મૂલ્યે છે એનું જીવનના વિસ્તાર અને ઊંડાણનું દર્શન જેટલું અધિક તેનું એનું ધ્યાન, નિરીક્ષણ અને પરીક્ષણ સચોટ કવિનાં લખાણોમાં છેક પ્રથમથી અનેક પાસાઓ તરફ નજર ફેંકવાની ઝવેરીવૃત્તિ દેખાય છે આગળ જતા દૃષ્ટિ વધારે ને વધારે એકાગ્ર થઈ લાગે છે, અને સાર્વત્રિક સિદ્ધાંત

તારવવા તરફ રુચિ વધારે દેખાય છે. માણસ ફરતો ફરતો જ્યારે ચંદ્ર તરફ પહોંચી જાય છે, અને એને આખા જીવનની વડી ચાવી હાથ લાગે છે, ત્યારે એના આનંદ-માં એક જ વસ્તુ ફરી ફરી અનેક રીતે કહેતો રહે છે. એ અસર પશુ કવિનાં લખાણો-માં આપણે જોઈએ છીએ. અને તેથી જ એમનું કવિપદ વિદ્યાળ અર્થમાં સાર્થક થાય છે. કવિ એટલે અનુભવી, કવિ એટલે છતેલો, કવિ એટલે કાન્તદર્શી, જીવનના બધા મહત્ત્વના સવાલોનો ઉકેલ લેને હાથ લાગ્યો છે તે કવિ.

જેમને દર્શનશાસ્ત્રની અભિરુચિ નથી, ફિલસૂફી પ્રત્યે જેમનો આગ્રહો છે, તેઓ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનાં લખાણોમાં દીર્ઘકાળ સુધી વખતે ટકી ન શકે. પણ રાજ-ચંદ્રની પારમાર્થિકતા, જીવનનત્ત્વ ચોધવાની એકાગ્રતા, અને જીવનસત્ય સરળ કરવાનો આગ્રહ, એ ત્રણ વસ્તુ તેમને આકર્ષા વગર રહે નહીં.

૨

માણસનું જીવન એટલે ક્રોધ અને પ્રેય વચ્ચેનો સંગ્રામ. પ્રાકૃત માણસને જે જે વસ્તુ પ્રિય થઈ પડે છે, જે જે વસ્તુ આકર્ષે છે, અને તેથી જ તેને જે અનંત મહત્ત્વની લાગે છે તે ખરું જોતાં જીવનની દૃષ્ટિએ કીમતી નથી હોતી. આજે યુરોપમાં અને અમેરિકામાં કેટલાયે લોકો એવા પડ્યા છે કે જેઓ વિષયસેવનને અને અર્થકારનૃત્તિને જીવનની સાર્થકતા અથવા જીવનના સાક્ષાત્કાર (Expression of life) તરીકે માને છે. આથી આગળ કશું છે જ નહીં એમ તેઓ પ્રામાણિકપણે માને છે અને કહે છે. પણ તેઓ જોતા નથી કે જીવનની કૃતાર્થતાને અંતિ એમને જે પરમ શાંતિ મળવી જોઈએ, મુકામે પહોંચ્યાનું સમાધાન થવું જોઈએ, તે તો એમને નથી થતું.

આપણે ત્યાં જીવન વિષેની કલ્પના ઇન્દ્રિયનૃત્તિ કરતાં કાંઈક વિશેષ છે. ઇન્દ્રિય-નૃત્તિ મારફતે અથવા ઇન્દ્રિયનિગ્રહ મારફતે આત્માને ઓળખવો, ચૈતન્યનો વિકાસ કરવો અને અંતે તમામ ઇન્દ્રિયો ઉપર વિજય મેળવવો એ જ આપણે ત્યાંના બધા સંપ્રદાયોનો ઉદ્દેશ છે. કેટલાક લોકો ઇન્દ્રિયો સાથે માંડવાળ કરવાનું સૂચવે છે, કેટલાક લોકો ઇન્દ્રિયો ઉપર વિશ્વાસ રાખી સ્વાભાવિક પરિસ્થિતિમાં ઇન્દ્રિયો પોતાની મેળે જ આત્મિક વિકાસ તરફ આપણને લઈ જશે એમ માને છે. કેટલાક ઇન્દ્રિયો સાથે કામચલાઉ માંડવાળ સૂચવે છે જ્યારે કેટલાક આત્મવીરો નિશ્ચયપૂર્વક કહે છે કે ઇન્દ્રિયો સાથે માંડવાળ તો હોય જ નહીં. ઇન્દ્રિયો વીરોને વિકૃતિ પેદા કરે નહીં એટલી એક સાવચેતી રાખીને, ઇન્દ્રિયો સાથે અખંડ જીવનમુદ્ધ શલાવવું એ જ પુરુષાર્થનો માર્ગ છે. આત્મા અને અનાત્મા, જડ અને ચેતન એકબીજાથી એટલા બધા વિસદૃશ્ય છે અને પરસ્પર વિરોધી છે કે એકનો વિકાસ એ બીજાનો ઘાત જ છે. તેથી ક્યારેય દયા ખાધા વગર ઇન્દ્રિયોને કાબૂમાં આણ્યે જ છૂટકો. એક પણ ઇન્દ્રિય ઠીલી પડે તો આત્મશક્તિ એમાંથી કાણાવાળી પખાલમાંથી જેમ પાણી નીકળી જાય છે તેમ, નીકળી જવાની.

જીવનની, સાર્થકતા જાત્માને ઓળખવામાં, જીવનનો બધી રીતે વિકાસ સાધવામાં, અને સર્વત્ર આત્માનું જ નામ્યાત્મ્ય સ્થાપવામાં રહેલી છે. દેહધર્મને નામે, જીવનના નામાત્મ્યને નામે, કળારમિકતાને નામે અથવા આત્મદેવતા પૂજનને નામે જે ાઈ ઈન્દ્રિયભોગ કરીએ છીએ તે આપણને મોક્ષ તરફ લઈ જનાર નથી, પણ નીચે ખેંચનાર છે એટલા માટે મેઈ પણ કારણે, કોઈ પણ બહાને ઈન્દ્રિયોના મોહમા આપણે સપડાવું ન જોઈએ એ જ માવધાનતા છે, ઉદ્ધારનો એ જ એક માર્ગ છે કવિ રાજ્યદ્ર આ સિદ્ધાંતમા ચુસ્તપણે માનતા હતા અને તેથી એમણે પોતાનું આખું જીવન એ માર્ગમાં જ નિયોવી કાઢ્યું એમ કહી શકાય.

આત્મમંથન સાથે અહિંસા, એ પણ કવિશ્રીનો અવળ વિશ્વાસનો એક વિષય હતો અહિંસાનો અર્થ કેટલો વ્યાપક છે એ ગાંધીજીએ આપણને બતાવ્યું છે બ્રહ્મચર્યમા પણ અહિંસા જ સમાયેલી છે એ પણ હવે આપણને સમજાય છે આ અહિંસા કાયરનો વર્મ નથી પણ શૂરવીરનો ધર્મ છે એ સમજવાની ભારે આવશ્યકતા છે દરેક ફિલસૂફીના પરસ્પર વિરોધી એવા બે ઉપયોગો થાય છે ‘આ દુનિયા ફાની છે, જગત નશ્વર છે, આપણી સાથે કશું આવવાનું નથી,’ એ મનાતન સત્ય વિચારમા વિચાર અનુભવના પાયા ઉપર રચાયેલું છે આ સત્યનો આનાર લઈ એક માણસ કહી શકે કે ‘ત્યારે આ નશ્વર દુનિયામા સ્વરાજ્ય શું અને સ્વાતંત્ર્ય શું? દેશ અને દેશની દોલત, સગાસબધીઓ અને તેમની સુખસમાધાની બધું જ ફાની છે જે જવાનું છે, તેથી જેની કિંમત કોરીની પણ નથી તેને માટે લડીએ, આધ્યાત્મિક સાધનાને માટે ઉપયોગી એવું શરીર જોખમમાં નાખીએ અને ‘એ દેશની દોલત ઉપર લોભની નજર નાખીને તેને પોતાને કબજે રાખનાર’ પામર લોકોને દુખી કરીએ એમાં લાભ શો?’ બીજે માણસ ફાનીપણાની જ દલીલ આગળ કરી મન સાથે વિચાર કરશે, ‘ધનદોલત અને વાડીવજીફા તો શું આ આપણું વહાલું શરીર પણ ફાની છે ત્યારે આખર ખાતર ઐહિક મોક્ષ ખાતર લડવાનો, શરીર કુરબાન કરવાનો, પરમ અહિંમાધર્મ કેમ ચૂકીએ? શરીર સાચવીને એ કેટલું ટકવાનું હતું? બાલ બચ્ચાં માટે ધનદોલત રાખીને એમનું આપણે શું કલ્યાણ કરવાના હતા? ગરીબો સમજે કે ન સમજે, એમના અજ્ઞાન કે કફોડી સ્થિતિનો લાભ લેવામા ચોખ્ખી અને ભયાનક હિંસા છે એના કરતા ગરીબોને સુખી કરવા માટે, એમના હૃદયની બળતરા દૂર કરી એમને આત્મિક સંતોષ આપવા માટે આપણે શ્રમજીવન પર્સદ કેમ ન કરીએ? અને દેશનું સ્વાતંત્ર્ય એ સામાજિક મોક્ષનું પ્રથમ પગથિયું સિદ્ધ કરવા માટે જે આ ફાની શરીરનો ઉપયોગ થાય તો અનિત્ય દ્રવ્યમાથી નિત્ય વસ્તુ મેળવવાનો પરમ લાભ થશે એ લાભ એ અહિંસાધર્મીનું ઉત્તમ ફળ છે

‘એ ફળ મેળવવા માટે શ્રીમદ્ રાજ્યદ્રની નિષ્ઠાથી આપણે સતત પ્રયાસ કરીએ’

9110 ~~UNDER RESERVATION~~
Bharatiya Vidya Bhavan's Granthagar

Call No 3151 लेल / 42137

Title नृवन व्यवस्था

Author डॉ. साहेब डालेलकर

This book is issued only for one week till 13.11.65

To be issued after 13.10.65

Date of Issue	Borrower's No	Date of Issue	Borrower's No
3 DEC 1965	1409	3	n
15 JAN 1966			

BHAVAN'S LIBRARY

Chowpatty Road
BOMBAY 7